

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ
І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ІМ. І. Ф. КУРАСА

В. І. Головченко, В. Ф. Солдатенко

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ
В РОКИ ПЕРШОЇ
СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Монографія

Київ
ПАРЛАМЕНТСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО
2009

УДК 94(100)«1914/1918»(=161.2)
ББК 63.3(0)524
Г61

Рецензенти:

В. П. Крижанівський,
доктор історичних наук, професор

О. П. Реєнт,
доктор історичних наук,
член-кореспондент НАН України

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту політичних
і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса
НАН України, протокол № 6
від 28 грудня 2008 р.*

Головченко В. І., Солдатенко В. Ф.

Г61 Українське питання в роки Першої світової війни: Монографія. — К. :
Парламентське вид-во, 2009. — 448 с.
ISBN 978-966-611-690-4.

У монографії на основі новітніх досягнень вітчизняної і зарубіжної історіографії, з широким використанням різноманітних джерел зроблено спробу комплексного аналізу українського питання як одного з найгостріших і, водночас, найзаплутаніших феноменів доби підготовки і здійснення Першої світової війни. Об'єктивно опинившись в епіцентрі глобального воєнного протистояння і катаклізму, Україна стала одним із головних об'єктів реалізації далекосяжних планів ворогуючих коаліцій, ключовим центром визрівання масштабних суспільних потрясінь, у ході яких визвольний рух переріс в українську національно-демократичну революцію, прискоривши процес відродження нації в різних сферах життя.

Для фахівців, студентства, усіх, хто цікавиться історією України.

**УДК 94(100)«1914/1918»(=161.2)
ББК 63.3(0)524**

ISBN 978-966-611-690-4

© Головченко В. І., Солдатенко В. Ф., 2009

ЗМІСТ

ВСТУП	5
-------------	---

Розділ 1

ОБ'ЄКТИВНИЙ ЗМІСТ УКРАЇНСЬКОГО ПИТАННЯ Й «ВЕЛИКА ГРА» НАВКОЛО НЬОГО	15
1.1. Під скіпетрами Романових і Габсбургів: становище українських земель на рубежі XIX–XX століть	15
1.2. Центральні держави й загострення українського питання на початковому етапі «Великої війни»	48
1.3. «Українська тема» в політиці держав Антанти	88

Розділ 2

РЕВОЛЮЦІЯ 1917 РОКУ В РОСІЇ Й ПОЧАТКИ УКРАЇНСЬКОГО ВІДРОДЖЕННЯ	101
2.1. Українська революція, Центральна Рада й Тимчасовий уряд	101
2.2. Під гаслом «автономії» у «Федеративній Російській Республіці» до конфлікту соціальної й національної революцій	117
2.3. Український рух і австро-німецький блок	143
2.4. Між Антантою й Центральними державами	149

Розділ 3

«ХЛІБНИЙ МИР»	161
3.1. Дипломатичний дебют Української Народної Республіки	161
3.2. Наслідки «шлюбу з розрахунку»: УНР і Центральні держави після Брестського миру	194
3.3. Самостійна Україна: національно-територіальні й міждержавні складові становлення	210

Розділ 4

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В МІЖНАРОДНОМУ КОНТЕКСТІ ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ 261

- 4.1. Українська Держава в новій «східній політиці»
західних союзників 261
- 4.2. «Глухі кути» в реалізації Брестських угод 282

Розділ 5

НАЦІОНАЛЬНО-РЕГІОНАЛЬНІ ВИКЛИКИ Й ПОШУК АДЕКВАТНИХ ВІДПОВІДЕЙ 301

- 5.1. За врегулювання кримської проблеми 301
- 5.2. Українці Кубані: інерція невизначеності 311
- 5.3. Українські кордони на півночі 320

Розділ 6

МІЖ ВІЙНОЮ Й МИРОМ: УКРАЇНА В НАЛАГОДЖЕННІ РЕГІОНАЛЬНОЇ СИСТЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН 337

- 6.1. Україна й відроджувана Польща 337
- 6.2. Українсько-фінляндське зближення 348
- 6.3. Кавказ в орбіті українського інтересу 357

Розділ 7

МІЖ РАДЯНСЬКОЮ Й НЕРАДЯНСЬКОЮ РОСІЄЮ 369

- 7.1. Українська Держава vs РСФРР 369
- 7.2. На шляху великодержавного партнерства
з Доном 391

НОВІ АСПЕКТИ УКРАЇНСЬКОГО ПИТАННЯ В КОНТЕКСТІ ПІДСУМКІВ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (замість висновків) 414

ДЖЕРЕЛА 414

ВСТУП

На перший погляд, у сутності національного питання, точніше — в його розумінні немає нічого складного. Воно виникає там і тоді, де в рамках однієї державної організації співіснують два або більше етнічних організмів з нерівними можливостями для самореалізації. Звичайно, нерівність певною мірою може зумовлюватись і, відповідно, пояснюватись їхніми різними природними потенційними даними. Однак значно істотнішим є те, що в поліетнічних суспільствах котрась із націй посідає панівне становище і, користуючись ним, не лише примножує здобутки в усіх сферах буття, в тому числі й чималою мірою за рахунок експлуатації, привласнення результатів функціонування залежних етносів, а й чинить умисні, спеціальні, цілеспрямовані перешкоди на шляху їхнього природного розвитку, самовдосконалення, налагодження життя відповідно до власних потреб, власних інтересів.

Тож проектуючи ці логічні умовиводи на ситуації всіх тих часів, коли українська нація не могла самореалізуватися внаслідок свого залежного становища, через політику, яка заважала їй у цьому, легко дійти обґрунтованого висновку про **об'єктивний характер виникнення й аж до свого розв'язання існування проблеми, яку з повним правом можна іменувати «українським питанням»**. Утім ця достатньо проста фабула в реальному житті наповнювалася незчисленною кількістю нюансів, а в суб'єктивному сприйнятті й тлумаченні нерідко набувала найрізноманітніших, найсуперечливіших, часом абсолютно непередбачуваних оформлення і звучання.

Безспірними завжди залишались уявлення щодо становища українського етносу в складі Польщі з кінця XIV до середини XVII ст. Найпереконливішими і найприкметнішими його ілюстраціями були ставлення до українців як до людей нижчого сорту, «бидла», пихата зневага до їхніх традицій, культури, мови,

безмірне наростання соціальної нерівності й експлуатації, жорстка, принизлива політика колонізації та окатоличення.

Зміцнення польської державності стимулювало наростання тенденцій до національного відособлення українців, їх суспільна свідомість дедалі концентрувалася в антитезі «Ми — вони»: «ми інші, у нас власна земля, коріння, минуле, традиції, побут, мова, культура, релігія, уяви про право; ми, можливо, не кращі, однак і не гірші за інші народи, ми просто інші».

Відчуття самотності зміцнювалося й під впливом татар, які в процесі безкінечних спустошливих набігів із Криму фізично нищили, захоплювали в полон і продавали в рабство найпродуктивнішу в усіх відношеннях частину нації, яка, формуючись, дедалі гостріше усвідомлювала свою відмінність від «бусурман».

Українська національно-визвольна революція під проводом Б. Хмельницького стала природною реакцією на нестерпно-принизливий стан, закономірним прагненням вирватися з чорної неволі, гідно стати врівень з іншими етносами. Найістотніше досягнення революції — припинення польського свавілля, забезпечення можливостей для збереження української етнічної природи й початок нового етапу розвитку української нації, яка дістала можливість мати надійну перспективу й навіть гарантію незворотності, формування повноцінного національного організму. Однак Переяславська рада 1654 р., що стала одним із визначальних чинників цього процесу, мала й інші наслідки. Почався тривалий, настирливий процес поступового поглинання українського народу з кінцевою метою його розчинення в російському (великоруському) етнічному масиві.

У процесі інкорпорації українських земель (практика для того часу не те щоб виправдана, але загальнопоширена і в цьому сенсі навряд чи безумовно осуджувана) Російська імперія, її керівництво перманентно прагнули до звуження, а потім і викорінення національного начала, самотньої природи українців.

Звісно, вони більше не відчували тривоги за своє фізичне виживання (як у попередній історичний період). Їх більше не намагалися звести на якесь другорядне становище, свідомо обмежувати зростання продуктивних сил, запроваджувати нееквівалентний обмін, практикувати непропорційну оплату праці, іншу дискримінацію за національною ознакою і т. ін. **Популярна теза про**

колоніальну залежність України — це швидше гіпербола, публіцистичний прийом, який змістовно не підтверджується за скільки-небудь об'єктивного порівняння України у складі Російської імперії і взаємин класичних колоній та метрополій. Не випадково на початок ХХ ст. в економічному відношенні Україна була одним із найрозвинутіших регіонів Росії з відносно високим рівнем життя¹. Основні проблеми виникали дещо в іншій сфері й виявлялися зовсім інакше.

Як завжди, достатньо проникливо сформулював свій погляд на менталітет українців і можливі пов'язані з ним колізії Петро І. В одній із своїх промов у Сенаті він сказав: «Цей малоросійський народ і дуже розумний і дуже хитрий: він як бджола працелюбна, дає російській державі і кращий мед розумовий, і кращий віск для свічі російської просвіти, але у нього є й жало. До того часу, доки росіяни будуть любити й поважати його, не зазіхаючи на *свободу* і *мову* (тут і далі виділення наше. — Авт.), доти він буде волом уярмленим і світочем російського царизму: але якщо тільки *зазіхнуть* на його *свободу* й *мову*, то з нього виростуть драконові зуби, і російське царство залишиться в неавантажі»².

Однак саме за Петра І, всупереч сказаному ним, а можливо, навпаки, саме виходячи зі сказаного, почали здійснюватися акції, розраховані на приглушення самобутності українців. Зокрема, царським указом 1720 р. в Україні було заборонено видання будь-яких книг, окрім богословських, «щоб жодної різниці й особливо «наречія» не було». У цьому ряду й заборона викладання української мови в Києво-Могилянській академії (1753 р.), і заборона Синодом Російської православної церкви друкування українського букваря (1769 р.), і Валуєвський циркуляр про заборону «малоросійською» мовою книг духовного змісту, навчальних і взагалі призначених для початкового читання (1863 р.), і Емський указ стосовно заборони ввезення до імперії будь-яких книг і брошур на «малоросійском наречии», заборона сценічних вистав, співу і читання на цьому «наречии» (1876 р.)³.

Здобуті на початку ХХ ст. деякі послаблення українцям у мовній сфері під час потрясінь 1905–1907 рр. були невдовзі скасовані. Так, уряд П. Столипіна не пішов на реалізацію ініціативи депутатів Державної думи про запровадження української мови

в програму початкового навчання в школах. Повсюдно закривалися «Просвіти», одним із головних завдань яких була популяризація, поширення рідної мови. Усіляких переслідувань зазнавала національна періодика тощо⁴.

Наполегливі перманентні зусилля, спрямовані на погіршення соціально-політичного статусу українського народу (вони, звісно, не обмежувалися мовною, культурною сферами, що просто найбільш рельєфно унаочнюють проблему), урізання його прав мали своїм наслідком не затухання (на що розраховували провідники централізаторської політики), а посилення етнічної самосвідомості та зростання національної опозиційності⁵.

Зазначене не дозволяє солідаризуватися з точкою зору тих російських дослідників, які вважають акції проти української мови лише «ситуативними» прийомами, а в деяких епатажних і важкопоясних висловлюваннях високих урядових сановників убачають тільки перебільшені емоції⁶. Вельми суперечливий і непереконливий вигляд мають спроби довести, буцімто «жорсткого русифікаторства в Росії практично не було, незважаючи на певного роду укази й циркуляри», з допомогою абстрактних, «туманних» міркувань: «Самі простори зв'язали уніфікаторські пориви. До того ж традиційне головотяпство помітно пом'якшувало політику подібного роду. Все залежало від конкретного чиновника: один дотримується інструкції надто ревно; інший, навпаки, споглядає світ по-філософському. В підсумку від початкових приписів мало що залишається»⁷.

Навпаки. Наполегливо й підкреслено українців іменували «малоросами» й цілком офіційно (в тому числі й на основі достатньо посиленої популяризації, поширення історичних концепцій М. Погодіна, В. Соловйова, В. Ключевського) вважали не більш як однією з гілок російського народу, а ще точніше — російської нації. Практично єдина відмінність цієї «етнографічної гілки єдиного руського племені» від цільного, «основного» національного масиву вбачалася хіба що у побутовому діалекті («наречии»). Останній часто тлумачився лише погіршеною польськими впливами й нашаруваннями російською мовою.

Як намагалися переконати себе й українців (а можливо — лише останніх) ідеологи великодержавництва (цього терміна в згаданих та інших російських публікаціях намагаються уникати,

зосереджуючи увагу лише на проявах місцевого націоналізму, в черговий раз вдаючись до давно викритих М. Скрипником прийомів «подвійної бухгалтерії» в національному питанні⁸), коли б не було зазначеної, у цілому зовсім неістотної відмінності, не було б і проблем українсько-російських взаємостосунків, тим більше — суперечностей. Якби ж трапилося, що останні чомусь усе ж виникли, їх можна було б без особливих зусиль подолати — настільки потужні, глибинні, фундаментальні коріння природної єдності безпосередніх спадкоємців Київської Русі. Однак при цьому відчувалася (частково вгадувалася інтуїтивно) потреба у спеціальній, невпинній турботі про забезпечення будь-якими засобами нерозривного, однокровного споріднення. Тому-то апологети великодержавництва й прагнули в тісних «братерських» обіймах всіляко витравити будь-які натяки на відмінності від росіян, вичавити з українців самобутній етнічний дух.

Така традиція стала реальним утіленням процесу, найменованого істориком А. М. Сахаровим «складанням російської самодержавної націоналістичної ідеології», коли «верхи російського суспільства» звернулися до важелів націоналізму як панацеї проти національних рухів народів країни, що підводили голову»⁹. Причому мова може йти не тільки про подібний, похідний від доконаних ситуацій феномен, а й про його превентивну, випереджальну функцію, що знову-таки природно для комплексних механізмів зародження і застосування ідеологічних конструкцій.

Що далі, то, мабуть, більше почало усвідомлюватися, що справа зовсім не у самоцінності мови як такої, коли, здається, можна виявити певну, навіть незначну схильність до регіональної «екзотики». Саме збереження власної мови, як природного вододілу між близькими націями, що все ж не були етнічним монолітом, слугувало тією незнищеною базою, яка з неминучістю продукувала б особність, окремішність багатомільйонного народу з велетенською територією (принаймні за європейськими критеріями), гігантськими природними ресурсами, розвинутими продуктивними силами, детермінувала в нього ту невідворотну потребу самоідентифікації й самореалізації, на яку по праву претендує і яку рано чи пізно здійснює будь-яка, тим більше — мало-мальськи зріла, потенційно схильна до самовдосконалення етнічна спільнота.

Безумовно, йдеться про природне право нації самій визначати свою долю, за бажання — створювати власну державність, обирати вектор руху в світовому просторі з усіма вірогідними наслідками, що з того випливають для сусідів — хай найближчих і найрідніших. Що вже й говорити про перспективу прямої втрати значної частини того, що беззастережно іменувалося віковично російським («исконно русским»)? І чи не в прямому «генетичному», точніше — ідейному зв'язку із запереченням такого природного права є твердження про те, що й до 1917 р. «в Росії до нації об'єктивно не міг дозріти ні один народ (за винятком жителів Фінляндії та частково Царства Польського)»¹⁰?

Невпинні, а з часом і посилювані «зверху» спроби звести на шляху природного розвитку, функціонування національного організму обмеження й перепони викликали зрозумілу (в усякому разі її легко пояснити) реакцію неприйняття, спротиву, породжували потребу пошуку шляхів зміни ситуації.

Усе це і є об'єктивними аргументами щодо незаперечного оформлення ситуації, що з повним правом в етнічному сенсі слід кваліфікувати як українське питання. **Воно не було результатом ані польської, ані австрійської, ані будь-якої іншої «інтриги», воно не було плодом гарячкових фантазій і злих настроїв якихось руйнівних сил — сепаратистів, не було нерозумною забаганкою монстрів-революціонерів тощо. Воно «проросло» із сутності українсько-російських стосунків і було цілковитою історичною реалією.**

Разом із тим українське питання не обмежувалося, не вимірювалося означеними зрізом і параметрами. Хоча Українська революція середини XVII ст. привела до значних змін в сутності й характері українсько-польських стосунків, вона не могла зняти до кінця суперечності, що існували раніше, надавши їм нових якостей. Поляки й чути не хотіли про те, що українці можуть мати власну державність та ще й на землях, які вони вважали своїми. З боєм визнавши Гетьманщину, рахуючись з фактом розширення воєнної політичної присутності Росії в українському регіоні, поляки судомно чіплялися за кожен клаптик Правобережжя, проводячи агресивно-руйнівну антиукраїнську політику. Круто замішана на відомому польському менталітеті ця стратегія залишалася незмінною аж до поділів Польщі наприкінці XVIII ст., коли понад 80% українських теренів опинилися під владою Росії.

Звісно, скрізь тут запанували вищеозначені самодержавні порядки, дедалі загострюючи українське питання.

Ніби другою, надважливою його частиною поставала потреба здобуття умов для повноцінної самореалізації хай і чисельно меншої, однак усе ж значної частини українства (Східна Галичина, Західна Волинь, Північна Буковина, Закарпаття), що з кінця XVIII ст. змушене було проживати у складі Австрійської, а потім Австро-Угорської імперії. Коли вагомими результатами Революції 1848–1849 рр. стали демократичні свободи, якими українці, як й інші народи «клаптикової» монархії, могли скористатися, передусім, у межах культурно-національної автономії, то їхнє соціально-економічне становище як жителів окраїнного сировинного придатка, прагнення віденського уряду консервувати ситуацію, відверто протидіяти розвиткові продуктивних сил, чинити перешкоди виходу на тогочасний рівень господарювання, модернізації європейського зразка ніяк не могло влаштувати, задовольнити абсолютно природні потреби функціонування й поступу. З плином часу ставало дедалі яснішим, що розв'язати скільки-небудь радикально українське питання західній гілці етносу самотужки навряд чи можливо. Просто відповідних потенцій було зовсім замало. То ж об'єктивно визрівало тяжіння до однокровних братів-наддніпрянців, у злуці з якими можна було сподіватися на здобуття волі. Отже, і визрівання елементів, оформлення цілісної соборницької ідеї також стало породженням об'єктивного становища українства, його прагнення позбутися інонаціональної залежності, гноблення.

Варто мати на увазі, що підавстрійські українці терпіли особливу скруту ще й через домінування в регіоні поляків. Навіть втративши державність, маючи не дуже велику чисельну перевагу (10% проти 8% українців), польська шляхта, спираючись на постійну підтримку офіційного Відня, перманентне зміцнювала свій вплив аж до початку XX ст., а польське землеволодіння залишалося головним чинником у сільськогосподарській структурі майже всього Правобережжя України.

Певний вплив на українську еліту справляли повстання поляків за свою незалежність, зокрема в 1830–1831 і 1863–1864 рр. Однак при цьому українців (як, утім, і білорусів, литовців) незмінно вважали частиною «польської» нації. Спроби відродження української культури, мови сприймалися поляками різко негативно,

вороже, а прагнення до національно-політичної самостійності кваліфікувалися не більше, ніж «дикі фантазії». Тому ідеї відновлення «історичної Польщі» сприймалися лідерами українського руху досить прохолодно. Вони залишалися по суті глухими до закликів поляків боротися «за вашу і нашу свободу».

Якщо українців Наддніпрянщини жодним чином не міг влаштувати статус «жителів Півдня Росії», українцям західного регіону було не в силах виконувати підлеглу роль сировинного придатка Австро-Угорщини, коли роль буфера-провідника Габсбургської монаршої волі здійснювали ті ж поляки. Останні «зі шкіри лізли», намагаючись довести царю, що українці злісні вороги імперії, існуючого ладу, а поляки — єдина опора режиму в регіоні і перешкода експансії панславізму. Їм вдалося переконати Відень не йти на поділ Галичини на дві автономні частини — західну і східну, що на практиці забезпечувало зверхність усе тих же поляків над українцями.

Природно, що національна еліта намагалася привернути до українського питання увагу як усього свого народу, принаймні, його політично активної частини, так і міжнародної спільноти, а головне — знайти шляхи його розв'язання. Цьому присвячували наукові й публіцистичні, художні твори кращі сини й дочки України, всі ті, чиї розум і серце не могли змиритися з неволею, поривалися до свободи і прогресу.

Прагнення знайти «золоту середину» в планах досягнення бажаних змін, коли б не були втрачені, збережені й навіть зміцнені переваги спільного державного існування й, водночас, гарантовані умови пролонгації української, як, утім, і будь-якої іншої національної самобутності, привело до появи концепцій федералізації Росії. Вона повинна була стати сім'єю (союзом) рівноправних народів, без будь-якого обмеження прав у якій би то не було сфері суспільного життя.

Ідея слов'янської єдності, насамперед російського, українського та білоруського народів, зародилася в головах частини учасників таємних товариств періоду декабристського руху, наприклад Товариства об'єднаних слов'ян (Ю. Люблінський, брати А. і П. Борисови, І. Горбачевський), що було створено 1823 р. в Новограді-Волинському.

Ця ідея надихала інтелектуалів Кирило-Мефодіївського братства — Т. Шевченка, А. Костомарова, Т. Гулака, П. Куліша,

В. Білозерського. Вона знайшла послідовних прибічників в особі М. Драгоманова, учасників зініційованих ним численних «Громад», передалася демократично орієнтованим письменникам, поетам, митцям, серед них — Лесі Українці, М. Коцюбинському, М. Лисенку, І. Стешенку, Д. Дорошенку.

Коли на зламі ХІХ–ХХ ст. позначилася радикальніша тенденція — самостійницька («Братство тарасівців», М. Міхновський, програма Революційної української партії «Самостійна Україна»), вона недовго змогла конкурувати зі значно більше закоріненою, по суті вже традиційною, що видавалася реалістичнішою й конструктивнішою, концепцією автономістсько-федералістського переустрою Росії та похідними від неї планами запровадження автономного стану України. Це знайшло своє втілення у програмах більшості політичних партій українства початку ХХ ст. (Українська соціал-демократична робітничка партія, Український соціал-демократичний союз «Спілка», Українська радикально-демократична партія, Товариство українських поступовців та ін.), конкретизувалося й пропагувалося українською політичною елітою (М. Грушевський, В. Винниченко, М. Порш, С. Єфремов, Б. Грінченко, Є. Чикаленко, Д. Антонович та ін.).

Відмова від гасла «Самостійної України» пояснюється відсутністю скільки-небудь широкої його підтримки, бажанням подолати настрої настороженості в таборі антимонархічних сил, побоюваннями його членування за національною ознакою. Вимога «широкої національно-територіальної автономії у федеративній демократичній республіці Росія», що стала програмовою, навпаки, наближалася до домінуючих закликів «Геть царизм!», досить органічно доповнюючи і примножуючи його соціальний зміст національним компонентом (абсолютизм — оплот не лише соціального, а й національного гноблення).

Підавстрійські українці також після нетривалого захоплення радикалізмом (книга Ю. Бачинського «Україна irredenta») також виробили більш помірковану платформу. Її стрижнем було злучення українців імперії до адміністративної цілості й запровадження режиму «коронного краю», що зумовлювалося як спробою застрахуватися від польської експансії, яка ставала дедалі вірогіднішою, так і невірою у реалізацію в недалекому майбутньому ідеї соборності з наддніпрянцями.

Окреслене розуміння обома гілками народу сутності українського питання й вироблені плани його розв'язання, як виявилось, мали пройти серйозну історичну перевірку. Чи не найістотніші випробування були пов'язані зі світовою війною. Підготовка до неї почалася з рубежу XIX і XX ст., і, згідно планів різних країн і коаліцій, Україна незмінно потрапляла в епіцентр геополітичних інтересів, чужоземних зазіхань. А практично всі, причетні до ініціювання й здійснення вселенської бійні, намагалися використати об'єктивно назріле українське питання у власних інтересах та військово-політичній стратегії, що породжувало велетенські ускладнення й труднощі в реалізації української ідеї, досягненні жаданої мети.

Однак так уже проліг маршрут вітчизняної історії, що саме «Велика війна», зумовлені нею суспільні потрясіння наблизили час розв'язання українського питання, в усякому разі — момент, коли цей процес зрештою було переведено в практичну площину, зроблено перші кроки на шляху, дуже влучно й образно найменованому В. Винниченком «відродженням нації».

Незважаючи на те, що українське питання напередодні й у часи Першої світової війни не раз уже ставало предметом досліджень фахівців, інтерес до нього не вщухає¹¹. Причому, зокрема, спостерігається цілком прозоре прагнення значної частини російських науковців і публіцистів подавати його в тенденційному ключі, пропонувати такі висновки й оцінки, що далеко не завжди кореспондуються з усім наявним комплексом даних і фактів, документів, суто науковими дослідницькими принципами¹².

Можливості ж, що розкриваються сучасним станом розвитку вітчизняної історіографії, дозволяють не лише скоригувати уяви про дуже непрості процеси, а й спробувати вийти на якісно новий рівень їхнього осмислення, вивести з минулого досвіду уроки, повчальні й важливі для сьогоденного поступу нації, досягнення нею нових історичних рубежів. Особливої уваги передбачається надати аналізу міжнародного аспекту українського питання, оскільки від позицій і дій суміжних та географічно віддалених країн, їхніх коаліцій значною, часом вирішальною, мірою залежала доля нації, народу. Як відомо, чимало важать такі чинники й нині. Тож пропонується спроба реалізації задуму видається доцільною, актуальною й перспективною.

Розділ 1

ОБ'ЄКТИВНИЙ ЗМІСТ УКРАЇНСЬКОГО ПИТАННЯ Й «ВЕЛИКА ГРА» НАВКОЛО НЬОГО

1.1. Під скіпетрами Романових і Габсбургів: становище українських земель на рубежі XIX–XX століть

Як відомо, після остаточного скасування російською імператрицею Катериною II автономного статусу Гетьманщини, Україна перетворилася з важливого суб'єкта міжнародних відносин на предмет корисливих зовнішньополітичних намірів Петербурга, Берліна, Відня і Стамбула. В результаті трьох поділів Речі Посполитої Україна вступила у XX ст. розділеною між Російською та Австро-Угорською імперіями. Її становище і перспективи на міжнародній арені були досить невтішними, навіть із фактом самого існування української нації погоджувалися лише окремі вчені.

Абсолютна більшість європейських державних діячів вважала український народ, використовуючи термін Георга Гегеля (1770–1831), «неісторичним» і «недержавним». Водночас роз'єднаність і бездержавність українських земель та загострення військово-політичних суперечностей між імперіями Романових і Габсбургів робили Україну зручним і бажаним об'єктом дипломатичної гри провідних країн регіону. **Перша світова війна, що розпочалася як збройний конфлікт між двома угрупованнями провідних європейських держав, знову поставила Україну в епіцентр воєнно-політичних і дипломатичних подій, актуалізувавши українське питання.**

Разом із тим, на зламі XIX–XX ст. в історичному розвитку й міжнародному становищі недержавних українських земель і на Сході, й на Заході, відбулися якісні зміни. Коротко їх можна охарактеризувати як появу «**Молодої України**», тобто процесу відходу національної інтелігенції й молоді від культурництва та

просвітництва Громад 60–80-х рр. XIX ст. до **політичного розв'язання українського питання**, спершу окремо в межах Романовської й Габсбурзької імперій, а потім — і в кордонах самостійної соборної держави. Як зазначав один із засновників Революційної української партії (РУП) і відомий діяч національно-демократичної революції 1917–1920 рр. Дмитро Антонович (1877–1945), коли для попередніх поколінь «характерною була психічна пригніченість, брак життєвої здібності і творчої сили, так для молоді 90-х рр. являється властивим накопичення певної життєвої енергії, потреба жити і боротися. Вона уже здібна найти собі новий шлях для громадської акції»¹³.

Цей визначальний для розглядуваного періоду процес мав привести до позитивного вирішення принципової дилеми: або Україна втрачала власну лінію розвитку, остаточно перетворюючись на Південь Росії чи аграрно-сировинний придаток Австро-Угорщини, або ж вона ставала на шлях суверенного самовизначення. Оскільки в результаті трьох поділів Речі Посполитої 1772–1795 рр. абсолютна більшість — 4/5 національної етнічної території опинилася в складі Російської імперії, решта (Східна Галичина, Північна Буковина і Закарпаття) — Австро-Угорської (за даними перепису 1910 р. українці становили 8% населення Дунайської монархії й поступалися чисельно лише австрійцям, угорцям, чехам і полякам), саме від процесів національного відродження в Наддніпрянщині залежало майбутнє нашої країни.

На початку XX ст. завдяки своєму зручному географічному становищу, природним багатствам і численним людським ресурсам (за переписом 1897 р. населення лише Київської, Волинської, Подільської, Чернігівської, Полтавської, Харківської, Катеринославської, Херсонської й Таврійської губерній сягнуло 23,4 млн осіб) вона була одним із найрозвиненіших у господарському відношенні регіонів Російської імперії. Тут склалися Донецький вугільно-металургійний, Криворізький залізорудний і Нікопольський марганцевий басейни та Південно-Західний цукробуварковий район.

За своїм економічним потенціалом Наддніпрянщина посідала друге місце (після Центрального району) в промисловому виробництві Російської імперії, в ній було сконцентровано п'яту частину індустріальних підприємств держави, які виробляли близько

15% загальної вартості її продукції. З окремих гірничо-видобувних і виробничих галузей показники були набагато вищими: у 1913 р. Наддніпрянська Україна забезпечувала 72,3% загальноімперського видобутку залізної руди, 78% — кам'яного вугілля, 69% виплавки чавуну, 58% — сталі, 57% виробництва прокату, 50% — сільськогосподарських машин і 40% — паровозів.

Але з величезної більшості готових товарів Наддніпрянщина залежала від Центрального (навколо Москви) і Петербурзького районів. Такий стан справ зумовлював висновки окремих вітчизняних вчених про *колоніальний характер української економіки* (хоча й не в класичних, однак у достатньо важливих елементах). Як зазначав у 1928 р. відомий господарник-теоретик Михайло Волобуєв (1903–1972), Україна являла собою не «азійський» тип колонії — бідної, аграрної, ресурси якої метрополія просто викачує, а належала до «європейського» типу колонії, тобто була промислово розвинутою країною, яку позбавляли не стільки ресурсів, скільки її ж капіталів і потенційних прибутків. Імперська політика ціноутворення створювала ситуацію, коли вартість російських готових товарів була надзвичайно високою, в той час як ціни на українську сировину й напівфабрикати залишалися низькими. Таким чином, капітал накопичувався на великоросійській Півночі, а не на українському Півдні¹⁴.

Щось схоже склалося і в *сільському господарстві*. На початку ХХ ст. на українських чорноземах збирали 43% світового врожаю ячменю, 20% пшениці та 10% кукурудзи, але лівова частка продукції великих поміщицьких товарних господарств постачалася на зовнішній ринок. Ненормальність такого становища визнавав навіть російський міністр фінансів 1888–1892 рр. Іван Вишеградський (1831–1895), який зауважив: «Недоїмо, але вивеземо!» Хоча вищезазначені погляди не абсолютні й не можуть сприйматися беззастережно, певна логіка в них є.

Водночас саме ресурсний потенціал українських земель значною мірою зумовив те, що після майже столітнього забуття вони опинилися в орбіті уваги західноєвропейської дипломатії, передусім імперій Габсбургів і Гогенцоллернів, причому їхнє ставлення до українського чинника зумовлювалося складним переплетінням внутрішньої й зовнішньої політики обох держав. «Українське питання», пов'язане з існуванням найбільших

у Європі гнобительських імперій, знову набувало міжнародного характеру, від його позитивного вирішення залежало майбутнє не лише українського народу, а й тих монархій, яким належали населені ним території. Як влучно зауважив ідеолог австрославізму, чеський публіцист Карел Гавлічек-Боровський (1821–1856), *«Україна — це постійне прокляття, яке самі над собою проголосили її гнобителі. Так над ними мститься пригноблена воля України... Доки не буде виправлена кривда, завдана українцям, доти неможливий справді міжнародний спокій»*¹⁵.

Дунайська монархія, що поповнилася українськими підданими (за офіційною термінологією — «рутенами» — Ruthenen) внаслідок Карловицького мирного договору з Османською імперією 1699 р. (Закарпаття), першого поділу Речі Посполитої 1772 р. (Галичина) й Константинопольської конвенції з Туреччиною 1775 р. (Буковина), відразу ж відчула всю складність «українського питання». За даними австрійського Міністерства внутрішніх справ (МВС), з 1843 р. в монархії провадилася великоросійська пропаганда, організована відомим московським істориком-панславістом академіком Михайлом Погодіним (1800–1875).

А невдовзі проблема адміністрування «Королівством Галіції й Лодомерії (Володимирщини)» ускладнилася внаслідок збільшення саме польського населення імперії після приєднання бунтівної Краківської республіки в листопаді 1846 р. До складу зазначеного коронного краю потрапили як східногалицькі землі, де переважали українці, так і польські західногалицькі. Тому, хоча назвою «королівства» й проголошенням його столицею Львова (*Лемберга* — на німецький лад) австрійська влада прагнула підкреслити спадкоємність із державою Данила Романовича, увінчаного в 1253 р. королівською короною, в місцевому сеймі заправляла польська шляхта.

Та вже «Весна народів» — Європейська революція 1848–1849 рр. засвідчила, що політично контролювати Галичину без підтримки українського населення Відню неможливо. Драматичні події, що відбулися того короткого періоду (створення львівською українською громадою **Головної руської ради**, що домагалася поділу Галичини на рівноправні автономії — Західну (польську) та Східну (українську), до якої мали увійти українські частини Буковини й Закарпаття; організація польською шляхтою **Центральної ради**

народової, що обстоювала збереження свого політичного домінування в регіоні; утворення в містах і містечках Галичини півсотні місцевих «руських рад»; ухвала *Собору руських вчених* у Львові про запровадження української мови в навчально-освітній сфері; львівське збройне повстання 1–2 листопада 1848 р. та ін.) виявили серйозний потенціал і характер вимог «русинів» та започаткували традицію співпраці німецької й української («руської») еліт монархії на підставі тактичного збігу інтересів.

Підтримка, яку галицькі українці відчували тоді з боку австрійської влади (скасування кріпосного права раніше, ніж на територіях інших ненімецьких народів імперії; відкриття кафедри української мови й літератури у Львівському університеті; адміністративне виділення українського Ужгородського округу з власним управлінським апаратом та ін.), сприяла появі стійких сподівань на «цісарську милість» як вирішальний фактор, здатний задовольнити їхні головні вимоги. Водночас це стало початком повільного процесу адаптації монархії Габсбургів до нових політичних реалій — балансування між інтересами української й польської спільнот Галичини шляхом взаємовиключних обіцянок і обережних поступок, які робилися аж до розпаду імперії у жовтні 1918 року.

Щоправда, у процесі подолання кризи 1848–1849 рр. пріоритет усе ж було віддано польській еліті, коли імператорським намісником (штатгальтером) у королівстві став граф Агенор Голуховський (1812–1875), що намагався зобразити українців в очах Відня ворогами монархії й існуючого суспільного ладу, а поляків — єдиною опорою цього ладу й заборолом перед наступом панславізму. А. Голуховський тричі обіймав цю посаду (в 1849–1859, 1866–1867, 1871–1875), у 1859–1860 рр. був міністром внутрішніх справ імперії і зміг істотно розширити сферу польського впливу в регіоні. Ініціювавши так званий *Жовтневий диплом 1860 р.* (Федеративну конституцію 20 жовтня), він переконав Відень відмовитися від намірів поділу Галичини на польську й українську провінції, натомість забезпечивши їй крайову автономію під фактичною владою польської аристократії.

Для дискредитації українського національного руху намісник зручно скористався піднесенням серед проросійськи налаштованих русинів, спричиненим, за даними імперського МВС, приходом

царських військ для придушення Угорської революції влітку 1849 р. А. Голуховський поступово заміняв у Галичині німецьких і чеських за походженням чиновників польськими, скасував вивчення української мови в гімназіях і намагався перевести її на латинський алфавіт, поєднуючи ці заходи з пропагандою етнічної єдності поляків та «рутенів», ідеї відновлення триєдиної Польщі–Литви–Русі.

Але фінансова й конституційна криза монархії Габсбургів, що загострилася у зв'язку з її поразкою у війні 1866 р. проти Пруссії за домінування в німецьких землях, змусила офіційний Відень до компромісу з найвпливовішою (і найнепокірнішою) ненімецькою елітою імперії — угорською. Відновлення суверенних прав Королівства Угорщини й угорської конституції 8 лютого 1867 р. було, звичайно, продовженням традиційної політики Габсбургів щодо розв'язання міжнаціональних суперечностей шляхом піднесення державно-політичного статусу етносу, що домінував на окремій стратегічно важливій території. Відразу ж по урегулюванні угорської проблеми австрійська конституція від 21 грудня 1867 р. задекларувала рівноправність поляків і галицьких «рутенів», наступного року спеціальним законом формальні гарантії рівноправ'я отримали й українці угорського Закарпаття.

Але, незважаючи на збереження в Галичині українських народних шкіл і відповідних лекційних курсів у Львівському університеті, одним із негативних наслідків конституційних реформ у Дунайській монархії стало зменшення вчетверо (до 15) кількості українців-депутатів ландтагу (крайового сейму), а також рейхсрату (двопалатного імперського парламенту). Після 1867 р. саме від позиції поляків, які за даними перепису 1910 р. були четвертою за чисельністю національною групою в державі — 10% після німецькомовних австрійців (23,5%), угорців (19,1%) і чехів та словаків (16,5%) — й помітно випереджали українців (8%), залежало забезпечення урядової більшості у віденському парламенті. Тому імперський уряд змушений був піти на далекосяжні поступки полякам у Галичині, визнати їхню мову офіційною, припинити германізацію освіти й полонізувати Львівський університет.

Зворотним боком такої політики виявилось нове посилення проросійських настроїв серед галицьких українців. Не дивно, що впливова львівська газета «Слово» (у 1876–1887 рр. вона субсидувалася

Петербургом), за визначенням імперського МВС, відверто пропагувала «національну єдність» русинів із російською нацією, прозоро натякаючи на те, що й «політична єдність» не за горами. Один із лідерів галицьких **москвофілів** і перший редактор та видавець «Слова» Богдан Дідицький (1827–1909) писав, що лише Росія «може вирішити, як слід, українську справу»¹⁶, заплісуючи очі на антиукраїнську політику царату в самій Росії.

Але водночас, як відомо, в Галичині активно розвивався також **народовський** український рух, що спирався на визнання єдиного українського народу по обидва боки Збруча й фінансову підтримку провідних діячів вітчизняного національного відродження в Наддніпрянщині (Є. Милорадович-Скоропадської, Є. Чикаленка, В. Симиренка та ін.). Як і москвофіли, народовці виступали за надання українцям рівних прав із поляками в Галичині, однак не погоджувалися з теорією приналежності «рутенів» до великоросійської нації й вимагали запровадження фонетичної української граматики, а також поборювали консервативно-патріархальні й клерикальні ідеї своїх опонентів з протилежного табору. Поступово між народовцями й москвофілами дійшло до принципових розходжень і взаємної ворожнечі.

Оскільки ліберальний політичний режим конституційної Дунайської монархії забезпечував досить сприятливі умови для задоволення культурно-національних потреб, Київська українська громада, очолювана відомим істориком професором Володимиром Антоновичем (1834–1908) і письменником-педагогом Олександром Кониським (1836–1900), сконцентрувалася на перенесенні центру українського руху з Наддніпрянщини до Галичини. Під впливом Київської громади й Михайла Драгоманова (1841–1895) галицькі народовці приступили до вироблення політичної програми українського руху, що спиралася б на селянство. 24 жовтня 1885 р. у Львові вони заснували **Народну раду** на чолі з депутатом Галицького сейму Юліаном Романчуком (1842–1932) і вже незабаром сформулювали свої вимоги: «*Хочемо всестороннього і свобідного розвою нашої руської народності, яко самостійної народності слов'янської*»¹⁷.

У реалізації такого наміру діячі Київської громади вбачали єдиний спосіб збереження української ідеї в розбудові національного життя (за прикладом поляків), а тому вже з кінця 70-х рр.

XIX ст. спонукали галицьких народовців до співпраці й порозуміння з польськими консерваторами й демократами. Загалом це не суперечило стратегічній меті частини краківських консерваторів і лібералів, які мріяли про відбудову федеративної Польської держави з включенням до неї України, Білорусі й Литви, що у віддаленій перспективі мало призвести до злиття народів краю в єдиній **«польській політичній нації»**. Але більшість польської шляхти й великих землевласників з недовірою ставилися до, по суті, поміркованих українських вимог, вважаючи місцевих селян безнаціональною масою, що загрожує їхнім становим інтересам.

Ситуація змінилася в другій половині 80-х рр. XIX ст. внаслідок загострення російсько-австро-німецького суперництва на Балканах, піком якого стала **Болгарська криза 1885–1886 рр.** Тоді Росія остаточно втратила свій політичний контроль над Болгарським князівством, де перемогли британсько-австрійські впливи, а князем, за порадою Відня, у серпні 1887 р. було обрано німецького принца й австрійського офіцера Фердинанда Сакс-Кобург-Готського (1861–1948).

Фактично водночас — у Берліні й Відні окреслилася ідея використати проти Російської імперії український національний рух. Як зазначив перший секретар німецького посольства у Петербурзі й майбутній рейхсканцлер Бернхард фон Бюлов (1849–1929), імперія Гогенцоллернів повинна «на багато років наперед зруйнувати економічні джерела Росії шляхом спустошення її чорноземних губерній... Нам необхідно, нарешті, — наголошував дипломат, — *відрізати Росію від обох її морів — Балтійського та Чорного, на яких базується її світова могутність*»¹⁸. Пізніше, вже як глава прусського й загальнонімецького урядів, фон Бюлов у 1906 р. прямо стверджував, що Росію можна звести до рівня держави другорядного масштабу, якщо вона «або зазнає соціального розладу, або втратить Україну»¹⁹.

Уже в 1888 р. до канцелярії київського, волинського і подільського генерал-губернатора надійшов досить промовистий документ: «6-го липня помічено київською поліцією появу в місті переданих із Австрії закликів русинською та французькою мовами про те, що сполучення Малоросії з Російською державою не було актом підданства, а мало характер рівноправного союзу,

що малоруський народ сильно пригноблений і покладається на гуманні народи, які визволили балканських слов'ян від турецької неволі (йдеться про впровадження австрійського протекторату над Боснією й Герцеговиною в 1878 р. — *Авт.*), і допоможуть йому скинути ярмо православних татар, що йменують себе великорусами»²⁰.

А німецький консул у Києві, звітуючи до Берліна про свої контакти з місцевими громадянами, стверджував: «Наскільки мало про українофілів можна говорити як про політичну партію, настільки ж мало суспільна думка тут іде в бік Москви... Тут утворився комітет українофілів для того, щоб утворити протипагу місцевому відділенню панславістського благочинного комітету. Однак ця справа провадиться таємно, і повідомлення про неї робилося мені суворо секретно»²¹.

Австрійська дипломатія в цілому солідаризувалася з ідеєю фон Бюлова щодо позбавлення Росії виходу до Чорного й Балтійського морів. У розмові з німецьким послом у Відні в грудні 1889 р. австрійський міністр закордонних справ граф Густав Зигмунд Кальнокі (1832–1898), згадавши «так званих українофілів» і той факт, що «землі, населені малорусами, відрізають центр імперії від Одеси та від західної частини Чорного моря», зазначив: «На-явність багатомільйонного малоруського народу та його ворожнеча з великорусами за певних умов могли б відіграти роль важеля для тривалого послаблення московитського колоса»²².

Того ж року відомим берлінським філософом і політологом Едвардом фон Гартманом (1842–1906) (на думку І. Франка, він оприлюднював дійсну позицію «залізного канцлера» Отто фон Бісмарка (1815–1898) під час погіршення німецько-російських відносин після Болгарської кризи) в праці «Два десятиріччя німецької політики та сучасна світова ситуація» (у 1888 р. її основні положення були викладені в статті «Росія та Європа» в берлінському журналі «Gegenwart») було проведено чіткий вододіл між належною азійській цивілізації Великоросією та загарбаними нею в різний час народами Східної Європи, в тому числі й українцями. Останні, на переконання Е. Гартмана, залишалися складовою частиною саме західної цивілізації й за рівнем культурно-господарського розвитку значно перевершували росіян. Е. Гартман попереджав, що населені східноєвропейськими націями території становлять

для Петербурга «міцний аванпост для стратегічних операцій на Заході», тому поневолені царатом народи є реальні співники «середньоевропейського мирного союзу по той бік російського кордону».

Задля захисту європейської культури й цивілізації від російської агресії й територіальної експансії в роботі пропонувався кардинальний перегляд політичної карти регіону із заснуванням незалежних Польщі, Балтійського королівства (в складі Естляндії, Ліфляндії, Курляндії) й «Дніпровської держави» (або «Королівства Київського») та з приєднанням Фінляндії до Швеції, а Бессарабії до Румунії. Гартман також закликав до створення антиросійського військово-політичного блоку, в якому Швеція й Балтійське королівство отримали б гарантії своєї безпеки з боку Німеччини, а Україна та Румунія — з боку Австро-Угорщини.

Обґрунтовуючи такий підхід до визначення оптимальних західних меж Російської імперії, Е. Гартман стверджував, що «нема ні географічних, ні етнографічних підстав» для державного об'єднання російських, українських і білоруських земель. Він наголошував, що дійсною кінцевою метою національно-державного будівництва Росії було оволодіння басейнами Волги й Дону, а не Дніпра, який відділений від них Двінсько-Донським плато і є ареалом розселення білорусів та українців. Таким чином, Російська національна держава звернена своїми зовнішньополітичними інтересами на південний схід, а не на захід²³.

Запропоноване Е. Гартманом геополітичне перевлаштування Центрально-Східної Європи, як він вважав, жодним чином не зашкодило б Росії, а натомість забезпечило б її розвиток як національної держави — прямого генетичного продовження Золотої Орди. «Ентузіасти чистої та здорової російської національної культури, — писав Е. Гартман, — мають врешті-решт з щирим задоволенням вітати цю примусову ампутацію всіх хрих на європейські хвороби членів імперії, оскільки виключно вона уможливить справжнє існування російської національної держави, надасть змоги розірвати всі культурні стосунки із Заходом та відмежуватися від них китайським муром як суто азійській державі»²⁴.

Новий підхід Берліна до «українського питання» змусив правлячі кола Дунайської монархії, стурбовані підтримкою офіційним

Петербургом русинських москвофілів, суттєво скоригувати свою політику щодо Галичини. Тим паче, що в національній політиці Габсбургів уже був такий прецедент: прагнучи послабити позиції німецьких лібералів у рейхсраті, імператор Франц Йосиф I [1848–1916] зробив низку поступок їхнім національно-політичним опонентам — чехам. У 1882 р. чехи отримали новий виборчий закон, який забезпечив їм більшість у ландтазі Богемії й збільшив представництво в загальноімперському парламентові, а чеську мову було дозволено вживати в урядових установах. Того ж року Празький університет був поділений на два, один з яких став чеськомовним. Успіхи чеського національного руху мали помітний вплив на політичну ситуацію в Галичині, не випадково у 1890 р. значною мірою внаслідок протидії поляків не було схвалено пропозицію міністра-президента Австрії графа Едуарда Таффе (1833–1895) поділити Богемію за етнічним принципом.

Але в Галичині імперський намісник і етнічний поляк граф Казимир Бадені (1846–1909), що активно виступав проти русофілів, змусив шляхту й магнатів піти на компроміс із галицькими народовцями. Посередниками на низці переговорів із високими львівськими та віденськими урядовцями виступили київські громадівці, внаслідок чого в листопаді 1890 р. на сесії Галицького сейму було проголошено «нову еру» в польсько-українських стосунках. Як згодом зазначив у листі до канцлера фон Бюлова німецький консул у Львові, польська консервативна еліта побачила в новому курсові спосіб знайти серед «малорусів Поділля, Волині, Бессарабії й України» союзників у разі можливої війни з Росією й плекала надії на приєднання підросійського Королівства Польського та Наддніпрянщини до Австро-Угорщини й створення об'єднаної Польської корони під скіпетром Габсбургів.

Усна українсько-польська угода, на якій наполягав Відень, в обмін на декларацію народовцями вірності Апостольському престолу й Австрійській державі, передбачала розширення доступу «рутенів» до галицьких урядових структур і сейму, державну підтримку їхніх громадських організацій, у тому числі «Просвіт», і фінансових установ, рівноправність української мови в галицьких урядах, зрівняння в правах греко-католицької церкви з римокатолицькою, створення кафедри історії України й другої кафедри української літератури у Львівському університеті, впровадження

фонетичного правопису в шкільництві й двомовності в учительських гімназіях та ін. На певний час угода «нової ери» зменшила міжетнічне протистояння в Галичині й сприяла зміцненню українських впливів у всіх сферах життя, не дивно, що це стривожило офіційний Петербург.

Але, як згодом відзначила польська преса, зростання національної свідомості «рутенського селянина» призвело до того, що він побачив ворога не за кордоном — в образі імперії Романових, а біля себе — в особі польського пана. Польська крайова адміністрація й політичні партії досить швидко усвідомили перспективу зміцнення українського руху, що претендував на поділ Галичини за національною ознакою й тим самим перекреслював плани відбудови Речі Посполитої в кордонах імперії Габсбургів.

Уже в 1895 р. один із лідерів молодіжного крила **Русько-української радикальної партії (РУРП)** — першої новітньої української політичної організації, заснованої у Львові 6 жовтня 1890 р. з ініціативи І. Франка й М. Павлика — Юліан Бачинський (1870–1940) у книжці «*Україна irredenta*» («Україна незвільнена». — Авт.) з позицій марксистської методології стверджував, що централізаторська політика Відня й Петербурга є головною перешкодою для прогресу капіталізму в Україні, а тому політична самостійність є «*conditio sine qua non* (життєво необхідна умова. — Авт.) її економічного і культурного розвитку, умова взагалі — можливість її існування». Публіцист наголошував на господарських суперечностях між окремими регіонами Росії й, головним чином, на протиріччях між Наддніпрянщиною та рештою імперії, вказуючи на їхні руйнівні наслідки для культурно-національного становища України²⁵.

Під тиском «молодих радикалів» на IV з'їзді РУРП 29 грудня 1895 р. партійна програма була доповнена положенням, що здійснення її народницько-соціалістичних ідеалів «можливе при повній самостійності політичній русько-українського народу і повнім, необмеженим праві його: рішати самому у всіх справах його дотикаючих. Зокрема в Австрії стремить вона до утворення окремої руської політичної території з руських частин Галичини і Буковини з якнайширшою автономією»²⁶.

Подібна вимога була внесена й до програми заснованої через чотири роки народовцями з ініціативи М. Грушевського та

Ю. Романчука *Української національно-демократичної партії (УНДП)*, що невдовзі перетворилася на провідну політичну силу в західноукраїнському регіоні. «Ми, галицькі русини, часть українсько-руського народу, що мав колись самостійність державну, — починався документ, — відтак боровся віками за свої державно-політичні права, а ніколи не зрікся і не зрікається прав *народу самостійного*, заявляємо, що остаточною метою наших народних змагань є дійти до того, щоби цілий українсько-руський народ здобув собі культурну, економічну і політичну самостійність та з'єднався часом в *одноцільний національний організм*»²⁷.

Проблема української незалежності й соборності швидко стала предметом гострої дискусії на сторінках галицької та буковинської преси. Активну участь у ній взяв І. Франко, який своїм незаперечним громадським і літературним авторитетом підтримував зазначені вимоги. Він вважав, що, хоч ідеал державної самостійності України за тогочасних умов міг здаватися поза межами можливого, все ж національно-патріотичним силам належало «вживати всіх сил і засобів, щоби наблизитись до нього».

Тому угода «нової ери» виконувалася повільно й незабаром була зведена нанівець: намісник Галичини в 1899–1903 рр., крупний землевласник і колишній ректор Львівського університету граф Леон Пінінський привів до влади так звану партію «подолан», яка для протидії народовцям почала зміцнювати позиції русофільської течії. Його політику продовжував і граф Анджей Потоцький (1861–1908), призначений штатгальтером у червні 1903 року.

І все ж завдяки неформальній угоді 1890 р. склалися певні умови для **інституційного розвитку українського руху** (напередодні Першої світової війни лише у Східній Галичині діяло 2510 українських народних шкіл, 6 українських державних гімназій, стільки ж українських приватних гімназій, ліцей і 4 вчительські семінарії під егідою Руського педагогічного товариства, 78 філій і 2944 читальні товариства «Просвіта», що об'єднували майже 110 тис. членів та ін.) й **політичного структурування національного життя** (окрім вищезгаданих РУРП і УНДП у 1896 р. виник клерикальний *Русько-український християнський союз*, а у вересні 1899 р. — марксистська *Українська соціал-демократична партія (УСДП)*).

Принципово важливим було те, що всі новостворені західноукраїнські партії (які діяли легально й навіть за незначної фінансової урядової підтримки) стояли на спільній стратегічній платформі політичної самостійності України. Це давало підстави для формування широкої політичної коаліції. Позитивні сторони двопартійної системи в західноукраїнському русі з провідною роллю центристської УНДП й опозиційною лівою РУРП виразно далися взнаки пізніше — під час **Листопадової революції 1918 р.** й конституювання **Західноукраїнської Народної Республіки**.

Звичайно, школа австрійського й галицького парламентаризму дисциплінувала західноукраїнську еліту, розширяла її міжнародне бачення, привчала до державницького й дипломатичного підходу у вирішенні політичних і соціально-економічних проблем, готувала до самостійної діяльності за слушної нагоди. Але надмірне захоплення австрійським конституціоналізмом і правовими аспектами загальноукраїнської справи робили галицьких провідників беспорядними в екстремальних умовах, що могли виникнути внаслідок європейської війни та спричиненої нею революційної кризи.

Загострення політичної ситуації в Галичині привернуло увагу Берліна, що активізував політику германізації польського населення в Познанщині й Пруссії. Її знаряддям стала заснована в 1894 р. **Німецька спілка східних прикордонних областей (НССПО)**, що у взаємодії з державними структурами намагалася послабити економічні позиції поляків, зокрема, зменшити приплив з Російської імперії польських сезонних робітників, замінивши їх галицькими українцями. Для цього НССПО з 1903 р. налагодила співпрацю з **Руським народним комітетом** — виконавчим органом УНДП.

Такі контакти дали галичанам підстави сподіватися на політичну підтримку Берліна в протистоянні з польсько-австрійською адміністрацією. У травні 1903 р. Руський клуб у Відні й Народний комітет у Львові домовилися про випуск у столиці Дунайської монархії двотижневика «Ruthenische Revue» (з 1906 р. — місячник «Ukrainische Rundschau»), щоб *«підтримати зацікавленість іноземців українською справою та здобути трибуну перед Європою»*. Уперше після смерті М. Драгоманова світ отримав змогу дізнатися про Україну без посередників; німецька, французька,

іспанська, італійська, шведська, норвезька й навіть японська преса охоче вдавалися до передруку матеріалів з «Ruthenische Revue». Центральний орган французьких соціалістів — газета «L'Humanité» писала, що «українці увійшли в зносини з іншими народами через видавництво «Ruthenische Revue»²⁸. А «Ukrainische Rundschau» лише в Німеччині мав понад 200 передплатників, безкоштовно розсилався членам дипломатичного корпусу, зарубіжним інформантам, письменникам і журналістам.

Не дивно, що вже у 1905 р. пруський міністр Райнбабен поінформував парламент «про сумне становище русинів під польською владою в Галичині»²⁹. До того ж революція в Російській імперії, що супроводжувалася посиленням національних рухів, поставила офіційний Берлін перед потребою формувати власне ставлення до національних проблем імперії Романових і розпочати їхнє всебічне дослідження.

Оскільки для цього не пасували прямі контакти урядовців із зарубіжними громадсько-політичними об'єднаннями, їхнє налагодження й було довірено представникам НССПО. Координатором виступив особистий радник кайзера Вільгельма II [1888–1918] в питаннях «російської політики», професор-історик Берлінського університету Теодор Шиман, автор щотижневих зовнішньополітичних оглядів у консервативній пресі. У них монарший радник називав імперію Романових напівварварською країною, найбільш строкатою сумішшю народів у всій Європі, що ніколи не асимілюється в єдине ціле, і тому постійно перебуватиме під дамоклевим мечем революцій³⁰. Формулюючи ідеї, що не могли бути оприлюднені високопосадовцями з політичних міркувань, Т. Шиман стверджував необхідність превентивної війни з Російською імперією. На його думку, в разі серйозної політичної кризи імперія Романових неминуче мала розпастися на власне Великоросію, Україну і «західні території»³¹.

Обстеження українського національного руху Т. Шиман доручив членові НССПО історикові Отто Гетшу, який вже під час перших відвідин Галичини в жовтні 1905 р. звернувся з Кракова до М. Грушевського як до авторитетного українського вченого й громадського діяча³². Офіційний Берлін тоді з насторогою поставився до розгортання революційних подій у Російській імперії, що

в разі перетворення на конституційну монархію вибила б «українську карту» з рук Австро-Угорщини.

Ще далі йшов у своїх похмурих (і, як виявилось, небезпідставних) прогнозах кайзер Вільгельм II, що безапеляційно заявив у грудні 1905 р.: *«Події, які тепер відбуваються в Росії, є лише прелюдією до жахливої катастрофи, яка розіб'є цю імперію на багато республік. Утворення таких республік означатиме постійну загрозу для Німеччини, оскільки вони, без сумніву, ще більше схилятимуться до союзу з Францією»*³³. Навіть перспектива українсько-польського порозуміння в Росії непокоїла німецький уряд, що був стурбований перспективою ймовірного протистояння з поляками в Пруссії. Тому, плануючи у серпні–вересні 1906 р. відвідати Південь Росії для продовження досліджень українського руху, О. Гетш попрохав у М. Грушевського рекомендації до провідних громадівців, депутатів-українців і професорів у Києві, Харкові, Полтаві, Чернігові й Одесі.

За таких умов (і не в останню чергу під впливом Російської революції) імператор Франц Йосиф I пішов на впровадження 26 січня 1907 р. загального активного виборчого права для чоловіків віком старше 24-х років. Західним українцям вдалося істотно поліпшити своє представництво й можливості захисту національних прав на загальноімперському рівні. Вже того ж року на виборах до палати депутатів віденського рейхсрату (516 парламентарів) пройшло 27 представників українських партій (22 — від Галичини, в тому числі 17 — від УНДП, 3 — від помірковано лівої РУРП й 2 — від марксистської УСДП, та 5 — від народовців Буковини) і 5 галицьких москвофілів. У 1910 р. лідер Української парламентської репрезентації (фракції) націонал-демократ Ю. Романчук став віце-президентом палати депутатів.

Однак Відень не лише не відважився покінчити з політичним домінуванням поляків у Галичині (реформа 1907 р. не поширювалася на вибори до крайового сейму), а й свавільним окресленням виборчих дільниць та іншими маніпуляціями забезпечив обрання одного українського депутата від 102,5 тис. виборців, польського — від 52 тис., а німецького — від 39 360 виборців³⁴. Загалом же вибори 1907 р. (як і наступні 1911 р.) посилити вплив опозиційних партій і зменшили частку німців (45,5%) у палаті депутатів, збільшивши натомість відсоток чехів (20,9%),

українців (6,2 %) і південних слов'ян (7,4 %). Збільшився й вплив польських партій (15,5 % мандатів), що серйозно занепокоїло Берлін, не випадково Т. Шиман зі шпальт консервативної «Kreuzzeitung» закликав австрійський уряд підтримати «гноблених поляками рутенів».

А коли на виборах до Галицького сейму в лютому 1908 р. штат-гальтер А. Потоцький всіма доступними йому засобами забезпечував перемогу полякам і був за це вбитий 12 квітня студентом соціал-демократом Мирославом Січинським, німецький канцлер фон Бюлов рекомендував привернути увагу «неофіційної преси» імперії до свавілля австрійських поляків, для чого варто було через НССПО «конфіденційно» залучити «рутенських публіцистів». «Потрібно, щоб НССПО ще більше висунуло русинське питання на передній план, — писав фон Бюлов унтер-статс-секретареві фон Лебедю 21 квітня 1908 р. — Звичайно, цього в жодному разі не можна робити на шпальтах офіційних газет, оскільки це вразить почуття австрійців... Я бажав би досягнення такого ефекту: якщо поляки лементують на німців, то й рутени мають набагато більше підстав скаржитися на поляків»³⁵.

Але **Молодотурецька революція 1908 р.** в Османській імперії й спричинена нею **Боснійська криза 1908–1909 рр.**, що увінчалася проголошенням повної незалежності Болгарського царства й *анексією Боснії та Герцеговини Австро-Угорщиною*, призвели до різкого загострення відносин між Берліном і Віднем, з одного боку, та Петербургом і Белградом — з іншого. Російська імперія негайно активізувала радикальну антигабсбурзьку пропаганду в Галичині, яку австрійський уряд назвав «неославізмом» — на відміну від попереднього «панславізму» поміркованих «старорусів». Офіційний Відень слушно розцінював його як «ширму для планів російської експансії».

Знаряддям пропаганди «неославізму» стало петербурзьке **Галицько-російське благодійне товариство**, формально засноване 1903 р. з метою підтримування культурної єдності галичан, буковинців та «угрорусів» (закарпатських українців) з росіянами. У 1908 р. його очолив земський діяч і депутат 3-ї Державної думи (фракція помірно правих і російських націоналістів) граф Володимир Бобринський (1867–1927). Здійснивши влітку–восени того ж року, після участі у Всеслов'янському з'їзді в Празі,

поїздки Галичиною й Буковиною («*під'яремною Росією*», за термінологією панславистів), він зав'язав тісні особисті контакти з місцевими москвофілами, що надалі користувалися широкою матеріальною підтримкою Товариства й вели розвідувальну роботу на користь Петербурга.

Коли наприкінці 1908 р. налаштований на порозуміння з українцями штатгальтер Галичини — професор права Краківського університету Міхал Бобжинський (1849–1935) у листі до В. Бобринського послався на національно-політичні права й потенціал українського руху в Дунайській монархії, петербурзький покровитель русофілів відповів, що у такому разі Росії доведеться самій навести лад у Галичині³⁶. У відповідь австрійська влада, як і раніше, надавала політичний притулок і не чинила перешкод пропагандистсько-видавничій діяльності емігрантських осередків українських соціал-демократів (львівська *Закордонна група УСДРП* А. Жука й Д. Донцова) та есерів (*Закордонний ЦК УПСР*) з Наддніпрянщини.

У березні 1909 р., тобто в розпал Боснійської кризи, коли канцлер фон Бюлов чи не в ультимативному тоні вимагав від Росії визнати анексію Віднем Боснії та Герцеговини і вплинути відповідним чином на Сербію, О. Гетш розпочав роботу зі створення наукового часопису з історії Східної Європи, де планував приділяти значну увагу українській проблематиці (почав виходити 1911 р. як «*Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte*»). Тоді ж він поклопотався щодо фінансування президією НССПО віденського місячника «*Ukrainische Rundschau*», який видавався головою Українського пресового бюро Володимиром Кушніром (1881–1938). А довірена особа політичного й торговельно-політичного відділів Міністерства закордонних справ (МЗС) Німеччини — відомий історик і публіцист Пауль Рорбах (1869–1956) здійснив тривалу подорож Російською імперією, під час якої зустрівся з групою українців-депутатів Державної думи.

На цьому тлі чималий подив викликає невизначеність і мовчання офіційного Відня в «українському питанні» аж до літа 1910 р. Справа дійшла до того, що в червні міністр закордонних справ імперії граф Алоїз фон Еренталь (1854–1912) у листі до міністра-президента Австрії Ріхарда фон Бінерт-Шмерлінга (1863–1918) висловився за доцільність іти назустріч вимогам українців, щоб

протидіяти російському впливові в Галичині³⁷. Тоді ж голова українських парламентських клубів у рейхстазі й крайовому сеймі, лідер УНДП Кость Левицький (1859–1941) повідомив М. Грушевського про свою розмову з фон Еренталем, який повідомив, ніби Корона цікавиться українським питанням³⁸.

Грім грянув, коли 1 липня 1910 р. студенти-поляки спровокували у Львівському університеті криваву сутичку, під час якої загинув один з організаторів молодіжного українського руху 28-літній Адам Коцко й 30 осіб було поранено. Під час похорону А. Коцка близько 20 тис. демонстрантів пройшли Львовом, співаючи «Шалійте, шалійте, скажені кати!», налякані австрійські власті пообіцяли протягом п'яти років відкрити окремий український університет. З того часу саме перспектива створення українського університету в Галичині викликала чи не найбільше занепокоєння царської дипломатії, відповідальної за відносини з Австро-Угорщиною, потіснивши балканську проблематику.

За даними німецького посла, в Петербурзі побоювалися, що «всі ті українські елементи з Росії, які тепер навчаються в Києві, перейдуть до Львова, і тим самим набудуть відчуженості щодо Російської держави»³⁹. Німецьке зовнішньополітичне відомство, яке раніше також вважало балканський напрямок головним у взаєминах Відня й Петербурга, в листопаді 1911 р. висловило припущення, що «українське питання, можливо, відіграє важливу роль у стосунках Австрії з Росією». Результати позачергових виборів до австрійського парламенту того ж року, що засвідчили посилення позицій народовців (москвофіли отримали лише два мандати), дали підстави новому міністрові-президенту Карлу фон Штюргку (1859–1916) заявити німецькому послові, що уряд більше не зважатиме на російські протести й активно сприятиме заснуванню українського університету у Львові.

Уже після окупації Східної Галичини російськими військами у серпні–вересні 1914 р. царські жандарми під керівництвом полковника Олександра Мезенцева нібито знайшли в будівлі при Соборі Святого Юра документальне підтвердження того, що в 1910 р. спадкоємець австрійського престолу ерцгерцог Франц Фердинанд (1863–1914), відомий своїм прихильним ставленням до національних меншин Дунайської монархії й планами реформування її на засадах тріалізму (Австрія — Угорщина — Південнослов'янська

держава / Чехія), *«уклав формальний договір про створення «українського королівства» внаслідок війни Австрії з Росією»*. Партнерами ерцгерцога на переговорах у його замку в Конопіште поблизу Праги, начебто, були галицький митрополит граф Андрей Шептицький (1865–1944), лідер української фракції Галицького сейму й співзасновник УНДП Євген Олесницький (1860–1917), один з керівників Товариства українських поступовців у Росії й відомий меценат Євген Чикаленко (1861–1929), видатний композитор і громадівець Микола Лисенко (1842–1912) та ідеолог українського самостійництва адвокат Микола Міхновський (1873–1924)⁴⁰.

Про цю подію, як твердив О. Мезенцев у 25-сторінковому донесенні до Департаменту поліції Російської імперії від 30 грудня 1914 р., було відомо керівникам усіх галицьких українських партій. В угоді начебто йшлося про те, що зайняті австрійськими військами українські території на схід від Збруча будуть відокремлені з наданням їм *«статусу національної області, незалежної від Росії»*. А очолити її в статусі самостійного гетьмана мав «один із найбільш здібних воєначальників» габсбурзької армії, щоб «жодні політичні комбінації» не змогли знищити результатів воєнної перемоги союзників⁴¹.

Щоправда, Є. Чикаленко у своїх спогадах категорично заперечував зазначену домовленість⁴², однак з огляду на очевидну «вагову» відмінність перемовників (з одного боку — офіційний спадкоємець Габсбурзької корони, з іншого — глава Греко-католицької церкви, регіональний парламентар і три «іноземці» — піддані імперії Романових, головного потенційного супротивника Австро-Угорщини) сумнівно було б чекати формалізації домовленостей і їхнього відображення в матеріалах військової канцелярії чи особистого фонду ерцгерцога. У даному випадкові принципове значення має не рівень суб'єктивності мемуарного джерела (Є. Чикаленко у своїх щоденниках часто чомусь «забував» про надзвичайно важливі події, в яких особисто брав участь), а той безперечний факт, що запропонована Гартманом теоретична модель вирішення українського питання у формі «Київського королівства» напередодні Першої світової війни набула цілком реальних політичних обрисів. Вона загалом не суперечила тим шляхам реалізації ідеї національного визволення, що на той час

були сформульовані у середовищі як наддніпрянської політичної еміграції, так і провідних західноукраїнських партій.

Зокрема, загравання віденського уряду з галицькими українцями, німецька зацікавленість «українським питанням» і поживлення національно-визвольних рухів «недержавних» народів на Балканах та в Центральній-Східній Європі збуджували сподівання частини вітчизняних соціал-демократів на те, що майбутня європейська війна створить сприятливі зовнішні умови для самовизначення України. На львівській нараді 4–6 березня 1911 р. за участю ветерана РУП і лідера Закордонної групи УСДРП Андрія Жука (1880–1968), членів ЦК УСДРП — Володимира Степанківського (1885–1957) і Лева Юркевича (1884–1918), В. Кушніра й історика та громадського діяча з Волині В'ячеслава Липинського (1882–1931) вже йшлося про консолідацію існуючих та нових українських політичних організацій на незалежницько-державницькій платформі.

У розробленій А. Жуком програмі часопису «Вільна Україна» наголошувалося, що економічний визиск Наддніпрянщини Російською імперією й гальмування нею національно-культурного відродження українського народу були для нього спільним злом, тому всі його верстви зацікавлені в самостійній Українській державі. Таким чином, незалежна Україна мала постати лише внаслідок загальнонаціональної революції, але перехідним етапом до неї могло бути «прилучення України або її частини до Австрії» й «злучення з Галичиною та Буковиною» в окрему автономну національно-територіальну одиницю Дунайської монархії. Більше того, учасники наради дійшли висновку, що «державний упадок Росії та її розбиття було б в інтересах усіх національностей, що її заселяють, і прискорило б суспільно-політичний розвиток у цілій Європі». Для співпраці з українськими самостійницькими організаціями пропонувалася республікансько-демократична платформа, хоча В. Липинський висловився на користь конституційної монархії⁴³.

Про результати наради В. Липинський поінформував митрополита Андрея Шептицького, який схвально відреагував на задум створення нової самостійницької організації, тоді як М. Грушевський скептично поставився до справи, вважаючи, що вона навряд чи відповідає вимогам часу й вимагає великої обережності.

Під впливом авторитетного історика В. Липинський і собі дійшов висновку про сумнівність австрофільської програми. У листі до М. Грушевського він розділив австрофілів-емігрантів на два табори: беззастережних, «по цілях нашої діяльності», й тих, для яких австрофільство — лише тактика, а ціль — «повне й цілковите визволення України по той і сей бік Збруча».

На тому етапі багатообіцяльний намір консолідувати українську еміграцію під національно-визвольними гаслами не був реалізований, оскільки Л. Юркевич догматично відкинув можливість співпраці виразників інтересів робітництва з буржуазно-ліберальними діячами й відмовився фінансувати «Вільну Україну». В. Степанківський спробував разом з ще одним політемігрантом і активістом соціал-демократичного руху Володимиром Дорошенком (1879–1963) заснувати у Львові «**Молодоукраїнський комітет**», щоб у разі російсько-австрійської війни винести українське питання на міжнародний рівень, однак далі збирання коштів справа не просунулася⁴⁴.

Більше поталанило А. Жуку, який у листопаді 1912 р. створив таки у Львові **Український інформаційний комітет** за участю місцевих літераторів і публіцистів для «пропаганди справи визволення України в Європі та зацікавлення цією справою офіціальних чинників Австро-Угорщини та інших держав»⁴⁵. Очолований буковинським мистецтвознавцем Володимиром-Сергієм Залозецьким-Сасом (1884–1965), він організував низку публікацій про Україну в англійських, болгарських і французьких виданнях, а також заснував свої осередки в ряді європейських столиць, зокрема в Празі (Ольгерд Бочковський, 1884–1939), Парижі (Ярослав Федорчук, 1878–1916), Софії (дочка М. Драгоманова — Лідія Шишманова-Драгоманова) й Лондоні, де зусиллями В. Степанківського й колишнього фінансового аташе російського уряду в Європі Джорджа Рафаловича (1880–1958) був створений, як і в Парижі, Український комітет з місцевих громадян.

Ідея організації спільної інформаційної акції на захист української справи у разі загальноєвропейської війни міцно утвердилася в середовищі української революційної еміграції. Але коли Залозецький-Сас навесні 1913 р. прибув до Відня, щоб поінформувати імперський уряд про діяльність Українського інформаційного комітету, в МЗС йому показали гектографовану відозву

очолованої М. Міхновським Української народної партії («Універсал до народу українського усєї соборної України»), де висловлювалося вкрай вороже ставлення як до Австрії, так і до Німеччини, й захищалися слов'янські народи Балкан.

Засудивши лицемірну політику австрійського уряду стосовно українців Галичини й Буковини, що замість обіцяної їм автономії робив ставку на поляків, утиски російського царату над українцями Наддніпрянщини й експансіонізм Німецької імперії, яка намагалася розширити сферу свого військово-політичного впливу від Балтики й до Чорного моря, відозва застерігала, що перемога Дунайської монархії у можливій війні з імперією Романових може призвести до захоплення австрійцями Поділля й Волині та відновлення під протекцією Габсбургів Речі Посполитої — давнього ворога українського народу. «Стоячи на ґрунті єдності й мобілізації українських земель, — наголошувалося далі в «Універсалі» наддніпрянських самостійників, — ми встаємо за приєднання Галичини, Угорської України і Буковини до України російської. Таким чином розв'яжеться раз назавжди питання: українсько-австрійське, українсько-угорське, українсько-польське; лишається єдине питання: українсько-російське, яке розв'язано буде легко. Український нарід мусить перейти цей етап до здобуття незалежності»⁴⁶.

Аналогічних висновків щодо перспективних завдань українського національного руху дійшов і В. Липинський, який у першій половині грудня 1912 р. звернувся до А. Жука з меморандумом «Про наше становище супроти напруженої політичної ситуації в Європі». Спираючись на природне право українського народу на вільне й незалежне національне та політичне життя на власній території, а також на тісний зв'язок його подальшого існування з проведенням демократичних політичних і соціально-економічних реформ, В. Липинський стверджував, що централістична ліберальна чи чорносотенно-націоналістична Росія є головним і непримиренним ворогом українського народу, але й консервативно-клерикальна католицька Австрія не є його союзником.

Виходячи з можливих альтернатив у разі вибуху російсько-австрійського збройного конфлікту (збереження державно-територіального status-quo; захоплення Росією Галичини й Буковини; австрійська окупація Правобережної України), В. Липинський

пропонував українським партіям і організаціям «не ставати свідомо, виразно й голосно ні на стороні Австрії, ні, тим більше, на стороні Росії. І на терені, зайнятій воюючими арміями, поводитись зовсім пасивно, але й зовсім лояльно супроти воюючих межі собою держав». Поза театром воєнних дій (Волинь, Поділля, частина Київщини) слід було підняти «масовий рух за повне визволення України з-під чужих держав». Його політичним гаслом проголошувалася незалежна Українська держава під протекторатом Відня чи Петербурга, що зобов'язана дотримуватися повного нейтралітету. Бажаною формою правління визнавалася конституційна монархія з 8-годинним робочим днем, державним страхуванням, націоналізацією землеволодінь понад 500 десятин і свободою віросповідань⁴⁷.

Така незалежна Україна, на переконання В. Липинського, була б дуже бажаною, насамперед, для Британії й Франції, які проти зміцнення Австро-Угорщини за рахунок Росії. А для Німеччини й Швеції, яким вигідне ослаблення імперії Романових, нейтральна Українська держава «дасть найкращий вихід при ліквідації австро-російської війни». На боці незалежної України в разі перемоги над Османською імперією був би й Балканський союз — Сербія з огляду на перспективу можливого зміцнення Австрії, а Болгарія — у зв'язку з проблемою Проток, при вирішенні якої Україна не висуватиме таких великодержавницьких амбіцій, як Росія. Не повинна перешкоджати українській незалежності й Румунія, що могла б отримати Бессарабію та частину Буковини.

Навіть за часткової перемоги українців у боротьбі за незалежність із ними, висловлював упевненість В. Липинський, більшою мірою рахуватимуться ті держави, в межах яких вони опиняться. А при цілковитій поразці українського повстання залишаться «в українських масах і в Європі ясна й виразна українська політична ідея, не засмічена ні русофільським, ні австрофільським намулом. Ідея ця може при першій нагоді знову ожити»⁴⁸.

Ознайомившись із меморандумом В. Липинського, А. Жук визнав, що українська справа в ньому має «чисто доктринерське трактування, позбавлене найменшого політичного реалізму». Але водночас він позитивно поставився до запропонованої В. Липинським ідеї створення *Союзу визволення України (СВУ)* і взявся

за розроблення його реальної політичної платформи, оприлюдненої вже після вибуху Першої світової війни.

Таким чином, на випадок війни з Росією Австро-Угорщина не могла всерйоз розраховувати на підтримку й симпатію з боку наддніпрянських українців. Тому, з погляду віденського МЗС, українці по обидва боки Збруча не мали очікувати від австрійського уряду якогось особливого до себе ставлення, але водночас зовнішньополітичне відомство Дунайської монархії схвально зустріло заснування у Львові Українського інформаційного комітету як організації, що мала на меті боротьбу за самостійність російської України, хоча й не бажало підтримувати з нею сталих, а тим більше офіційних стосунків.

Тоді ж виконком УСДП Галичини й Буковини поширив відозву «До українських пролетарів», де недвозначно задекларував, що для «розгрому російського самодержавства, одвічного ворога пролетаріату і тюрми всіх народів, які населяють Російську імперію», українське робітництво «кожного ворога самодержавства зустріне як свого союзника»⁴⁹. Аналогічний підхід прозвучав і у «Відозві українських соціал-демократичних партій Росії й Австрії на XIII надзвичайному інтернаціональному конгресові в Базелі», що відбувся 24–25 листопада 1912 р. «Протестуючи проти війни, — йшлося в документі, — одначе, ми на цьому самому місці урочисто оголошуємо, що *на випадок військового зіткнення Австрії з Росією, нашим головним завданням буде воювати проти нашого одвічного ворога, проти російського царату*». Від виконкому УСДП Галичини відозву підписали Порфир Буняк (1888–1941) і Володимир Левинський (1880–1953), від Закордонного комітету «Спілки» — Мар'ян Меленевський (1878–1938), а від ЦК УСДРП — Дмитро Донцов (1883–1973).

А наступного місяця на таємному зібранні лідерів УНДП, РУРП і УСДП депутат рейхсрату від УНДП, правник Станіслав Дністрянський (1870–1935) вже аргументовано стверджував, що майбутня війна створить реальний ґрунт для відторгнення Наддніпрянської України від Російської імперії, внаслідок чого поставне «*Українське королівство під скипетром Габсбургів*». У заяві, ухваленій нарадою, наголошувалося: «З огляду на добро і будучність українського народу, на випадок оружного конфлікту між Австро-Угорщиною і Росією, ціла українська суспільність

одно згідно і рішучо стане по стороні Австро-Угорщини, проти Російської імперії як найбільшого ворога України»⁵⁰.

Д. Донцов узявся пояснити свідомому українству Наддніпрянщини причини такої зовнішньополітичної орієнтації, опублікувавши на початку 1913 р. в Києві програмову брошуру з промовистою назвою — «Модерне москвофільство». У ній подавалося розгорнуте пояснення головної, на думку публіциста, причини слабкості українського визвольного руху — «москвофільства», тобто «поширеної у певних колах нашої інтелігенції безграничної пошани перед російською культурою і дивною якоїсь духовної залежності від поглядів, пануючих в поступових російських кругах». Саме ця залежність, що виявляється як у політичній культурі, так і в суспільно-політичній думці та громадському житті, робив важливий висновок Д. Донцов, «не дає українству й досі вийти з пелюшок і стати на власні ноги»⁵¹.

Причиною ж такого прикрого становища, на думку автора, було те, що Україна століттями виступала об'єктом суперництва двох цивілізацій — східної (московської), нащадка Візантії, й західної — спадкоємиці Рима. Історичною трагедією України, зумовленою політичними обставинами, й стала орієнтація на східну московську культуру, від якої національна інтелігенція запозичила такі специфічні риси російської вдачі, як брак почуття власної гідності, психічна вайлуватість і недисциплінованість, стихійний і непослідовний демократизм та ін.

На Другому з'їзді українського студентства у Львові 2–4 липня 1913 р. Д. Донцов зробив наступний крок і в рефераті «Сучасне політичне положення нації і наші завдання» наголосив, що як самодержавна, так і конституційно-демократична Росія ніколи добровільно не погодяться на українську самостійність. «Випустити з-під своєї контролю колосальну територію з кількадесят мільйоновою людністю, посіданню котрої Росія завдячує своє великодержавне становище, соками котрої досі годується російська промисловість і державний бюджет, — пояснював доповідач, — дати свободу самовизначення 30 мільйонам людности, від якої виключно залежить, чи Росія зостанеться державою однонаціональною, чи перетвориться в федерацію націй, — на це жодний росіянин не піде. Прикладів такого самопожертвування не знає історія»⁵².

Далі Д. Донцов знову стверджував, що драгоманівська програма демократизації й децентралізації Росії втратила «рацію існування» для українського визвольного руху, який має стати «ворогом російської державности яко такої». Отже, «актуальним є не гасло самостійности — мріяли ж колись наші Українці про самостійну Україну в злуці з Росією! — актуальним, більше реальним, більше конкретним — і скоріше здійснимим! — є гасло *відірвання від Росії, зрвання злуки з нею, — політичний сепаратизм*»⁵³.

Вважаючи неможливим для України за тих умов власними силами здобути національну волю, референт стверджував, що приєднання хоча б частини Наддніпрянщини до Дунайської монархії внаслідок поразки Російської імперії «приведе до консолідації, до скріплення українського елемента в Австрії... і в Росії, і наблизить час остаточного визволення нашого краю». Пробудження «неісторичних націй» в Австро-Угорщині («рутени», словаки, словенці та ін.), еволюція її «в сторону національної рівноправности» робили з цієї клаптикової держави, на переконання Д. Донцова, «новий центр слов'янської гравітації»⁵⁴.

Зрозуміло, Д. Донцов умисне заплющував очі й на анексію цим «центром» Боснії й Герцеговини, й на той очевидний факт, що терпиме (коли не прихильне) ставлення віденського уряду до «*тирольців Сходу*» — галицьких і буковинських українців — пояснювалося, насамперед, застосуванням давнього імперського принципу «поділяй і владарюй» задля впевненішого балансування на українсько-польських і українсько-румунських суперечностях у регіоні з метою збереження австрійської влади.

Але вже через рік подібних донцовських висновків щодо перспектив та наслідків вирішення національного питання в Австро-Угорщині дійшов і принциповий опонент українських соціал-демократів — лідер російських більшовиків Володимир Ленін (1870–1924). Відразу ж після приїзду до Цюриха на початку Першої світової війни він виступив перед місцевим емігрантським осередком РСДРП з програмовим рефератом «Війна й соціал-демократія». Як згадував присутній на тому зібранні колишній спілчанин Петро Бензя, більшовицький керівник лаконічно, але влучно розкрив українське питання в контексті європейської міжнародної політики й війни.

Порівнявши бруталну російську окупаційну політику у «визволеній» Східній Галичині з руйнуванням німецькими військами

Бельгії, В. Ленін окремо зазначив, що репресивні дії тимчасового військового генерал-губернатора краю графа Георгія Бобринського (1863–1928) — двоюрідного брата вищезгаданого «опікуна» москвофілів — були спрямовані на нищення «культури українського народу, що знайшла собі захист в Австро-Угорській державі від панів «панславистів». У властивій йому гострій полемічній формі більшовицький вождь заявив однодумцям: «Скажіть, панове, де слов'яни мають таку волю для свого культурного розвитку, як в Австро-Угорщині, і де вони, як от українці, позбавлені всіх національних прав, навіть учитися рідною мовою, як не в «слов'янській» Росії? *Коли вже говорити про слов'янську державу, — робив В. Ленін вбивчий для націонал-патріотів-однопартийців висновок, — то такою скоріше є Австрія, але ні в яким разі не Росія*»⁵⁵.

Та якщо В. Ленін у критика української політики царату знадобилася для обґрунтування гасла поразки власного уряду в імперіалістичній війні, Д. Донцов свої теоретичні міркування спрямував на захист ідеї державної незалежності України. Під враженням запального виступу Д. Донцова львівський студентський з'їзд у своїй резолюції постановив: «З огляду на те, що розвій Австрії... в напрямі федерації вільних націй створює природний з неї центр для цілої нашої нації; з огляду на те, що теперішня міжнародна ситуація... як найліпше сприяє сполученню української квестії (питання. — *Авт.*) з квестіями міжнародної політики, *вважаємо конечним боротись за програму політичного сепаратизму від Росії*»⁵⁶.

На противагу Галичині, реакція українства Російської імперії на виступ Д. Донцова була вкрай негативною. Провідник українських поступовців Сергій Єфремов (1876–1939), проти однодумців якого, власне, й було спрямоване вістря донцовського реферату, кваліфікував сепаратистську концепцію недостатньо серйозною, а загрозу «модерного москвофільства» — містифікацією. Партийні ж колеги Д. Донцова виключили його з числа співробітників київського марксистського місячника «Дзвін», тим самим поставивши його поза УСДРП, чие керівництво (як і решта вітчизняних політиків) продовжувало дотримуватися (принаймні офіційно) драгоманівського підходу, що пов'язував перспективу державно-політичного самовизначення українців із демократизацією й децентралізацією Росії.

В останні мирні місяці перед вибухом Першої світової війни Д. Донцов ще раз звернувся до українського питання в контексті процесів національного відродження «недержавних» народів ЦСЄ та Балкан. Хоча публіцист торкнувся лише одного аспекту проблеми — *негативного ставлення К. Маркса, Ф. Енгельса й Ф. Лассаля до визвольних рухів чехів, словаків, хорватів і «рутенів»*, висновки Д. Донцова мали універсальний характер. Пояснивши лояльність хорватів і західних українців до віденського уряду під час Революції 1848–1849 рр. їхнім страхом «перед національною смертю, перед політичним і соціальним гнетом, страхом бути зданим на ласку своїх відвічних ворогів» — угорців і поляків, автор рішуче заперечував можливість застосування критеріїв середини ХІХ ст. до аналізу суспільної дійсності початку ХХ ст. «Повторяти безкритично в ХХ віці те, що писали і говорили Маркс і Енгельс в національній справі в ХІХ-му віці, — наголошував Д. Донцов, — це значить ігнорувати цілу історію Східної Європи за другу половину ХІХ в., — це значить принижувати себе до ролі ученого папуги»⁵⁷.

Оперуючи марксистською методологією, публіцист доводив, що український національно-визвольний рух перш за все заслуговує на підтримку кожним послідовним демократом, оскільки відповідає інтересам прогресивного розвитку всього людства (мав сприяти утвердженню капіталістичного способу виробництва й торжеству представницької демократії), революційний за характером (бо змагається до радикальної зміни наявних реакційних напівфеодальних політичних відносин) і прямує в руслі принципів європейської демократії (бо лише він у змозі паралізувати панславізм — зняряддя агресивної зовнішньої політики Росії)⁵⁸.

Тим часом задимів і сипонув іскрами «пороховий льох» Європи — Балканський півострів, де миттєво сформувався військово-політичний антитурецький блок у складі донедавна ворожих Болгарії, Сербії, Греції й Чорногорії. Скориставшись поразкою Османської імперії у сутичці з Італією за Лівію, союзники оголосили 17 жовтня 1912 р. війну Стамбулові й протягом місяця захопили всі його європейські володіння. На Лондонській мирній конференції Австро-Угорщина й Німеччина підтримали Османську імперію в надії урізати здобутки країн **Балканського союзу**, Відень навіть здійснив часткову мобілізацію й зосередив війська

на сербському та російському кордонах. Відчуваючи неготовність до великого конфлікту, Росія наполягла на виведенні сербської армії з Албанії, до того ж невдовзі переможці пересварилися, й у ніч на 30 червня 1913 р. підбурювана Німеччиною й Австро-Угорщиною Болгарія напала на Сербію й Грецію. Друга Балканська війна закінчилася через місяць поразкою Софії й втратою нею попередньо визволених територій у Македонії й Східній Фракії та остаточним переходом Болгарії на бік австро-німецького блоку; Румунія, Сербія й Греція зблизилися з Антантою.

За таких обставин людський і економічний потенціал Східної Галичини, з якої Німеччина імпортувала набагато більше нафти, ніж із Росії, й де 13 із 78-ми акціонерних товариств контролювалися берлінськими банками⁵⁹, набував першорядної ваги. Усвідомлюючи роль українського руху в регіоні, де місцева політична влада належала вороже налаштованим до Берліна полякам, МЗС Німеччини встановив офіційні контакти з Українським клубом австрійського парламенту. Вже в травні 1912 р. німецький посол у Відні обговорив із його членами питання створення українського університету у Львові та проведення виборчої реформи⁶⁰.

А колишній віденський посол у Петербурзі, щойно призначений міністром закордонних справ Дунайської монархії, — барон Леопольд Берхтольд (1863–1942) заявив невдовзі, що «не можна гнобити чотири мільйони австрійських рутенів лише тому, що Росія вважає за необхідне»⁶¹. З початком 1-ї Балканської війни, в якій Сербія за політичної підтримки Росії прагнула здобути вихід до Адріатики, Габсбурги відважилися на демонстративні кроки назустріч українцям: 8 листопада 1912 р. на засіданні комісії із закордонних справ австрійської «делегатії» рейхсрату Франц Йосиф I заявив, що в Росії переслідують українців за їхні «уявні симпатії до Австрії»⁶².

Наприкінці того ж місяця Є. Олесницький передав Л. Берхтольду меморандум Українського клубу, де наголошувалося, що створення українського університету й проведення виборчої реформи в Галичині, яка мала врівноважити етнічне представництво в ландтагові, є найкращим засобом забезпечити лояльність українського населення імперії в разі війни з Росією⁶³. Український депутат також дав зрозуміти міністрові, що в разі появи

якнайменшої підозри в українців, ніби війна з Росією має за мету поновлення Польського королівства, то «рутени рішуче повернуть проти Австрії»⁶⁴. Зміст цього меморандуму був доведений до відома імператора митрополитом Андреем Шептицьким, який доповів Францу Йосифу I й про інше звернення — депутата рейхсрату від УНДП Льонгіна Цегельського (1875–1950). У ньому йшлося про те, що майбутня європейська війна, напевне, відбуватиметься на українській території Російської імперії (згідно воєнних планів Відня, розроблених під тиском Берліна, 2/3 сил — ешелон «А» — з лінії річок Сану й Дністра мав наступати в напрямку на Проскурів, а ешелон «Б» (1/6 сил) з балканського напрямку спрямовувався в Галичину), тому Австрії слід гарантувати там релігійну й національну свободу спеціальним імператорським маніфестом⁶⁵.

Оскільки від голосів українських депутатів рейхсрату (31 член нижньої палати з 516-ти) певною мірою залежало ухвалення нового закону про військовий обов'язок, австрійський уряд без згоди Польського клубу (фракції) ініціював спеціальне послання імператора: 29 листопада 1912 р. міністр-президент фон Штюргк вручив президії Української парламентської репрезентації новий проект «цісарського доручення-листа про університет»⁶⁶. А наступного дня Л. Берхтольд рекомендував главі уряду погодитися з вимогами меморандуму Є. Олесницького, щоб заспокоїти галицьких українців і забезпечити протидію русофільським течіям. У відповідь «збори лідерів усіх українських партій Галичини у Львові 7 грудня 1912 р. проголосили, що... *в разі збройного конфлікту між Австро-Угорщиною й Росією одностайно і рішуче стоять на боці Австро-Угорщини проти Росії, найбільшого ворога України*»⁶⁷.

Логічним наслідком цього рішення стала прискорена організація військової підготовки молоді в селах («Січі») й містах («Соколи»). 15 грудня 1912 р. так звана «запорізька рада» «Сокола-Батька» у Львові постановила повсюдно створювати його осередки, а Л. Цегельський очолив роботу з підготовки статутів для **Українського стрілецького товариства**. Реанімована з ініціативи РУРП «Січова ідея» виявилася настільки популярною, що напередодні світової війни в Галичині Український січовий союз під керівництвом адвоката й депутата рейхсрату Кирила Трильовського

(1864–1941) налічував 916 первинних організацій і близько 80 тис. членів, а організації «Сокола» під проводом Івана Боберського (1873–1947) становили загалом 305 «Січей».

Торкаючися ситуації в українстві на схід від Збруча, О. Гетш у виданій 1913 р. книзі «Росія. Вступ на основі її історії з 1904 по 1912 рік» не без задоволення зазначив: «Малоруський рух... лише зміцнів за роки боротьби», а «серед проблем нової Росії малоруська справа та політичний рух належать до дуже серйозних питань, оскільки саме там ґрунт буде найбільш сприятливим у разі, якщо станеться якесь нове потрясіння». Австрійський консул у Варшаві барон Леопольд фон Андриан, який невдовзі став провідним урядовим експертом з української проблематики, також дійшов висновку, що український рух у Росії сягнув такого рівня, що ставить офіційний Петербург у скрутне становище. Але водночас зі знанням справи він застерігав Відень від надмірних сподівань на використання цього чинника, віднісши ідею українського визвольного повстання в разі війни Австро-Угорщини з Росією до «царини фантазії».

Таким чином, із наближенням великої європейської військово-політичної кризи ставлення двох союзних напівабсолютистських монархій — Гогенцоллернів і Габсбургів — до «українського питання» в Російській імперії ставало щораз більш зацікавленим і цілеспрямованим. Проте до початку бойових дій будь-яких конкретних політичних заходів щодо російського українства як Берлін, так і Відень не планували, формально дотримуючись офіційної доктрини «єдиної й неподільної» імперії Романових, що не містила й поняття «український народ».

Інша справа — українці Галичини й Буковини, чия позиція багато важила в австрійсько-російських відносинах з наближенням «Великої війни». У меморандумі МЗС Дунайської монархії від 2 квітня 1914 р. констатувалося: *«Не буде перебільшенням сказати, що результат тривалого суперництва Австро-Угорщини й Росії залежатиме від того, чи вдасться українській народності в Галичині створити власну національну культуру»*. Ще в одному документі — «Значення української проблеми Галичини для зовнішньої політики загалом» — згаданий консул фон Андриан наполягав: *«За значенням для нашої зовнішньої політики та для долі монархії український народ посідає перше місце. Від*

нашого ставлення до нього... найбільшим числом залежатиме майбутній перебіг історії Австро-Угорщини»⁶⁸.

Висловлюючи невдоволення невиконанням січневого 1914 р. українсько-польського «компромісу», дипломат наголошував на негайній реалізації домовленостей у сфері освіти (на той час, попри кваліфіковані власні наукові сили, українцям вдалося забезпечити собі лише сім звичайних кафедр та три доцентури у Львівському й три кафедри у Чернівецькому університетах; за півстоліття крайової автономії Галичини українці ж добилися відкриття шести державних і шести приватних гімназій, одного ліцею й чотирьох вчительських семінарій, на Буковині працювало ще дві українські й дві українсько-німецькі гімназії та учительська семінарія) й пропонував призначити «українофіла» віце-президентом штатгальтерства. А в болючому питанні створення українського університету фон Андріан пропонував припинити практику гучних «самовбивчих» заяв, що надзвичайно дратували Петербург, і швидко заснувати його, а також Вищу сільськогосподарську школу, яка виконала б роль «притягальної сили» для Наддніпрянщини в менш провокаційний спосіб.

Хоча справа з відкриттям українського університету не просувалася, «рутенам» через обструкцію в рейхсраті вдалося добитися *виборчої реформи*, що збільшувала їхнє представництво в Галицькому сеймі до 62-х депутатів із загального числа 228 (на заваді більшій квоті стояв високий майновий ценз і низька податкова спроможність українського населення Галичини, що в 1910 р. становило 39,9% мешканців провінції, але сплачувало лише 18% прямого податку). Імператор затвердив виборчу реформу тільки в переддень війни — 8 липня 1914 р., тому очікуваного (й теоретично можливого на сеймових виборах 7 жовтня — 6 листопада) позбавлення поляків монополії на владу в краї не сталося.

1.2. Центральні держави й загострення українського питання на початковому етапі «Великої війни»

Оскільки провідні німецькі експерти, які напередодні війни консультували уряд Другого рейху з питань «східної політики», не вважали російське українство значною політичною силою порівняно, наприклад, із поляками, перші політичні кроки Берліна після вибуху липневої кризи 1914 р. стосувалися саме російської Польщі: 31 липня кайзер Вільгельм II і канцлер Теобальд Бетман-Гольвег (1856–1921) зробили заяви про необхідність відновлення Польської держави. Але стрімкий розвиток подій на початку серпня 1914 р., що призвів до вступу у війну проти Німеччини й Австро-Угорщини (Центральних держав) не лише Росії та Франції, а й Великої Британії з її колосальною й невичерпною за ресурсами світовою колоніальною імперією, змусив Берлін і Відень звернути особливу увагу на український національно-визвольний рух.

У підготовленому 11 серпня 1914 р. посланні канцлера Бетман-Гольвега німецькому послу у Відні вже зазначалося, що «зреволюціонування не лише Польщі, а й України є для нас дуже важливим як засіб боротьби з Росією»⁶⁹. Ця ідея органічно поєднувалася зі створенням низки буферних держав із неросійських етносів у західних губерніях імперії Романових, що межували з Німеччиною чи Австро-Угорщиною. А вже 2 вересня того ж року експерт з польського питання й колишній німецький консул у Варшаві барон фон Рехенберг передав начальникові імперської канцелярії меморандум, головною ідеєю якого була **підтримка української державницької традиції в інтересах німецької воєнної стратегії**. Цей програмовий документ на 20-ти сторінках містив докладний огляд історії України, де згадувалися й Козацька держава XVII–XVIII ст., й демократичний громадський рух XIX ст., й антиукраїнська національна політика царату.

Унаслідок останньої, наголошував дипломат, національне й культурно-духовне життя українців сконцентрувалося в Східній Галичині, а те, що вони відразливо ставилися до міцної злуки з Росією чи Польщею, оскільки не бажали потрапити під гніт російських і польських поміщиків, автор меморандуму вважав за

сприятливу для Німеччини обставину. Стосовно ж можливої форми правління в Україні, фон Рехенберг віддавав перевагу монархії, але цілком слушно стверджував, що визначення персони монарха вимагало б вирішення складних питань: якщо б ним став представник Гогенцоллернів чи Габсбургів, могла виникнути підозра у зовнішньому втручанні, тому оптимальним варіантом бачилася республіка з козацькими традиціями. Водночас німецький дипломат вважав сумнівним утвердження в Україні стабільного режиму з огляду на значне поширення там радикально-соціалістичних та інших революційних ідей, а також відданість царській владі російських та русифікованих чиновників і офіцерства.

Створення незалежної України, на думку фон Рехенберга, безперечно ліквідувало б російську загрозу для Центральних держав, але для організації національного повстання в південно-західних губерніях імперії Романових не було належних умов. Тому в меморандумі великого значення надавалося *«українському Пр'ємонту»*: «Привнести в російську Україну повстанський рух можливо лише з Галичини». Саме австрійський уряд мав узяти на себе місію ведення друкованої пропаганди серед російських українців на користь відновлення давньої козацької держави, з метою викриття злочинів царату й організації селянської боротьби проти великоросійських поміщиків. Це підготувало б ґрунт для введення регулярних німецько-австрійських військ у Наддніпрянщину. Забігаючи наперед, скажемо, що в подальшому українська політика Берліна розвивалася, в цілому, відповідно до пропозицій, сформульованих фон Рехенбергом.

Офіційний Відень, як і Берлін, з початком війни не скупився на привабливі обіцянки як у польському, так і в українському питаннях. Імператор Франц Йосиф I, який був не проти додати до монархії польську корону, у серпневому зверненні пообіцяв підданим «повну свободу на основі загального, рівного, безпосереднього і таємного виборчого права, а також законослухняну місцеву владу». Благословивши підлеглих на боротьбу за свободу і щасливе життя, цісар, по суті, нічого нового не сказав, адже все запропоноване ним і українці, і поляки, згідно з довоєнним законодавством, уже мали.

А міністр закордонних справ — «українофіл» Л. Берхтольд 12 серпня 1914 р. у листі до посла в Берліні Готфріда принца

Гогенлоє-Шиллінгфюрста навіть стверджував, що *«у випадку об'єднання Західної Галичини з Польським Королівством, Східна Галичина зі Львовом буде відокремлена та творитиме разом з Буковиною українську провінцію»*⁷⁰. Того ж дня австрійський міністр-президент фон Штюрґк (за свідченням К. Левицького, «він був другим державним прем'єром, що розумів життя, відносини і змагання нашого народу в Австрії»⁷¹) заявив представникам української й польської парламентських репрезентацій, що після перемоги над Росією Галичина буде розділена й польсько-українська боротьба в межах Дунайської монархії втратить свій сенс⁷².

У Відні добре усвідомлювали, що від позиції українського населення імперії (в її австрійській частині в 1910 р. українці становили 12,58 % людності⁷³) залежав її успіх на Східному фронті й, певною мірою, майбутня доля. Тому урядові експерти, нарешті, гарячково кинулися виробляти оптимальний варіант створення української національно-територіальної автономії. Вже наступного дня після оголошення Німеччиною 1 серпня 1914 р. війни Російській імперії (Франц Йосиф I зробить це лише 6 серпня) у Львові з ініціативи австрійського уряду почалися консультації консула Емануеля Урбаса, що відповідав за український напрямок у МЗС, із лідерами українського руху, зокрема, М. Меленевським і його однодумцем — колишнім рупівцем та спілчанином Олександром Скорописом-Йолтуховським (1880–1950).

Предметом цих переговорів було визначено статус губерній Південно-Західного краю Російської імперії (Київської, Волинської й Подільської) в разі їхньої окупації австрійськими військами. Вже 6 серпня 1914 р. Е. Урбас писав керівникові кабінету МЗС графу А. Гойошу, що, незважаючи на те, як розв'яжеться «польське питання» в разі перемоги у війні, російська влада буде лише відштовхнута, але не підірвуться її основи. На думку консула, Австро-Угорщина повинна була створити вільну Україну й відновити в ній давні національні почуття у справжньому католицькому дусі Брестської унії. «Такий план — Україна аж до Дону, — писав Е. Урбас, — може здаватися у Відні фантастичним, однак про це можна говорити з окремими людьми як про цілком реальну річ. Все, що я тут побачив у воєнному виступі (йдеться про набір до легіону Українських січових стрільців. — *Авт.*), надає великої

впевненості». Оскільки українці матимуть власну державу і не захочуть опинитися знову під російським пануванням, «нам дорога до Константинополя відкрита», таким чином, з утворенням Української держави Австро-Угорщина могла б утвердити свою сферу впливу на Балканах.

Аргументуючи доцільність створення самостійної Української держави, дипломат окремо наголошував, що таку «Україну важко буде політично приєднати до монархії»⁷⁴. А. Гойош, коментуючи доповідь Е. Урбаса, підтвердив його висновки: «Якщо Росію буде переможено, то ми, наскільки це можливо, сприятимемо створенню Української держави, проте вона повинна бути незалежною і управлятися не нами. *Нам ніколи не вператися із природою у 30 мільйонів українців* (курсив наш. — Авт.)»⁷⁵.

Який зміст вкладався обома дипломатами в поняття «незалежна Україна», видно з додатку до доповідної записки Е. Урбаса від 20 вересня 1914 р., що також був підготовлений консулом протягом двотижневих переговорів з українськими діячами. «*Повністю незалежна Україна, без протекторату з боку неросійської держави, — робив достатньо пророчий прогноз Е. Урбас, — не зможе протриматися проти Росії або ж матиме тенденцію до перетворення на радикально-соціалістичну республіку*». Якщо ж Наддніпрянській Україні за умовами мирного договору буде надано автономію в складі Російської держави, вона виявиться «лише фікцією: Росія русифікувала б її в будь-якому разі або розпочала б нову війну для розв'язання цього питання»⁷⁶.

Тому Е. Урбас гіпотетично сформулював три можливі варіанти вирішення українського питання: 1) Наддніпрянська Україна під німецьким протекторатом; 2) Україна під спільним австрійсько-німецьким протекторатом; 3) Україна в персональній унії з Румунією. Найвигіднішим для Відня, на переконання Е. Урбаса, був би перший варіант, оскільки тоді «німецько-російський кордон і, відповідно, німецько-російські протиріччя значною мірою зберігатимуться», «соціалістичні тенденції в Україні зазнають найсильнішого тиску», а «німецька торгівля одержить широкий та зручний шлях через Чорне море до Азії», що розв'яже Дунайській монархії руки на Балканах.

Непоганою для останньої тоді видавалася й українсько-румунська персональна унія, оскільки в Бухаресті ще доживав віку

родич німецького імператора Вільгельма I — представник бічної (Швабської) гілки Гогенцоллернів король Кароль I [1866–1914], який ще в 1883 р. уклав секретний договір про приєднання Румунії до Троїстого союзу. У цьому випадкові, пояснював Е. Урбас, «експансія Румунії була б спрямована на схід, суто національний характер цієї держави був би ліквідований, і Румунію було б втягнуто в тривалий конфлікт з Росією». Найгіршим для імперії Габсбургів був би спільний з Німеччиною протекторат над «незалежною» Україною, він допускався лише за умови, що Австрія візьме на себе «створення цивільної адміністрації, а Німеччина опікуватиметься організацією військової справи»⁷⁷.

У письмовому звіті про результати львівських консультацій від 25 серпня Е. Урбас погодився з пропозиціями митрополита Андрея Шептицького щодо встановлення в усіх відвоєнованих у Росії областях «особливого управління на засадах свободи», аби справити належне враження на українців, які після укладення миру залишаться під владою Романових. Тому домовленості Урбаса з лідерами галицького українства передбачали входження до системи цивільної влади, підпорядкованої австрійському військовому командуванню, «носіїв української думки» — представників кооперативів, агрономів, учителів народних шкіл. А граф Гойош навіть пропонував створити губернські ради з дорадчими правами й надати українським кооперативам та спілкам права управління громадами. Крім того, йшлося про призначення в селах мирових суддів і загалом передачу низового судочинства до рук українців, впровадження сільськогосподарських палат, українських середніх і ремісничих шкіл. Для апробації таких пропозицій Е. Урбас пропонував створити при командуванні військ вторгнення дорадчий штаб за участю представника МЗС імперії, австрійського урядовця українського походження й двох–трьох російських українців.

Таким чином, львівські переговори мали подвійну мету: забезпечити підтримку австрійським військам з боку російських українців і водночас відволікти зусилля австрійських українців від політичної боротьби всередині Дунайської монархії. Пропонуючи лідерам галицьких українців узяти участь в обговоренні системи влади на Правобережжі, Відень намагався використати їхні державотворчі прагнення в інтересах своєї геополітичної експансії.

Але при цьому, як зауважив австрійський історик Вольфдітер Біль⁷⁸, самостійність України «не могла йти першою ще з уваги на Польщу».

Тому паралельно з виробленням оптимального варіанту вирішення українського питання на теренах Російської імперії габсбурзькі експерти намагалися знайти взаємоприйнятну форму задоволення українських національних вимог у Дунайській монархії. Так барон фон Андріан, який небезпідставно вважав себе фаховим «українознавцем», наприкінці серпня 1914 р. представив таємний документ з промовистим найменуванням — «Питання австрійських територіальних придбань на Північному Сході у випадку успішної війни Центральних держав проти Росії». В. Біль навіть розцінював його як один з варіантів військових цілей Австро-Угорщини⁷⁹.

Впливовий дипломат запропонував створити в австрійській частині Дунайської монархії «дві групи земель» — *Західноавстрійську* (німецько-чеську) й *Східноавстрійську* (польсько-українську), до складу якої мали увійти Галичина, Буковина, Королівство Польське, Волинь і Поділля. Обидві «групи земель» отримували власні двопалатні парламенти, а українцям у Східноавстрійській групі передбачалося надати територіальну автономію з національним сеймом і земельною комісією для сприяння розвитку української культури й шкільництва. У нижній палаті депутатів східноавстрійського парламенту українське населення могло розраховувати на 33–50 % місць, а у верхній палаті панів — лише на 25 %; парламенти обох «груп земель» делегували б по 100 своїх представників для розв'язання загальноавстрійських проблем.

Єдиним «вузьким місцем» плану фон Андріана було питання столиці української автономії, оскільки великих міст із переважанням українського населення у Східній Галичині на той час практично не було. З огляду на те, що Львів мав вигляд «відверто польського міста», як можливі варіанти дипломат розглядав буковинські Чернівці й подільський Тернопіль. Але головною вадою такого варіанту врегулювання українсько-польського конфлікту в імперії Габсбургів була його достатня складність і невідповідність інтересам численних політичних партій обох народів та урядових блоків.

Ще до початку світової війни для української політичної еліти в Дунайській монархії стало очевидним, що справа автономного коронного краю може позитивно вирішуватися не лише у віденських кабінетах. У перші ж дні війни представники УНДП, РУРП та СДПУ й українці-парламентарі задекларували максимальну вірнопідданість і лояльність як Габсбургам, так і Центральним державам загалом. Створена у Львові 1 серпня 1914 р. на чолі з К. Левицьким **Головна українська рада (ГУР)** вже в першому своєму маніфесті заявила: «Теперішня хвиля кличе український народ стати єдинодушно проти царської імперії при тій державі, в якій українське національне життя знайшло свободу розвитку. Перемога австро-угорської монархії буде нашою перемогою. І чим більше буде поразення Росії, тим швидше виб'є година визволення України»⁸⁰.

Подібну ж відозву видав **Союз українських парламентарних і сеймових послів з Буковини** на чолі з рицарем Миколою Васильком (1868–1924). А 6 серпня ГУР об'єднала всі стрілецькі організації Галичини в одну Українську бойову управу — **Українських січових стрільців (УСС)** під керівництвом депутата крайового сейму Теодора Рожанковського (1875–1970) й К. Трильовського та оголосила мобілізацію українського населення до підрозділів УСС, що відбувалася досить успішно.

Одночасна ж поїздка К. Левицького в Берлін мала забезпечити німецьку підтримку в матеріалізації «одвічної мрії австрійських українців». 27 серпня 1914 р. австрійський посол у Берліні принц фон Гогенлоє-Шіллінгфюрст інформував МЗС Дунайської монархії про зустріч голови ГУР із заступником держсекретаря МЗС Німеччини — Артуром Ціммерманом (1864–1940). У Відні побоювалися втратити ініціативу у вирішенні українського питання, тому, отримавши відповідні інструкції, фон Гогенлоє заявив К. Левицькому, що всі українські землі, відібрані Австрією в Росії, ввійдуть до складу імперії Габсбургів. Але українська етнічна територія буде відокремлена від власне польської й матиме свою національно-територіальну автономію. Пізніше К. Левицький згадував, що його поїздка до Німеччини справила серйозний вплив на австрійський уряд, а міністр закордонних справ Л. Берхтольд навіть наголосив: «Ви (українці. — Авт.) мусите бути вільні»⁸¹.

Початок «Великої війни», зрештою, спричинився й до реалізації ідеї створення **Союзу визволення України**, коли 4 серпня 1914 р. в одній із львівських кав'ярень відбулися збори місцевого осередку політемігрантів-революціонерів за участю Д. Донцова, В. Дорошенка, А. Жука, Михайла Гаврилка (1882–1920), Миколи Залізняка (1888–1950) і його дружини Олени Залізняка (1886–1969), Євгена Любарського-Письменного (1882–1919), Марка Матієвського й Олекси Назарієва (1880–1918). Вони й ухвалили заснувати СВУ на чолі з Д. Донцовим (після його виходу 21 вересня з організації її очолив М. Залізник, а з грудня 1914 р. — А. Жук). Показово, що виникнення СВУ було радо підтримане керівниками ГУР К. Левицьким і М. Васильком, а також митрополитом Андреем⁸².

Невдовзі, на пораду консула Урбаса, до СВУ вступили М. Меленевський й О. Скоропис-Йолтуховський, які підготували низку звернень до народів Європи, а також до урядів нейтральних (на той час) держав, із якими Україна була дипломатично зв'язана в минулому. Після спільного редагування на пленумі СВУ вони були опубліковані 25 серпня й отримали схвальні відгуки в ряді країн. У зверненні «До громадської думки Європи» наголошувалося, що царська Росія, зробивши знаряддям своїх агресивних планів фальшивий панславізм, поневолила самостійну Українську державу, розчавила Польщу, послабила Туреччину й збирається захопити Протоки та Стамбул і перетворити Галичину на плацдарм для експансії. Тому навіть військовий розгром імперії Романових не припинить її зазіхань на сусідні держави й виявиться лише слабким ударом, після чого вона швидко відродиться.

«Лише свободна Україна, — зазначалося у відозві, — зв'язана з тридержавним союзом, могла би через свою далеку територію від Карпат аж до Дона і Чорного моря творити забороло для Європи проти Росії, яке раз на все зробило б нешкідливою експансію царизму та увільнило б слов'янський світ від впливу панславізму». Автори звернення нагадали про дипломатичну діяльність на захист національної державності гетьманів Б. Хмельницького, І. Виговського, П. Дорошенка, І. Мазепи й П. Орлика, окремо зауваживши, що *«українська справа є рівночасно справою європейської демократії. Європа доти не прийде до сили, доки не*

буде вільна від грози інвазії царизму». Колосальні жертви, яких зазнав український народ у боротьбі з царатом протягом кількох століть, дали йому, на думку авторів документа, право «жадати уваги та розуміння цивілізованого світу для нашої справи, для незалежності України»⁸³.

Ще три відозви СВУ були звернуті безпосередньо до болгарського й турецького, румунського й шведського народів. У першій йшлося про необхідність спільними зусиллями українців і болгар «здемаскувати брехню московського панславізму», а звертаючись до турецького народу, СВУ наголошував на давніх зазіханнях Росії на Протоки й Константинополь та закликав Турецьку державу спільно добиватися розгрому Росії й повернення її до етнографічних меж. Вільна Україна, що повстане після цього, на переконання укладачів відозви, буде завжди в мирі з Османською імперією й турецьким народом⁸⁴.

У відозві до румунського народу вказувалося, що його одноплемінники — бессарабці стогнуть у російському ярмі й мріють про своє визволення, яке неможливе без відкидання Росії «до її етнографічних границь старого московського царства». Виходячи з того, що намагання захистити свої кордони й визволити Бессарабію штовхне Румунію до союзу з Центральними державами, СВУ висловлював сподівання, що це, в свою чергу, приведе до зміцнення Румунії й укладення нею спілки з незалежною Україною для боротьби проти спільного північного ворога⁸⁵. Чи не вперше з часів еміграції І. Мазепи й П. Орлика українство звернулося до міжнародної спільноти; вважаючи себе повноважними представниками майбутньої Української держави, діячі СВУ навіть спробували вручити ці відозви послам згаданих держав у Відні, але ті не поспішали їх приймати від юридично приватної структури.

Зате австрійський уряд у цілому схвально поставився до перших кроків СВУ, консул Е. Урбас із задоволенням звітував до МЗС 1 вересня 1914 р., що «провідники цього Союзу заявили мені спонтанну рішимість при вступі наших армій в Україну викликати повстання їхніх земляків проти Росії за нашими прапорами при передумові, що ми принесемо українському селянству (85 % населення) очікувану нетерпляче аграрну реформу або що принаймні не будемо робити перешкод при самостійному проведенні

цього діла»⁸⁶. А через десять днів граф Гойош у приватному листі представникові віденського МЗС при Головному командуванні Збройних сил барону Гілзу прямо наголошував: «Нашою найближчою метою має бути розгром Росії, і якщо є можливість викликати для цього повстання в Україні або в якійсь її частині», то нею належить будь-що скористатися⁸⁷.

Однак, побоюючись, що реалізація плану СВУ може мати негативні наслідки для великих польських землевласників на Правобережжі, МЗС Австро-Угорщини зажадало від Союзу роз'яснень. У відповідь 12 вересня президія СВУ повідомила, що «вивласнення латифундій не означало б перевороту, а радше істотно причинилося б до оспокоєння революційного шумування... Для великих землевласників признається відповідне відшкодування»⁸⁸. Але на той час практичний сенс у подібних розрахунках зник, оскільки в ході переможної для російської армії Галицької битви вона вже вступила у Львів і Галич, вийшла на рубіж р. Віслока за 80 км від Кракова, оточила фортецю Перемишль, а 5-та кавалерійська дивізія під командуванням майбутнього гетьмана Української Держави — генерал-майора Павла Скоропадського (1873–1945) взяла Сандомир.

СВУ (як і ГУР) змушений був евакуюватися до Відня, де за посередництва К. Левицького отримав від австрійського МЗС 100 тис. крон «без точного означення на письмі на яких умовах» для розгортання своєї діяльності⁸⁹. Щоправда, з подачі діячів СВУ в історіографії утвердилася думка, ніби такі субсидії бралися на умовах визнання їх частиною боргу майбутньої незалежної України, але МЗС Австро-Угорщини відмовився визнавати ці суми державним боргом і надавав їх СВУ без чітко визначених умов⁹⁰.

На австрійські кошти СВУ оперативно відкрив свої представницькі бюро в столицях і великих містах багатьох європейських країн: два в Швейцарії — в Лозанні В. Степанківського і в Женеві — учасника офіцерської змови в російській фортеці Осовець (Королівство Польське), що мала змусити Миколу II проголосити конституцію й впровадити в державі федеративний устрій, — Євгена Бачинського (1878–1978); два в Стокгольмі — М. Залізняка і В. Степанківського (пізніше — журналіста-радикала Осипа Назарука, 1883–1940); по одному — в Берліні (Д. Донцов), Відні (Марко Бардах), Лондоні (Дж. Рафалович), Римі (Олександр

Семенів) Софії (член ЦК УСДП Лев Ганкевич, 1883–1962) й Стамбулі (М. Меленевський). До США із завданням ознайомлення української діаспори з ходом війни виїхав представник СВУ Семен Демидчук (1884–?). Ці бюро, згідно плану М. Залізняка, стали центрами пресової й літературної діяльності СВУ, звідки розповсюджувалися інформаційні матеріали для закордонної преси, фактично вони вже виконували роль дипломатичних представництв майбутньої незалежної Української держави.

Закордонні осередки СВУ налагодили видання власних пресових органів, головним з яких був щотижневий «Вісник СВУ», що 226 разів вийшов у Відні в жовтні 1914 — листопаді 1918 рр. (у 1918 р. — під назвою «Вісник політичного, літературного і культурного життя») за редакцією майбутнього академіка ВУАН, літературознавця Михайла Возняка (1881–1954), В. Дорошенка і А. Жука. Німецькою мовою в столиці Дунайської монархії протягом 1914–1917 рр. виходив щотижневик «Ukrainische Nachrichten», фаховим редактором якого був член УСДРП Микола Троцький (1883–1971). Усього вийшло 100 випусків часопису, кожен тиражем до 4 тис. примірників; на німецьку мову тексти перекладалися секретарем президії СВУ Всеволодом Козловським (1877–?), а технічне редагування здійснював спочатку Ярослав Біберович (1883–1948), потім — один із засновників УСДП Юліан Бачинський (1870–1940).

У Лозанні з 1915 р. за редакцією Є. Бачинського французькою мовою друкувався ілюстрований щомісячник «La Revue Ukrainienne», спрямований на пропаганду державницьких прав України серед населення країн Антанти. Всього вийшло 9 номерів журналу, кожен тиражем до 7 тис. примірників; у травні 1917 р. він був реорганізований у тижневик «L'Ukraine». СВУ опублікував також близько 80-ти агітаційно-пропагандистських книжок і брошур дванадцятьма мовами. Особливе значення для популяризації у світі української справи мали книжки М. Грушевського «Українське питання в його історичному розвитку» (німецькою мовою) й засновника української наукової географії та геополітики Степана Рудницького (1877–1937) «Україна і українці» (німецькою й італійською), а також збірки «Царська Росія — гнобителька народів» — румунською та «Україна, Росія і Туреччина» — турецькою мовами. Показово, що С. Рудницький обґрунтував геополітичну

доцільність утворення **балто-чорноморської федерації** за участю України, Фінляндії, Естонії, Латвії, Литви та Білорусі. Але до переліку країн-членів федерації науковець не включив Польщу, вважаючи, що вона є «середньоевропейським краєм, котрого природні зв'язки лежать у Середній Європі»⁹¹.

Важливою формою інформаційно-пропагандистської роботи СВУ була й підготовка бюлетенів для закордонної преси, зокрема, в Берліні у 1915–1916 рр. видавався «Nachrichten des Ukrainischen Pressebüros», в Берні у 1916–1917 рр. виходив німецькою, англійською й французькою мовами прес-бюлетень «Служба інформації народів Росії»; інформаційні бюлетені розповсюджувало й прес-бюро СВУ в Лозанні. У Болгарії розвідки членів СВУ друкували газета «Камбана» («Дзвін») й щомісячник «Читалище». Усі прес-бюро (крім лондонського представництва), як і видання СВУ, фінансувалися австрійським і німецьким урядами.

Останній чинник пояснювався тим, що воєнні невдачі Німеччини у Східній Пруссії й на Варшавському напрямкові та поразка в битві на р. Марні й відступ австро-угорських військ із Галичини у серпні–жовтні 1914 р. остаточно перекреслили план «бліцкригу» — план генерал-фельдмаршала Альфреда фон Шліффена (1833–1913) — й змусили вище військово-політичне керівництво Другого рейху вдатися до максимальної мобілізації всіх додаткових ресурсів, у тому числі СВУ. Це наочно проявилось на сторінках німецької преси вже 9 вересня 1914 р., коли газета «Norddeutsche Allgemeine Zeitung» опублікувала звернення СВУ «До громадської думки Європи».

А 1 жовтня в «Berliner Tageblatt» з'явилася велика стаття члена СВУ й депутата австрійського парламенту від УНДП Євгена Левицького (1870–1925) «Вигнання Росії з Чорного моря». У ній стверджувалося, що, відтіснивши імперію Романових від Балтики й Чорного моря, можна зруйнувати «китайську стіну», якою Україна була відгороджена від Західної Європи, що приведе до її розквіту. Газета «Kölnische Volkszeitung» сповіщала 26 жовтня 1914 р. в статті «Росія й Україна» про брошуру С. Рудницького «Україна і українці», що вийшла у Відні. У статті цитувалося останнє речення цієї праці: «*Українці є єдиною слов'янською нацією, що прямо зацікавлена в поразці Росії*».

Для більш ефективного пропагандистського забезпечення військово-політичних цілей Німеччини у жовтні 1914 р. в системі МЗС було створено Центральне управління закордонних служб (ЦУЗС) на чолі з майбутнім послом в Українській Державі — бароном Альфонсом Муммом фон Шварценштайном (1859–1924). До дорадчого комітету ЦУЗС серед інших увійшли один з лідерів Партії центру й майбутній віце-канцлер Матіас Ерцбергер (1875–1921) та професор Берлінського університету, орієнталіст Ернст Йєкх, а до числа штатних співробітників були зараховані П. Рорбах і Аксель Шмідт, які невдовзі стали впливовими лобістами українського вектора «східної політики» імперії.

Таким чином, з початком світової війни на провідні ролі в реалізації українського вектора зовнішньої політики Німецької імперії вийшло молодше політичне покоління, не переобтяжене «політичним заповітом» Отто фон Бісмарка, що, як відомо, категорично застерігав своїх наступників від передчасного нападу на Росію: «Навіть найбільш сприятливий результат війни ніколи не призведе до розкладення основної сили Росії, яка ґрунтується на мільйонах власне росіян... Ці останні, навіть якщо їх розчленувати міжнародними трактатами, так само швидко знову з'єднаються один з одним, як частинки розрізаного шматочка ртуті»⁹². Але П. Рорбах і його однодумці виявилися готовими, принаймні на декларативному рівні, визнати право українців на створення власної повноцінної держави. Тому НССПО, яка залишилася на позиціях обмеженого врахування українських національних інтересів, протягом війни значною мірою втратила свій вплив на формування української політики Берліна.

Працівники ЦУЗС, яке в січні 1915 р., з переорієнтацією головних воєнних зусиль Берліна й Відня на Східний фронт, було підпорядковане інформаційному (розвідувальному) відділу МЗС, створили ефективну систему пропаганди військово-політичних завдань Німеччини. Зокрема, у Веймарі П. Рорбах і Е. Йєкх видавали тижневик «Das Größere Deutschland» (1914–1915), що висвітлював українську проблематику в контексті континентальної війни проти Російської імперії, а в Берліні вони ж за участю А. Шмідта друкували тижневик «Deutsche Politik» (1916–1918), де українському питанню також надавалося значної уваги.

Крім того, зусиллями співробітників ЦУЗС в Німеччині було розпочато підготовку до друку публіцистичних праць Д. Донцова «Ідея української держави і війна з Росією» та С. Рудницького «Україна і українці», в яких з міжнародно-політичного й правового погляду обґрунтовувалася потреба створення незалежної від Росії Української держави. П. Порбах докладно виклав положення роботи Рудницького для свого тижневика «Das Größere Deutschland» (28 листопада 1914 р.), а також написав для мюнхенської газети «Süddeutsche Zeitung» статтю «Що таке Україна і українське питання?» (6 грудня 1914 р.). Тоді ж побачила світ книга П. Порбаха «Війна і німецька політика», в якій стверджувалося, що відновлення української державності звільнить Німеччину від російської зовнішньої загрози.

Під тиском Берліна МЗС Австро-Угорщини змушене було 20 листопада 1914 р. сповістити послів у Берліні (принца фон Гогенлое-Шіллінгфюрста) й Стамбулі (маркграфа І. Паллавічіні), що «нашою головною метою у цій війні є максимально тривале послаблення Росії, і для досягнення цієї мети в разі нашої перемоги ми розпочнемо заснування незалежної від Росії Української держави»⁹³. Але на початку грудня ЦУЗС раптово заборонило публікацію «будь-яких повідомлень про Україну» й «усіх новин з України, що надходять з Відня». Як з'ясувалося пізніше, це було пов'язане із забезпеченням секретності «константинопольських» («чорноморських») акцій, що розроблялися дипломатичними й військовими представниками Німеччини в турецькій столиці спільно з делегатами СВУ М. Меленевським і Л. Цегельським та членом президії ГУР, одним із керівників УНДП Степаном Бараном (1879–1953).

Справа в тому, що в пошуках міжнародної підтримки у визнанні СВУ воюючою проти Росії стороною, його представники (за згоди МЗС Австро-Угорщини) в другій половині вересня 1914 р. терміново виїхали до Румунії, Болгарії й Османської імперії, які тимчасово зберігали нейтралітет. У Бухаресті М. Меленевський і член ГУР, співзасновник УСДП Микола Ганкевич (1869–1939) встановили контакти з лідером місцевої соціал-демократії Християном Раковським (1873–1941), але внаслідок його негативного ставлення до проавстрійської орієнтації СВУ справа обмежилася виданням румунською мовою згаданої збірки офіційних

документів СВУ і ГУР та кількома статтями з українського питання в пресі.

Набагато більший успіх мали видавничі й інформаційно-дипломатичні акції СВУ в Болгарії. Вже 14 вересня 1914 р. президія Союзу отримала від голови Болгарського національного союзу Т. Бойчева листа, в якому висловлювалася надія на утворення самостійної Української держави. А в листопаді прем'єр-міністр Болгарії Василь Радославов (1854–1929) навіть прийняв представників СВУ й запевнив їх у тому, що розуміє міжнародне значення української справи й підтримуватиме боротьбу українського народу за національну незалежність. Відповідну резолюцію було ухвалено також на багатолюдному мітингові в Софії 24 січня 1915 р.⁹⁴, а в травні того ж року в болгарській столиці облаштувалася очолювана М. Меленевським група **«Українська соціал-демократія» (УСД)**, що приступила до видання газети **«Український прапор»**, в якій пропагувалася ідея незалежної України з «широким демократичним державним устроєм з однопалатною законодавчою системою», як це й передбачалося платформою СВУ, оприлюдненою 5 жовтня 1914 р.

Та справжня дипломатична перемога чекала на емісарів СВУ в Стамбулі, по прибутті до якого наприкінці вересня 1914 р. вони, за сприяння австрійського посольства, організували публікацію матеріалів з історії українського питання й національно-визвольної боротьби. У них наголошувалося, що в минулому Українська держава охоплювала простір від Карпатських гір до Волги, включно з Курщиною й Вороніжчиною, тобто територією колишніх слобідських козацьких полків. З початком світової війни питання відродження незалежної України в союзі, цього разу, з Центральними державами знову набуло політичної актуальності⁹⁵.

У турецькій столиці М. Меленевський зустрівся зі своїм давнім знайомим, близьким соратником Льва Троцького й апологетом теорії «перманентної революції» — Олександром Парвусом (Ізраїлем Гельфандом) (1867–1924). Разом вони провели збори політемігрантів з Російської імперії, на яких представник СВУ виклав його програму й закликав присутніх працювати задля створення української конституційної монархії на чолі з будь-ким із Гогенцоллернів чи Габсбургів. А від імені створеної в листопаді 1914 р. групи УСД О. Парвус видав брошуру **«На оборону демократії**

проти царату», що нелегально поширювалася за лінією фронту, та низку прокламацій до солдатів російської армії із закликом повертати зброю проти командирів, здаватися в полон і зустрічати османські війська як визволителів. Відозви закінчувалися закликом: «Хай на місце царсько-каторжної Росії стануть вільні й самостійні народи російський, український, грузинський і інші народи!».

За посередництва О. Парвуса М. Меленевський встановив тісні контакти з працівниками берлінського посольства Небелем і Ціммером, а також із главою німецької військової місії й генеральним інспектором османської армії — маршалом Отто Ліманом фон Сандерсом (1855–1929). Від них представник СВУ дізнався про підготовку Османською імперією десантної операції на Кавказі після оголошення війни Російській імперії (що й сталося 29 жовтня 1914 р.), як це було і в кампанії 1853–1856 рр. Зв'язавшись із М. Залізником, М. Меленевський запропонував зустрічний план: здійснити такі ж акції на Кубані й у районі Одеси, щоб викликати повстання козаків та на Чорноморській ескадрі. В разі згоди Стамбула він припускав можливість участі в десантній операції кількох сотень українських добровольців⁹⁶.

Уже 2 жовтня австрійський посол у Стамбулі І. Паллавічіні повідомив Відень, що відповідальний за організацію антиросійського повстання на Кавказі та Кубані Сулейман Аскері-бей погоджується на співпрацю з представництвом СВУ, якщо уряд Австро-Угорщини гарантує «лояльність» останнього. Через два дні віденське МЗС відповіло, що цілком схвалює задум М. Меленевського, але трохи згодом пов'язало його успіх із повстанням на Чорноморській ескадрі. У цьому разі турецький уряд пообіцяв дозволити їй суднам заходити до Стамбула, де вони будуть куплені імперією.

Як інформував граф Гойош керівника австрійської військової розвідки полковника О. Граниловича, на початок листопада М. Меленевський узгодив турецько-українську військову співпрацю з довіреними особами військового міністра Ізмаїла Енверпаші (1881–1922) «в такий спосіб, що після висадки на пункті російського побережжя Чорного моря малий відділ, в оперті на більші турецькі сили, має зробити спробу викликати революційний рух»⁹⁷. Для цього М. Меленевський звернувся до австрійського уряду з проханням дозволити півтисячі українців (400 січових

стрільців і сто військовополонених російської армії) долучитися до 50-тисячної експедиції. Вони могли б дістатися Стамбула невеликими групами залізницею через Румунію в цивільному одязі й уже на місці отримати спорядження та озброєння.

Щоправда, вже під час остаточного узгодження плану операції з М. Меленевським і Ціммером у Відні в А. Гойоша виникли сумніви щодо можливості участі кубанців у «австро-турецькому заході». Якоюсь мірою габсбурзький дипломат заспокоївся, коли на роль командира українських і турецьких десантників (до 50 тис.) було запропоновано кандидатуру полковника австрійської армії графа Станіслава Шептицького (1867–1946) (рідний брат митрополита Андрея, що в 1923 р. стане міністром оборони відродженої Польщі). Адже, працюючи над підготовкою військової операції, А. Гойош не стільки цікавився можливістю створення Української держави, скільки політичними вигодами від неї для Дунайської монархії. Уже в середині листопада австрійське посольство в Стамбулі одержало повідомлення про згоду С. Шептицького.

В архівних фондах МЗС Австро-Угорщини зберігся цікавий документ стосовно умов участі галицьких добровольців у зазначеній операції під назвою «Вимоги українських січових стрільців». У ньому наголошувалося, що військовики погоджуються на, по суті авантюрний, план лише в разі проголошення Німеччиною, Австро-Угорщиною й Туреччиною незалежності України. Січовики воліли воювати лише проти Росії й винятково на етнічній українській території, що в разі зайняття має управлятися лише українськими урядовцями⁹⁸.

Але життєві реалії виявилися набагато складнішими: попри всі зусилля, на початок грудня 1914 р. вдалося загітувати лише трьох (! — *Авт.*) українців-військовополонених для участі в десантній операції (з галичанами-добровольцями жодних проблем не було). Надто вже непевною для українських селян із Наддніпрянщини, зодягнених у солдатські однострої, була ідея відвоювання незалежної держави за сприяння Австрії й Туреччини. Така ж прикра невдача спіткала М. Меленевського й тоді, коли він спробував звернутися в австрійських таборах для полонених до вихідців із Кавказу, зокрема, грузинів⁹⁹.

Хоча Відень продовжував наполягати на проведенні десантної турецько-української операції, але вже без участі СВУ,

19 листопада 1914 р. Стамбул офіційно відмовився. Австрійський військовий аташе в Туреччині так пояснював А. Гойошу причини відмови: *«Енвер-паша був би в принципі згодний з ідеєю висадки експедиційного корпусу на Північному Кавказі, але сказав мені, що це було б можливим тільки тоді, коли б було забезпечене повне панування на Чорному морі, а цього поки що немає»*¹⁰⁰ (і не буде аж до літа 1918 р. — Авт.).

Невдача з організацією десантної операції в Причорномор'ї помітно підрвала авторитет СВУ в очах австрійського уряду, що почав набагато скептичніше ставитися до перспективи позитивного розв'язання українського питання в будь-якій прийнятній для власне українців формі. Посол І. Паллавічіні наприкінці листопада довірливо писав А. Гойошу, що він взагалі не вірить *«в можливість заснування Української держави. Це небезпечно вкладати в політичні розрахунки такого роду непевні факти, — натякав маркграф на проекти СВУ, — бо в такий спосіб наражаєшся на великі й гіркі розчарування... Розраховано на революцію в Польщі, в Україні і т. д., але дотепер з усіх тих революцій не завважується нічого. Тепер показується, що про Росію взагалі існували цілком фальшиві інформації»*¹⁰¹.

І все ж у грудні 1914 р., попри офіційне припинення всіх стосунків, президія СВУ отримала від МЗС Дунайської монархії 100 тис. крон і 400 тис. річної підтримки, але в лютому 1915 р. ці дотації були зменшені до 300 тис. крон. У квітні 1915 р., за сприяння Українського парламентського клубу й ГУР, СВУ дістав від австрійського й німецького урядів ще 250 тис. крон, а в листопаді того ж року МЗС Дунайської монархії й частково військова розвідка надали СВУ додатково 114 тис. крон. Це була остання значна австрійська субсидія, надалі СВУ з великими труднощами отримував від Відня лише по 20–30 тис. крон, і то на конкретні справи¹⁰².

Набагато більше емісарам СВУ пощастило на дипломатичній ниві, коли вже перші їхні зустрічі з членами правлячого тріумвірату Османської імперії — Енвер-пашею й міністром внутрішніх справ Мехмедом Талаат-пашею (1874–1921) засвідчили прихильність останніх до підтримки незалежної Української держави, що мала постати на руїнах переможеної імперії Романових і перетворитися на охоронний мур проти російської експансії на Балкани та в Середземномор'я¹⁰³.

А 24 листопада 1914 р. в стамбульській пресі була оприлюднена декларація Талаат-паші з українського питання, в якій наголошувалося, що *Висока Порта, так само як кабінети берлінський і віденський, визнає необхідність визволення України з-під російського панування; після розгрому Росії османський уряд допоможе українському народові створити незалежну державу*. СВУ визнавався загальнонаціональним представницьким органом українського народу, що живе в підросійській Україні¹⁰⁴.

Наступного дня заява Талаат-паші з'явилася в пресі як нейтральних, так і воюючих європейських держав, у тому числі Росії. Політико-дипломатичні наслідки цієї події важко переоцінити: декларація турецького міністра внутрішніх справ була першим у новітніх міжнародних відносинах офіційним документом, де визнавалося право українського народу на створення самостійної держави. Для модерної української історії вона має таке ж значення, як і відома «Декларація Бальфура» для історії єврейського народу й появи Держави Ізраїль.

«Стамбульська акція» збіглася в часі з гострою кризою в керівництві СВУ, коли 19 листопада представник Союзу в Румунії й Болгарії Цеглинський зізнався резидентові австрійської розвідки в Бухаресті, що М. Залізник уводив в оману віденське МЗС стосовно фінансування революційних підпільних структур на території Росії. Посли СВУ, каюся Цеглинський, щоб створити видимість всеохопної роботи, влаштували подорожі до різних європейських країн, а М. Залізник, підтримуючи таку ілюзію, надсилав подорожнім через австрійське МЗС численні великі інструктивні листи, які справляли враження активної дипломатичної діяльності. Ніхто голову СВУ не контролював і не перевіряв правдивість його подань до урядових органів¹⁰⁵.

Дізнавшись про це, Е. Урбас зажадав негайного усунення М. Залізняка від керівництва СВУ, що й було здійснено на найближчому пленумі організації. В складі нової постійної президії під загальним керівництвом А. Жука за зносини з австро-німецькими союзниками безпосередньо відповідали М. Меленевський й О. Скоропис-Йолтуховський. А М. Залізник на бесіді в МЗС Австро-Угорщини так і не зміг довести, що його ЗК УПСР дійсно має вплив і зв'язки в Наддніпрянщині. Тому екс-голова СВУ змушений був

повернути 500 тис. крон (! — *Авт.*), а ще про 400 тис. заявив, що вони нібито витрачені особами, які перебували у «відрядженнях».

Дісталось й віденським урядовцям, що протегували діяльності СВУ, зокрема Е. Урбасу довелося залишити свою посаду, й надалі українськими справами керував генеральний консул Р. фон Опенгеймер. Австрійське МЗС, зневірівшись у доцільності подальшої співпраці із СВУ, зажадало, щоб він переніс свою діяльність до нейтральної країни, де «дешевше обходиться життя»¹⁰⁶. Тоді президія Союзу, з одного боку, направила протест австрійському урядові, а з іншого — звернулася до керівництва Українського парламентського клубу й ГУР з проханням перевірити його роботу.

Ознайомившись 23 листопада 1914 р. із документами СВУ й вислухавши пояснення його керівників, комісія українських депутатів рейхсрату на чолі з віце-президентом парламентського клубу Євгеном Петрушевичем (1863–1940) дійшла висновку, що Союз не зрадив ні своїй програмі, ні українському рухові, а його діяльність була визнана дуже продуктивною й такою, що заслуговує всілякої підтримки. Наступного дня Український парламентський клуб на своєму засіданні схвалив висновки комісії й визнав діяльність СВУ загалом «патріотичною, корисною й бездоганною»¹⁰⁷.

Але ця перевірка кардинально не поліпшила становище СВУ, особливо після того, як прихильний до української справи шеф політичного департаменту МЗС граф Гойош, не маючи змоги протистояти тискові, подав у відставку. Зрештою, за допомоги резидентів австрійської розвідки в Бухаресті (Розеліуса) й Стамбулі (Ціммера), що зберігали тісні зв'язки з М. Меленевським, вдалося досягти компромісної домовленості, за якою австрійський і німецький уряди формально припиняли всілякі контакти із СВУ, але той і надалі залишався в Австро-Угорщині.

Члени Союзу ставали приватними особами без права на «парламентарне заступництво» «австро-русинських кругів». Водночас Берлін і Відень зберігали за собою можливість відновити партнерські відносини із СВУ «у відповідній часі пізніше», а в роботі серед російських військовополонених Союз мав надалі звертатися до військового міністерства. Як і раніше, СВУ користувався так званими технічними послугами австрійського МЗС, тобто

пересилкою своєї кореспонденції дипломатичним шляхом через віденські посольства в європейських державах, одержанням паспортів для своїх членів тощо й навіть у часи матеріальної скрути отримав кілька тисяч крон¹⁰⁸. Трохи пізніше О. Скоропис-Йолтуховський, коментуючи цю угоду, із сумом зауважив: «*Мрії про провідну історичну роль Австрії у відродженню самостійної Української Держави довелося нам здати в архів*»¹⁰⁹.

Надалі діяльність СВУ, керівний центр якого перебрався до Берліна, зосередилася головним чином на пропаганді боротьби за незалежну Українську державу й культурно-просвітницькій роботі серед військовополонених. У квітні 1915 р. Союз добився в австрійських і німецьких властей дозволу на влаштування окремих таборів для українців з Наддніпрянщини, де були організовані бібліотеки, курси для неписьменних і навіть аматорські театри, читалися лекції з історії України. Ідеї національного визволення й соборності українських земель поширювали таборові часописи: «Розвага» в австрійському Фрайштадті, «Розсвіт» — у Раштатті в Бадені, «Просвітний листок» (згодом «Громадська думка») — у Вецлярі в Гессені, «Вільне слово» й «Бібліотека «Вільного слова» — в Зальцведелі в Саксен-Ангальті.

Після відступу російської армії з Галичини й західних повітів Волині СВУ доклав зусиль до відновлення зруйнованих окупаційною владою українських народних шкіл, бібліотек та інших культосвітніх закладів. Протягом 1915–1917 рр. Німеччина виділила СВУ 743,3 тис. марок, зокрема, для роботи в таборах військовополонених щомісяця надавалося в середньому 25 тис. марок¹¹⁰.

Чимале сприяння такій діяльності СВУ надавалося з боку керівництва німецького Товариства внутрішньої колонізації — Фрідріха фон Шверіна й Еріха Койна, які, познайомившись із загальними напрямками роботи Союзу, погодились фінансувати його діяльність. На їхню думку, «національне освідчення українського народу і його висвободження з-під московського ярма, було актом справедливості і поступу в історії визволення народів, а разом з тим, це була би велика, політична користь для Німеччини. Без України не могла би Росія ніколи стати небезпечним сусідом для Німеччини»¹¹¹.

Таким чином, завдяки дипломатично-пропагандистській діяльності СВУ вже на початку Першої світової війни український рух

вийшов на якісно новий етап свого розвитку — осмислення «українського питання» в загальноєвропейському міжнародному контексті й артикуляції самостійної Української ідеї. Відтоді як ідея «Вільної України» відродилася в геополітичному дискурсі, її вже неможливо було оголосити вигадкою купки сепаратистів — «мазепинців». Самостійницький ідеал дістав не лише політичне обґрунтування, а й оформлену, нехай і дещо утопічну, модель реалізації у вигляді конституційної монархії (гетьманату) на чолі з представником династії Габсбургів (чи Гогенцоллернів). Навколо СВУ згуртувалися українські діячі з обох берегів Збруча, що через кілька років візьмуть найактивнішу участь у Революції 1917–1920 рр.

На цьому драматичному тлі відбулася спроба налагодження контакту між очолюваною М. Меленевським групою УСД й лідером російських більшовиків-політемігрантів В. Леніним, який, після звільнення з-під арешту (за підозрою в шпигунстві на користь Росії з початком війни) завдяки клопотанню австрійських і польських соціал-демократів, 5 вересня 1914 р. переїхав до Швейцарії. У цитованому вище рефераті більшовицького лідера «Війна й соціал-демократія», який був покладений в основу пізнішого програмового Маніфесту РСДРП «Війна і російська соціал-демократія», прямо стверджувалося, що *«інтереси інтернаціонального пролетаріату, а російського особливо, вимагають того, щоб Україна мала свою державну самостійність»*. А загалом *«інтереси російського пролетаріату, — на переконання В. Леніна, — не можуть вимагати перемоги в цій війні царської Росії»*¹¹².

М. Меленевський ще з довоєнних часів спілчанської діяльності був у курсі зацікавлення В. Леніна українським питанням, тому й відважився на досить ризиковану комбінацію. З одного боку, він переконував віденське МЗС у тому, що протягом вересня–грудня 1914 р. підтримував наданими Союзом коштами російських більшовиків і навіть допомагав їм у налагодженні зв'язків із батьківщиною¹¹³. А з іншого, — після отримання чергової чималої суми від австрійських «спонсорів» М. Меленевський звернувся до В. Леніна з пропозицією «при взаємній підтримці продовжувати стару нашу велику революційну справу».

У листі від 28 грудня 1914 р. постійний член президії СВУ відверто спокушав більшовицького лідера можливістю дістати від

Союзу «всю матеріальну та іншу допомогу». Причому СВУ був змальований у листі як дійсно демократична організація, що виступає ядром «майбутнього українського уряду, стягуючи до себе всі живі сили і борючись із власною українською реакцією». Метою Союзу проголошувалося взяття влади в Україні задля проведення демократичних реформ — конфіскації поміщицьких землеволодінь, цілковитої демократизації владних установ, скликання Українських установчих зборів та ін.

Важко сказати, які наслідки для українського національно-визвольного руху мала б політична угода між СВУ й більшовицьким керівництвом, але В. Ленін вирішив не ризикувати. Твердо й сухо він відповів, що інтернаціональна платформа революційної соціал-демократії не має нічого спільного з «національно-буржуазною» позицією СВУ; остання фраза ленінського листа звучала вбивчо: «Нам не по дорозі»¹¹⁴.

По-суті, не вдалося втягнути В. Леніна у фінансові афери й учаснику групи УСД, синові одеського портового вантажника й раднику міністерства фінансів молодотурецького уряду, колишньому членові ЦК СДПН і виконкому Петербурзької ради та спонсору «Іскри» й «Правди» — «купцю революції» О. Парвусу. 8 січня 1915 р. до берлінського МЗС надійшло повідомлення від посла в Стамбулі фон Вагенхейма про приватну зустріч із Парвусом, що виклав ним же розроблений план дестабілізації могутньої Російської імперії задля укладення нею сепаратного миру з Німеччиною. Подробиці свого проекту О. Парвус погодився розповісти лише високопосадовцям у Берліні, на зустрічі з якими він наполягав. Але загалом пропозиція стосувалася розчленування імперії Романових на менші держави шляхом провокування в ній Німеччиною революції¹¹⁵.

Цю інформацію отримав міністр закордонних справ Другого рейху Готліб фон Ягов (1863–1935), який погодився прийняти О. Парвуса, що прибув до Берліна 6 березня 1915 р. У розлоному меморандумі «Підготовка політичного масового страйку в Росії» він, передусім, рекомендував німецькому урядові асигнувати відповідну суму на підтримку національно-визвольного руху в Польщі, на Кавказі, в Фінляндії й Україні, а також для «більшовицької фракції Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП), що бореться проти царського уряду

всіма засобами, які є в її розпорядженні. Її вожді знаходяться у Швейцарії».

У разі успіху «створений Тимчасовий уряд може порушити питання щодо припинення воєнних дій і початку дипломатичних переговорів про укладення мирного договору». Вже наступного дня фон Ягов телеграфував до Державного казначейства з пропозицією виділити два мільйони німецьких марок для підтримки «революційної пропаганди в Росії». Незабаром гроші були переказані на рахунки «купця революції» в банках Бухареста, Копенгагена й Цюриха¹¹⁶.

Розвиваючи успіх, О. Парвус у травні 1915 р. зустрівся в Цюриху особисто з В. Леніним, який уважно вислухав гостя, проте «архіобережний» Ілліч не дав певної відповіді. Хоча зміст розмови з більшовицьким лідером залишився таємницею, Парвус усе ж повідомив німців, що *«не домовився з Леніним і вирішив проводити свій план революції в Росії самостійно»*¹¹⁷. Частину коштів спритний «купець революції» привласнив, а решту використав для розгортання в Росії страйкового руху й видання революційної літератури. Оскільки В. Ленін всіляко дистанціювався від «рenegата» О. Парвуса, якого тоді звинувачували в співробітництві з Берліном усі західноєвропейські соціал-демократичні газети, отримання грошей деякі автори пов'язують з іменами польських соціал-демократів Якова Ганецького (Фюрстенберга) (1879–1937) і Мечислава Козловського (1876–1927).

За ймовірною схемою, в якій багато що залишається не до кінця доведеним, «відмивання» німецьких коштів відбувалося таким чином: 1) гроші з берлінського казначейства переказували на рахунки фірм Парвуса в Стокгольмі й Копенгагені; 2) частину грошей виділяли на друкування нелегальної антиурядової літератури, що переправлялася до Російської імперії, й торговельні операції для поповнення особистих рахунків О. Парвуса; решта коштів йшла на закупівлю дефіцитних німецьких ліків; 3) приблизно третину доходів, виручених М. Козловським від продажу в Петрограді фармацевтичних товарів, переводили в згадані банки Скандинавії, а основні гроші «осідали» на російських рахунках Я. Ганецького (на момент Лютневої революції 1917 р. на них було вже 2 млн рублів).

Через революціонерів О. Парвус збирав дані про стан справ у Росії й складав звіти для німецької розвідки. Після липневих подій 1917 р. останній факт і був використаний російською контррозвідкою для безпідставного звинувачення В. Леніна в шпигунстві. В усякому разі, доказових даних ані в 1917 р., ані пізніше віднайдено не було, хоча викладена версія залишається поширеною й до сьогодні.

Тим часом «східна політика» Вільгельма II диктувалася стратегічним завданням воєнної кампанії 1915 р.: з огляду на відсутність у Росії потужних польових укріплень і недостатнє забезпечення російської армії озброєнням та боєприпасами, завдати їй нищівного удару в Східній Пруссії та Карпатах, змусивши Петроград до підписання вигідного Німеччині сепаратного миру, й максимально дестабілізувати внутрішньополітичну ситуацію, щоб унеможливити відновлення Росією бойових дій. Рішення про перенесення головних воєнних зусиль на Східний фронт було ухвалено в січні 1915 р. спільно урядами Німеччини й Австро-Угорщини, причому німецькі з'єднання мали посилити австро-угорські війська. А подальше зацікавлення Берліна Україною було спричинене й необхідністю знайти стратегічну протизагу Польській державі, створення якої видавалося ймовірним у разі перемоги на Сході.

Операції у Східній Пруссії почалися 25 січня (7 лютого) 1915 р., тоді ж було неофіційно припинено дію заборони на обговорення української проблематики. Не в останню чергу це пояснювалося потребою переконати німецьку громадську думку в наявності достатніх передумов для досягнення успіху, в тому числі в існуванні державотворчих прагнень українців, спрямованих проти Росії. Почалося формування кола німецьких публіцистів, які активно використовували аргументацію видань СВУ для обґрунтування планів відокремлення Наддніпрянщини від царської Росії шляхом створення нової національної держави. Вони мали розвіяти міф про Російську імперію як державу росіян.

Показовою у цьому сенсі стала дискусія на сторінках авторитетного берлінського двотижневика «Das neue Deutschland» протягом лютого–травня 1915 р. Вона була започаткована статтею Ганса Гартмайера «Україна і розв'язання українського питання», де наголошувалося: «Дуже повільно у німецької громадськості

з'являється розуміння того, що Російська імперія не є етнічно, політично і державно однорідною, як це тривалий час зображувала громадська думка... Про українців у Німецькій імперії знають мало, невідомими залишаються їхня історія, форми вираження їхньої культури, їхні прагнення та претензії».

На доказ існування традиції українського державотворення Г. Гартмайер наводив факт існування середньовічних Київської й Галицько-Волинської держав та історію козацтва до зруйнування Катериною II Запорозької Січі — «останньої самостійної козацької республіки». Він згадав і головні вимоги українських депутатів у російській Державній думі — самоврядування й аграрної реформи та відзначав, що український народ у Росії «зовсім позбавлений землі». На думку публіциста, саме з цієї причини українці як «суто селянський народ» прагнуть політичної самостійності¹¹⁸.

Але вже через два тижні після публікації статті Г. Гартмайера той же часопис оприлюднив статтю професора-славіста Берлінського університету, поляка за походженням, Олександра Брюкнера (1856–1939) «Українська держава». В ній у зневажливій формі заперечувалася сама ідея української державності: «Їхні традиції незалежності мають таку саму практичну цінність, як і їхні традиції царівни-жаби або царівни-лебедя... Будь-яка ідея національної держави була і є для них чужою»¹¹⁹.

Ці думки спершу презентувалися редакцією двотижневика як «достатньо цікаві», проте необхідність відстоювати постулати офіційної політики Берліна в українському питанні з розпочатим 19 квітня (2 травня) весняно-літнім наступом на Східному фронті змусила редактора вже в наступному — травневому номері журналу назвати висловлювання О. Брюкнера «перебільшеннями»¹²⁰. Фактично ліберальний часопис «Das neue Deutschland» здійснив тоді наймасштабнішу від початку війни пропагандистську акцію в українському питанні, надрукувавши в одному номері відразу три статті про політичні цілі Німеччини в Україні. Причому в редакційному есе стверджувалося, що зацікавленість Берліна в підтримці українського руху в Російській імперії має постійний характер, а не викликана потребами воєнного часу.

А в статті «Українська держава як необхідність» за підписом «Мантіс» категорично спростовувалися висловлювання О. Брюкнера

про лояльність наддніпрянців цареві: «Немає жодного українця, який вдруге схоче договірного об'єднання з Росією». Показово, що невідомий автор, який відрекомендувався «багаторічним знавцем русинського руху», прагнув примирити українські й польські позиції: *«Я не розумію, чому б полякам відкрито не проголосити, що вони вітають створення Української держави; разом з українцями вони могли б надовго захистити Європу від татарсько-московського Сходу»*. «Мантіс» наголошував, що коли вже задля участі українців у війні на боці Німеччини необхідно визнати їхню державну ідею, то Берлінові слід чітко проголосити це.

Публіцистичну ж відповідь на антиукраїнську статтю польсько-німецького славіста дав голова українського пресового бюро в Берліні — Д. Донцов. Свою увагу він спрямував, насамперед, на аргументацію О. Брюкнера і в статті «Українська держава — політична утопія?» зазначив, що козацько-селянські повстання проти польського панування «підтвердили наявність в українців матеріалу, з якого в усі часи будуються держави». Таким чином, публікації в «Das neue Deutschland» стали реакцією на видання СВУ й підтвердили військово-політичний характер інтересу Берліна до «українського чинника».

У цьому ж контексті на початку березня 1915 р. в мюнхенському видавництві Ф. Й. Лемана вийшла програма СВУ під назвою «Україна і війна». Видавець листом повідомив прес-референта Баварського королівського воєнного міністерства, що «цю працю про Україну буде розіслано, окрім дипломатичних кіл, ще й представникам соціал-демократії»¹²¹. Загалом упродовж усієї весни в німецькій пресі утримувалося домінування аргументації представників української політичної думки. Близька до берлінського МЗС газета «Kölnische Zeitung» 19 березня 1915 р. оприлюднила основні положення праці Д. Донцова «Ідея української держави і війна проти Росії». З їхньою ж популяризацією на сторінках впливової берлінської газети «Voßische Zeitung» того ж дня виступив видавець книжок С. Рудницького й Д. Донцова — Карл Кроль, а Е. Йєкх невдовзі опублікував книгу Є. Левицького «Україна — життєвий нерв Росії».

«Deutscher Kurier» відгукнулася на останню 26 березня 1915 р. рецензією «Українське питання», автором якої, як вважає

О. Кураєв, була довірена особа МЗС і воєнного міністерства Німеччини, експерт із балканських питань — Гайнріх Шупп (більше відомий під псевдонімом Фальк Шупп). Він спробував довести збіг державницьких прагнень українців із завданням німецької воєнної стратегії: «Звільнення України і відтіснення Росії від Чорного моря, на нашу думку, було би для Німеччини єдино розумним, якщо й радикальним вирішенням східноєвропейського питання»¹²².

Бойові дії на Східному фронті влітку 1915 р. загалом були успішними для австро-німецьких військ: 3 червня вони повернули Перемишль, 8 червня — Станіслав, 22 червня — Львів, на 1 серпня окупували Холмщину, 31 серпня захопили Луцьк, а 8 вересня — Дубно. Це спонукало берлінських політиків і військових до розроблення наступних конкретних кроків для того, щоб здобути підтримку українського населення Російської імперії й таким чином створити вирішальні передумови для виведення її з війни. Важливе місце в таких, по-німецькому педантичних, проектах відводилося визначенню майбутніх засад Української держави.

«Після того, як військові дії вже частково перейшли українські кордони, — йшлося в одному з таких документів за серпень 1915 р., — для подальшого розвитку українського питання потрібно створити **український національний комітет з представників різних партій** (виділення наше. — *Авт.*). З названих груп тільки одна є спроможною відстоювати українські інтереси, а саме соціал-демократична партія, яку представляє СВУ. Важливим є те, що ця чільна організація офіційно висловить побажання, відповідно до якого **німецький уряд у випадку укладення миру візьме на себе місію гарантувати ті права, які надасть українському народові уряд Росії** (виділення наше. — *Авт.*). Якщо Україна або її частина будуть звільнені союзними арміями, тоді Український національний комітет буде готовий дорадчо підтримати уряди в реалізації необхідних заходів».

Задля гарантування права Наддніпрянської України на самовизначення автор проекту (як і свого часу М. Міхновський) пропонував скористатися правовими нормами, зафіксованими в Переяславсько-Московській угоді 1654 р., яку він вважав за необхідне негайно опублікувати. Наголос робився на тому, що

«вільно обраний генеральними зборами гетьман має навіть право провадити власну зовнішню політику, призначати послів та ін.»¹²³.

Тоді ж, у серпні 1915 р., у Німеччині почалася підготовка до створення часопису й формально неурядової організації, що мали забезпечити пропагандистську підтримку «українському проекту» всередині Другого рейху. Її осередком став Мюнхен, де за підтримки короля Баварії Людвіга III [1913–1918] відбувся своєрідний «тендер» за право видавати «український тижневик» між згаданими вище бізнесменом Ф. Й. Леманом, політичним агентом Фальком Шуппом і віце-президентом експансіоністського **Пан-германського союзу** (засн. у 1891 р. як Загальний німецький союз) генералом **Людвігом фон Гебзаттелем**, з одного боку, та депутатом рейхстагу М. Ерцбергером, з іншого.

«Тендер» на друк «українського журналу» накладом у 5 тис. прим. виграв Фальк Штупп, який спільно з генералом фон Гебзаттелем з дозволу військового міністерства 11 грудня 1915 р. заснував **Німецьку спілку підтримки волелюбних прагнень українців «Вільна Україна»**. Її очолив генерал фон Гебзаттель, а в Північній Німеччині — колишній міністр Е. Ріхтер. Спілка мала, по-перше, інформувати німецьку громадськість про ситуацію в Наддніпрянській Україні, її історію й господарське значення, а також надавати підтримку СВУ, для чого 23 лютого 1916 р. в Мюнхені були проведені збори членів товариства, на яких з доповіддю виступив О. Скоропис-Йолтуховський. Але стратегічною метою діяльності Спілки було визначено створення автономної України, без зазначення держави, до складу якої така Україна мала входити.

Із січня 1916 р. в Мюнхені почало виходити друковане видання «Вільної України» — «Osteuropäische Zukunft» («Майбутнє Східної Європи»), але приміщення редакції часопису знаходилося в Берліні в приміщенні воєнного міністерства Пруссії. У передовій статті першого ж номера часопису прямо зазначалося: «Ми не можемо довго заплющувати очі на факт існування української проблеми, що для Німеччини має величезне і безпосереднє значення».

Однак на той час Берлін змушений був визнати безперспективним курс на відвоювання решти українських земель Російської

імперії й перейти на Сході до стратегічної оборони, сконцентрувавши в 1916 р. головні сили для удару на Західному фронті проти французьких і британських армій. Начальник німецького польового генерального штабу генерал Ерїх Фалькенгайн (1861–1922), оцінюючи альтернативні напрямки ведення війни, наголосив у «різдвяному меморандумі», що на випадок подальшого просування на Схід доцільним було б вторгнення лише в «багаті області України»¹²⁴. Водночас у меморандумі висловлювалося переконання в тому, що хоча Російська імперія й не зазнала військової поразки, втративши Королівство Польське, Литву, Курляндію, Західну Білорусь і п'ять повітів Волинської губернії, але йде назустріч внутрішньому розпадові.

Тому Наддніпрянська Україна, як і раніше, продовжувала цікавити вище керівництво Другого рейху не лише як потенційне джерело продовольчої й мінеральної сировини, а й як дестабілізувальний чинник внутрішньополітичного життя Російської імперії. Саме на таких аспектах була зосереджена дослідницько-публіцистична увага авторів «Osteuropäische Zukunft», політична спрямованість якого визначалася в МЗС та воєнному міністерстві Німеччини. Воєнний егоїзм політиків і військових рейху був прихований за аргументованою демонстрацією співчуття до українських проблем, хоча траплялися й поодинокі приклади щирого ставлення до інтересів пригноблених націй російської вічної «тюрми народів», як її влучно «охрестив» після відвідин французький літератор і монархіст маркіз Астольф де Кюстін (1790–1857) у книжці «Росія в 1839 році» (1843). Політичний прагматизм підказував представникам німецької еліти, що єдиним чинником, який міг би зацікавити провідників потенційного східноєвропейського союзника, була ідея національної державності.

Працівники Центрального управління закордонних служб були переконані, що мілітарна перемога над Росією не усунула б загрозу для Німеччини зі Сходу, задля чого й пропонували розчленування імперії Романових на основі національної гетерогенності її західних кордонів. Так визрів **розгорнутий план «Randstaatentheorie»** («Теорія окраїнних держав»), який мав на меті прискорити розв'язання питань польського, балтійських та українського народів. Найбільшим популяризатором цієї концепції

був П. Рорбах, який вважав реальною можливість зупинити російську потугу тільки шляхом відокремлення України та відновлення Польщі й закликав якнайшвидше розділити на частини «російський колос».

У «Подорожній книзі світової політики. 1897–1915», яка побачила світ у Лейпцигу в 1916 р., П. Рорбах наголосив на неспроможності Росії ефективно використовувати природні багатства України й пов'язав її майбутній розквіт із переходом під вплив Німеччини. Щоб додати переконливості такому прогнозові, публіцист провів вдалу історичну паралель з історією відновленої рішенням Берлінського конгресу 1878 р. Болгарської держави. «Дуже мудрі люди кажуть із розумним виглядом: Україна не може стати державою, бо має лише селян, які розмовляють українською, і, окрім них, ще одного-двох агітаторів, — ставив питання руба П. Рорбах. — Але чим були болгари після звільнення з-під турецького панування? Також народом селян, де навіть один з тисячі не вмів читати і писати, та попів, що вміли не набагато більше, народом, що мав одного-двох агітаторів з університетською освітою та десяток ватажків-розбійників, здатних по-турецькому воювати з турками. Тоді цей народ отримав європейського князя (Олександра Баттенберга. — Авт.) — і школи, фінанси, професори, інженери, банкіри, генерали, міністри, все це з'явилося своє, власне, що його не соромно було показати своїм братам».

Зі знанням справи П. Рорбах запевняв читача, що в Наддніпрянщині живе стійка традиція боротьби за незалежність: «Якщо сьогодні в Україні з'явиться той, хто серед чернігівських та катеринославських селян знову підніме прапор Мазепи — геть від московитів! — чи підуть вони за ним? Сільські та міські вчителі, дрібні службовці, яких не принесло з якоїсь російської далечі, студенти, деякі купці та землевласники, молодь, — вони об'єднуються і згадають Богдана Хмельницького, великого гетьмана; згадають Батурина, у минулому блискучу резиденцію виборних гетьманів України, яку зруйнував Меншиков за наказом Петра»¹²⁵.

А німецький публіцист Курт Ставенхаген у статті «Значення України для Росії», опублікованій у «Schlesische Zeitung» («Сілезька газета») 10 жовтня 1915 р., називав Україну економічним

серцем Росії, зазначивши, що Наддніпрянщина, відірвана від Росії та введена до економічної системи Центральної Європи, могла б стати однією з найбагатших країн світу. Так, у розпал Першої світової війни набув організаційного оформлення рух німецьких учених, політиків і підприємців — *«Середня Європа»* (Mitteleuropa), кінцевою метою якого було створення в геополітичному регіоні між Балтійським, Адріатичним і Чорним морями спільного економічного, культурного і правового простору. Він мав охопити народи, що з історичного, культурного, релігійного й господарського поглядів були ближчими між собою, аніж до зовнішніх щодо них Росії й Франції та германських націй.

Головним речником ідеї «Середньої Європи» виступив теолог і політик, редактор впливової «Hilfe» («Допомога») Фрідріх Науманн (1860–1919), який був знаним лідером нового (чи соціального) лібералізму, що мав спрямувати в єдине річище класової солідарності, гуманізму й демократії дві найпотужніші хвилі модерної німецької історії — національно-буржуазну й соціалістично-пролетарську. Таким же духом компромісу й солідаризму, порозуміння й доброї волі була просякнута ідея середньоевропейської федерації, обґрунтована Ф. Науманном у низці статей і підсумковій книзі «Середня Європа», що побачила світ у жовтні 1915 р. й невдовзі була перекладена англійською, французькою, італійською, угорською, шведською й російською мовами загальним накладом понад 213 тис. примірників.

Науковець наголошував, що східноєвропейські народи (фіни, естонці, литовці, поляки, чехи, «рутенці», а також болгари й румуни) ще надто слабкі для самостійного державного існування, за умов здійснення російських зовнішньополітичних планів їхні титанічні зусилля останніх десятиріч будуть зведені нанівець. Тому успіх у розбудові державності цими народами залежатиме від сприяння або, навпаки, протидії з боку Росії чи Німеччини. «Як міжнародна сила, — заявляв Ф. Науманн від імені Другого рейху, — простягаємо ми меншим сусіднім середньоевропейським народам руку й пропонуємо зважитися рушити шляхом з нами до майбутнього»¹²⁶.

У «Середній Європі» Ф. Науманн обстоював належність усіх народів вищевикресленого регіону до єдиного «середньоевропейського типу», єдиної «середньоевропейської людської спільноти»,

гомогенність якої, попри етнорелігійні й мовні відмінності, визначена однотипністю соціокультурного ландшафту й народногосподарських структур, а також однаковою трудовою етикою — схожим «господарчим темпераментом», «господарчим характером», що давало підстави стверджувати про єдиний «середньоевропейський господарчий народ», що сповідує єдину «нову соціально-економічну конфесію»¹²⁷.

Водночас середньоевропейська спільнота, порівняно із західноєвропейською, характеризувалася певною незрілістю, незавершеною сформованістю, перебуванням у стадії становлення. Тому метою Ф. Науманна і його однодумців було поєднання німецьких і ненімецьких первістків таким чином, щоби, уникнувши зверхності німецького елемента, використати взаємну компліментарність на користь спільного блага: «Не панування, проте поєднання! Ми маємо більше кінських сил, ви — більше мелодії. Ми міркуємо переважно кількостями, кращі з вас — якостями. Тож зіллємо разом те, на що ми здатні окремо»¹²⁸.

Ідеологічними засадами майбутньої Середньої Європи Ф. Науманн передбачав сукупність принципів консерватизму й лібералізму, таким чином, щоб існуючі традиції й інституції поєднати з реалізмом і прагматизмом щодо інновацій. Державний устрій Середньої Європи — федеративний союз держав і народів, причому *«жодна держава, що увійде до цієї наддержави, — писав Ф. Науманн, — не позбудеться державної самостійності... Натомість, в інтересах усіх учасників, щоб не повстали нестримні плани переплавлення. Іншими словами, під титулом Середньої Європи створюється не нова держава, проте створюється союз існуючих»*¹²⁹.

Саме така модель для народів ЦСЄ пропонувалася ще в 1882 р. істориком і публіцистом, теоретиком федералізму Константином Францем (1817–1891), який наголошував: «Природно, з цього не постане жодне національне тіло та взагалі жодна держава... Це має бути союз і то навіть з вельми різних елементів... Централізації та уніформності слід категорично уникнути»¹³⁰. По переможному закінченні війни, вважали Ф. Науманн та його однодумці, після спільної боротьби проти російського ворога центрально-східноєвропейські нації повинні були створити союз із центром у Празі. З його появою зникла б актуальність небезпечних з огляду на

наслідки різноманітних панславістських та пангерманських проєктів, а також планів Великої Сербії, Великої Румунії та інших.

Найбільш далекоглядні «середньоєвропейці» не втомно застерігали офіційний Берлін від будь-яких експансіоністських намірів у Східній Європі, серед них був і всесвітньо відомий економіст та соціолог Макс Вебер (1864–1920). Як і переважна більшість тогочасних європейських дослідників, він відносив українців до західних слов'ян і наголошував, що «всяка політика по той бік нашого східного кордону, якщо саме вона є реальна політика, неминуче є західнослов'янська політика, та не німецько-національна політика... На Сході, але аж ніяк не на Заході, матимемо ми культурні завдання поза нашими кордонами»¹³¹. Для науковця цілком природним було те, що українці з вищим, ніж у росіян, рівнем розвитку матеріальної й духовної культури, мали утворити свою власну незалежну національну державу.

На зорі ХХ ст. М. Вебер, тоді — професор Гейдельберзького університету, опинився під впливом **драгоманівського федералізму**, з яким його познайомив український філософ і громадський діяч Богдан Кістяковський (1868–1920), який тоді в Парижі готував до друку двотомник праць великого мислителя. Особливо М. Веберу імпонувала викладена в «Історичній Польщі та великоросійській демократії» компромісна програма перебудови Росії на засадах самоврядування й автономізму. Німецький соціолог неодноразово посилався на М. Драгоманова як на автора найдемократичніших засобів вирішення національного питання в мультиетнічній Європі, а також був добре обізнаний з програмними документами провідних українських політичних партій Наддніпрянщини. Задовго до В. Винниченка М. Вебер зі знанням справи зауважував, що «лише проблема автономії приблизно 30 млн малоросів є пункт, на якому затамовують подих навіть найпослідовніші (російські. — *Авт.*) демократи»¹³².

Вступ Росії у Першу світову війну з відверто експансіоністськими намірами й блискавична агресія на західноукраїнські терени лише зміцнили відому русофобію М. Вебера, який вбачав у соціальній структурі імперії Романових головну перешкоду ліберальному розвитку та європеїзації Росії. У численних статтях і виступах воєнного часу вчений трактував Наддніпрянщину як країну в колоніальній залежності від Росії, подібно Польщі,

Литві й Фінляндії, або ж аналогічну частинам Британської колоніальної імперії — Індії, Ірландії, Мальті та ін. Стосовно ж європейських колоній імперії Романових, то М. Вебер вважав, що вони «мають свою власну й частково дуже давню культуру, порівняно з Росією, принаймні, значно вищу культуру»¹³³.

Саме тому вже наприкінці 1915 р. М. Вебер виступив за проголошення держав для неросійських народів європейської частини імперії Романових: «Я... за створення польської, малоруської, литовської, латиської автономних національних держав». У жовтні наступного року він знову публічно обстоював ідею української державності: «Центральний пункт!.. Україна», що мала посісти важливе місце в німецько-слов'яно-південносхідноєвропейській федерації. Адже німецькі політики й публіцисти — «середньоевропейці» добре розуміли вигідне геополітичне положення й величезне стратегічне значення України для колонізаційних планів Берліна. Йшлося, насамперед, про найкоротший і найбезпечніший шлях від Центральних держав до Азії й вихід до Чорного моря. Тому М. Вебер і запропонував переорієнтувати німецьку східну політику на взаєморозуміння з народами західних околиць Російської імперії.

Однак з огляду на низку об'єктивних причин (невтішна для Берліна ситуація на фронтах світової війни, поширення націоналістичних настроїв у німецькому суспільстві та ін.) погляди «середньоевропейців» не були в повному обсязі покладені в основу «східної» політики кайзерівської Німеччини. Реально вона формувалася у трьох центрах:

1) Пангерманський союз і Партія батьківщини ставили за мету розгром Російської імперії й відсунення її кордонів далеко на схід, а існування незалежної України розглядали виключно в межах німецької економічної експансії на Схід і колонізації Донбасу, Криму та Приазов'я;

2) журналістсько-академічна група П. Рорбаха виступала за унезалеження неросійських народів Російської імперії, а Україна потенційно розглядалася головним форпостом у Східній Європі проти експансії Росії на Захід.

3) група професора О. Гетша розвивала політичний напрям фон Бісмарка й виходила з того, що Росія залишиться неподільною державою.

Оточення кайзера Вільгельма II й командування Збройних сил лавірували між поглядами Пангерманського союзу й групи О. Гетша, рейхсканцлер Т. Бетман-Гольвег і МЗС Німеччини схилялися до рекомендацій групи П. Рорбаха. Таке розуміння позиції Другого рейху й зумовило заяву Т. Бетмана-Гольвега в рейхстазі, в якій він наголосив: «Німеччина є й хоче залишитися оплотом миру і дружби великих і малих націй. Це є також основою для нашої позиції щодо України, прагнення й національно-історичні права якої добре відомі кайзерівському німецькому урядові. Ми бажаємо з відкритим серцем, щоб рани, завдані українському народові російським гнітом, так швидко зажили, як це можливо. **Відносно можливого заснування самостійної Української держави кайзерівський німецький уряд ставиться прихильно».**

Але загалом «Randstaatentheorie» не мала особливого впливу на німецьку східну політику, в якій переважали анексіоністські й експансіоністські тенденції. Розроблені інтелектуалістами концепції слугували лише хорошою ідейною основою для більшої популяризації анексії серед громадської думки Другого рейху. Берлін відкинув шлях, запропонований М. Вебером та Ф. Науманном, і хоча невдовзі взявся-таки за часткове «розчленування Росії», однак дотримувався великодержавної політики, особливо коли центральною особою в її формуванні став призначений у серпні 1916 р. 1-м генерал-квартирмейстером верховного командування (фактично — його главою) генерал піхоти Еріх Людендорф (1865–1937).

До того ж у Другому рейхові були помітні політичні сили, що неприхильно ставилися до розв'язання українського питання. Зокрема, Г. Кляйнов не заперечував, що Німеччина зацікавлена в появі Української держави, але перешкоду для реалізації цього становила неповна соціальна структура населення Наддніпрянщини. На його думку, український народ — це, власне, лише селянство, а національно-свідома інтелігенція проживала лише в містах — «ідеалісти, всілякі теоретики, вчені, письменники та поети».

З іншого боку, німецькі соціал-демократи, що займали ворожу позицію до Російської імперії й самодержавства, водночас негативно ставилися до національних інтересів українців. Вони вважали, що наддніпрянці повинні прагнути до кращої долі в Росії

спільно із соціал-демократами інших поневолених народів. Головний теоретик німецької соціал-демократії — Карл Каутський (1854–1938) у праці «Die Vereinigten Staaten Mitteleuropas» («Сполучені Штати Середньої Європи», 1916) навіть піддав сумніву окремішність української нації та її мови й не був переконаний, чи вона розвинеться й стане літературною, чи й надалі вважатиметься лише діалектом.

З багатьох питань війни та її цілей погляди німецьких соціал-демократів повністю збігалися з позицією та діями найконсервативніших кіл Другого рейху, які також вважали «українське питання» нездійсненною мрією. Подібної позиції в українсько-польському конфлікті дотримувалася й **Партія католицького центру**, чії члени вважали, що саме Польща є захисником на Сході західноєвропейської культури, а Німеччина в союзі з Австро-Угорщиною «прокладе дорогу», на якій «воскресне із мертвих католицька нація».

Хоча німецька воєнна стратегія на 1916 і 1917 рр. не містила чіткої орієнтації на утворення Української держави, все ж інституції, створені для інформаційно-аналітичного забезпечення німецької експансії на Схід, продовжували масштабну діяльність, зорієнтовану на далеку перспективу. Вище політичне керівництво Німеччини, яке на початку війни погодилося на обмежене сприяння державотворчим прагненням українців, саме на зламі 1915–1916 рр. остаточно усвідомило, що Україна може стати для Другого рейху не просто допоміжним, а й життєво важливим чинником для досягнення перемоги у війні, а найважливішою передумовою для використання цього чинника є визнання права українців на створення національної держави.

Австро-Угорщина ж, у свою чергу, остерігалася політико-дипломатичної підтримки німецьким урядом боротьби неросійських народів, оскільки це загрожувало б територіальній єдності Дунайської монархії. Адже в союзі з Німеччиною майбутня Українська держава вимагала б приєднання Східної Галичини, Північної Буковини й Закарпаття. З іншого боку, внаслідок загострення політичної й економічної ситуації в Австро-Угорщині набувала популярності ідея сепаратного миру з Росією. Водночас віденські високі посадовці розуміли, що Росія не погодиться на сепаратний мир за умови відокремлення України, особливо

після того як внаслідок «Брусиловського прориву» 4 червня — 20 вересня (22 травня — 3 вересня) 1916 р. царські війська знову зайняли частину Галичини (до лінії Броди — Золочів — Бережани — Галич — Станіслав — Делятин), Буковину й вийшли до карпатських перевалів.

Наступ армій російського Південно-Західного фронту, який зарубіжні історики вважають найбільш вдалою операцією імперії Романових за всю світову війну (австро-німецькі війська тоді втратили до 1,5 млн чол., у тому числі понад 400 тис. полоненими), істотно вплинув на її перебіг. Німецьке командування, що від Балтики до Дністра перейшло до начальника генерального штабу генерал-фельдмаршала Пауля фон Гінденбурга (1847–1934), змушене було остаточно припинити на Західному фронті наступ на Верден і перейти до позиційної війни, яка унеможлиблювала вирішальну перемогу Центральних держав. Італія була врятована від неминучої поразки від австрійців, а Румунія 27 серпня 1916 р. виступила на боці Антанти, хоча й швидко зазнала поразки від 9-ї німецької армії, якою командував колишній начальник польового генерального штабу Е. Фалькенгайн.

Після падіння Бухареста Росія в грудні 1916 р. відкрила на базі щойно створеної Дунайської армії Румунський фронт для захисту південних губерній Наддніпрянщини. За підрахунками сучасних російських істориків, втрати царських військ під час «Брусиловського прориву» сягнули 1,8 млн чол.¹³⁴. Таким чином, вдало проведений марнославним генералом від кавалерії Олексієм Брусиловим (1853–1926) наступ Південно-Західного фронту не досягнув переможного, в кінцевому рахунку, результату. 16 грудня 1916 р. на нараді з імператором Миколою II у Ставці він визнав за необхідне наступного року знову зробити західно-українські землі головною ареною бойових дій і саме тут завдати основного удару ворогові. За планом, розробленим штабом фронту під керівництвом О. Брусилова, його армії мали зайняти Львів та Мармарош-Сігет і разом із військами Румунського фронту, розгромивши Збройні сили Болгарії й Османської імперії та звільнивши одночасно Румунію, вийти до Стамбула. Але такий план був розкритикований і визнаний відверто авантюрним багатьма російськими генералами. Нездатність вищого імперського керівництва скористатися «Брусиловським проривом»

для перелому ходу війни на користь Росії спричинила велике невдоволення війська й усього народу. Деякі зарубіжні історики вважають, що після цієї битви революція в імперії Романових стала неминучою.

Але коли на завершальному етапі «Брусиловського прориву» над усіма західноукраїнськими землями повторно нависла загроза російської воєнної окупації, **Загальна українська рада (ЗУР)**, створена 5 травня 1915 р. у Відні з 31-го делегата внаслідок реорганізації ГУР за участю трьох членів СВУ на чолі з О. Скорописом-Йолтуховським для представництва загальноукраїнських інтересів під час війни, виступила 15 вересня 1916 р. зі зверненням «До всіх культурних народів світу». В ньому поетапно, починаючи із XVII ст., аналізувалася антиукраїнська політика царату й наголошувалося, що, зазнаючи постійних утисків і переслідувань у Російській імперії, українці дорожили Галичиною як своїм П'ємонтом. В ім'я загальносвітової культури й цивілізації, людського прогресу та природного й історичного права українського народу на вільне життя й самовизначення ЗУР рішуче протестувала проти намагань імперії Романових підпорядкувати собі Галичину й Буковину. «Українці, — говорилося у зверненні, — виносять свою справу перед суд цивілізованого світу. Хай буде вільний кождий народ, але хай же й український народ, що на суцільній території числить 35 мільонів голов і заселює простір 850 000 км, не буде погноєм для чужих культур пануючих над ним народів!»¹³⁵.

Конкретна форма державного самовизначення української нації у цьому документі ЗУР не окреслена, але входження до неї представників СВУ засвідчує прихильність організації до конституційно-монархічної самостійної Української держави. Десятиліттями виховані в умовах конституційного розвитку й поваги до букви закону, галицькі українці поклалися не на силу, а на прагматизм «культурних народів світу» й були переконані, що в Дунайській монархії є впливові політичні сили, що розв'яжуть українське питання з погляду історичної справедливості, «в ім'я культури й цивілізації».

Але австрійське військове командування і вище державне керівництво, на відміну від берлінських урядовців, продовжували вважати, що перебіг війни на Сході, насамперед, залежить від

позиції поляків. Особливо такі настрої посилилися після вбивства 21 жовтня 1916 р. секретарем Австрійської СДП Фрідріхом Адлером (1879–1960) міністра-президента К. Штюрка. Він активно підтримував розроблений відомими вченими на чолі з істориком Генріхом Фрід'юнгом (1851–1920) проект майбутнього устрою монархії — «Меморандум з Австро-Німеччини». У ньому пропонувалося з українських і польських земель, які вже належали Австрії й могли нею бути завойовані, створити дві окремі державні одиниці, що отримали б такий статус, як Хорватія в угорській частині Дунайської монархії¹³⁶.

Ще 7 вересня 1916 р. К. Штюрк інформував лідерів австрійського українства про рішення Коронної ради під головуванням імператора Франца Йосифа I щодо поділу Галичини після завершення війни й об'єднання її східної частини зі здобутими повітями Волині в автономну українську провінцію. З огляду на брак досвідчених українських управлінських кадрів, влада в новоствореній національно-територіальній автономії мала залишитися в німецьких руках, на що вже й було отримано згоду офіційного Берліна. Та вже через півмісяця після загибелі К. Штюрка — 5 листопада 1916 р. маніфестом німецького й австрійського імператорів було проголошено відновлення в майбутньому «Польської держави» на території так званої Конгресової Польщі, тобто тих земель, які належали Російській імперії. «На знак вдячності» ця маріонеткова «державка», на чолі якої планувалося поставити когось із німецьких династій, мала підсилити кайзерівську армію новими людськими ресурсами, а господарство імперії — новим потенціалом.

Намагаючись захистити власні інтереси й запобігти майбутнім польсько-німецьким претензіям на Галичину (кордони «Польської держави» не були визначені), австрійська дипломатія включила до тексту документа положення про визнання Королівства Галичини «неподільною цілісністю» у складі Дунайської монархії. Згідно з домовленостями, Галичина мала отримати в Австрії такий самий державно-правовий статус, як «Польська держава» в Німеччині. Того ж дня Франц Йосиф I підтвердив «особливий» статус Галичини, що отримувала автономію без поділу на українські та польські землі. Фактично це означало, що західні українці підпадали під повну владу поляків.

Заяву німецького кайзера й австрійського цісаря у найближчому часі створити «Польську державу» та надати Галичині автономію західноукраїнські діячі оцінили як санкцію на її колонізацію. Стривожені такою політикою, члени Української парламентської репрезентації 7 листопада 1916 р. скликали нараду, на якій було вирішено, що український народ ніколи не визнає відокремлення Галичини та віддання її під польське панування й ніколи не зречеться права автономії та утворення окремого українського коронного краю в межах Австрії. На знак протесту 8 листопада 1916 р. ЗУР склала свої повноваження й оголосила про саморозпуск. У середовищі галицьких політиків запанувала зневіра, у масах обурення чергувалося з розчаруванням.

Смерть 21 листопада 1916 р. Франца Йосифа I, що був прихильником польської шляхти, і вступ на престол нового імператора Карла I (1887–1922) вселили у середовище українських політиків нові сподівання. 17 лютого 1917 р. Карл заявив К. Левицькому й Ю. Романчукові, що «знає про потреби українського населення в Галичині та високо цінить його лояльну позицію під час війни» й запевнив, що «*все, включно до окремої української провінції, буде вирішено на користь українського народу*»¹³⁷. Однак ці обіцянки імператора вже були лише фальшивою політичною грою: якщо в 1914–1916 рр. за заявами австрійського уряду простежувалося бажання й щирі наміри коли не розв'язати українське питання, то, принаймні, певною мірою його врегулювати, — з 1917 р. для австрійської політики характерною стала лицемірна декларативність.

1.3. «Українська тема» в політиці держав Антанти

Відомий шведський аналітик і фундатор геополітики Рудольф Челлен (1864–1922), аналізуючи в 1915 р. у праці «Політичні проблеми світової війни» причини, що призвели до її спалаху, та можливі наслідки цієї катастрофи, прийшов до висновку: саме замасковане панславистською пропагандистською демагогією бажання приєднати західноукраїнські землі було причиною вступу Росії у війну. «*Ми маємо... всі підстави захищати українське*

питання до одного з головних мотивів світової війни»¹³⁸. Від того ж, який баланс сил і конфігурація кордонів сформується в результаті війни у Східній Європі, Р. Челлен узалежнював на тривалий час долю всієї Європи.

Унаочнюючи на карті розташування втягнутих у конфлікт сил, хвилястою лінією від гирла Вісли до Триєста Р. Челлен позначив території, на які «в ім'я раси» зазіхає Росія. Іншою лінією, що відокремлює Росію від Прибалтійських країн, білоруських та українських земель, він окреслив бажану «в ім'я культури» та цивілізованої Європи конфігурацію західного кордону Росії. Тому вчений рішуче підтримав вищезгаданий проект територіально-політичної перебудови Центрально-Східної Європи Е. Гартмана.

Перша світова війна, розпочата через суперечності між двома ворожими військово-політичними блоками, що сформувалися на зламі XIX–XX ст., втягнула мільйони людей у криваву бійню і охопила значні території не лише Європи, а й Азії та Африки. Звичайно, основною причиною війни стало намагання великих держав перерозподілити світ. **А посилили суперечності, що виникли між двома блоками, національні питання в Центрально-Східній Європі.** Закономірним було бажання правлячих кіл воюючих держав залучити до свого боку нації, які розраховували на війну задля досягнення національного самовизначення.

Проблема національного самовизначення народів постала настільки гостро, що дала підстави британському прем'єр-міністрові й лідеру Ліберальної партії Гербертові Генрі Асквіту (1852–1928), визначаючи причину вступу країни у війну, приділити їй значну увагу. «Ми ніколи не вкладаємо меч у піхви, — заявляв він, — який ми так нелегко витягнули..., доки права малих націй Європи не будуть поставлені на міцну основу».

Погляди прем'єр-міністра поділяв і його колега по партії (на той час) військово-морський міністр Вінстон Черчилль (1874–1965). Надаючи врегулюванню національних суперечностей у Європі важливого значення, він заявляв: «Якщо внаслідок нашої перемоги Європа буде перебудована настільки, наскільки це можливо відносно принципу національності, згідно з бажаннями людей, які проживають на спірних територіях, ми можемо сподіватися значної розрядки і полегшення».

Британський уряд, обґрунтовуючи ідею перемоги над Центральними державами, прагнув залучити на свій бік малі («недержавні») народи, проголошуючи зрозумілі для них гасла про національне самовизначення. Для цього з початком війни в країні було створене *Агентство пропаганди публічної підтримки національного самовизначення* зі штатом науковців, журналістів і письменників, які вміло використовували громадську думку й проводили пропагандистську діяльність.

На думку окремих дослідників, західні союзники Росії по Антанті про українське питання вперше дізналися з німецьких джерел. Водночас матеріали британської преси й урядових структур періоду Першої світової війни засвідчують їхню ґрунтовну поінформованість про сутність українського питання. Зокрема, його розглядали у своїх працях відомі британські дослідники Центрально-Східної Європи — співробітник МЗС Арнольд Джоозеф Тойнбі (1889–1975) й викладач Лондонського університету Роберт Вільям Сетон-Вотсон (1879–1951).

Виходець із елітарної родини вікторіанської епохи й випускник Оксфорду А. Тойнбі дізнався про існування українського народу під час Боснійської кризи 1908–1909 рр. від свого колеги по навчанню, уродженця подільського Немирова — Л. Немира (Леві Бернстайна-Немировського). А інтерес до української проблематики розвинувся в майбутнього автора монументального 12-томного «Дослідження історії» саме під впливом подій світової війни, коли вже в грудні 1914 р. в статті «Слов'янські народи» він згадав «малоросіян» як другий за чисельністю слов'янський етнос¹³⁹. Молодий дипломат-науковець наголосив на тому, що «первісним центром розселення слов'ян, вірогідно, був регіон у Центральній Європі, приблизно окреслений Карпатськими горами на заході, трясовинними болотами — на півночі, течією річки Дніпро — на сході й чорноморськими степами — на півдні»¹⁴⁰.

Наступного року в книзі «Нова Європа. Кілька нарисів про відбудову» А. Тойнбі вже дав розгорнуте розуміння топоніму «Україна» не як окраїни Росії, а як широкої території від Карпат до Волги на межі величезних природно-географічних регіонів, натякаючи на детермінованість посередницької ролі України в історії». По-друге, вчений вказав на давню історію української землі, ототожнюючи її з відомою від Античності «країною чорнозему»¹⁴¹.

Нарешті, своєрідною відповіддю на проект «Середньої Європи» Ф. Науманна стала **концепція «Нової Європи»** одного із засновників Школи слов'янських та східноєвропейських досліджень при Лондонському університеті Р. Сетон-Вотсона. Напередодні світової війни він мав намір відвідати союзу Британії Російську імперію, щоб з'ясувати для себе її урядову політику стосовно майбутнього України, Польщі й Фінляндії. Але після докладного ознайомлення з петербурзькою пресою й спілкування з провідними слов'янськими діячами різного ідеологічного спрямування науковець відмовився від попереднього задуму й натомість зустрівся у Львові з І. Франком, А. Шептицьким, М. Грушевським, К. Левицьким, С. Бараном та іншими провідниками галицького українства. Не випадково біографи Р. Сетон-Вотсона стверджують, що завжди «боротьба українців... супроти уряду Санкт-Петербурга зустрічала його міцну підтримку»¹⁴².

У заснованому Р. Сетон-Вотсоном спільно з майбутнім першим президентом Чехословаччини Томашем Гаррігом Масариком (1850–1937) в жовтні 1916 р. журналі «Нова Європа» британський славіст обстоював потребу створення незалежних України, Польщі, Литви та інших держав, що відповідало б довготривалим інтересам Європи. Подібно Р. Челлену, він вважав, що українське питання було однією з головних причин Першої світової війни, а перебіг її подій довів, що надалі ігнорувати цю проблему неможливо. Українське питання, переконував Р. Сетон-Вотсон, не модерна вигадка Берліна й Відня, а застаріла проблема Європи, «про що свідчать численні книги, присвячені українським подіям, що були надруковані англійською вже XVII ст.»¹⁴³.

Витоки ж російсько-українського конфлікту Р. Сетон-Вотсон вбачав у Переяславсько-Московській угоді 1654 р., адже «неможливо уявити собі більшого контрасту політичних світоглядів, ніж той, що існував між цими двома сторонами. З одного боку, стояла стара Москва, в якій автократія, міцна вже за напівтатарських днів, здобула додаткової моці методами, запозиченими із Заходу; з другого — вільно зіткана республіканська організація, оперта на сутнісно демократичні місцеві інституції»¹⁴⁴.

Таке зацікавлення британських науковців (а разом з ними й окремих провідних політиків) інформацією про Україну можна пояснити неврегульованими геополітичними суперечностями

між Лондоном і Петербургом. Агресивна континентальна Російська імперія своїми панславістськими гаслами заважала планам правлячих кіл не менш напористої «господарки морів» поширювати свій воєнно-політичний вплив у ЦСЄ. Лідер лібералів і непересічний дипломат Девід Ллойд Джордж (1863–1945) стверджував, що напередодні призначення його прем'єр-міністром, восени 1916 р., були розроблені плани послаблення Росії, які передбачали «створення ефективного бар'єру проти російського домінування в Європі».

Складне становище в тогочасній Росії породило серед частини британського істеблішменту ідею її розчленування на окремі державно-політичні утворення, пов'язані федерацією. На думку майбутнього воєнного міністра В. Черчилля, така Росія «була б меншою загрозою для майбутнього світу, ніж велика централізована царська монархія. І зараз якраз такий момент, коли з допомогою розумного використання політики союзників можна надати подіям саме такого розвитку».

З іншого боку, як уже зазначалося, **британський уряд декларував готовність розв'язувати національні проблеми народів, поневолених ворогами Антанти, в розрахунок використати національні питання як зброю проти Центральних держав.** Подібної позиції дотримувалися й США, намагаючись ідентифікувати цілі Антанти з цінностями американського місіонерського лібералізму. Ще в 1915–1916 рр. у нейтральних США активну підтримку знайшла ідея створення українського коронного краю у складі Австро-Угорщини. Її посол у Вашингтоні К. Думба повідомляв у численних звітах віденське МЗС, що в Америці шириться масовий рух, особливо серед західноукраїнських емігрантів-заробітчан, за радикалізацію австрійської позиції в українському питанні.

А 30–31 жовтня 1915 р. у Нью-Йорку відбувся Перший український конгрес, головним завданням якого, на думку дипломата, було привернути увагу американців до української справи. Офіційний Відень спробував через вище згаданого представника СВУ С. Демидчука провести в політичних постановках форуму положення, прийнятні для Дунайської монархії. Але, як випливає зі звіту австрійського генерального консульства в Нью-Йорку, С. Демидчукові не вдалося перехопити ініціативу в радикальній

емігрантської групи, очолюваної фундатором *Української федерації соціалістичної партії*, виконавцем замаху на галицького намісника-шовініста Анджея Потоцького — Мирославом Січинським (1887–1979) та співпрацівником СВУ Миколою Цеглинським (1883–1956), що займала виразну антигабсбурзьку позицію.

Особливо гострими виявилися, на переконання віденського посла, публікації в україномовних часописах — радикальній «Народній волі» (Скрентон, штат Пенсільванія) й офіціозові *Українського народного союзу у США* (заснований у 1894 р. у Джерсі-Сіті, штат Нью-Джерсі) «Свобода», де східноєвропейська політика Австро-Угорщини піддавалася серйозній критиці. Зокрема, 24 червня 1916 р. «Народна воля» писала: «Покірливий русин хоче вперто триматися первісних інформацій про добрі наміри «спасительки Австрії» навіть тоді, коли вже нема найменших сумнівів, що ця «спасителька» зовсім не мала добрих намірів. Ми помилилися раз на тому, що розраховували на чужих. Розраховуймо тепер лише на себе».

Віденського дипломата не міг не насторожити той факт, що окремі представники американського істеблішменту й відомі журналісти «*відверто стали на бік українських домагань у Галичині*»¹⁴⁵. Дійсно, зусиллями Українського народного союзу 24 січня 1917 р. до Палати представників і Сенату Конгресу США було внесено проект резолюції з вимогою до президента Вудро Вільсона (1856–1924) визначити дату й провести «український день» для збирання благодійної допомоги постраждалому від кровопролитних бойових дій населенню Галичини й Буковини.

У презентаційній промові автора зазначеного проекту резолюції конгресмена Дж. Хеміла йшлося про «новопосталий народ», «забуту расу», «націю, настільки ж чітко й гостро визначену, як і поляки, росіяни чи болгари». Резолюція про «український день» була затверджена обома палатами Конгресу й підписана президентом¹⁴⁶, акція відбулася 21 квітня 1917 р., але керівництво Центральної Ради в Києві не змогло належним чином скористатися такою нагодою в пропагандистських цілях.

Однак слід зауважити, що провід українського національного руху в особі Ради *Товариства українських поступовців (ТУП)*, нелегальна міжпартійна організація, заснована в умовах реакції 1908 р., попередник *Української партії соціалістів-федералістів*,

УПСФ) добре усвідомлював потенційну політико-дипломатичну вагу тоді ще нейтральної заокеанської демократії (США вступають у війну лише 6 квітня (н. ст.) 1917 р.) на міжнародній арені й уважно стежив за мирними ініціативами Білого дому.

Коли В. Вільсон під тиском громадськості США 18 грудня 1916 р. направив воюючим державам ноту з пропозицією вироблення конкретних умов загального миру, а 9 січня 1917 р. зробив відповідну заяву в Сенаті, Рада ТУП підготувала до нього листа (датованого 22 січня), де поряд із привітанням посередницького почину північноамериканського президента висувалася вимога врахування національних інтересів українського народу на мирних переговорах.

«Виходячи на люди з гаслом визволення австрійських українців, — наголошувалося в листі, — Росія за час окупації Галичини зруйнувала культурні здобутки і працю багатьох поколінь, покинувши там по собі справжню пустиню. Але разом із тим і Австрія, заводячи автономію Галичини, щоб догодити дужчому тут елементові — польському, ставить галицьких українців перед перспективою нової підлеглости, нового утиску. Трагедія, що переживає український народ, ще збільшується тим, що справедливі його домагання національного самоозначення стрічаються з упертим нехтуванням з обох боків: росіяни вважають українців за частину російського, поляки — за частину польського народу»¹⁴⁷. Однак, за свідченням Д. Дорошенка, цей лист не потрапив до адресата, оскільки уповноважений комітеті Всеросійського союзу міст Південно-Західного фронту й активіст ТУП Андрій Ніковський (1885–1942), що мав доставити документ за кордон, не встиг виїхати у відрядження до вибуху Лютневої революції 1917 р.¹⁴⁸

Помітно менш впливовою виявилася французька течія, що симпатизувала пригнобленим націям у Росії, Австро-Угорщині, Туреччині й інших державах (латишам, литовцям, полякам, чехам, хорватам, українцям, вірменам, ліванцям, ірландцям, євреям та ін.). У 1912 р. група інтелігентів, очолювана журналістом Жаном Пелісьє, заснувала **Центральне бюро національностей**, що в червні 1915 р. ініціювало створення **Союзу національностей**. Показово, що наглядовий комітет бюро Союзу складався з депутатів і вчених — нобелівських лауреатів (причому, троє з них були

удостоєні Нобелівської премії миру), серед них — сенатор і колишній міністр П'єр Боден, сенатор і директор газет «L'Action» та «Le Siècle» Анрі Беранже, сенатор і экс-міністр Моріс Фор, сенатор і мер Ліона Едуард Ерріо (1872–1957), редактор газети «Le Temps» П'єр Май, лауреат Нобелівської премії з літератури Фредерік Містраль (1830–1914), математик-академік і майбутній прем'єр Поль Пенлеве (1863–1933).

На першій конференції Союзу національностей у паризькій Школі вищих студій секретар Центрального бюро національностей Івона Пувро ознайомила присутніх із доповіддю з українського питання (українці, як і поляки, були відсутніми на зібранні з огляду на воєнні події), надісланою Управлінням національностей із Женеви. Особливу увагу аудиторії секретар звернула на роль, яку міг мати український рух по завершенні світової війни, «оскільки українці складають у південній Росії компакту тридцятимільйонну групу населення, до якої треба додати рутенців Галичини та Угорщини. Вони творять більше, як чотиримільйонну групу»¹⁴⁹.

Після того, як конференція вирішила заснувати міжнародну комісію для підготовки «Декларації прав національностей», було ухвалено таку резолюцію: «Конференція національностей... висловлює побажання, щоб уряди, визнаючи, що необхідною умовою тривалого миру є повага до національностей, зважали на такі принципи в майбутньому устрої Європи:

*І. Розмежування національних територій має ґрунтуватися передусім на бажанні і почуттях мешканців. Не слід покладатися ні на історичні спогади давнього панування, ні на так звані природні кордони, ані, тим більше, на пролиту там кров, бо це — три форми варварського бажання підкорення»*¹⁵⁰.

Але офіційна політика Парижа не брала до уваги вищевикладені міркування, оскільки головному союзникові імперії Романових по Антанті — **централізованій Французькій Республіці найбільше імпонувала й пасувала ідея «єдиної й неподільної» Росії як перманентної військово-політичної протипаги німецькій могутності й реваншизму на сході Європи**. На початку серпня 1915 р. французький уряд навіть вирішив заборонити ввезення до країни часопису «La Revue Ukrainienne», що, як уже зазначалося, видавався в Лозанні СВУ. В ноті Управління політичних

справ МЗС Франції із цього приводу навіть стверджувалося, що тенденції місячника «не є чистими, а оскільки пильно наглядати за цим виданням важко, краще заборонити його раз назавше»¹⁵¹.

Тоді Бюро національностей в листопаді 1915 р. попрохало депутата Національних зборів Анрі Сімона передати МЗС доповідь з українського питання, про яку йшлося на паризькій конференції Союзу національностей. У документові не говорилося виразно про незалежність України, а натомість викривалася русифікація Наддніпрянщини, стверджувалося її пригноблене становище, порівняно з Наддністрянщиною, та заперечувалося право імперії Романових на Україну. «Права Росії на Україну, — наводилися в документі цікаві історичні аналогії, — є такими самими, як права Німецької імперії на Бельгію і Голландію. І якщо навіть ми вживаємо тут термін «Малоросія», це нагадує нам права Франції на Франконію, саксонців на англосаксів, Великобританії на Бретань і т. д...

Конгрес миру, на якому закінчиться страшна війна (а його мета — визволення пригноблених народів), повинен буде зайнятися питанням України, зупинивши нищення української національності і повернувши їй її права».

Але для чиновників МЗС це повідомлення було «*всуціль навіяне австро-угорцями*». Як ідко зауважив у супровідній до документа записці секретар Політично-торговельного управління Клеман-Сімон, «точно таким є текст маніфестів, за допомогою яких пропагандисти подвійної монархії намагаються постійно, а особливо в останні 10 років, підтримувати агітацію сепаратизму або принаймні опозиційності на території, що простягається від Галичини до Києва і навіть до Одеси».

Тому, повідомляючи про отримання доповіді з українського питання, міністр закордонних справ Арістид Бріан (1862–1932) запевнив А. Сімона, що порушені в ній речі вже давно привертають увагу міністерства. Але висновок досвідченого політика був убивчий: «Додам (я певен, у цьому Ви поділяєте мою думку), що обговорення цієї теми пресою, у французьких журналах і газетах, видається мені недоречним»¹⁵².

Не дивно, що Союз національностей невдовзі практично припинив свою діяльність у Франції, та й Британія, з огляду на неодноразово й успішно зіграну царською армією в 1914–1916 рр.

роль «палички-рятівниці», у принципі, з розумінням ставилася до формули петроградських можновладців: «Сила Росії — в її єдності від фінських берегів до Великого океану, від Білого до Чорного морів». Тому, незважаючи на формально проголошену опору на «малі народи», ані Франція, ані Британія (чи трохи пізніше США) не збиралися всерйоз брати до відома «українське питання».

Як зі знанням справи зазначав пізніше перший глава дипломатичного відомства УНР Олександр Шульгин (1889–1960), напередодні й на початковому етапі Першої світової війни українське питання «просто не існувало для французів і решти союзників, їм треба було утвердити ідеологію війни як звільнення малих народів від гніту. Стара Росія походила на ту висококультурну і гуманну силу, котра мала йти на допомогу людяності».

Політик небезпідставно вважав, що «українське питання» для союзників було необхідним з метою утвердження їхньої місіонерської, визвольної місії у війні. Лише на завершальному етапі Першої світової, коли Антанта намагалася створити враження звільнення «слабких народів» з-під гніту «сильних», це питання постало перед західноєвропейськими державами. З огляду на те, що Росія була провідним союзником Антанти у війні, зробив висновок О. Шульгин, ні Британії, ні Франції «не було діла до нікому невідомого народу українського»¹⁵³.

Крім того, надзвичайно важливим фактором, що впливав на визначення місця українського питання у зовнішньополітичних стратегіях країн Антанти (як, зрештою, й Центральних держав), було **польське питання**, що посідало вагоме місце в тогочасній європейській політиці. Навіть російський царат, незважаючи на ворожість до національних принципів і рухів, неодноразово проголошував необхідність відновити Королівство Польське в межах Росії, сподіваючись у такий спосіб не лише «розв'язати» українське питання, а й зміцнити підґрунтя російської експансії на Захід. У день вступу Росії у війну — 1 (14) серпня 1914 р. верховний головнокомандувач великий князь Микола Миколайович (1956–1929) видав маніфест, що обіцяв об'єднання поляків усіх частин колишньої Речі Посполитої (в т. ч. Західної Галичини, Познанщини й Сілезії) під скіпетром російського імператора та надання майбутньому королівству свободи «віри, мови і самоврядування».

Поляків закликали до спільної боротьби з німецькою експансією, звертаючись до традицій Грюнвальдської битви 1410 року.

Але водночас, згідно розробленого міністром закордонних справ Росії Сергієм Сазоновим (1860–1927) плану, Східна Галичина зі Львовом мала увійти до імперії Романових, не випадково російський генштаб планував завдати головного удару саме проти Австро-Угорщини в Галичині, зосередивши влітку 1914 р. на південь від Полісся чотири армії (близько 3/5 наявних сил), з кінцевою метою оволодіти Будапештом і Віднем. У маніфесті Миколи Миколайовича від 5 (18) серпня 1914 р. було хоч і пишномовно, але недвозначно сказано: «Як бурхливий потік рве каміння, щоб злитися з морем, так немає сили, яка б зупинила російський народ у його пориванні до об'єднання. Хай не буде більше під'яремної Русі! Надбаня Володимира Святого, земля Ярослава Осмомисла і князів Данила і Романа, скинувши ярмо, хай піднесе стяг єдиної, нероздільної і великої Росії... Хай допоможе Господь царственому своєму помазаннику імператорові Миколі Олександровичу всієї Росії завершити справу великого князя Івана Калити»¹⁵⁴.

За цими словами була конкретна програма, що зводилася до повного знищення всіх виявів українського національного життя в Галичині. Прискореними темпами її почала здійснювати російська окупаційна влада з початку її діяльності, а конкретизував програму в промові перед представниками Львова новопризначений генерал-губернатором Галичини генерал-лейтенант Георгій Бобринський (1863–1928) — старший брат відомого думця-націоналіста. Він заявив, що Східна Галичина і Лемківщина становлять корінну частину єдиної великої Русі; у цих землях автохтонне населення завжди було російським, тому устрій краю повинен бути побудований на російських засадах, з уведенням російської мови, закону і порядку.

У Галичині встановили російську адміністрацію, закрили українські періодичні видання, а з другої половини вересня 1914 р. — і українські громадські організації, переслідували українських громадських діячів. Лише за декілька місяців у Львові було здійснено понад 1200 арештів і 1000 обшуків. Значна кількість арештованих, серед них і митрополит Андрей, була депортована в Росію, загальна ж кількість депортованих становила понад 12 тис. осіб.

Ліквідували греко-католицькі парафії і насильно запроваджували російські. Відбувалася русифікація освіти, до Львова планували перевести Варшавський російський університет. Із відступом російської армії з Галичини навесні–влітку 1915 р. були пограбовані українські культурні установи, зокрема Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка, вивезені найцінніші колекції з бібліотеки й музею «Народного дому», здійснені нові арешти й депортовано в Сибір українських діячів. Окрім того, з Галичини вивезли понад 700 заручників, а відступ російської армії на схід супроводжувався масовим виселенням людей із Холмщини, Волині й Поділля. Загальну кількість виселених назвати важко; в історичній літературі вона коливається від 3,5 до 6 млн осіб.

Акт 5 листопада 1916 р., яким польська справа після тривалої перерви перетворилася на гостру міжнародну проблему, і спроби створення сурогату польської державної влади, повністю підлеглої німецькому й австрійському генерал-губернаторам, не визнала, крім Центральних держав, жодна інша країна. Російський уряд у зв'язку із цим заявив протест, а в новорічному наказі по армії і флоту Микола II, торкаючись основних цілей війни, зазначив, що однією з них є «створення вільної Польщі з усіх трьох її нині розрізнених частин», певна річ, у персональній унії з Росією. До зазначеного протесту приєдналися Париж і Лондон, надавши тим самим самодержавству свободу дій у розв'язанні польського питання.

А незадовго до повалення самодержавства, 14 лютого 1917 р., між Росією й Францією була підписана таємна угода: Париж в обмін на російську допомогу в справі встановлення післявоєнного східного кордону з Німеччиною зобов'язався підтримати Петроград у всьому, що стосуватиметься встановлення після переможного закінчення війни західних кордонів Російської імперії. Таким чином, збереження державної єдності імперії Романових на той час відповідало національним інтересам Антанти, а українське й польське питання на найвищому рівні розглядалися лише як внутрішня справа Петрограда. Росія була надійним (як здавалося) союзником у Першій світовій війні, а після неї мала стати головною противагою відродженню німецького імперіалізму.

Водночас частина французьких можновладців мала на меті створення Великої Польщі як противаги можливій німецькій та

російській гегемонії у Європі, а відтак потенційному російсько-німецькому воєнно-політичному союзові. З огляду на це Британія від початку вороже ставилася до територіальних зазіхань поляків, убачаючи в них загрозу встановлення французького домінування на континенті. Противагою могутній Франції для Лондона й мала стати Росія — «єдина і неподільна» під скіпетром Миколи II — двоюрідного брата (по лінії матері) британського короля Георга V [1910–1936].

Незважаючи на перманентну німецьку загрозу, британцям тоді були ближчі взаємини з Росією, ніж створення форпосту Франції у Центрально-Східній Європі на кшталт Великої Польщі. **Переслідуючи в Першій світовій війні власні великодержавні політичні цілі, керівництво країн Антанти та її союзників, на відміну від Центральних держав, залишало розв'язання українського питання загалом поза увагою.**

Але об'єктивно українське питання й, відповідно, роль незалежної української державності у структуруванні центрально-східноєвропейського державно-політичного простору знайшли певне відбиття у стратегічних планах Центральних держав (Німеччини й, меншою мірою, Австро-Угорщини) напередодні та під час Першої світової війни. Україна розцінювалася ними як важливий чинник послаблення, а то й розвалу Російської імперії.

Розділ 2

РЕВОЛЮЦІЯ 1917 РОКУ В РОСІЇ Й ПОЧАТКИ УКРАЇНСЬКОГО ВІДРОДЖЕННЯ

2.1. Українська революція, Центральна Рада й Тимчасовий уряд

Повалення російського самодержавства в лютому 1917 р. спричинило своєрідний демократичний вибух у країні, його похідною й водночас органічною складовою стала Українська національно-демократична революція. Її натхненником, ідеологом, організатором і політичним керівником виступила Українська Центральна Рада, що почала формуватися вже 3 березня.

Одним із перших завдань, які вона виконала, стала розробка концепції Української революції, визначення стратегічної мети, до якої мала йти нація. Теоретичні програмні настанови в найзагальнішому вигляді звелися до двох наріжних моментів: українці мали зробити гідний і вагомий внесок у закріплення, розвиток і поглиблення демократичного республіканського ладу в Росії й перетворення країни на федерацію самоврядних (автономних) утворень, одним з яких (можливо, ключовим) і мала стати Україна.

Федералістські позиції керівництва Центральної Ради та абсолютної більшості її депутатів були об'єктивно зумовлені ступенем політичної зрілості тогочасної стадії українського національно-визвольного руху. Про бачення організованими українськими колами найближчих перспектив визвольної боротьби досить чітко уявлення дає декларація Ради **Товариства українських поступовців** «Наша позиція», оприлюднена в грудні 1916 року.

Її вимоги не йшли далі «автономного устрою тих держав, з якими нас поєднала була історична доля; державу ми розуміємо як вільну спілку рівноправних та рівноцінних націй, серед яких не повинно бути ні гнобителів, ні гноблених. Отже, боролись ми і боротимемось за демократичну автономію України, гарантовану такою ж федерацією рівноправних народів, за цілковите

забезпечення культурно-національних вартостей і політичних прав українського народу, за добрі способи йому самостійно розвиватися і поступоватись економічно... Йдучи до зазначеної мети, шукаємо собі спільників як серед співзвучних елементів недержавних націй Росії, так і серед тих, на жаль, нечисленних заступників російського громадянства, що поділяють основне наше домагання — автономно-федеративного устрою державної організації на демократичних підставах»¹⁵⁵.

Наймасовіша національна політична організація — **Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР)**, що мала вирішальний вплив на вироблення курсу Центральної Ради й до якої, зрештою, вступив і сам М. Грушевський, у своїй програмі (липень 1917 р.) вважала «необхідним під теперішню хвилю вимагати *перебудови російської держави на федерацію рівноправних національно-територіальних республік* з забезпеченням в їх межах прав національних меншостей»¹⁵⁶. Аналогічне положення містилося і в програмному документі створеної в червні 1917 р. на базі реформованого ТУП (Союзу українських автономістів-федералістів) УПСФ: «*Російська держава повинна перетворитись на демократичну республіку федеративну, в якій Україна має займати місце окремого штату*»¹⁵⁷.

Конференція найстарішої серед національних політичних організацій — **Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП)** (4–6 квітня 1917 р.), чії представники домінували в уряді — Генеральному секретаріаті до середини січня 1918 р., також виходила з того, що «*федерація автономних національних або краєвих одиниць* — це найкраща гарантія демократичних і національно-політичних прав кожної нації або країни». Зрозуміло, що делегати конференції висловилися на користь підтримки гасла федералізації державного устрою республіканської Росії¹⁵⁸.

На автономістсько-федералістських позиціях після Лютневої революції 1917 р. перебували не лише провідні українські політичні організації, а й майже всі з більш ніж 50-ти національних партій, які виникли чи поновили свою діяльність на території колишньої Російської імперії. Це цілком стосувалося навіть таких досить активних у політичному відношенні регіонів із помітним розвитком капіталізму й певними державницькими

традиціями, як Прибалтика чи Закавказзя (литовська Партія національного прогресу «Пажанга», Естонська демократична партія, Латиський селянський союз, Грузинська національно-демократична партія, Вірменський революційний союз «Дашнакцутюн», Мусульманська демократична партія «Мусават» та інші впливові об'єднання).

Лише Польська соціалістична партія (ППС) та її союзники — Польська селянська партія й Партія національної незалежності, а також Партія активного опору Фінляндії («активісти») продовжували твердо відстоювати гасло усамостійнення своїх країн від Росії, слухно розраховуючи скористатися для його реалізації сприятливою міжнародною військово-політичною ситуацією, що складалася у Східній Європі протягом 1917 — початку 1918 рр. Керівники зазначених політичних партій, які мали давні й широковідомі традиції революційної боротьби із царським самодержавством, не чекали примарного завершення Першої світової війни, а вважали доконаним фактом поразку в ній та розпад Російської держави.

Українська ж Центральна Рада ініціювала створення федерації вільних народів колишньої Російської імперії на основі визнання принципу однорідно-соціалістичної влади. Йшлося про легітимну перебудову Росії з «тюрми народів», за образним висловом М. Грушевського 12-річної давнини, на **федерацію національно-державних утворень із широкими автономними правами й центром у Києві**. А Лютнева 1917 р. демократична революція в Росії, що на вісім місяців перетворила її на найвільнішу країну світу, створила сприятливі умови для реалізації таких планів провідників українського національно-визвольного руху. Вже Український національний з'їзд (конгрес) у перший день своєї роботи — 6 квітня 1917 р. заслухав реферати членів тимчасового ЦК Союзу українських автономістів-федералістів — Д. Дорошенка «Державне право і федеративні змагання на Україні», О. Шульгина «Федералізм. Домагання демократичної Федеративної Російської Республіки» та Федора Матушевського (1869–1919) «Автономія широка і обмежена, національно-територіальна і національна. Домагання широкої національно-територіальної автономії України. Права національних меншостей і їх забезпечення».

Після 5-годинного напруженого обговорення порушених у рефератах питань реформування Російської держави (в дебатах виступили 23 делегати) було прийнято резолюцію, в якій зазначалося, що «єдиною відповідною формою державного устрою з'їзд вважає федеративну й демократичну Республіку Російську»¹⁵⁹. А резолюція, ухвалена перед закриттям Українського національного з'їзду — 8 квітня 1917 р., доручала Центральній Раді «взяти якомога скоріше ініціативу союзу тих народів Росії, які домагаються, як і українці, національно-територіальної автономії на демократичних підставах в Федеративній Російській Республіці»¹⁶⁰.

Нині, в умовах гострої політичної боротьби навколо перспектив оптимізації форми правління в Україні й завершення переходу до ринкового неолібералізму, поширеним став погляд, що діяльність Центральної Ради має оцінюватися загалом якщо й не негативно, то, принаймні, невисоко, оскільки хибними виявилися вже два відправних, наріжних моменти її політики — народоправство (соціалізм) і автономістсько-федералістські орієнтації. Саме вони, буцімто, й завадили у 1917 р. скористатися з наданого історією рідкісного сприятливого шансу відродити й утвердити Українську державу, завели націю на манівці.

Але на початковому етапі Української революції 1917–1920 рр. абсолютна більшість її проводу виходила з того, що зі здобуттям нацією демократичних гарантій, можливості порядкувати власним життям, із виключенням втручання в її автономну життєдіяльність, національне відродження зможе розвинути таку масштабну волю й енергію, за яких українцям уже будуть і не потрібні штучні відмежування від чужих впливів чи конкуренцій. А належність до великої й могутньої демократизованої держави дозволить ефективно скористатися з її, здавалося б, очевидних переваг, особливо важливих за умов продовження світової війни та пошуків мирного виходу з неї.

Як вчений-аналітик, що блискуче опанував надбання світового державотворчого досвіду, М. Грушевський був абсолютно переконаний у перевагах ладу, заснованого на федералістських началах, над централізованим, унітарним державним устроєм. Дійсно демократичний провід Української революції не допускав «накидання» (тобто нав'язування) вистражданої й вивіреної

політичної лінії суспільній свідомості мас (а про маніпулювання нею або ж її обман мови взагалі не могло бути). Тому голова Центральної Ради делікатно пропонував: за умов піднесення Української революції гасло автономно-федералістської перебудови Росії «могло б бути проголошено не тільки друкованим словом, але і живим — на великих зборах, маніфестаціях і в усякого роду прилюдних заявах, до котрих прилучаються українські і неукраїнські зібрання на місцях, заявляючи солідарність з ними, і підтверджуючи, що се домагання всього українського громадянства і всіх політично-свідомих верств України»¹⁶¹.

Отже, мова йшла про цілком природне засвоєння гасел, запропонованих масовим визвольним рухом. У тритомнику заступника голови Центральної Ради й голови Генерального секретаріату Володимира Винниченка (1880–1951) «Відродження нації» є прикметний підрозділ із дещо іронічною назвою «І хведеративна»¹⁶². Тонкий знавець національної душі й талановитий художник, він блискуче, щемливо-тепло відтворив процес визрівання політичної й національної свідомості в усіх верствах українства, особливо в селянському середовищі.

«На Україні, — писав В. Винниченко, — все селянство вірило Центральній Раді, бо вона була «своя», вона добре знала потреби «простих людей» і хотіла здійснити ці потреби. Ці потреби називались «Автономія України» і «федеративна Росія». В цих словах містились і пробуджена ніжність селянства, й реабілітована простота, й повага до «простої» мови, й узаконення його відмінності від «руського», «кацапа», й ліквідація образливої вічної зневаги цього «кацапа» до «хахла». Й, нарешті, в цих словах було вирішено питання війни й землі. Реалістичний моністичний розум селянина ці дві категорії, — національне й соціальне, — зараз же зливав у одну, неподільну, органічно пов'язану між собою цілість. Хто за землю, той і за Автономію. Хто проти автономії, той і проти землі.

...Селян оточували зо всіх боків, засипали доказами, хитримі запитаннями, лайками й брехнями на адресу провідників українства, провокаційними чутками, закликами до себе, манили обіцяннями, — селяни на це тільки крутили головами й казали: «І хведеративна!»¹⁶³.

Без великої загрози помилитися, можна стверджувати, що будь-яка інша ідейно-політична конструкція, окрім гасла «широка

національно-територіальна автономія у федеративній, демократичній республіці Росія», не могла так сколихнути українські маси, згуртувати їх, спрямувати до спільної мети. І якщо правильно є теза, що політика — мистецтво можливого, то варто визнати — найближчим до оптимально можливого був саме вироблений Центральною Радою курс. З іншого боку, кожен неупереджений об'єктивний дослідник подій 1917 р. знає, що самостійницькі гасла залишалися поодинокими слабкими голосами надто вузького кола особистостей і помітного впливу на політичні настрої й організацію визвольного руху не мали. Інших же тогочасні політичні сили просто не витворили.

За великим рахунком, у найголовніших параметрах обраний Центральною Радою курс був значною мірою сумісним з тим напрямом на демократизацію й децентралізацію, якого спершу дотримувався Тимчасовий уряд Росії. Щоправда, вплив ліберальних елементів у Центральній Раді був меншим, ніж у Тимчасовому уряді, а позиції лівих, соціалістичних партій — явно сильніші. Однак розбіжності на цьому ґрунті були не настільки істотними, щоб набрати форми непримиренних суперечностей, перерости в конфлікт.

Відповідаючи на численні закиди українцям щодо їхнього бажання виділитися зі складу Росії, М. Грушевський чітко, з почуттям національної гідності заявляв: «Українці не мають наміру одривати Україну від Росії. Коли б вони мали такий намір, вони виступили б щиро й одверто з таким гаслом — бо тепер за се вони б нічим і не ризикували. Коли вільно полякам жадати відновлення незалежної Польщі, то вільно й українцям, якби вони схотіли, домагатися відлучення України і повернення її в те становище, в якому вона стояла перед актом 1654 р. — безправно порушеним російським урядом. Але українці не мають наміру відділятися від Російської республіки. Вони хочуть здержатися в добровільному і свobodному зв'язку з нею. Хочуть тільки, щоб вона ні в чім не обмежувала їх свободи і самостійності національного життя. Для того хочуть *широкої автономії України*. Хочуть, щоб російський уряд і великоруське громадянство, з свого боку, щиро і одверто відреклися всяких явних і тайних забаганок правити Україною проти її волі, верховодити нею, використовувати (експлуатувати) її засоби для завдань, які українцям чужі. *Хочуть, щоб*

великоруське громадянство і російські партії признали, що Україною мають правити не вони, а український народ, із урахуванням прав меншостей (втім, і тих великоросів, які живуть і житимуть на українській землі), *але з признанням державних прав української нації на українській землі*. Коли буде таке щире признання з обох сторін, тоді відносини будуть щирі і сердечні, свободні від усяких укритих, задніх думок!»¹⁶⁴.

Сутність стратегічної мети, на яку орієнтувалося українство, викладалася головою Центральної Ради також гранично відверто: «Українці не мають бажання від когось відділюватись, відмежовуватись — вони хочуть тільки, щоб їм і всьому громадянству України була змога порядкувати крайові справи, будувати долю краю без усяких сторонніх втручань і без можливості таких втручань. Вони знають свої сили і засоби й певні того, що коли край буде мати таку волю і буде забезпечений від усяких гальмувань і втручань збоку, він буде розвиватись настільки сильно і успішно, що йому не треба буде яких-небудь штучних огорож від чужих впливів чи конкуренції»¹⁶⁵.

Такі погляди не були винятком, вони ніби «проростали» низу, з глибинних традицій, з давніх програмних вимог, із ситуації, що склалася, детермінувалася особливостями психологічного сприйняття, аналізу тогочасних процесів. Так, В. Винниченко категорично стверджував: «Ні про який сепаратизм, самостійність навіть мови не могло бути, а коли чулись рідесенькі голоси, то це були голоси або схоластиків, чистих теоретиків, запеклих «самостійників» або людей занадто вже, хворобливо пронятих національним чуттям. На конференції укр. соц.-дем. роб. партії в квітні питання про самостійність зустріло майже однодушне негативне відношення. За самостійність висловилося з усієї конференції тільки два–три голоси»¹⁶⁶.

Лідер українських соціал-демократів був переконаний, що ідеї самостійності, сепаратизму надзвичайно шкідливі для тогочасного моменту суспільного розвитку, здатні підірвати єдність революційних сил Росії¹⁶⁷. «Та й для чого відокремлюватись, — запитував своїх опонентів В. Винниченко, — коли всі потрібні для вільного національного розвитку нашого народу засоби нам буде в повній мірі забезпечено в автономії. Денаціоналізацію, духовне калічення наших мас буде зараз же спинено й знищено україн-

ською школою, як нищою, так середньою, й вищою. Гальмовані дотепер багаті здатності нашого народу, пущені по природньому, найлегшому, найраціональнішому шляхові різних методів розвитку забезпечать духовну сторону наших домагань. Народоправство, широке місцеве самоврядування, порядкування господарським і політичним життям на Україні місцевими силами, точне зазначення взаємних прав і обов'язків цілої держави та автономної одиниці унеможливить колишню безпardonну, руйнуючу політику централізму, коли всі сили окраїн нерозумно й злочинно висмоктувались на користь інертного ненажерливого центру»¹⁶⁸.

Керівники Української революції — спадкоємці визвольних традицій кирило-мефодіївців і драгоманівців зберегли вірність і їхнім ідеям слов'янської федерації. Торжество Російської демократичної революції, федеративну перебудову держави вони вважали головною стратегічною метою, яка відкриває шлях до реалізації давнього задуму європейського масштабу: «Я твердо вірю, та й не один я, що велика революція російська — тільки б її заховати від упаду та від анархії — дуже вплине на політичну перебудову всієї Європи, на її перетворення в Європейську федерацію, — пророче стверджував М. Грушевський. — Про таку федерацію думали здавна політики і спеціалісти державного права: вони вважали її логічним висновком з усього дотеперішнього розвою європейського життя. Вона тільки здавалася дуже далекою до останніх подій — так як тепер здається близькою і здійсненою. І от чому я й інші ні трохи не журимося повною політичною незалежністю України, не надаємо їй ніякої ваги. Для ближчого часу зовсім досить широкої української автономії в федеративній Російській республіці. А в будучині, сподіваємося, ся республіка ввійде в склад федерації Європейської, і в ній *Україна стане одною з найбільш сильних, міцних і певних складових частин — одною з опор сеї Європейської федерації*»¹⁶⁹.

Щоправда, світова політична історія ХХ ст. переконливо продемонструвала зворотний процес формування регіональних політичних та економічних об'єднань і, передусім, Європейського Союзу, — через зміцнення і наповнення реальним змістом суверенітетів національних державностей.

Перший дипломатичний досвід взаємин із російською демократією (як ліберальною — уособленою Тимчасовим урядом, так

і революційною — Петроградською радою) Центральна Рада отримала, коли В. Винниченко очолив її делегацію (за участю ще одного заступника голови Ради — С. Єфремова і депутатів Миколи Ковалевського (1892–1957), Данила Коробенка, Гаврила Одинця, Степана Письменного, Олександра Пилькевича (1880–1922), Дмитра Ровенського й Івана Сніжного) на петроградських переговорах у середині травня 1917 року.

У сучасних умовах глибокого переформатування вітчизняної дипломатії, відмови її від кон'юнктурщини, меншовартості й беззмістовної та хаотичної «багатовекторності», утвердження (на жаль, дещо запізнілого) в її роботі принципового положення, якого дотримується весь цивілізований світ, — у незалежної й самодостатньої держави немає постійних друзів, а є лише постійні інтереси, не зайвим буде згадати гіркі й повчальні уроки порівняно недавнього минулого.

Як зазначалося у повідомленні Центральної Ради, «делегації було доручено домагатися від Тимчасового уряду видання акту з принципіальною згодою на право України мати національно-територіальну автономію, призначення комісара по справах України при Тимчасовому правительстві і правительственного комісара на всю Україну з Крайовою при ньому радою, асигновки грошей на культурно-національні потреби українського народу»¹⁷⁰.

До цитованого вище документа було внесено і такий пункт: «В інтересах підвищення бойової сили армії та відновлення дисципліни необхідно перевести в життя виділення українців в окремі військові частини, як в тилу, так, по змозі, і на фронті»¹⁷¹. Очевидно лідери Центральної Ради більше турбувалися про те, щоб допомогти Тимчасовому уряду в здійсненні його воєнних планів, аніж про те, щоб створювати збройний оплот тієї державності, яку вони виборювали.

«Отже, ніякого страхіття ми не домагалися, — справедливо зауважував В. Винниченко з приводу змісту записки Центральної Ради до Тимчасового уряду. — Ми тільки скромно хотіли, щоб Правительство «в тому чи іншому акті висловило принципіально своє прихильне відношення до сього постулату» — автономії України. Тільки принципіально. Тільки десь там собі хоч згадайте, що ви іменно до автономії України ставитеся «прихильно». Не заводьте її зараз, ми готові стільки там треба ждати здійснення

цього постулату; не вирішуйте навіть його тепер, не кажіть, що так і буде, заявіть тільки, що ви прихильно ставитесь»¹⁷².

16 травня 1917 р. делегація В. Винниченка була прийнята головою Тимчасового уряду і міністром внутрішніх справ князем Георгієм Львовим (1861–1925), що був близький до кадетів. Вона вручила прем'єрові «Доповідну записку з питань автономії України» й зажадала розгляду документа російським урядом спільно з делегацією.

Після того як Г. Львов погодився, в наступні два дні українські представники провели відповідні переговори з міністром землеробства, одним із лідерів партії есерів Віктором Черновим (1873–1952), міністром освіти й членом ЦК партії кадетів Олександром Мануйловичем (1861–1929) та головою Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів меншовиком Миколою Чхеїдзе (1864–1926). Нарешті, 20–21 травня 1917 р. «Доповідна записка» була по частинах обговорена комісією Тимчасового уряду з українською делегацією.

Петроградські урядовці відмовили Центральній Раді в її скромних вимогах, посилаючись на те, що ані Тимчасовий уряд не мав таких повноважень, ані Рада не представляла інтереси «всього українського народу», й запропонували українцям почекаати до скликання Всеросійських установчих зборів, які мали б остаточно вирішити питання майбутнього державного устрою колишньої імперії Романових, включно з автономією для України. Офіційна відмова глибоко вразила делегацію Центральної Ради, оскільки всього двома місяцями раніше, 16 березня 1917 р., Тимчасовий уряд ухвалив відозву до поляків, у якій висловився за *«відновлення незалежності Польської держави, утвореної з усіх земель, заселених переважно польським народом»*. Щоправда, водночас у документі містилося застереження про майбутній *«вільний військовий союз»* Польщі з Росією як *«оборонний вал проти натиску Центральних держав на слов'янські народи»*¹⁷³.

Обурена непоступливістю й безкомпромісністю російської демократії, делегація В. Винниченка *«заявила, що в такому разі Центральна Рада не може відповідати за лад та спокій на Україні; виїхала з Петрограда, зоставивши ще на декілька днів трьох членів делегації ждати офіційної відповіді уряду, але і ті, не діждавшись, виїхали»*¹⁷⁴.

В. Винниченко доповнює офіційні звіти й дані істориків про поневір'яння українців у російській столиці власними враженнями. З боєм згадуючи про події тих днів, він пише: «Я мав честь бути учасником як сеї, так і всіх останніх делегацій до Петрограду, й можу сказати, що коли відродження нації повинно добуватися, крім усяких інших способів, і пониженням, і соромом, то українська демократія й цим щедро заплатила як усій руській нації, так і її найпоступовішій демократії. І з гіркостю, і з жалем мушу зазначити, що коли руський Уряд понижував і ображав нас, то робив це хоч у ввічливій формі, а *руська демократія і ввічливістю не вважала потрібним прикрити свою націоналістичну брутальну наготу*»¹⁷⁵.

Невдача першої петроградської місії В. Винниченка радикалізувала український рух і, певною мірою, підштовхнула Центральну Раду до **фактичного проголошення автономії України** в 1-му Універсалі 10 червня 1917 р. та створення через п'ять днів свого виконавчого органу — **Генерального секретаріату** під головуванням того ж В. Винниченка. З усього загальноросійського політикуму лише більшовицький лідер — В. Ленін з розумінням поставився до позиції Центральної Ради й відгукнувся на появу її Універсалу спеціальною статтею «Україна», що вже 15 червня з'явилася в «Правде».

Процитувавши положення Універсалу про автономію України, В. Ленін зауважив: «Це цілком ясні слова. З найповнішою точністю заявлено в них, що в даний час український народ відокремлюватися від Росії не хоче. Він вимагає автономії, нітрохи не заперечуючи необхідності й верховної влади «всеросійського парламенту». Ні один демократ, не кажучи вже про соціаліста, не зважиться заперечувати цілковиту законність українських вимог. *Ні один демократ не може також заперечувати права України на вільне відокремлення від Росії*: якраз беззастережне визнання цього права одно тільки й дає можливість агітувати за вільний союз українців і великоросів, за добровільне з'єднання в одну державу двох народів. Якраз беззастережне визнання цього права одно тільки спроможне розірвати на ділі, безповоротно, до кінця, з проклятим царистським минулим, яке все зробило для взаємовідчуження народів, таких близьких і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією. *Проклятий царизм робив з великоросів*

катів українського народу, всіяко прищеплював йому ненависть до тих, хто забороняв навіть українським дітям говорити і вчитися рідною мовою»¹⁷⁶.

Більшовицький лідер, який відразу по поверненню в Росію у «Квітневих тезах» проголосив курс на соціалістичну революцію, взяття влади й встановлення республіки Рад, уточнив власне розуміння шляхів вирішення українського питання. *«Ми не прихильники дрібних держав, — розставляв крапки над «і» В. Ленін. — Ми за найтісніший союз робітників усіх країн проти капіталістів і «своїх» і всіх взагалі країн. Але саме для того, щоб цей союз був добровільним, російський робітник, не довіряючи ні в чому і ні на хвилину ні буржуазії російській, ні буржуазії українській, стоїть зараз за право відокремлення українців, не нав'язуючи їм своєї дружби, а завойовуючи її ставленням як до рівного, як до союзника і брата в боротьбі за соціалізм»*¹⁷⁷.

Коли ж урядову кампанію безсоромного цькування українців підтримали партії меншовиків і есерів, а їхні органи буквально переповнювалися гнівними матеріалами на адресу України, В. Ленін відгукнувся 17 червня в «Правде» новою працею — *«Україна і поразка правлячих партій Росії»*. *«Зовсім нічого страшного, ні тіні анархії і хаосу в рішеннях, ні у вимогах українців нема, — наголосив лідер РСДРП(б). — Поступіться перед ними, цими найзаконнішими і найскромнішими вимогами... Поступіться українцям — це говорить розум, бо інакше буде гірше, силою українців не вдержити, а тільки озлобити. Поступіться українцям — ви відкриєте тоді шлях до довір'я між обома націями, до братерського союзу їх, як рівних!»*¹⁷⁸.

Тимчасовий уряд дійсно, не бажаючи йти на загострення конфронтації з Центральною Радою в умовах розгортання, на вимогу Антанти, наступу військ Південно-Західного фронту (18 червня — 21 липня 1917 р.), відрядив до Києва делегацію у складі військового і морського міністра, «трудовика» Олександра Керенського (1881–1970), який завдяки масонським зв'язкам посідав домінуюче становище в уряді, міністра закордонних справ «прогресиста» Михайла Терещенка (1886–1956), міністра шляхів сполучення, лівого кадета Миколу Некрасова (1879–1940) та міністра пошт і телеграфу, меншовика Іраклія Церетелі (1881–1959).

Переговори почалися 29 червня на засіданні Генерального секретаріату за участю М. Грушевського й тривали наступного дня, за свідченням В. Винниченка, «трудно, з недовір'ям, з невеликим пригадуванням минулого, з бажанням виговорити більше»¹⁷⁹. Оскільки з російського боку здебільшого виступав І. Церетелі, В. Винниченко вдало скористався особистими зв'язками з ним як членом виконкому Петроградської ради робітничих депутатів і одним із лідерів РСДРП (меншовиків). Останній уже в еміграції згадував, що голова Генерального секретаріату нібито навіть заявив: «За двісті з лишнім років спільного існування в межах однієї держави український народ звикся з російським народом та його побутом і вважає свій державний зв'язок з ним чимось природним. Він боровся зі старим режимом не для відокремлення від Росії, а для того, щоб домогтись гідного існування всередині Росії»¹⁸⁰.

Зайнявши помірковану компромісну позицію, українська сторона тоді погодилася не ставати на шлях самочинних дій щодо реалізації автономії й зачекати формального рішення Установчих зборів, не конфліктувати з місцевою неукраїнською демократією й не робити кроків щодо українізації армії. 3 липня 1917 р. на ім'я В. Винниченка з Петрограда надійшла телеграма з повідомленням про постанову Тимчасового уряду щодо призначення «як вищого органу для керування крайовими справами на Україні окремого органу — Генерального секретаріату, склад якого буде визначено правительством в згоді з Центральною Українською радою, доповненою, на справедливих основах, представниками других народів, суцїх на Україні»¹⁸¹. Того ж дня голова Генерального секретаріату оприлюднив текст 2-го Універсалу Центральної Ради, положення якого збігалися з постановою Тимчасового уряду.

Таким чином, досягнута завдяки дипломатичному хистові В. Винниченка угода з Тимчасовим урядом надавала, хоча і з певним обмеженням, легітимності функціонуванню в Україні автономних органів управління. «На підставі угоди, — зазначав В. Винниченко, — будувалася реально, наочно, в подробицях українська державність»¹⁸². Не випадково відомий фахівець з міжнародного права, член Юридичної наради Тимчасового уряду і головний експерт кадетської партії в галузі міжнародних відносин — барон Борис Нольде (1876–1948), якого як експерта залучали до

перших переговорів з делегацією В. Винниченка, кваліфікував угоду на шпальтах «Речи» «безсумнівним однобічним актом державно-правного обману, в котрім з одного боку відчувається досвідчена рука старого європейського борця, вихованого в школі тонких політичних формул і складної політичної боротьби, а з другого — недосвідчений і нічим не виправлений (очевидно, треба не виправданий. — *Авт.*) революційний ентузіазм. Ні з сього, ні з того правительство з енергійним князем Г. Львовим на чолі виправило помилку царя Олексія Михайловича і Петра Великого: на швидку руку, поміж двома поїздами, три російські міністри та проф. Грушевський порозумілися в справі утворення української держави. Яко історик України пр. Груш. убрав договір у давні історичні форми, які, треба думати, мало оцінили призвичаєні до трохи яacobинської манери нинішнього Петрограду його три контрагенти»¹⁸³.

Водночас невиразність формулювань, на думку Д. Дорошенка, давала можливість тлумачити договір і в зворотному плані — як намагання всіляко обмежити можливості для втілення на практиці прагнень українців. Інакше кажучи, представники Тимчасового уряду вели політичну гру з прихованими цілями. Власне, тим же їм відплачували й українські діячі, вважає Д. Дорошенко, маючи за собою обмаль сил, вони не зважувались на відкриту боротьбу й вуалювали справжні задуми.

«Треба признати, — резюмував історик-ліберал, — що керівники Ц. Ради майстерно відіграли свою ролю, і бар. Нольде дуже слушно наводив у згаданій вище статті паралель між 17 століттям, коли московське правительство уклало «статті» з українськими гетьманами, і київською угодою, але в данім разі не на користь москалів: *на цей раз українці помінялись ролями з москалями і показали себе кращими дипломатами*»¹⁸⁴.

Та коли В. Винниченко разом із генеральним секретарем фінансів Христофором Барановським (1874–1941) і членом Малої ради та ЦК Бунду Мойсеєм Рафесом (1883–1942) 15 липня 1917 р. відбув до Петербурга для затвердження персонального складу Генерального секретаріату й «Статуту вищого управління Україною» — своєрідної першої новітньої Конституції України, голову Генерального секретаріату чекало гірке розчарування в демократичності російської «демократії».

«В перших днях нашого приїзду в Петербург, — звітував пізніше В. Винниченко перед Малою Радою, — справа стояла так, як і з першою делегацією. Всі одволікали і не видно було кінця тим зволіканням. Нарешті почались переговори... Відносно Катеринославщини, Херсонщини і Харківщини вказувано було, що ці губернії не висловились за приєднання до Української Центральної ради. І навіть Кокошкін (державний контролер, лідер кадетського угруповання Тимчасового уряду. — *Авт.*) заявив, що єсть економічне тяготіння цих губерній утворити окрему обласну одиницю. Ми були одверті і вказували, що, хоча й постанов земств нема, але селянство на своїх з'їздах висловилося за автономію і Українську Центральну раду... Справа посувалась туго, і були моменти, коли ми роздратовані гадали, чи не кинути все і не їхати додому. Але відповідальність, яку ми взяли на себе, змушувала нас бути уважнішими і випробувати всі засоби»¹⁸⁵.

Була ще одна суттєва обставина, що зобов'язувала українську делегацію до витримки й про яку В. Винниченко дипломатично промовчав у своєму звіті. Ще 6 березня 1917 р. Тимчасовий уряд відновив автономні права **Великого князівства Фінляндського**, скасовані в 1910 р., водночас виступивши проти зростання в ньому прагнення до усамостійнення. Тому, коли 18 липня 1917 р. соціал-демократичний Сейм Фінляндії ухвалив «Закон про владу», яким оголосив себе носієм верховної влади в країні, Тимчасовий уряд розігнав парламент автономії й призначив нові його вибори.

У Києві петроградський центр також мав досить сил і можливостей для боротьби зі своїми політичними супротивниками — 80-тисячний гарнізон російської армії й численні юнкерські училища. Про реальність силової розправи з Центральною Радою свідчила й збройна провокація, вчинена 26 липня 1917 р. кірасирським полком проти українського полку ім. Б. Хмельницького на станції Пост-Волинський, внаслідок якої було вбито 20 богданівців і багато поранено без жодного опору з боку останніх. Від репресивних дій щодо київських «сепаратистів» Тимчасовий уряд, фактично, стримувала особиста поміркована позиція В. Винниченка, його політичний прагматизм.

Через два роки, згадуючи обставини візитів обох делегацій до Тимчасового уряду, він зазначив: «А ті мої місії до Петербургу?

Там же розпиналась моя гідність, моя гордість. Там я в передпокоях міністрів, у їхніх прийомних (О. Керенський, що внаслідок липневої урядової кризи, пришвидшеної його київськими домовленостями з Центральною Радою, став прем'єр-міністром зі збереженням посади військового і морського міністра, так і не прийняв українську делегацію після її кількаденного очікування. — *Авт.*), під їхніми зневажливо-неуважними посмішками топтав себе, сам себе бив по лиці, сам собі харкав у душу. А коли вертався з Петербургу, то мене ж за це, за ці приниження і петербурзьке розп'яття розпинала наша «більшість» (члени УПСР у Центральній Раді. — *Авт.*), глузувала з мене, висміювала і плювала за те, що мене там ображено»¹⁸⁶.

Та В. Винниченко виходив з того, що слід використовувати найменші можливості, шукати компромісів, нарощувати темп, хоча психологічно важкі й, здавалося, нескінченні переговори з Тимчасовим урядом не просувають уперед справи офіційного проголошення української державності. Як заповіт сучасним вітчизняним дипломатам, що в жодному випадку не повинні мати ілюзій стосовно «теплого» прийому в Москві при відстоюванні ними національно-державних інтересів України, звучать слова голови Генерального секретаріату Центральної Ради: «З якої речі я маю на собі переносити найгірші сторони соціальної істоти цих людей? Розуміється, коли б йшло про мою особисту справу, мої відносини з цими людьми кінчились би цілком інакше, так само як і відносини інших членів делегації. Але справа йшла не про інтереси тої чи іншої людини. Отже, не особисті почування й взагалі не почування повинні були вирішувати наше поводження»¹⁸⁷.

Зірвавши спробу Петрограда руками українців поставити крапку в переговорному процесі й узагалі зняти з порядку денного питання про надання автономії Україні, В. Винниченко прийшов до невтішного висновку: **де виникає українське питання, там закінчується російська демократія**. Але по поверненні до Києва він відкинув усі звинувачення учасників 6-ї сесії Центральної Ради 5–9 серпня 1917 р. у нетвердості, невмінні, недостойній поведінці в міністерських передпокоях і навіть у таємній зраді, наполягаючи на необхідності прийняття Тимчасової інструкції Генеральному секретаріатові, оприлюдненої О. Керенським 4 серпня 1917 р. без погодження з українськими представниками.

Наголошуючи, що «інструкція є жалю вартим папірцем, котрий може лише викликати обурення у кожного українця» (вона підпорядковувала Генеральний секретаріат виключно Тимчасовому урядові й обмежувала його компетенцію територіально та функціонально. — *Авт.*), В. Винниченко переконував депутатів Центральної Ради погодитися зі столичним документом і звертав увагу на головне: **«Інструкція» є визнанням принципу автономії**, що становила перед початком перших петербурзьких переговорів межу вимог Центральної Ради.

«Тепер ми маємо фактичну автономію і Генеральний секретаріат. В таких самім розумінні трактується наша справа, автономія України, в французьких та німецьких газетах. Коли місяць тому назад ми в своїй декларації зазначали, що стоїмо на порозі публічно-правової власті, то тепер цей поріг уже переступлено»¹⁸⁸. Зрештою, Центральна Рада прислухалася до аргументів В. Винниченка, хоча йому довелося заплатити за це тимчасовою відставкою 9–18 серпня 1917 року.

2.2. Під гаслом «автономії» у «Федеративній Російській Республіці» до конфлікту соціальної й національної революцій

Ще при закритті Українського національного конгресу 8 квітня 1917 р. була ухвалена резолюція про проведення в Києві З'їзду народів автономістів-федералістів. З огляду на стрімке піднесення визвольних рухів у національних та козачих регіонах Росії й поширення ідеї обласного самоврядування 5-та сесія Центральної Ради 25 червня 1917 р. вирішила, що до участі в задекларованому з'їзді слід запросити башкирів, білорусів, вірмен, гірські народи Кавказу, грузинів, естонців, євреїв, казахів, калмиків, киргизів, латишів, литовців, молдован, поляків, сибірські народи, туркменів, фінів, а також представників козачих військ і сибірських «обласників». Кожен етнос чи регіональне угруповання повинні були відрядити до Києва не більше 10-ти депутатів¹⁸⁹.

Наступного ж дня Генеральний секретаріат Центральної Ради у першій декларації визначив скликання «з'їзду представників народів та областей Росії» одним із головних своїх завдань.

Секретаріат у міжнаціональних справах (його тоді очолював голова УПСФ С. Єфремов) мав на меті «об'єднати роботу всіх національностей Росії для боротьби за автономно-федеративний лад Російської Республіки та для порозуміння українців на цих основах з іншими національностями»¹⁹⁰. Але загострення політичної ситуації в Україні й конфлікт із Тимчасовим урядом дещо відсунули на задній план цю справу, Центральна Рада повернулася до неї на засіданні свого комітету 25 липня 1917 р., коли генеральний секретар судових справ соціал-демократ Валентин Садовський (1886–1947) доповів про численні запити національних організацій Росії щодо часу проведення з'їзду¹⁹¹. Тому 6-та сесія Центральної Ради на своєму останньому пленарному засіданні 9 серпня ухвалила обрати комісію з 10-ти депутатів, якій доручалося завершити підготовку до скликання і провести З'їзд народів-федералістів 7–10 вересня 1917 р., для чого невдовзі було асигновано 3 тис. руб.¹⁹².

Керівництво Центральної Ради вважало б за краще провести з'їзд у Петрограді чи Москві, але на той час, за оцінкою М. Грушевського, російська демократія вже встигла «розложитись і згнати». Тому З'їзд народів відбувся 8–15 вересня 1917 р. в Києві за участю 84-х делегатів із правом вирішального голосу. Серед них було 8 українців, 7 білорусів, 2 грузини, 4 естонці, 11 євреїв, 9 козаків (від Амурського, Донського, Забайкальського, Кубанського, Оренбурзького, Терського і Уральського козачих військ), 10 латишів, 9 литовців, 6 молдован, 3 росіян (члени київської організації російської партії есерів), 10 кримських і казанських татар, 5 азербайджанців і туркестанців.

Крім того, з правом дорадчого голосу на з'їзді були присутні 6 польських націонал-демократів і соціалістів, які обстоювали не автономію, а повну незалежність своєї батьківщини¹⁹³. До Києва прибув і представник Тимчасового уряду — голова Особливої наради з провінціальної реформи (з правами міністра) Максим Славинський (1868–1945). За свідченням лідера кадетів, вченого-історика Павла Мілюкова (1859–1943), «вірмени, якути, башкири, калмики, гірські народи Кавказу і Дагестану надіслали привітання й наперед приєднувались до рішень з'їзду»¹⁹⁴.

Відкриваючи З'їзд народів, М. Грушевський нагадав делегатам про розвиток федералістської ідеї у вітчизняній суспільно-політичній думці й наголосив, що «українське громадянство

не розуміє нового вільного устрою держави без федерації і ніколи від цього гасла не відступить», а «ідея федералізму надалі буде служити народам провідним компасом». А М. Славинський висловив сподівання, що Всеросійські установчі збори запровадять федеративний лад, проте цьому має передувати велика підготовча робота, яку можуть і повинні проводити спільними зусиллями представники різних народів¹⁹⁵.

Належність абсолютної більшості делегатів з'їзду з вирішальним голосом до соціалістичних партій відбилася на його роботі й характерові ухвалених ним документів. До того ж, окрім представників польського і литовського національно-визвольних рухів, які відстоювали повну політичну незалежність своїх країн, та єврейських делегатів, яких цікавило лише питання про Палестину, решта учасників З'їзду народів підтримували федеративну ідею, запропоновану Центральною Радою.

На підсумковому засіданні 15 вересня 1917 р. одностайно були прийняті резолюції, центральною ідеєю яких було сприйняття Росії як федеративної демократичної республіки. У головній постанові З'їзду народів — «Про федеративний устрій Російської держави» — стверджувалося, що лише при ньому, по-перше, можлива «широка участь громадян в державному житті». По-друге, «республіканський лад може міцно стояти тільки в федеративній державі». По-третє, центральна влада «може мати довір'я всіх шарів людности і мати силу тільки при федеративному строю». Нарешті, «через те, що Росія складається з багатьох народів, які мають більшу чи меншу національну самосвідомість, різноманітну національну культуру, історичне минуле і в економічному відношенні вони складають окремі своєрідні кола, то єдино придатною формою федерації є така, котра заснована на національній підставі».

А в резолюції «Про загальнодержавну та крайові мови» проголошувалася «цілковита воля всім мовам в приватних та приватноправових зносинах». Щоправда, водночас усі громадяни Російської Федеративної Республіки мали «признати російську мову, яка найбільше зрозуміла більшості людности, мовою загальнодержавною для зносин центральних органів федеративних одиниць з центральними органами федерації та між собою».

Учасники З'їзду народів зійшлися на думці, що незалежно від скликання Всеросійських установчих зборів, «повинні бути скликані на демократичних підвалинах крайові Установчі збори, котрі мають установити як норми відношень країв до центральних органів федерації, так і певні форми внутрішньої організації установ даного народу чи краю». А першим кроком у цьому напрямі ставилася вимога перетворення очолюваної М. Славинським Особливої наради з обласної реформи на особливу **Ряду національностей** при Тимчасовому урядові, що «мала бути органом для оборони інтересів народностей».

Для розроблення й реалізації завдань автономно-федеративного переустрою Російської республіки, зокрема, підготовки майбутньої федеральної конституції, делегати з'їзду ухвалили створити **Ряду народів** з місцеперебуванням у Києві за участю чотирьох депутатів від кожного народу, що мав представництво на з'їзді. Раді дозволялося поповнити свій склад представниками й інших народів з усіма правами дійсних членів Ради. «Для об'єднання праці національних військових організацій» при Раді народів передбачалася організація Осередкового військового комітету, друкованим органом Ради мав стати журнал «Свободный союз»¹⁹⁶.

Підсумовуючи значення З'їзду народів, слід зазначити, що, звичайно, його рішення не мали юридичної сили ані для Тимчасового уряду, ані для майбутніх Всеросійських установчих зборів. У той же час вони мали колосальний політичний резонанс: Тимчасовий уряд і всеросійська демократія могли наочно переконатися, що ідея федеративної перебудови республіки охопила громадськість численних націй Росії й протистояти їй безрозсудно. Настрої делегатів з'їзду свідчили про те, що майбутнє Росії як унітарної держави неможливе й зміни неминучі. Що ж стосується України, то після з'їзду її роль у русі за федерацію ще більше посилилась, а Київ став його координаційним центром.

Водночас та атмосфера, що склалася на З'їзді народів та навколо нього, мала й негативний вплив на керівників Центральної Ради. Безперечно, загальне емоційне піднесення на зібранні, декларація спільної волі всіх поневолених раніше народів щодо потреби порозуміння й налагодження життя на федеративних засадах, вдячні погляди ближчих і дальших сусідів у бік України

при вияві недовіри до великоросійської демократії тішили самолюбство лідерів Української революції, породжували занадто оптимістичні сподівання. Керівництво Центральної Ради й, насамперед, М. Грушевський явно переоцінили власну роль у створенні на руїнах колишньої імперії федеративної демократичної республіки, що призвело в недалекому майбутньому до невинуватих і необачних рішень та вчинків.

Насправді ж **розвиток внутрішньополітичної ситуації в Росії явно не сприяв реалізації амбітних федералістських планів українських провідників**. Терміново обрана в останній день засідань З'їзду народів делегація (член Литовської національної ради Вацлав Бельський, член ЦК Поалей-Ціону Бер Борохов, донський козак Олександр Долгов, голова Литовського національного союзу Аугустінас Вольдемарас, представник мусульман-військовиків Київської округи Юсуф-бек Ізіров) тоді ж відбула до Петрограда на Всеросійську демократичну нараду, але виступ її представника був зустрінутий прохолодно й не мав жодних наслідків. На засіданні Малої ради 17 жовтня 1917 р. товариш голови ЦК Селянської спілки, український есер Микола Стасюк з обуренням заявив, що «Демократична нарада в Петербурзі виявила саме ганебне відношення до націй»¹⁹⁷.

Але й обрана 16 вересня 1917 р. президія Ради народів на чолі з М. Грушевським фактично не діяла. Лише у переддень більшовицького перевороту, 24 жовтня, у Києві почалося засідання першої (і єдиної) сесії Ради народів. До того ж на неї не прибули представники козачих військ (з огляду на події в Петрограді) та єврейських політичних партій, які наполягали на узгодженні запровадження федеративного устрою Російської республіки з позицією Всеросійських установчих зборів. Як початковий етап «об'єднання організацій народів Росії» сесія визначила співпрацю Українського військового комітету з місцевими військовими національними організаціями задля скликання конференції представників національних частин російської армії. Рада народів прохала останні взяти під захист населення Естонії, Латвії, Вірменії та Грузії від «безладдя і насильства, що чиняться деякими частинами російського війська в прифронтових місцевостях»¹⁹⁸.

Федералістські позиції керівництва Центральної Ради і тверде його переконання в необхідності перетворення унітарної держави

на спілку народів не дозволили Києву сприйняти перемогу більшовицького повстання у Петрограді 25 жовтня (7 листопада) 1917 р. й визнати ленінський Раднарком як загальноросійську владу. Переоцінивши власну роль у тогочасному співвідношенні військово-політичних сил, Центральна Рада стала на шлях ініціювання федерації вільних державних утворень на постімперському просторі Росії. **Саме її вимога створення загальноросійського соціалістичного уряду з представників самоврядних регіонів лежала в основі конфлікту з більшовицьким Петроградом.**

Але всупереч реальному стану справ Генеральний секретаріат у своїй відозві «До громадян, урядових і громадських установ» від 3 листопада 1917 р. стверджував, що більшовицьке «центральне правительство всієї Росії не має спромоги керувати державним життям» і водночас заявляв, що «Україна має бути в складі Федеративної Республіки Російської як рівноправне державне тіло»¹⁹⁹. Аналогічне положення містилося й у 3-му Універсалі Центральної Ради від 7 листопада 1917 р., де зазначалося, ніби щойно проголошена Українська Народна Республіка має за мету «помогти всій Росії, щоб вся республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів»²⁰⁰.

Водночас губернський комісар Центральної Ради на Чернігівщині, соціаліст-федераліст Д. Дорошенко і його однопартієць, генеральний писар Генерального секретаріату УНР Олександр Лотоцький (1870–1939) в Могильові у Ставці верховного головнокомандувача генерал-лейтенанта Миколи Духоніна (1876–1917) вели переговори з так званим Загальноармійським комітетом (лідери російських есерів Микола Авксентьев (1878–1943), Абрам Гоц (1862–1940) і В. Чернов, меншовиків — Юлій Мартов (1873–1923) і Матвій Скобелев (1885–1938), І. Церетелі та ін.) щодо формування багатопартійного соціалістичного уряду Росії.

9 листопада 1917 р. на засіданні Генерального секретаріату В. Винниченко за їхніми результатами доповів, що уряд УНР визнає можливим утворення центральної влади «лише в формі федеративного правительства», сформованого «спільними силами правительств України, Дону, Кавказу, Кубані і інших областей разом з центральними органами всеросійської революційної демократії»²⁰¹.

Наступного дня на Малій раді В. Винниченко оприлюднив принципи настанови уряду УНР своїм представникам на переговорах із Загальноармійським комітетом, серед яких, зокрема, були й такі: «...3) уряд народних комісарів не являється урядом, визнаним більшістю населення; 4) таким урядом може бути тільки однорідне соціалістичне міністерство; 5) такий уряд можуть утворити республіки, що вже зорганізувалися, з участю авторитетних діячів політичних організацій; 6) Генеральний секретаріат негайно розпочинає в сій справі переговори з республіками Дону, Кубані і іншими»²⁰².

Таким чином, поряд з участю в організації центральної влади, українське керівництво зробило спробу започаткувати зустрічний процес, який ішов від регіонів до Петрограда. «Щоб об'єднати уряд у єдине ціле, — говорив тоді В. Винниченко, — потрібно об'єднати його не з центру, котрий розвалюється, а з тих окраїн, які здорові»²⁰³. Але твердо дотримуючись демократичних принципів, Центральна Рада не заперечувала участі у цьому процесі й ленінського Раднаркому як одного з регіональних урядів. На надзвичайному засіданні Малої ради 21 листопада 1917 р. заступник голови Центральної Ради — член ЦК УПСР Микола Шраг (1894–1970) запропонував резолюцію, де йшлося про те, що «не визнаючи власті народних комісарів властю все-російською і не входячи в оцінку того, чи ця власть відповідає волі всієї великоруської демократії, Центральна рада числиться з Радою народних комісарів як з фактичною властю великоруського центру»²⁰⁴.

Тоді ж у Києві дізналися про трагічні події напередодні в Могильові, де анархічне збудження й вибух емоцій солдатської маси призвели до вбивства генерал-лейтенанта М. Духоніна і розгрому Ставки. Тому Генеральний секретаріат 23 листопада 1917 р. безпосередньо звернувся до **крайових органів влади Башкирії, «Південно-Східного союзу козачих військ, горців Кавказу і вільних народів степів», Кавказу, Криму, Молдови, Сибіру та петроградського Раднаркому з пропозицією негайно вступити в переговори щодо формування загальноросійського соціалістичного уряду на платформі укладення загального демократичного миру і своєчасного скликання Всеросійських установчих зборів. У разі згоди уряд УНР прохав повідомити про**

готовність прибути до Києва відповідних представників для участі у спеціальній нараді²⁰⁵.

Засади майбутнього федеративного устрою Російської Республіки були уточнені в урядовій телеграмі (за підписами В. Винниченка і О. Шульгина) з Києва до Петрограда, Новочеркаська, Омська, Тифліса, Сімферополя, Мінська і Кишинева від 25 листопада 1917 р. До них були віднесені «республіканський і дійсно демократичний політичний устрій кожної держави Росії, свобода особистості, совісті, слова, друку, зборів, страйків, недоторканість житла», а також «повне взаємне невтручання в політичне життя Республік, які федеруються»²⁰⁶.

Проте обидві ініціативи не принесли очікуваних результатів. Лише від уряду Південно-Східного союзу 30 листопада 1917 р. до Києва прибула делегація для переговорів. Один з перших істориків Української революції 1917–1920 рр., а в розглядуваний період — генеральний писар Генерального секретаріату, тобто добре поінформована людина, член ЦК УПСР Павло Христюк (1890–1941) пояснював це об'єктивними причинами: «Організовані області Росії, до яких звертався Генеральний Секретаріат, уявляли з себе дуже різнородні суспільно-державні організми. Козачі області, з одного боку, і Московщина після жовтневої революції, з другого, — це були два смертельно ворожих табори, які ні під яким виглядом не могли дійти до якогось співробітництва...

А посеред двох цих ворожих станів стояла Українська Центральна Рада зі своїми мрійницькими проектами — об'єднати те, що по своїй суті в той час не надавалось до об'єднання, не маючи щирих прихильників ні з права, ні з ліва»²⁰⁷.

М. Грушевський же вбачав головну причину невдачі федералістських планів Центральної Ради у тому, що «народи й області Росії не важились творити федерацію без участі найбільшого з членів, Великої Росії, а та не виявляла своєї волі в сім напрямі, почасти тому, що була паралізована большевицькою анархією, почасти і ще більше — тому, що все-таки не могла відірватись від своїх централістичних навичок»²⁰⁸.

Д. Дорошенко, який очолював тоді українську адміністрацію Чернігівщини, із властивою йому відвертістю наголошував, що федералістська програма Центральної Ради «була явно

непосильне й непотрібне для України завдання. Логіка подій показала, що Україні треба було зовсім відділитися від Росії, стати самостійною й незалежною державою; вона мусіла визнати уряд Народних Комісарів, як уряд Росії, на основі обов'язкового визнання... і — дати всеросійським справам спокій. Україна мала перед собою такі колосальні завдання внутрішньої організації, що ганятись за створенням всеросійської федерації, наражаючи себе на ворогування вже існуючого фактично нового російського уряду, — це було нездійсниме в тодішніх умовах завдання»²⁰⁹.

Від себе додамо, що в апелюванні Києва до урядів країв і областей колишньої імперії Романових про консолідацію зусиль щодо федеративної перебудови держави проглядає вже не стільки впевненість у правильності обраного шляху, скільки очевидний страх перед перспективою залишитися наодинці з ленінським урядом, невіра у власні потенції, неготовність лише своїми силами розв'язувати назрілі проблеми навіть внутрішнього розвитку. Не маючи достатньо твердого ґрунту під ногами («тріумфальна хода» більшовицької революції й встановлення більшовицької влади на місцях не лише не обійшли України, а й виявилися тут порівняно інтенсивніше за інші регіони), Центральна Рада лірично й патетично розводилася про те, що як колись світло християнської віри пішло по всій великій Землі Руській саме з Києва, так і порядку народи Росії чекають з того ж таки златоглавого Києва.

Що ж до можливих партнерів у справі творення федеративної коаліції, то вони були абсолютно або переважно не готові до такої перспективи. Центральна Рада, яка сама пройшла достатньо значний і результативний шлях у виробленні підходів, теоретичному обґрунтуванні концепції загальноросійського федеративного державотворення, просто не врахувала, що її близькі й далекі сусіди (за винятком прибалтів, фінів і поляків, які домагалися самостійного державного статусу) елементарно не дозріли, передусім психологічно, до того, щоб стати активними чинниками надскладного процесу.

Заходи Центральної Ради щодо формування загальноросійської федерації, значною мірою, призвели до прямо протилежного наслідку — збройного конфлікту з ленінським Раднаркомом

і запрошення німецько-австрійських військ для порятунку УНР від більшовицької агресії.

Тут варто нагадати призабутий нині аксіоматичний факт: вододіл між більшовицькою платформою й альтернативними варіантами суспільного розвитку в конкретно-історичних обставинах кінця 1917 р. став рівнозначним відмінності між політикою в інтересах народних мас і політикою, що розходилась із цими інтересами (це змушені були пізніше визнати М. Грушевський, В. Винниченко, П. Христюк та інші керівники УНР і перші її історики). За таких умов величезну роль відіграла юридична недосконалість визначення 3-м Універсалом статусу УНР у її співвідношенні з Росією — автономна частина неіснуючої федерації, створення якої й домагалася Центральна Рада.

У результаті офіційний Петроград і надалі вважав Україну складовою частиною території Росії (більшовики її ще не оголосили федерацією, це станеться на 3-му Всеросійському з'їзді рад 15 січня 1918 р.), де контрреволюційні елементи намагалися перешкодити триумфальній ході соціалістичної революції (прикметно, що в 14-ти випадках з 15-ти, коли на засіданнях РНК наприкінці 1917 р. обговорювалося питання про становище в Україні, доповідачем і автором підготовлених резолюцій був Йосип Сталін (1879–1953) — нарком у справах національностей, і лише одного разу — Лев Троцький (1879–1940) — нарком закордонних справ). Місцеві більшовики й сили, що їх підтримували, розглядали встановлення влади рад в Україні як цілком природне продовження боротьби зі старим ладом на території, що просто не має кордону (між Росією і Україною).

Особливе роздратування петроградських більшовиків викликало те, що у середині листопада 1917 р. генеральний секретар праці, член ЦК УСДРП Микола Порш (1879–1944) домовився по прямому дроту з Військовим урядом Дону про взаємне невтручання у внутрішні справи й пропуск військ: козачих частин з Південно-Західного й Румунського фронтів на батьківщину, а українізованих формувань — в Україну. Вже 24 листопада в аналогічній розмові з генеральним секретарем військових справ Симоном Петлюрою (1879–1926) більшовицький головком Микола Криленко (1885–1938) запитав, «чи пропустить Генеральний Секретаріат через Україну на Дон більшовицьке військо, і просив затримати на Україні всі козачі частини»²¹⁰.

Того ж дня український уряд, заслухавши повідомлення С. Петлюри про переговори з М. Криленком, дійшов висновку, що «конфлікт з Доном треба розв'язати не збройною силою, а порозумінням з донським правительством». Генеральний секретаріат також категорично висловився «проти пропуску війська (більшовицького. — *Авт.*) на Дон через територію Української Республіки, бо це може викликати криваві сутички на Україні». Водночас уряд УНР не вважав за можливе «силоміць затримувати на Україні донців, визнаючи, що демократія козацька має таке саме право вільного переїзду, як і всяка інша демократія». Що ж до порушень громадянських свобод в Області Війська Донського, то «Генеральний Секретаріат зносився вже з Каледіним» і той погодився негайно їх припинити²¹¹.

Саме після цього петроградські більшовики звинуватили Центральну Раду в таємних переговорах із «реакціонером» — отаманом Війська Донського й головою Південно-Східного союзу козачих військ, горців Кавказу і вільних народів степів Олексієм Каледіним (1861–1918) та в зраді революції. Генеральний секретаріат змушений був 30 листопада 1917 р. виступити з офіційною заявою до РНК, в якій повідомлялося про початок переговорів у Києві з делегацією Південно-Східного союзу щодо організації загальноросійського уряду. Й оскільки Київ не визнавав ленінський Раднарком як такий, він «не вважав справедливим задержувати козачі військові частини на Україні, коли вони хотіли йти до свого краю». Так само Генеральний секретаріат не збирався порушувати «свій нейтралітет в боротьбі великоруських більшовиків з донськими козаками» й відмовлявся допомагати розпалюванню громадянської війни «пропуском ешелонів на Дон»²¹².

Український уряд нагадав Петроградіві, що «він перший вступився за робітничі організації в Донській області, над якими з боку козачого правительства було вжито репресій». Того ж дня, 30 листопада, Генеральний секретаріат ухвалив невдовзі відрядити «спеціальну делегацію для остаточного порозуміння» з О. Каледіним, очолити її мав поручик полку ім. Б. Хмельницького, член Малої ради і УСДРП Микола Ґалаган (1882 — після 1955)²¹³.

Попри істотні внутрішньополітичні розбіжності з радикально налаштованою Центральною Радою, Військовий уряд Дону

свідомо йшов на співпрацю з Києвом, погоджуючись із його провідною роллю в процесові федералізації Росії. Ще 10 вересня 1917 р. на київському З'їзді народів донські делегати наголосили, що Рада всіх козачих військ вбачає взірцем майбутнього устрою постімперського простору «демократичну республіку на основі федерації... по прикладу Північноамериканських Штатів». Причому загальнодержавною мовою в ній мала бути російська, «а в межах кожної федеративної одиниці — своя національна мова»²¹⁴. Символічним визнанням чільної ролі України в децентралізації Росії стало вшанування козаками-делегатами низьким поклоном М. Грушевського на останньому засіданні З'їзду народів.

Вище вже зазначалося, що з усіх національних та обласних урядів на постімперських теренах лише Новочеркаськ позитивно відгукнувся на ноту Генерального секретаріату від 25 листопада про формування загальноросійського однорідно-соціалістичного уряду на федералістських засадах. Менш відомою є позиція представників Військового уряду Дону (отаман О. Каледін, його заступник і голова уряду Митрофан Богаєвський (1881–1918) та П. Агеєв) щодо українського питання в так званій Донській громадянській раді, яка була створена в Новочеркаську в середині грудня 1917 р. за участю лідерів «білого руху» — генералів Михайла Алексєєва (1857–1918) та Олександра Лукомського (1868–1939) й претендувала на роль всеросійського уряду. Саме завдяки донським представникам у політичній програмі Донської ради збереглися положення про визнання за окремими народами Росії прав на «широку місцеву автономію» й підтримку «прагнень до державного відродження... Польщі, України й Фінляндії»²¹⁵.

Однак власне двосторонні стосунки між УНР і Всевеликим Військом Донським формувалися складно, відмінності у соціальній базі правлячих режимів цих державних утворень раз у раз призводили до зайвих непорозумінь і кроків, що можна було витлумачити як утручання у внутрішні справи другої сторони. Так, 12 грудня 1917 р. на засіданні уряду УНР черговий раз розглядалася інформація робітників Донбасу про «великі репресії Донського правительства», причому дискусія набрала вкрай гострого характеру й ледве не призвела до рішення про

розрив відносин. Причому різко критичний тон обговоренню скарги донецьких робітників задав особисто В. Винниченко, який по-більшовицькому звинуватив козаків у «контрреволюційних намірах»²¹⁶.

Ще далі пішов генеральний секретар судових справ і член ЦК УСДРП, ветеран-рупівець Михайло Ткаченко (1879–1920), який наполягав на висуненні до Новочеркаська «вимог встановлення політичних свобод і скасування репресій щодо робітників Донецького басейну», а також запровадження «національно-персональної автономії для українського населення». Щоб надати цим вимогам більшої переконливості, М. Ткаченко радив «пригрозити припинення посилки цукру і хліба» на Дон. «Хід подій іде так, що швидко прийдеться нам з Доном боротися»²¹⁷, — зробив він безапеляційний висновок. А заступник генерального секретаря фінансів і давній товариш В. Винниченка по партії — Василь Мазуренко (1877–?) так уточнив претензії до Дону: допущення не-козацького населення нарівні з козаками до участі у виборах Військового Круга, у випадку незгоди Новочеркаська — «прилучити українські землі, як Ростовського, Таганрозького округів Донщини до України, а для решти українців вимагати національної автономії»²¹⁸.

Хоча за своїми службовими функціями ці діячі не мали (за винятком В. Винниченка як голови уряду) жодного відношення до вироблення й реалізації зовнішньополітичного курсу УНР, зате були досить знані як активні публічні політики й партійні організатори. Цим і пояснюється неймовірний радикалізм їхніх пропозицій, офіційне висунення яких означало б ультиматум і, ймовірно, оголошення війни Всевеликому Війську Донському.

Однак О. Шульгину, С. Петлюрі й генеральному контролерові, бундівцю Олександрові Золотарьову (1880–?) вдалося остудити гарячі голови своїх колег. Керівник зовнішньополітичного відомства УНР спокійно пояснив присутнім, що *«порвати з козаками неможливо, бо тоді Україна буде оточена зо всіх боків ворогами»*, а генеральний секретар військових справ додав, що розрив стосунків із Доном призведе до ускладнень на фронтах, *«де українське військо іде в контакт з козаками»*.

Тому С. Петлюра запропонував *«полагодити справи дипломатичним шляхом»*. Зрештою, Генеральний секретаріат ухвалив

«пропуску козачих військ на Дон не припиняти» й негайно зробити запит уповноваженому Генеральному секретаріату на Дону М. Галаганові (він разом із секретарем Центральної Ради, есером Євгеном Онацьким (1894–1979) тоді ще вів переговори в Катеринодарі) «про фактичні відносини козаків до українського населення і робітників Донецького басейну»²¹⁹.

Треба визнати, що донські козацькі загони під час бойових дій проти більшовиків часом навіть перетинали кордон УНР і заглиблювалися на її територію, зганяючи злість на місцевому населенні. Зокрема, коли 16 грудня 1917 р. до Комісії по охороні порядку на Україні надійшла скарга юзівських шахтарів на «утиски і насильства донських козаків, які в числі 600 душ зайшли з пограничного району», О. Шульгин у поданні донському урядові попросив «ужити заходів до припинення насиль і утисків з боку Донських козаків, а також до того, щоб козаки не в'їжджали на територію України без відповідної угоди з Українським Урядом»²²⁰.

Востаннє на урядовому рівні проблеми й перспективи відносин Центральної Ради та Всевеликого Війська Донського розглядалися 20 грудня 1917 р., а безпосереднім приводом до цього стала необачна заява В. Винниченка в розмові з представниками Київської ради солдатських депутатів про те, що «Українська Республіка швидше буде воювати з Доном, ніж його підтримувати». На закид О. Шульгина про те, що слова голови уряду УНР «зробили дуже прикре вражіння на козаків», той відповів, ніби «козаки на фронті фактично не допомагають», а «на Дону фактично організується реакція», з якою УНР доведеться боротися²²¹.

Але М. Порш, який щойно був призначений генеральним секретарем військових справ після відставки С. Петлюри, нагадав присутнім, що УНР значною мірою залежить від Дону в імпорті енергоносіїв — кам'яного вугілля, всі заводи з вироблення боеприпасів знаходяться в безпосередній близькості від Області Війська Донського, а козаки «мають 250-тисячну армію, з якою боротися дуже трудно»²²². Тут М. Порш, звісно, назвав загальну чисельність боездатних донських козаків, розкиданих по фронтах світової та громадянської воєн (можливо зробив це зумисне), проте його слова «заспокоїливо» вплинули на урядовців.

А М. Ґалаґан, доповідаючи тоді ж про свою поїздку до Катеринодара й Новочеркаська, поінформував, що «серед українського населення Таганрозької і Ростовської округи шириться український рух і швидко 59 волостей можуть заявити про своє бажання приєднатися до України»²²³.

Проте ця сенсаційна заява, коли судити з офіційного протоколу засідання Генерального секретаріату, не спричинила жодних емоцій чи реплік. Справжня, а не формально проголошена ультиматумом Раднаркому війна УНР із більшовицькою Росією та проблема укладення мирного договору з Центральними державами насувалися з катастрофічною швидкістю, тому донські справи автоматично відійшли на другий план. Про це ж згадував через десятиліття і сам М. Ґалаґан: «Слухали мене мовчки і, здається мені, без особливого інтересу, бо ця справа в той час уже перестала бути актуальною, хоч минуло всього лише два тижні від того дня, коли нас послали для переговорів на Кубань та Дон і коли та справа переговорів була чи не найбільш актуальним черговим питанням української політики»²²⁴.

Але у письмовому звіті від 25 грудня 1917 р. М. Ґалаґан відверто висловив ті подробиці подорожі, про які мовчав на урядовому засіданні, і які, однак, мали принципове значення для подальшого розвитку українсько-донських відносин. Загалом переговори в Новочеркаську в ніч на 18 грудня 1917 р. з М. Богаєвським і главою уряду Південно-Східного союзу, членом ЦК партії кадетів Василем Харламовим (1875–1957) засвідчили, що ті «згоджувались прийняти пропозицію про створення федерального загальноросійського уряду і визнати федеративний устрій («с сохранением государственного единства»), але не хотіли пристати на участь большевиків у майбутньому федеральному уряді як заступників Великої Росії. Так само вони висловлювались проти «однородно-соціалістичного» складу цього уряду»²²⁵.

На тлі прагнень основної маси донського козацтва зберегти свої соціально-економічні привілеї й повернути політичне самоврядування, М. Ґалаґан помітив, що «серед иногороднього населення ширився і зміцнюється нахил до цілковитого відокремлення від козаків та приєднання до України з її дійсно демократичним ладом»²²⁶. Коли ж посол Центральної Ради «в делікатній формі»

запитав М. Богаєвського, як він «ставиться до національного самовизначення взагалі і зокрема до права на таке самовизначення населення українського на території Донщини», то отримав категоричну відповідь. «Зріктися права на Таганрозьку та Ростовську округу, — наголосив голова Військового уряду, — коли-б населення цих округів забажало приєднатися до України, донським козакам було-би досить тяжко, а навіть неможливо з огляду на ту роль і те значіння, яке мають ці округи в економічному житті цілої області»²²⁷.

Переможний наступ більшовицьких сил і залишення Києва Центральною Радою й урядовими установами УНР наприкінці січня 1918 р. перервали на певний час українсько-донські відносини, але представник Південно-Східного Союзу і Донського Уряду на Україні підосауул В. Шапкін залишився у столиці УНР. Збереглися його клопотання до міністра закордонних справ УНР від 28 березня 1918 р. щодо дозволу на користування «прямим дротом», у тому числі для шифрованих телеграм, із донським урядом, а також на отримання з банків з його поточного рахунку коштів «без обмеження суми». Усі вони були задоволені урядом УНР²²⁸.

Перший досвід налагодження українсько-донських відносин на державному рівні, навіть у формально-юридичних рамках насправді неіснуючої тоді російської федерації, засвідчив визначальний фактор у цій справі ступеня подібності політичних режимів. Соціалістично-народницькому керівництву Центральної Ради й Генеральному секретаріатові з великими зусиллями вдавалося утримувати двосторонні зв'язки в площині спільних військово-стратегічних інтересів протистояння політичному курсові більшовицького Раднаркому.

Вузькостановий характер донської демократії, на глибоке переконання політичного проводу Української революції, не міг забезпечити культурно-національних прав українського населення Облaсті Війська Донського. А оскільки надання «іногороднім» рівних із козаками політичних прав та економічних можливостей межувало з ризиком соціального протистояння в регіоні, на що Військовий уряд не міг піти, **окреслилася перспектива перегляду східних кордонів Всевеликого Війська Донського на користь України у відповідності з етнографічним принципом.**

На такому драматичному тлі українсько-донських взаємин звертає увагу той факт, що жодного разу на сесіях Центральної Ради, чи засіданнях Малої ради або Генерального секретаріату, не розглядалася проблема ставлення до самовизначення населення Кубанської області й Чорноморської губернії та питання дотримання на їхній території демократичних прав і свобод (як це мало місце з Областю Війська Донського). Навіть більшовицький Петроград не згадав бунтівливе кубанське козацтво у своєму сумнозвісному ультиматумі до Центральної Ради від 3 грудня 1917 року.

Але якщо ленінський Раднарком за умов війни з Військом Донським просто намагався виграти час, то Центральна Рада свідомо оминала дискусійні моменти у стосунках із Катеринодаром. На думку Києва, вже той факт, що кубанські вищі органи влади очолювалися відомими діячами загальноукраїнського визвольного руху (досить зазначити, що навчаючись у Петербурзі під час революції 1905–1907 рр. майбутній голова кубанського крайового уряду Лука Бич (1875–1944) входив до керівництва місцевого осередку УСДРП і працював спільно з Василем Мазуренком, Ісааком Мазепою (1884–1952), Миколою Поршем та Симоном Петлюрою), об'єктивно мав сприяти державному зближенню Кубанської області з Великою Україною на широких демократичних засадах. Тому і зумовлена конкретними обставинами вузькостанова козацька політика **Кубанської крайової ради** опинилася «поза межами» критики соціалістичного керівництва УНР.

Як згадував пізніше М. Галаган, після розмови з Л. Бичем у Катеринодарі 10 грудня 1917 р. йому і Є. Онацькому *«стало більше, ніж очевидним, що поширена серед Українців думка, нібито Кубань є просто собі східною частиною української землі, є більше-менше ілюзорною і навіть до певної міри шкідливою»*. Україномовне населення регіону опинилося розділеним між ворогуючими суспільно-політичними таборами козаків та «іногородніх», українці члени уряду симпатизували Центральній Раді, представники козаків-лінійців — навпаки.

Тому, як наголошував М. Галаган, «про можливість безпосереднього зв'язку Кубані з Україною в тій чи іншій формі Л. Бич висловлювався дуже обережно... В умовах тодішньої кубанської

дійсності ця справа в той час ще не могла бути предметом чи змістом практичної політики. На перешкоді тому стояла не тільки неунормованість внутрікубанських відносин, але й не досить висока політично-національна свідомість української частини населення Кубані. Любов до України й стихійне почуття спорідненості не перетворились ще у сформовану свідомість необхідності державно-політичної єдності, хоч початкові елементи такої свідомості без сумніву уже народжувались»²²⁹.

Тому наступного дня зустріч делегатів Центральної Ради з кубанським Військовим отаманом О. Філімоновим «носила характер чисто офіційного акту». Й навпаки, голова Крайової ради Микита Рябовол (1883–1919), пов'язаний у минулому з українськими нелегальними революційними організаціями, добре орієнтувався у подіях на Великій Україні й «висловлював побоювання, чи будуть у стані нечисленні кадри української свідомої й політично вихованої інтелігенції опанувати й повести за собою стихійно-зворушені національною й соціальною боротьбою маси українського народу. Радів успіхам цієї боротьби й висловлював свої бажання дальших успіхів визвольних змагань України». Але в питанні українсько-кубанського державного зближення М. Рябовол, як і Л. Бич, особливого ентузіазму не висловлював.

Члени Крайової ради Іван Макаренко (1884–1945) (також був заступником голови уряду Південно-Східного Союзу та генеральним контролером у кубанському уряді) і Кузьма Безкровний (1876–1937) виявилися відвертішими у розмовах із М. Галаганом. На думку І. Макаренка, «союзницькі відносини Кубані з Україною могли б повстати або наслідком поширення складу уже утвореного союзу шляхом приєднання до нього України, або шляхом вступлення Кубані із Південно-Східного Союзу та заключення окремого союзу з Україною». Навіть теоретично катеринодарський політик не припускав можливості входження Кубані до унітарної УНР на правах губернії чи області. «Найбільше задовольняючою й відповідною формою можливого їх зв'язку була б конфедерація двох цих самостійних республік», — запевнив київського представника І. Макаренко²³⁰.

Лише під час неофіційної зустрічі з колишнім рупівцем К. Безкровним київські посланці дізналися, що серед катеринодарської політичної еліти є течія, прихильна до того, що «Українська

Центральна Рада повинна б була вважати Кубань за одну з частин цілої української землі і відповідно до того провадити свою акцію так, щоб Кубань стала під повний вплив України і йшла цілком по лінії її політики». К. Безкровний посилався на кубанське представництво у Центральній Раді, що дозволяло «фактично здійснити об'єднання»²³¹.

Зовні ж делегація УНР мала величезний успіх серед як учасників засідання Крайової ради 12 грудня 1917 р., так і делегатів Об'єданого обласного з'їзду козаків, «іногородніх» та горців наступного дня. М. Галаган зазначив у своєму звіті Центральній Раді, що «після заяви голови Правительства про те, що тут присутні послы з України, надзвичайно урочисто вітала ціла Рада, було виголошено «Слава Україні»²³². А на Обласному з'їзді М. Галаганові було надане слово відразу ж після виступу Військового отамана О. Філімонова. У своїй промові член Центральної Ради виклав її федералістське бачення майбутнього державного устрою на постімперському просторі й висловив побажання, «щоб вільна Кубань і вільна Україна побачили нове життя, збудоване на принципах демократичної федеративної республіки»²³³.

Невдовзі по поверненні М. Галагана і Є. Онацького до Києва М. Рябовол ініціював проголошення Законодавчою радою 28 січня 1918 р. **Кубанської Народної Республіки**, яка на майбутнє входила б до Російської Федеративної Республіки, а 16 лютого (1 березня) того ж року, в розпал більшовицького наступу на Північному Кавказі, — самостійність і незалежність Кубанської Народної Республіки від Росії. Але так сталося, що тоді ж Законодавча рада, уряд і Військовий отаман разом із нечисленною охороною змушені були залишити Катеринодар. 30 березня 1918 р. у станиці Новодмитрівській керівники Кубанської Народної Республіки, опинившись у безвиході, уклали з командувачем Добровольчою армією генералом Л. Корніловим угоду про спільну боротьбу з більшовиками, підпорядкувавши йому свої збройні сили. Після загибелі Л. Корнілова 13 квітня того ж року його наступник генерал А. Денікін намагався проводити власну єдиноділимську політику без жодного урахування кубанських інтересів, хоча українськомовні козаки-кубанці становили більшу половину особового складу його військ.

Як відомо, крім звинувачень Центральної Ради у сприянні контрреволюції на Дону, Петроград закидав їй створення українізованих військових частин на фронті й у тилу. 27 листопада 1917 р. М. Криленко видав наказ, яким хоча й визнавалося право кожної національності на власні військові формування, водночас робилося застереження, що це можливо лише «при умові проведення в їхньому внутрішньому устрої тих же принципів, на яких перебудовується в останній час і російська революційна армія, а т. зв. нейтралітету даної національності у ставленні до внутрішньої боротьби політичних партій в Росії допущено бути не може, оскільки інтереси трудових мас всіх національностей цілком однакові». **Більшовицький Раднарком не тільки привласнив собі право бути взірцем політичної досконалості для інших народів, а й спонукав їх втягуватися у громадянську війну в країні, ігноруючи при цьому національні особливості й права, не рахуючись із їхньою волею.**

3 грудня 1917 р. М. Криленко видав новий наказ, який забороняв українізацію армії, того ж дня Раднарком схвалив написаний В. Леніним, Й. Сталіним і Л. Троцьким «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради». Зрозуміти й задовільно витлумачити сутність цього надзвичайно важливого для долі Української революції документа можна лише в тому політичному контексті, що трансформації міжнаціональних українсько-російських відносин у міжнародні, тобто міждержавні (між Україною й Росією), не сталося так швидко, як це передбачалося раніше. Весь розглядуваний час, за оцінкою М. Грушевського, «Україна жила в стані внутрішньої війни»²³⁴, а петроградський РНК ставав дедалі активнішим чинником цієї «внутрішньої», тобто громадянської, війни.

Навіть назвою, в якій старанно обходиться найменування національно-державного утворення — УНР, автори «Маніфесту» прагнули підкреслити його політичний, а не міжнародний характер. Уже в перших реченнях ленінський РНК визнавав «народну Українську республіку, її право зовсім відокремитися від Росії або вступити в договір з Російською республікою про федеративні і тому подібні взаємовідносини між ними.

Усе, що стосується національних прав і національної незалежності українського народу, ми, Рада Народних Комісарів, визнаємо зараз же, без обмежень і безумовно»²³⁵.

Тут В. Ленін зовсім не випадково ухилився від офіційної назви адресата — «Українська Народна Республіка», а з тонким розрахунком говорить про «народну Українську республіку», що її, як видно з дальших положень документа, Центральна Рада, нібито, не могла представляти. Йшлося про визнання «національних прав і національної незалежності українського народу». Що ж до Центральної Ради, то Раднарком цілком недвозначно заявляв: «Ми обвинувачуємо Раду в тому, що, прикриваючись національними фразами, вона веде двозначну буржуазну політику, яка давно вже виражається в невизнанні Радою Рад і Радянської влади на Україні... Ця двозначна політика, що позбавляє нас можливості визнати Раду, як повноважного виразника трудящих і експлуатованих мас Української республіки, довела Раду найостаннішим часом до кроків, що означають знищення всякої можливості угоди»²³⁶.

РНК висував Центральній Раді **ультимативні вимоги**: відмовитися від дезорганізації фронту й пропуску козачих частин на Дон і Кубань, припинити роззброєння радянських частин і Червоної гвардії, а також сприяти боротьбі проти антибільшовицького кадетсько-каледінського заклоту. В разі неохочення задовільної відповіді протягом двох діб, Раднарком мав вважати Раду «в стані відкритої війни проти Радянської влади в Росії і на Україні»²³⁷. Таким чином, «Маніфест» не дає жодної підстави трактувати його як визнання Центральної Ради й УНР, що, між тим, неодноразово намагалися довести окремі історики.

Прикметно, що й сама Центральна Рада також давала собі повний звіт у тому, що РНК не визнає ані її влади, ані власне УНР. Підтвердженням тому може бути, зокрема, звернення до солдатів Західного і Північного фронтів, куди все ще відправлявся хліб з України, вплинути на РНК саме з метою визнання УНР, а відтак, і невтручання у її внутрішні справи²³⁸. **Не погодившись, по суті, з жодною із висловлених претензій РНК, Центральна Рада їх рішуче відкинула.** «На території Української Народної Республіки, — говорилось у посланні, підписаному В. Винниченком і О. Шульгиним 4 грудня 1917 р., — влада належить демократії України. Всякі замахы озброєною силою на цю владу будуть подавлятись тією ж силою»²³⁹.

Очевидно, на той момент, оглядаючись на частини «українізованого» війська (як невдовзі з'ясується, міфічні), Рада вважала

своє становище непохитним. Вона розгорнула інтенсивну пропагандистську кампанію, під час якої доводила, що поява «Маніфесту» — це оголошення війни Україні, видавала свою боротьбу проти Рад в Україні і в Росії за війну між двома народами. В. Винниченко говорив тоді про «Маніфест»: «Оголошення нас «буржуями» — засіб боротьби неукраїнців з українцями. Боротьба, яку тепер ведуть з нами більшовики, боротьба національна... Не Генеральний Секретаріат, а Рада Народних Комісарів затіяла братовбивчу війну. Але той, хто підняв меч, від меча і загине»²⁴⁰.

5 грудня 1917 р. РНК розглянув відповідь Центральної Ради на ультимативні умови їй, визнавши її незадовільною, вирішив «вважати Раду у стані війни з нами»²⁴¹. Очевидна асиметрія у виборі понять сторонами — «війна між народами» та «війна між РНК і Центральною Радою» у світлі вищевикладеного загалом зрозуміла. Однак упродовж десятиліть чимало дослідників схильні вважати формальне використання терміна «війна» за цілком достатнє для оцінки відносин уже в рамках міждержавних взаємин як «українсько-російська», «українсько-більшовицька», «українсько-радянська війна».

Насправді ж бойових дій аж до початку січня 1918 р. не велося, зовсім навпаки: РНК кілька разів ініціював різні варіанти переговорів з Центральною Радою, не поспішав міняти цієї позиції навіть після проголошення I Всеукраїнським з'їздом рад у Харкові 12 грудня 1917 р. **Української Народної Республіки Рад** і створення **Народного секретаріату** — владного центру, альтернативного Генеральному секретаріатові. Незважаючи на те, що остання обставина до крайності загострила обстановку в Україні, активізувала повсюдне встановлення влади рад, РНК не зважувався на прямі дії проти Центральної Ради, хоча й перемістив до Харкова близько 32 тис. червоногвардійців і солдатів для наступу на каледінському фронті.

Головна причина полягала, звичайно, зовсім не в дотриманні принципів міжнародного права чи повазі до Центральної Ради, — радянська Росія просто не мала достатніх військових сил для скільки-небудь масштабної акції проти УНР. Голова Генерального секретаріату В. Винниченко присвятив з'ясуванню суті цього феномена чимало сторінок у «Відродженні нації» й дійшов

невтішних для себе висновків: «Це була війна впливом. Ні більшовики, ні ми не мали регулярного, дисциплінованого війська, яким можна було розпорядитися по волі керуючого центра, незважаючи на те, що й як собі там думало й почувало те військо.

Наш вплив був менший. Він був уже остільки малий, що ми з великими труднощами могли скласти якісь невеличкі більш-менш дисципліновані частини й висилати їх проти більшовиків. Більшовики, правда, теж не мали великих дисциплінованих частин, але їхня перевага була в тому, що всі наші широкі маси солдатства не ставили їм ніякого опору або навіть переходили на їхній бік, що майже все робітництво кожного міста ставало за ними; що в селах сільська біднота явно була більшовицька; що, словом, *величезна більшість самого українського населення була проти нас.*

Єдиною активною мілітарною нашою силою була наша інтелегентна молодь і частина національно-свідомого робітництва, яке гаряче стояло за українську державність, розуміючи за нами ту державність так само, як і ми її розуміли...

Я під той час уже не вірив у особливу прихильність народу до Центральної Ради. Але я ніколи не думав, що могла бути в йому така ненависть. Особливо серед солдатів. І особливо серед тих, які не могли навіть говорити по руськи, а тільки по українськи, які, значить, були не лотишами й не руськими, а своїми, українцями. З якою зневагою, люття, з яким мстливим глумом вони говорили про Центральну Раду, Генеральних секретарів, про їхню політику»²⁴².

Отже, сам собою напрошується висновок, що Центральна Рада, обираючи лінію поведінки на кінець 1917 — початок 1918 рр., без сумніву, розраховувала на широку підтримку мас і великий військовий потенціал, який був у її розпорядженні. Проте цей потенціал надзвичайно швидко розтанув, і вже у січні 1918 р. Центральна Рада виявилася нездатною до скільки-небудь серйозного опору навіть дуже обмеженим силам радянських військ.

Створюється враження, що захоплений автономістсько-федералістською інерцією, український провід не лише не прагнув якнайшвидше відособити УНР від радянської Росії, а й остерігався навіть опосередковано бути причетним до рішучого кроку через оперативне скликання Установчих зборів. У результаті сталося

те, що не раз виявлялося в поведінці Української Ради: ситуація цілком визріла, а ті, від кого залежало остаточне рішення, все ще продовжували вагатися.

Таким чином, **перемога Лютневої демократичної революції 1917 р. в Російській імперії й бурхлива активізація національно-визвольних рухів на її окраїнах, що мали на меті державне самовизначення різного ступеня, започаткували формування якісно нової структури міжнародних відносин у Центральній і Східній Європі та на Кавказі.** Європейське, як і світове зовнішньополітичне життя, поповнилося новими суб'єктами — державними утвореннями, що виникли на теренах колишньої імперії. Провідне місце серед них об'єктивно посіла проголошена 7 листопада 1917 р. 3-м Універсалом Центральної Ради Українська Народна Республіка.

Уже влітку 1917 р. широкого громадського визнання набула думка щодо провідної участі України в процесі повоєнної перебудови регіону. Вересневий З'їзд народів колишньої Російської імперії у Києві ще більше посилив амбітні претензії керівництва Центральної Ради на роль нового інтеграційного осередку в ході федералізації постімперського простору на рівноправних і демократичних засадах. За визначенням М. Грушевського, він мав стати шляхом до загальноєвропейської федерації й у перспективі — до світової.

Проте жовтневий переворот у Петрограді й прихід до влади російських більшовиків докорінно змінили зовнішньополітичну та військову ситуацію у східноєвропейському регіоні далеко не на користь УНР — тогочасного об'єднувального центру «рандштатів», що не відразу було усвідомлено урядом останньої. Юна українська дипломатія часто відставала від розвитку подій і спізнювалася з виробленням адекватної стратегії й тактики своєї міжнародної поведінки, як це сталося у випадку зі збройним конфліктом між ленінським Раднаркомом і Центральною Радою.

2.3. Український рух і австро-німецький блок

Революційні потрясіння в Росії й стрімка демократизація всього політичного життя, активізація національних рухів у регіонах колишньої імперії суттєвим чином впливали не лише на австрійських українців, а й на східну політику Відня у цілому. **Габсбурзькі урядовці небезпідставно передбачали, що автономна Українська держава в складі демократизованої федеративної Росії служитиме для українців Галичини й Буковини могутньою притягальною силою.** Зовнішнім проявом стурбованості австрійської влади перспективами загострення українського питання стало офіційне запровадження в державі нового етнічного терміну «**Ukrainer**» замість звичного «**Ruthenen**» (латинізований варіант перекладу «русини» — етнічної самоназви українців Галичини, Буковини й Закарпаття).

Власне, сама ідея про офіційне використання етноніму «Ukrainer» виникла ще задовго до сумнозвісного сараєвського вбивства, коли в календарі УСДП Галичини на 1907 р. відомий історик, учень М. Грушевського — Мирон Кордуба (1876–1947) зазначив: «Годі нам придержуватися того, щоби в Австрії звати себе Русинами, а в Росії — Українцями. Одні і другі, *Українці і Русини — один і той самий народ.* Більш освічені круги нашого народу вже давно прийняли назву «Українці» і всім треба за ними слідувати»²⁴³. А 5 червня 1912 р. сам імператор Франц Йосиф I у своєму відкритому листі до української парламентської презентації вжив термін «український». Щоправда, гострі протести польської депутатської фракції у Відні змусили міністра внутрішніх справ барона Гайнольда виступити з офіційним поясненням, що зазначений термін з'явився в тексті випадково, внаслідок редакційного недогляду.

Але з початком Першої світової війни питання офіційного визнання національного імені «Ukrainer» замість «Ruthenen» знову постало на порядку денному, у Відні, зрештою, зрозуміли, що для українців воно має вже не науковий характер, а перемістилося в політичну площину. Після тривалих дискусій на урядовому й університетському рівнях ситуація істотно змінилася з призначенням у грудні 1916 р. міністром закордонних справ Австро-Угорщини уродженця Чехії графа Оттокара Черніна

(1872–1932), а в липні наступного року главою внутрішньополітичного відомства — графа Ф. Гоггенбурга. 13 січня 1917 р. М. Василько звернувся до О. Черніна з проханням посприяти у справі запровадження офіційної назви «Ukrainer». При цьому депутат наголосив, що тим самим «національно-свідомі та антиросійські настроєні рутени» прагнуть «не мати нічого спільного з старорутенами чи рутенами-москвофілами»²⁴⁴.

Уже через тиждень у зворотному листі О. Чернін запевнив М. Василька, що він не проти, а 25 липня 1917 р. на спільній нараді низки міністерств і відомств граф Гоггенбург також недвозначно виступив за визнання етноніму «Ukrainer». Через десять днів шеф дипломатичного відомства повідомив міністра внутрішніх справ, що з погляду зовнішньої політики заперечень проти заходів, які планує провести імперський уряд, немає. Імператор Карл I, якого активно «обробляли» українські політики, тоді ж вирішив публічно визнати національний етнонім²⁴⁵ (щоправда, указ про офіційну заміну етнічних назв «Ruthenen» і «ruthenish» на «Ukrainer» і «ukrainisch» був надрукований міністерством крайової оборони лише 13 квітня 1918 р.).

Але фактична відмова австрійського уряду в листопаді 1916 р. розділити Галичину й створити в її східній частині українську автономну провінцію, як уже зазначалося вище, спричинила серйозну кризу в західноукраїнському політичному таборі. К. Левицький і М. Василько як речники габсбурзького лоялізму були звинувачені в «політичній сліпоті» й усунуті від керівництва Українським парламентським представництвом. Його очолили Є. Петрушевич і колишній «молодий радикал», а на той час один із лідерів УНДП Євген Левицький. У їхніх заявах і меморандумах залунали твердість і категоричність, зокрема, 30 травня 1917 р. в своєму виступі у палаті депутатів Є. Петрушевич наголосив, що «представники українців в Австрії вітають прагнення українців у Росії скористатися правом націй на самовизначення і докладуть усіх зусиль, щоб боротьба за право великого українського народу вільно розвиватися на своїй національній території завершилася успішно».

Помітно змінилося й бачення меж західноукраїнської автономії, коли 16 червня того ж року М. Василько говорив у віденському парламенті вже про автономну провінцію з усіх етнічних

українських земель Дунайської монархії. У тому ж дусі в «Меморандумі українських парламентарів з приводу територіального оформлення та політичного врегулювання українських областей в Австрії після війни» йшлося про «об'єднання Східної Галичини з Північно-західною Буковиною в окрему українську провінцію Австрії». А вже у серпні 1917 р. Українське парламентське представництво поставило перед міністром-президентом Ернстом Зайдлером (1862–1931) питання про те, що *«колишнє Галицько-Волинське князівство (Холм, Волинь і теперішня Східна Галичина) разом з українською частиною Буковини мають утворити єдиний коронний край з місцевим національним парламентом і українською адміністрацією»*²⁴⁶.

Офіційний Відень уважно відстежував еволюцію українського руху. Так, представник МЗС при Верховному командуванні габсбурзької армії повідомляв свого шефа — графа О. Черніна про перехоплену цензурою біля Коломиї поштівку з позначенням кордонів майбутньої Української держави. Урядовця найбільше насторожило включення до її складу й, відповідно, відокремлення від Австро-Угорщини Північної Буковини, Східної й Центральної Галичини та частини Північної Угорщини (Закарпаття). Тоді ж у звіті крайового уряду Буковини до президії імперського МЗС наголошувалося, що «Російська революція, національний рух українців у Росії викликали сепаратистські настрої серед українців в Австрії», й «українське населення завдає тепер більше турбот»²⁴⁷.

Дійсно, 29 вересня 1917 р. в львівському «Ділі» було оприлюднено звернення керівництва УНДП «До українського народу Галицької землі», де, зокрема, йшлося: «Австрійська держава не сповнила твоїх національно-політичних, культурних і господарських домагань. Мусиш і ти, український народ Галицької землі, піднести громовий голос з домаганням перебудови Австро-Угорщини на національно-територіальній основі й утворення з усіх українських земель Габсбурзької монархії окремої автономної української провінції, в якій ти міг би свобідно будувати основи своєї державності»²⁴⁸.

З іншого боку, українські інформаційні бюро СВУ у Відні й Стокгольмі під загальним кураторством В. Степанківського активізували діяльність із популяризації українського національно-

визвольного руху в Австро-Угорщині й Росії, постачаючи телеграфним агентствам і ЗМІ практично повний обсяг матеріалів. Так, 17 жовтня 1917 р. габсбурзький посол у нейтральній Швейцарії повідомляв свій МЗС про брошуру, видану в Лозанні, — «Les Droits de la Pologne sur la Galicie». Її автор — відомий львівський журналіст і майбутній керівник зовнішньополітичного відомства ЗО УНР Михайло Лозинський (1880–1937) виклав, як здавалося дипломатові, два найбільш імовірних варіанти вирішення українського питання в Дунайській монархії: «Самостійна українська провінція в рамках монархії або об'єднання українських земель Австрії з Великою автономною Україною в складі Російської федеративної держави»²⁴⁹.

Правда, шануючи історичну істину, слід зазначити, що в цей період Центральна Рада в Києві не надавала належної уваги розвиткові національно-визвольного руху на західноукраїнських землях, які перебували в складі Австро-Угорщини. Дійсно, абстрактно-теоретично питання про возз'єднання всіх українських земель у єдиній державі порушувалося наддніпрянськими політиками не раз, але до будь-яких практичних кроків, аж до початку Брестських мирних переговорів, справа не доходила.

Політично ж активна частина західноукраїнського суспільства швидко диференціювалася щодо альтернативних проєктів розв'язання українського питання в Австро-Угорщині. Радикальний сегмент, представлений студентством, ще 3 червня 1917 р. на зборах у Відні ухвалив резолюцію, де стверджувалося: «Самостійна Українська держава повинна охоплювати також українські національні території, які знаходяться під польським і угорським гнітом: угорську Україну, Холм, Підляшшя, Волинь, Галичину та Буковину». А в грудні того ж року академічне товариство «Січ», підтвердивши червневу заяву, недвозначно виступило за приєднання всіх етнічних українських земель Австро-Угорщини до УНР.

Навіть новий лідер ліберально-поміркованої Української парламентської репрезентації Є. Петрушевич у своєму виступі у палаті депутатів 13 грудня 1917 р. наголосив, що «у випадку дальшого продовження (віденським урядом. — Авт.) польської політики Східна Галичина може бути прилучена до Української республіки, що відповідало би найвищому ідеалові цілого українського

народу». Водночас, на переконання Є. Петрушевича, для Габсбургів залишалася альтернатива: «Ми за окрему державну одиницю з Східної Галичини, Північної Буковини та інших українських областей монархії, яка б перебувала в державному зв'язку з Австро-Угорщиною»²⁵⁰.

Про існування серед західноукраїнського політикуму настроїв на користь об'єднання з Наддніпрянщиною свідчить і звіт львівської дирекції поліції віденському МВС від 28 грудня 1917 р. У ньому йшлося про «таємну нараду українських представників усіх рівнів», де виступили К. Левицький і Є. Петрушевич. Останній наголосив, що «найвищою метою українців є об'єднання з Українською Народною Республікою. Коли монархія хоче зректися українців, то Східна Галичина, яка потрапила під польське панування, може об'єднатися з Україною». На цьому ж зібранні було ухвалено резолюцію з вимогою «об'єднання Східної Галичини і Північної Буковини та утворення в рамках монархії самостійної української провінції»²⁵¹.

Нарешті, віденські політики почали усвідомлювати, що перед лицем Української національно-демократичної революції, яка набирала обертів у Наддніпрянщині, втримати українське населення, як і території, де воно мешкало, в межах Дунайської монархії вдасться лише у випадку створення коронного краю. Виступаючи в Державній раді, прем'єр Зайдлер ще 28 вересня 1917 р. зазначив, що «для врегулювання національних справ у державі потрібно приступити до поділу на округи коронних країв з національними адміністраціями та автономними урядами»²⁵².

Але останній імперський намісник Галичини — генерал-полковник граф Карл фон Гуйн (який, до речі, досить ліберально ставився до українського руху) в розмові в австрійських дипломатичних колах 8 грудня цілком обґрунтовано застеріг, що «з утворенням дійсно незалежної держави України створювати в Австрії український коронний край неможливо, бо його приєднання до Української держави стане тільки питанням часу. В цьому випадку, щоб не втратити українські області Галичини, — міркував намісник, — потрібно передати їх полякам у якнайбільших розмірах. У випадку ж, коли Українська держава не матиме перспектив на існування, то створення українського коронного краю є тоді безперечно необхідним»²⁵³.

Та в міру швидкого загострення внутрішньополітичної кризи й національних суперечностей у Дунайській монархії, за умов браку життєво необхідних продовольчих товарів у її столиці й інших великих містах, перспективи державного існування самої монархії видавалися на той час надто проблематичними. І в оточенні імператора Карла I, і в Кабінеті міністрів, і в парламенті вже добре розуміли, що тільки негайне підписання сепаратного миру на Східному фронті, можливо, забезпечить часткову стабілізацію ситуації в Австро-Угорщині.

Тим часом революційно-визвольні процеси на території колишньої Російської імперії протягом весни–осені 1917 р. прискорили кристалізацію **нової східної політики Берліна**, передусім, в українському питанні. Вище керівництво Другого рейху, яке на початку світової війни звернулося до ідеї обмеженого сприяння державотворчим прагненням українців, остаточно усвідомило (на відміну від свого австрійського союзника), що Україна може стати для Німеччини не просто допоміжним, а й життєво важливим чинником досягнення перемоги. А найважливішою передумовою для цього було визнання права українців на створення національної держави; додатково ж причиною підтримки Берліном ідеї незалежної України, як противаги новій Польщі, стало створення 5 листопада 1916 р. Регентської ради — ініціативного органу відтворення маріонеткової Польської держави.

Після цього активізувалася діяльність Німецької спілки підтримки волелюбних прагнень українців «Вільна Україна», що видавала журнал «Майбутнє Східної Європи» й до початку 1918 р. організувала у великих містах 99 доповідей та диспутів щодо принципів української політики Німеччини. Офіційні німецькі умови миру від 19 серпня 1917 р. передбачали, що, крім визнання новопроголошеної Польської держави, Німеччина буде обстоювати права на суверенітет України, Фінляндії, балтійських провінцій, а також Фландрії, Ірландії, Єгипту й Персії.

А 25 жовтня 1917 р. на зустрічі канцлера Георга Міхаеліса (1857–1936) з начальником політичного відділу Головного військового командування генералом Бертенверфером було остаточно окреслено контури німецьких планів на Сході. З огляду на винятковий економічний потенціал Наддніпрянської України кайзерівська армія мала забезпечити в ній німецькі промислові інтереси.

До того ж відокремлення Наддніпрянщини від етнічної Росії значно послабило б останню в усіх аспектах і забезпечило б для Берліна суходільний шлях через Балкани на Близький Схід.

Таким чином, військове командування ініціювало **нову німецьку «східну політику»** стосовно України, щойно призначений канцлер погодився з нею без жодних застережень, шлях до підписання «хлібного миру» між Центральними державами і УНР у Бресті був відкритий. Але київські лідери, цілком прагматично підійшовши до визначення мети переговорного процесу, водночас і надалі залишалися в полоні ілюзорної ідеї створення для мирних переговорів «*однородно соціалістичного, федеративного уряду*» з «*представників усіх крайових урядів*», які діяли на території колишньої Російської імперії.

2.4. Між Антантою й Центральними державами

Демократичні перетворення 1917 р. зробили Росію ідеологічно й політично привабливішою для ліберальних режимів країн Антанти. Утворення ж Центральної Ради для західних демократій відбулося фактично непоміченим, український національно-визвольний рух (як і фінський, білоруський, латиський чи литовський) сприймався як німецько-австрійський витвір, спрямований на послаблення Антанти і США.

Показовою в цьому сенсі була публікація в газеті «Action Française» від 5 травня 1917 р., де наголошувалося: «Йдеться, насамперед, про збереження для нової Росії національної єдності. Ідеться також про те, щоб вона не подрібнилася і залишилася «єдиною і неподільною». *Найгірша небезпека, яка загрожує російській революції, — це сепаратизм...* Крім того, багатозначним є те, що партикуляристські рухи вимальовуються в Україні. Український сепаратизм — віддавна одна з німецьких надій. Існують окремі німецькі документи про українське питання, які ми колись переглянемо»²⁵⁴.

Протягом 1917 — початку 1918 рр. головним дипломатичним завданням Антанти в Центрально-Східній Європі було збереження Східного фронту проти Німеччини й Австро-Угорщини, який опинився під загрозою розпаду внаслідок революційних подій

у Росії. Захід явно недооцінив спроможність російських більшовиків захопити владу в Петрограді й утримати її, поширивши на окраїни («тріумфальна хода радянської влади», за образним висловом В. Леніна). Тому згодом можливість боротися проти радянської влади в Росії, допомагаючи національно-визвольним рухам народів її європейської частини, категорично відкидалася.

З іншого боку, держави Антанти були зацікавлені в налагодженні контактів з Україною, адже Лютнева революція в Росії й активізація там антивоєнних настроїв значно послабили та ускладнили їхнє воєнно-стратегічне становище на Заході. Щоправда, вже 11 березня 1917 р. на урочистому прийомі послів Британії, Італії й Франції міністр закордонних справ Тимчасового уряду П. Мілюков підтвердив урядовий курс на неухильне дотримання міжнародних договорів, підписаних царською Росією, та угод, які з них випливають. А 23 березня в інтерв'ю представникам преси він висловився за «визволення слов'янських народностей, що населяють Австро-Угорщину», і створення чесько-слов'янської та сербсько-хорватської держав, а також на користь **злиття українських земель імперії Габсбургів із Росією** та взяття під контроль Стамбула й Чорноморських проток.

Це дещо заспокоїло Париж і Лондон, тому Антанта вважала за свій обов'язок допомогти демократичній Росії у продовженні війни на Східному фронті, де Австро-Угорщина й Німеччина зосередили понад мільйонну армію. Адже якби Росія вийшла з війни й німецькі дивізії зі Східного фронту були перекинуті на Західний, то хід війни був би напевно вирішений на користь Центральних держав. Американська ж допомога й американські війська в Європі могли дати ефект лише навесні 1918 р. (дійсно, на 1 березня в Європі було вже більше 300 тис. військовослужбовців армії США і щоденно прибувало по 7 тис.), а до того часу **державам Антанти необхідно було будь-що втримати Східний фронт.**

Як уже зазначалося, до Лютневої революції 1917 р. і в перші її тижні держави Антанти були мало поінформовані про український національний рух (за винятком нечисленної купки вчених-славістів) і майже ним не цікавилися. Зрештою, якусь думку про українців важко було скласти, оскільки навіть їхні провідники не мали єдиної концепції визвольного процесу. Зацікавлення

Антанти подіями в Наддніпрянщині почало зростати з квітня 1917 р., коли на Захід прийшло повідомлення про Український національний конгрес та його рішення боротися за автономію України у складі російської федерації. Антанта сподівалася, що Київ залишиться її союзником у війні проти Четверного союзу, тим паче, що на тлі послаблення боєздатності збільшовиченої російської армії й утрати нею бойового духу «українізовані» частини мали більш пристойний вигляд.

Не дивно, що урядовці МЗС Франції вже 5 травня (22 квітня) 1917 р. офіційно звернулися до керівника управління політики й торгівлі із запитом: «Чи варто заохочувати, навіть непрямо, сепаратистські тенденції України?». Відповідь була ухильною: «В даний момент ми повинні показати себе ліберальними щодо тієї справи». А от відділ Європи того ж МЗС через п'ять днів скасував заборону на поширення лозаннського щомісячника СВУ — «L'Ukraine». Трохи пізніше, 18 (5) травня, посол Франції в Швейцарії Жан-Батіст Бо відправив до МЗС видану Центральним бюро національностей брошуру «Українська нація та її вимоги».

Це була доповідь української делегації на 3-ю Конференцію національностей у Швейцарії, де ще раз нагадувалося, що *«права Росії на Україну є такими ж, як і права Німецької імперії на Бельгію чи Голландію»*, або навіть як права Франції на Франконію. А далі в брошурі зазначалося: «Українська нація, як і всі інші має право на існування і твердо вірить у благородні слова лорда Вінстона Черчілля: «Ми хочемо, щоб ця війна виправила карту Європи за національним принципом, за справжнім бажанням народів, що мешкають на цих територіях... Ми прагнемо тривкого миру, який відновлює гармонію, звільняє раси, орієнтується на цілісність націй». Україна твердо вірить, що слово, дане народам Європи, не буде порожнім».

Щоправда, в супроводжувальному листі посла до міністра закордонних справ з граничною відвертістю формулювалося негативне ставлення до подій у Наддніпрянщині: «Треба сподіватися, що українська пропаганда не має глибокого коріння в Росії і що Тимчасовий уряд вживе необхідних заходів, аби перешкодити поширенню руху, який міг би стати надзвичайно небезпечним, якщо б його пропагували в широких і багатих регіонах Південної Росії»²⁵⁵.

Таким чином, існування незалежної чи навіть автономної України було неприйнятне для керівних кіл Антанти, принаймні, доти, доки при владі в Петрограді знаходився демократичний Тимчасовий уряд і зберігалися надії на утримання ним контролю над становищем в Росії, а отже — і Східним фронтом проти Німеччини та її союзників. Та й після вступу США 24 березня (6 квітня) 1917 р. в світову війну на боці Антанти пов'язувати свою долю з країнами, приреченими на воєнну поразку, було б для Центральної Ради необачним. М. Грушевський, крім того, добре розумів, що реакційні (порівняно з російським Тимчасовим) уряди Центральних держав не сприятимуть широким суспільно-економічним реформам, насамперед аграрній, на здійснення якої з останніх сил чекало українське селянство.

Тому спершу зовнішньополітичні погляди Центральної Ради тривалий час були зорієнтовані на держави Антанти. А влітку 1917 р. з ними розпочалися й безпосередні контакти, тоді до Києва почали прибувати представники Антанти. Першим відвідав Центральну Раду в липні 1917 р. аташе японського посольства у Петрограді Ашіда. З огляду на це видається дивною антиукраїнська політика Росії як головного спільника Антанти, про що відверто сказав В. Винниченко в інтерв'ю кореспондентові паризької газети «L'Intransigeant» («Непримиренний») Стефану Обаку під час другої поїздки до Петрограда на початку серпня 1917 р. Це інтерв'ю набуло великого розголосу як в УНР, так і в Росії та за кордоном, оскільки після впевненої заяви про те, що українське *«бажання національного визволення такою ж мірою міцне, як було ненависним царське ярмо»*, та що 3 млн українських вояків російської армії мають *«обороняти тільки фронт України»* голова Генерального секретаріату відважився відповісти на найгостріше питання, що хвилювало Антанту.

Французький журналіст запитав В. Винниченка: *«Ходять чутки, що нібито Німеччина живить сепаратистський рух українців»*, і почув гідну відповідь українського лідера: *«Це більше, ніж неправда. Це абсурд. Ми одержали понад мільйон рублів від самих лише українців, які живуть у Росії. Але правда полягає в тому, що чим більше російський уряд опирається нашим законним вимогам, тим частіше декотрі українці звертають свої погляди на Австро-Німеччину. Я не буду таїти, що в нашій Раді засідає*

певна кількість германофілів. Однак їх так мало, що можна не брати їх до уваги»²⁵⁶.

Останнє твердження В. Винниченка викликало гостру критику з боку керівництва Центральної Ради, а в Петрограді воно було використане, щоб застерегти союзників і переконати їх не підтримувати український рух, а також підбурити проти нього російську громадську думку. В. Винниченко категорично заперечив те, що він говорив про існування германофілів серед депутатів Центральної Ради, французька цензура спершу навіть не дозволила опублікувати інтерв'ю в повному вигляді, а французький посол Жозеф Нуланс (1864–1939) 9 серпня навіть докладно повідомив про нього своє МЗС.

З посиленням на центральний орган кадетської партії — щоденну газету «Речь», яка опублікувала відповіді В. Винниченка в розширеному варіанті (з огляду на цілковиту відсутність у тогочасній Росії будь-якої цензури), посол звернув увагу керівництва на те, що інтерв'юер «твердить, що його співвітчизники мають серйозні претензії до Франції та Англії, які в минулому виявили повну байдужість до вимог України. Цю помилку можна буде виправити тільки тоді, коли обидві союзні держави проголосять і забезпечать право українців на національну автономію». Посла вразило те, що голова Генерального секретаріату закінчив афоризмом відомого французького соціального психолога й теоретика «ери мас» — Густава Ле Бона (1841–1931): «Ігнорування психології народів — причина більшості політичних помилок»²⁵⁷.

Міністр закордонних справ Франції Александр Рібо (1842–1923), ознайомившись з інформацією Ж. Нуланса, наполіг на відрядженні до України фундатора Центрального бюро національностей, відомого журналіста-міжнародника і «масона 33 ступеня ложі “Великий Схід” Франції» — Ж. Пелісьє, що попереднього місяця прибув до Петрограда разом із послом. Ж. Пелісьє мав зібрати відомості про український національний рух і достався Києва вже 16 серпня 1917 р., перед від'їздом передавши в газету «L'information» статтю про Україну.

У ній він, зокрема, зазначив: «Серед нас, у деяких політичних і дипломатичних колах, уперто заперечувалося до останнього часу, що існує якесь українське питання, або принаймні не визнавалося

значення цього руху, який оголошувався штучним, позбавленим коренів у країні й створеним німцями. Хочеться вірити, що у вищих сферах не поділяють цієї помилки, пересуду й засліплення і що там обдумане наше ставлення до цієї нової держави. *Хочемо ми того чи ні, але Україна — це історичний, географічний, етнографічний і соціальний факт, з яким ми мусимо рахуватися*»²⁵⁸.

Ж. Пелісьє поставився до свого завдання з великою відповідальністю й упродовж трьох тижнів перебування в українській столиці виявляв чималий інтерес до розвитку визвольних процесів і планів українських провідників, жваво цікавився можливістю формування кількох українізованих корпусів для утримання стратегічних ділянок Південно-Західного й Румунського фронтів. Журналіст встиг зустрітися з М. Грушевським, В. Винниченком, О. Шульгиним, С. Петлюрою, Д. Дорошенком, С. Єфремовим, а також депутатами Центральної Ради — ветераном громадівського руху, письменником і меценатом Володимиром Леонтовичем (1866–1933), письменницею й громадським діячем Людмилою Старицькою-Черняхівською (1868–1941), М. Рафесом і присяжним повіреним Левом Зайцевим, з представниками Чехословацької національної ради в Києві й членами французької колонії та ін.

На підставі багатого зібраного матеріалу Ж. Пелісьє зробив серйозний політико-соціологічний аналіз «українського питання» й по поверненні до Петрограда представив його 15 вересня 1917 р. французькому послуви Ж. Нулансу. До звіту журналіст-розвідник додав низку документів, серед яких були інтерв'ю з названими діячами, матеріали про кордони України, роль церкви в національно-визвольному русі, відомості про національний і партійний склад Центральної Ради, а також перекладені французькою мовою документи, ухвалені Центральною Радою. На жаль, у політичному відділі французького МЗС цей звіт отримали лише на початку грудня, коли воєнно-політична ситуація в УНР стала зовсім іншою.

І все ж поїздка Ж. Пелісьє, що став *першим «адвокатом» України у Франції* (О. Шульгин назвав журналіста «тим французом, що вперше щиро і з бажанням дізнатися правду дійшов до нашого руху»), була своєрідним «проривом», завдяки якому французькі офіційні кола почали поступово відмовлятися від

позиції нейтрального спостерігача. До України почали приглядатися як до «нової сили на Сході», не випадково тоді ж у Києві з'явився й представник британського посольства в Петрограді — професор Піре. А 10 вересня Ж. Пелісьє організував у Петербурзі неофіційну зустріч О. Шульгіна з Ж. Нулансом, під час якої генеральний секретар міжнаціональних справ просив підтримки Антанти. Французи виявили зацікавленість подіями в Україні, пропонували їй фінансову й технічну допомогу за умови продовження війни з Центральними державами, але Ж. Нуланс висловився проти автономії України й не радив українцям ускладнювати ситуації Тимчасовому урядові.

Недовзі до Києва прибув глава французької військової місії в Росії генерал Анрі Альбер Ніссель (1866–1955). Ставлячись негативно до «українського питання», він відмовився відвідати Генеральний секретаріат, але члени останнього, будучи зацікавленими в підтримці Антанти, відвідали генерала у французькому консульстві. Як наслідок, за дорученням А. Нісселя в Києві залишився французький представник при штабі Південно-Західного фронту бригадний генерал Жорж Табуї (1867–1958), який мав підтримувати постійний зв'язок із Генеральним секретаріатом. Показово, що обидва генерали помітили слабкість Центральної Ради в недостатньому зв'язку з народними масами й тому радили негайно провести загальні вибори до українського парламенту. Але українські соціалістичні партії, з представників яких здебільшого склалася Центральна Рада, під різними приводами зволікали з їхнім проведенням.

26 вересня 1917 р. генерал і масон високого рангу Ж. Табуї разом із підполковником Перльє зустрівся з С. Петлюрою і мав з ним двогодинну розмову щодо українізації армії. Тоді антантівські військові ще перебували під сумним враженням від провалу корніловського заколоту й зі зростаючою тривогою спостерігали за наростанням революційної кризи в Росії, що обіцяла майже невідворотну катастрофу вже в недалекому майбутньому. Тому вони заздалегідь почали «наводити мости» з силами, що з розпадом держави-союзника могли стати острівцями, на які можна було розраховувати у справі продовження війни.

У такому контексті варто розглядати й петроградську зустріч Ж. Нуланса з генеральним секретарем фінансів, визначним

економістом Михайлом Туган-Барановським (1865–1919), що відбулася наприкінці жовтня того ж року. Йшлося про надання Україні приватними підприємцями Франції позики для придбання військового спорядження. Проте соціалістичні керівники Центральної Ради запідозрили «якусь нечисту затію французьких капіталістів» і не скористалися із цієї пропозиції. Не могло не викликати занепокоєння Антанти й висловлене в 3-му Універсалі Центральної Ради рішуче прагнення, *«щоб мир було встановлено якнайшвидше. Для того ми вживемо рішучих заходів, щоб через центральне правительство примусити і співників, і ворогів негайно розпочати мирні переговори»*²⁵⁹.

Та все ж після приходу до влади в Петрограді більшовиків зв'язки між Центральною Радою й представниками західних держав помітно поживалися. По-перше, принципи, зафіксовані в 3-му Універсалі, загалом відповідали інтересам союзників, оскільки відмежовували Україну від більшовиків, одночасно проголошуючи вірність демократичній федеративній Росії, а саме такою західні союзники й прагнули її бачити. Хоча за радянських часів сформувалася офіційна думка, ніби держави Антанти прагнули розчленування Росії й тому підтримували «українських буржуазних націоналістів», насправді все було навпаки.

По-друге, відмова Центральної Ради й Генерального секретаріату визнати ленінський Раднарком за законний уряд Росії, ініціатива створення російської федерації на небільшовицькій основі були розцінені західною дипломатією як можливість для порозуміння у справі виконання союзницьких зобов'язань, продовження війни, протидії мирним ініціативам Петрограда.

По-третє, налагодження контактів з лідерами українського руху йшло не лише офіційними каналами, а й «по масонській лінії». Добре обізнаний із закулісною історією Української революції П. Христюк зазначав, що «коли уряд Керенського впав, антантські представники в Києві таки добре взялися до українців; між іншим, щоб прихилити на свій бік українців, вони пустили «в ход» між певними українськими колами навіть «франки». Помітніші «антантофіли» одержали в той час не малі суми. Частина цих сум (10 000 крб.) призначалась — якимось чином через М. Порша (Укрсоцдем) — навіть «Робітничій газеті» (орган Центрального Комітету УСДРП), частина застрягла, кажуть, в кишені

«Отамана Вільного Козацтва» генерала Скоропадського, великого «антантофіла», й інших панів. Певно, антантські гроші дали стимул і до організації в той час в Києві масонської антантофільської льожі св. Андрія — під назвою «Молода Україна» — в склад якої ввійшли, в числі інших, брати Шумицькі й Моркотун; є заява Моркотуна, що до льожі належав також і С. Петлюра»²⁶⁰.

Таким чином, з перших днів свого існування УНР потрапила в епіцентр світової політики й стала одним із найпривабливіших об'єктів міжнародної дипломатії. А **боротьба Центральної Ради за створення федеративного всеросійського уряду тісно переплелася з вирішенням проблеми миру з Центральними державами**, певною мірою навіть була підпорядкована останньому, оскільки український провід тривалий час тішив себе надією, що саме такий авторитетний «всеросійський центр» міг би укласти справедливий мир «без анексій і контрибуцій».

Не випадково в резолюції київського З'їзду народів чітко наголошувалося: «Російська республіка повинна бути проголошена федеративною і демократичною і виконати ці принципи в своєму устрої. Повне, негайне проголошення її федеративності здатне внести суть і ясність в стан війни і надасть можливість заключити почесний мир, до якого прагнуть всі народи»²⁶¹.

Різка зміна позиції країн Антанти, що до того негативно й навіть вороже ставилися до ідеї української державності, вважаючи що будь-яка її форма зашкодить єдності Східного фронту й завдасть союзникам зайвого клопоту, пояснювалася дуже просто. Зацікавленість радянської Росії й Центральних держав у припиненні непосильної для обох сторін війни рано чи пізно мала призвести до сепаратного миру, тому Антанта ладна була підтримати УНР, якщо та й надалі відтягуватиме на себе австро-німецькі з'єднання.

Коли 20 листопада 1917 р. більшовики взяли під контроль Ставку верховного головнокомандувача в Могильові, військові місії Британії, Франції, Італії, Японії, Румунії, Сербії та Бельгії перебралися до Києва, де їхні голови висловили готовність допомогти УНР людьми, зброєю й фінансами для утримання фронту проти Центральних держав. Водночас сербо-хорватські частини, сформовані з військовополонених на території Київського

і Одеського округів (24 тис. осіб), виявили згоду приєднатися до Української армії.

За планом подальшої кампанії на Сході, складеним союзниками, Румунія мала співробітничати з Україною, Доном і Північним Кавказом, а також сформованими в російському тилу національними військами, які вона сподівалася зібрати. Щодо УНР плани представників Антанти зводилися до того, аби створити з українців кілька корпусів, які разом із чехословацькими полками, сформованими з австрійських полонених і мобілізованих чехів-колоністів з України, а також поляками мали зайняти найважливіші в стратегічному відношенні пункти на Румунському й Південно-Західному фронтах.

Відсутність державного суверенітету України (в усякому разі його проблематичність згідно з 3-м Універсалом) не надто непокоїла країни Антанти. Та й керівництво УНР, передусім В. Винниченко, С. Петлюра й О. Шульгин до певного часу активно підтримували контакти з іноземними емісарами, стимулювали їхню активність. Так, у середині листопада 1917 р. генерал Ж. Табуї разом із майором британської служби відвідав О. Шульгина й повідомив, що союзники, найперше Франція, з великою симпатією ставляться до культурного й політичного відродження України, до її зусиль у справі розбудови демократичної республіки, й тому пропонують свою допомогу. Однак генеральний секретар міжнаціональних справ досить рішуче відповів, що **запорукою встановлення й розвитку контактів з Францією і взагалі будь-якою державою є офіційне визнання УНР.**

А С. Петлюра, у свою чергу, хвалькувато обіцяв на зустрічах із союзниками 26 листопада й 13 грудня 1917 р. виставити на фронт півмільйонну армію, хоча, можливо, й сам не міг точно сказати, якими реальними силами розпоряджався його уряд. Якщо не брати до уваги тих, хто вважає армією Центральної Ради всіх військовиків-українців, представлених на військових з'їздах, або ж ті формування, що ухвалювали резолюції відданості українській справі, дані тут коливаються від 70 тис. до близько 400 тис.: 180 тис. — на Південно-Західному й Румунському фронтах, 150 тис. — у тилкових гарнізонах і 60 тис. вільних козаків²⁶².

Таким чином, виходило, ніби дві найбільші європейські й світові демократії визнали суверенність Української держави ще

в той час, коли її соціалістичні керівники були не в змозі відректися від ідеї федерації з Росією. Історична доля, на перший погляд, давала унікальну нагоду українському народові. Але перспектива й далі помирати за інтереси союзників аж ніяк не влаштовувала українців як на фронті, так і в тилу. **Проблема полягала лише в тому, в який спосіб домогтися миру**, оскільки після більшовицького перевороту, що вдався значною мірою завдяки вмільй антивоєнній агітації, жодні сумніви в цьому відпали.

До того ж **Центральна Рада дала себе випередити в справі ініціативи мирних переговорів Раді народних комісарів**. Доки різноманітні українські з'їзди виносили резолюції про потребу негайного «*демократичного миру*», більшовики просто запропонували німцям почати переговори про його укладення. Справа в тому, що держави Антанти в особі своїх послів у Петрограді не відреагували на ноту Народного комісаріату закордонних справ (НКЗС) Радянської Росії від 8 листопада 1917 р. з пропозицією оголосити перемир'я на фронтах і розпочати мирні переговори, а М. Духонін, усупереч радіотелеграмі РНК в ніч на 8 листопада, відмовився від таких контактів із німецьким командуванням і був за це позбавлений посади верховного головнокомандувача.

Тому В. Ленін уранці наступного ж дня — 9 листопада розіслав до всіх частин Діючої армії телеграму із закликом до солдатів і матросів взяти справу миру в свої руки. «Ви не дасте контрреволюційним генералам зірвати велику справу миру, — йшлося в телеграмі — ...ви збережете принциповий революційний і військовий порядок. Нехай полки, які стоять на позиціях, обирають негайно уповноважених для формального вступу в переговори про перемир'я з противником... *Підписать кінцевий договір про перемир'я вправі тільки Рада Народних Комісарів*»²⁶³.

Натомість уряд щойно проголошеної УНР, заслухавши того ж дня повідомлення В. Винниченка про переговори з Могильовом і зміщення М. Духоніна, безапеляційно ухвалив: «1. *Генеральний секретаріат визнає потрібним негайний мир*. 2. Разом з тим визнає, що успішні і скорі переговори в справі миру з союзними і ворожими державами може вести тільки правительство, уповноважене і визнане всім народом Росії або більшою його частиною. 3. *Визнає, що правительством народних комісарів Петрограда фактично не являється правительством, визнаним*

навіть більшою частиною населення держави. 4. Вважає, що таким правительством в Російській державі може бути тільки однорідне, соціалістичне міністерство (тобто коаліційне, за участю всіх лівих партій — від народних соціалістів до більшовиків. — *Авт.*). Інакше ленінський заклик — «приступити до ведення неорганізованих переговорів в справі миру самими солдатами» — остаточно дезорганізує Діючу армію, що «може потягти за собою новий захват частини України ворожими австро-германськими арміями»²⁶⁴.

Безперечно, перед українськими лідерами за тих екстремальних умов відкривалися два шляхи: боротися за мир «самотужки», або жити до нього спільними, колективними зусиллями. Вибір було зроблено на користь другого варіанту, але оскільки Центральна Рада й Генеральний секретаріат не визнавали ленінський Раднарком центральним урядом Росії, вищевикладений утопічний проект керівництва УНР не мав жодних шансів втілитися у життя і, навпаки, тільки загострив відносини з ленінським урядом, який з першого дня існування вважав себе повноправним господарем Росії.

Керівники військових місій Британії, Франції, Італії, Японії й Румунії при Ставці в Могильові, незважаючи на зняття з посади М. Духоніна, вручили йому 10 листопада колективну ноту з протестом проти порушення британо-російсько-французького договору від 5 вересня (23 серпня) 1914 р., що забороняв союзникам укладення сепаратного миру чи перемир'я. Колишній верховний головнокомандувач розіслав текст документа всім командувачам окремими фронтами й організував у Могильові переговори (за участю, як зазначалося вище, Д. Дорошенка й О. Лотоцького) щодо формування альтернативного уряду.

Таким чином, **Центральна Рада перетворилася для ленінського Раднаркому на ще одну ланку «всеросійської контрреволюції», розгром якої став лише питанням часу.** Ситуація не змінилася для української влади на краще й після розгрому збільшовизованими солдатами Ставки в Могильові 20 листопада 1917 р. На той момент доведені до відчаю й відрізані від всього світу блокадою британо-французького флоту Німеччина й Австро-Угорщина прагнули позбавитися клопотів на Сході. Центральним державам гостро бракувало стратегічної сировини, міцності тилу,

достатніх продовольчих і людських ресурсів, що в надлишкові мали країни Антанти після вступу у війну США з їхніми латиноамериканськими спільниками.

Ще навесні 1917 р. міністр закордонних справ Австро-Угорщини О. Чернін пророчески писав імператору Карлу I: *«Наприкінці літа або восени потрібно за будь-яку ціну укласти мир. Якщо монархи Центральних держав не зможуть протягом найближчих місяців підписати мирний договір, то народи переступлять через їхні голови, а хвиля революційних процесів змете все зі свого шляху»*²⁶⁵. Німецький кронпринц Вільгельм (1882–1951) вимагав від батька влітку 1917 р.: *«Потрібно... за всяку річ постаратися укласти сепаратний мир з Росією»*²⁶⁶.

Але імператор очолював так звану *«військову групу»*, що розраховувала розгромити збурену революцією Росію коротким ударом і нав'язати їй мир на власних умовах. Після цього всі сили можна було повернути проти Франції й Британії, тому прусська вояччина влітку 1917 р. вимагала: *«На Петербург!»*. *«Відверто кажучи, — зізнавався дещо пізніше генерал-фельдмаршал Гінденбург, — я з великим задоволенням виконав би це»*²⁶⁷. Проте суперницьке угруповання промисловців, яке намагалося приховати насильницьку сутність миру на Сході й полегшити таким чином німецькій дипломатії гру на Заході, забезпечило прийняття рейхстагом 19 липня (за н. ст.) 1917 р. резолюції про мир. У вкрай туманній формі вона рекомендувала укласти такий мир, з яким *«несумісні насильницьке придбання територій і політичне, економічне чи фінансове пригнічення»*²⁶⁸.

Коли ж представники парламентських партій прибули із цією резолюцією до Вільгельма II, він заявив депутатам, що схвалює бажання рейхстагу підписати *«мир за угодою»*, хоча таких слів у тексті не було. Їх самовільно вніс до попереднього проекту резолюції генерал Людендорф, а імператор пояснив причину свого задоволення: мир за угодою полягає в тому, що *«ми візьмемо у ворогів гроші, сировинні матеріали, бавовну, мастила і з їхньої кишені перекладемо до нашої кишені»*²⁶⁹.

Час для цього настав із взяттям більшовиками влади в Петрограді, до того ж на Західному фронті для німецьких військ на-зрівали вирішальні бої, що вимагали зосередження всіх сил. *«Нічого й говорити, — писав фон Гінденбург, — що переговори*

з російським урядом терору дуже мало відповідали моїм політичним переконанням. Але ми були змушені передусім укласти договір з існуючими володарями Великої Росії. Утім, тоді там усе так хвилювалося, що я особисто не вірив у тривале панування терору»²⁷⁰.

27(14) листопада 1917 р. Німеччина офіційно погодилася з ленінською пропозицією розпочати мирні переговори, того ж дня глава РНК радянської Росії ще раз звернувся до урядів Антанти та її спільників із пропозицією приступити з 1 грудня (за н. ст.) до переговорного процесу. В іншому разі ленінський уряд обіцяв зробити це одноосібно, але союзники не відповіли й на цей заклик. Зате призначений 2 грудня (19 листопада) 1917 р. канцлером Другого рейху Георг граф фон Гертлінг (1843–1919) у своїй промові в рейхстагу заявив, що мирні пропозиції ленінського Раднаркому прийнятні як основа для початку загальних переговорів про мир. Наступного дня вони стартували в Бресті-Литовському (нині — Брест у Білорусі).

Розділ 3

«ХЛІБНИЙ МИР»

3.1. Дипломатичний дебют Української Народної Республіки

Хоч як намагались антантівські кола схилити на свій бік провід УНР (чим, дійсно, зробили вагомий внесок у вироблення його самостійницької позиції), всупереч їм діяли інші міжнародно-політичні чинники. Її останні виявилися потужнішими. Сталося так, що з перших днів свого існування УНР потрапила в епіцентр світової політики, стала одним із найбільш притягальних об'єктів міжнародної дипломатії. Підвищений інтерес до України поспішили виявити не лише країни Антанти, а й Четверного союзу. Розпочавши 19 листопада (2 грудня) 1917 р. переговори з радянською Росією (вже 24 листопада в Бресті сторонами було укладено 10-денне перемир'я на Західному й Північно-Західному фронтах), Німеччина й Австро-Угорщина пильно стежили за розвитком подій в національних регіонах свого партнера. Протидія встановленню там влади рад, факти конфронтації з петроградським урядом послужили підставою для того, щоб спробувати обмежити прерогативи російської делегації, змусити її згодитися представляти не країну в колишніх імперських рамках, а виключивши з неї Польщу, Україну, Білорусь і Прибалтику.

Почасти це випливало з давніх стратегічних задумів, з якими Німеччина й Австро-Угорщина розв'язували світову війну, почасти з оцінки ситуації в Росії, що уявлялася критичною, сприятливою для тиску на ленінський РНК. Однак представники радянської Росії на переговорах, рахуючися з реальним фактом відроджуваної польської державності, згоджувалися на вилучення з-під свого впливу і, відповідно, меж обстоюваних інтересів, лише однієї Польщі²⁷¹.

Українське ж керівництво впритул приступило до вирішення проблеми війни і миру 21 листопада (4 грудня) 1917 р., коли при відкритті засідання Малої ради М. Грушевський наголосив на тому, що головнокомандувач Румунського фронту генерал від інфантерії Дмитро Щербачов (1857–1932) повідомив, ніби він «приневолений (ленінським розпорядженням. — Авт.) розпочати мирові переговори з ворогом і просить Раду прислати свого представника для участі в цих переговорах»²⁷². Члени Малої ради, які виступили в дебатах, зійшлися на думці, що справу миру на Румунському та Південно-Західному фронтах має взяти в свої руки саме Центральна Рада. Причому В. Винниченко зазначив: «Генеральний Секретаріат констатує з великим задоволенням, що позиція провідних українських партій ні в чім не розходиться з думкою Генерального Секретаріату. Справа миру не терпить відложення. Ми повинні вести справу миру від імені УНР, й вислати своїх представників на ці фронти для переговорів над перемир'ям»²⁷³.

Більшістю голосів (29 проти 8) було ухвалено запропоновану українськими соціал-демократами й есерами резолюцію, що передбачала відрядження урядових представників «на фронти для ведення переговорів в справі перемир'я», а головне — звернення від імені УНР «*як до союзних, так і ворожих держав з пропозицією розпочати мирні переговори, довівши про це до відома нейтральних держав*». Члени Малої ради знову наполягали на тому, що «справу миру від імені всієї Російської Республіки може вести лише центральний соціалістичний орган федеральної влади», але вважали за потрібне повідомити ленінський Раднарком і «правительства інших республік Росії для координації ведення цієї справи»²⁷⁴.

Уже 26 листопада (9 грудня) 1917 р. у Фокшанах за участю делегатів Генерального секретаріату — товариша генерального секретаря внутрішніх справ есера Івана Красковського (1882–?) і члена Українського генерального військового комітету соціал-демократа Миколи Левитського (1880–1935) на Румунському фронті було підписане тимчасове перемир'я між російськими арміями Д. Щербачова й німецько-австро-болгаро-турецькими військами під загальним командуванням генерал-фельдмаршала Августа фон Макензена (1849–1945). В угоді зазначалося, що

перемир'я втрачає свою чинність у тому разі, коли буде укладено мир на всьому фронті від Балтійського до Чорного моря між Верховним командуванням союзних Центральних держав, з одного боку, та Верховним російським командуванням за згодою з румунським, з іншого. Тобто йшлося про укладання в майбутньому загального миру між усією Росією та країнами Четвертого союзу, а тому «Генеральний Секретаріат все ще не втрачає надію на створення єдиного федеративного уряду Росії»²⁷⁵.

Наступним кроком Генерального секретаріату було рішення, «поки в'ясниться, де саме перебуватиме мирна конференція, в Бресті чи Стокгольмі, послати до Бреста поручика Левитського, Любинського і Севрюка (насправді третім делегатом став особистий ад'ютант С. Петлюри — штабс-капітан Юрій Гасенко (1894–1933). — *Авт.*) з інформаційною метою», а також «оповістити генерала Щербачова, що Генеральний Секретаріат признає силу Брестського договору про перемир'я на *Українському фронті* (створений рішенням уряду УНР шляхом об'єднання Південно-Західного й Румунського фронтів. — *Авт.*)»²⁷⁶.

Виступаючи 2 (15) грудня 1917 р. на засіданні Малої ради, В. Винниченко підкреслив, що делегація до Бреста, «вернувшись, розкаже всім правду про свою участь в мирних переговорах. Ми умов миру ховати не будемо. Але й ті умови, які сепаратно пропонують більшовики, для нас не підходять»²⁷⁷. Уже наступного дня в Бресті відбулася неофіційна зустріч делегатів Центральної Ради з представниками Німеччини — головнокомандувач Східного фронту принц Леопольд Баварський (1846–1930), його начальник штабу генерал-майор Макс Гофман (1869–1927) і дипломат граф Вільгельм фон Мірбах (1871–1918) — з питань підписання перемир'я.

Та шлях Центральної Ради у «велику політику» був затьмарений її конфліктом із ленінським Раднаркомом. Особливе роздратування російських більшовиків, як уже зазначалося, викликало те, що українське керівництво не визнавало РНК за загальноросійський уряд, тому Смольний, у свою чергу, хоча й припускав право УНР на існування, але теж не визнавав Центральної Ради як її правомочного представника. Щоправда, на виборах до Всеросійських установчих зборів у середині листопада 1917 р. за українські партії, які входили до Центральної

Ради, було загалом подано 75 % голосів і лише 10 % — за більшовиків. Коли ж стало реальністю здійснення Україною декларованого більшовиками права націй на самовизначення, але в небажаному для Смольного варіанті, на Центральну Раду було покладено відповідальність за розпалювання в державі громадянської війни, зокрема в таємних контрреволюційних переговорах з О. Каледіним.

Політичний конфлікт із Петроградом на кілька днів відволік увагу Києва від російсько-німецько-австрійських переговорів. Лише 7 (20) грудня 1917 р. Генеральний секретаріат заслухав звіт М. Левитського і Ю. Гасенка про поїздку до Бреста. Українські делегати повідомили, що на час їхнього прибуття на переговори 3 грудня угода про перемир'я вже була підписана (попереднього дня, до кінця року), але російські представники відмовилися пояснити їм окремі деталі домовленості, зокрема щодо заборони «перекидання військ з одного фронту на другий», яка унеможливила повернення українізованих частин і підрозділів на батьківщину.

Зате несподівано обнадійливим виявилось спілкування з командуванням німецького Східного фронту, зокрема М. Гофман уже тоді приватно повідомив, «що коли Германія буде мати офіційне повідомлення від українського правительства про те, що «Совет народных комиссаров» воно не вважає правительством всієї Росії, тоді Германія не буде говорити з делегацією «Совета народных комиссаров» про українські справи». А «представники Австрії цікавились поглядом українського правительства на Галичину і Буковину», навіть «турки виявляли інтерес до України і висловили бажання одержувати правдиві і точні інформації про Україну»²⁷⁸.

Наступного дня, 8 грудня, вже на засідання Малої ради М. Левитський додав, що *«німці бажать миру, але якого, про це ще не було розмови, і щоб на конференції були наші представники»*²⁷⁹. Крім того, наголосив майбутній посол УНР у Стамбулі, *«німці знають уже про ультиматум петроградського правительства Україні (від 3 грудня. — Авт.) і дуже цікавляться цією справою. Дивувались дуже, що українці не турбуються, а навіть втішені. «Чого ви тішитесь?» — питали. «А того, що справа, на решті, стає на певний ґрунт», — відказували наші»*²⁸⁰.

Таким чином, майже в дусі «Randstaatentheorie» чільні представники військової верхівки Другого рейху спонукали українське керівництво до самостійної участі в брестському переговорному процесові щодо вироблення мирної угоди. Вже близько до півночі 9 (22) грудня 1917 р. Мала рада заслухала оприлюднену О. Шульгиним ноту уряду УНР «в справі миру», адресовану «всім воюючим та нейтральним державам». У ній чітко зазначалося, що *«Українська Народна Республіка в особі Генерального секретаріату стає на шлях самостійних міжнародних стосунків до того часу, поки не буде створено загальнодержавної федеративної власті в Росії та не буде розмежовано міжнародного представництва між правительством Української Республіки і федеральним правительством майбутньої федерації»*.

Тому, з огляду на одноосібне підписання російською делегацією перемир'я й початок нею повномасштабних мирних переговорів із Центральними державами в Бресті без участі представників Центральної Ради, в ноті на майбутнє декларувалася участь УНР «нарівні з іншими державами у всіх мирових переговорах, конференціях (нарадах) та конгресах (з'їздах)». І оскільки влада ленінського Раднаркому, як слушно наголошувалося в документі, не поширюється не лише на Україну, а й на всю територію власне Росії, Генеральний секретаріат задля «найскорішого наближення» демократичного загального миру вважав *«конче потрібним мати своє представництво на конференції в Бересті-Литовському, сподіваючись разом з тим, що остаточно справу миру буде довершено на міжнародному конгресі, до участі в якому правительством Української Республіки закликає всіх, що тепер воюють»*. Мирне урегулювання, на думку О. Шульгина, мало спиратися на визнання права націй на самовизначення, відмову від анексій і контрибуцій, матеріальну допомогу потерпілим у війні народам²⁸¹.

Більшість партійних фракцій підтримали позицію уряду, лише бундівці й меншовики частково висловили невдоволення. Запропонована українськими есерами вже о 2-й годині ночі 10 грудня компромісна резолюція доручала Генеральному секретаріатові *«вжити всіх заходів для створення об'єднаного представництва республік та державно організованих областей Росії, котре повело б справу миру від імені всіх цих республік і областей»*²⁸². Нота

була передана по радіо вже 11 (24) грудня 1917 р., того ж дня на пропозицію О. Шульгина Генеральний секретаріат розглянув питання про відрядження урядової делегації на брестські мирні переговори.

Усі сходилися на тому, що ленінський Раднарком не правомочний репрезентувати всю колишню Російську Республіку на переговорах, у зв'язку із цим одні пропонували почати мирні переговори на «Українському фронті», незалежно від переговорів у Бресті (В. Винниченко), інші, враховуючи неясну політичну ситуацію, зачекати з відправкою делегації (М. Ткаченко); більшість же — йти у Брест, але зі своїми умовами й вести переговори окремо від російської делегації (М. Ковалевський, М. Порш, М. Шаповал, О. Шульгин). На користь останньої позиції була висловлена думка, що «ставати на ґрунті ігнорування Совету Народних Комісарів в його мирних зносинах небезпечно, бо це дасть сильний аргумент більшовикам, що ми затягуємо мир, через те мусимо виступити в цій справі як самостійна держава, котра має свої інтереси, які повинні бути забезпечені».

Зрештою, було ухвалено «послати в Брест мирну делегацію Генерального секретаріату, незалежно від делегації Совіта народних комісарів... Повідомити Любинського, що в Брест виїжджає самостійна делегація правительства Української Народної республіки. В склад мирної делегації обрано генерального секретаря Порша, генерального секретаря Голубовича, товариша генерального секретаря Мацієвича, поручника Левицького, М. Любинського, О. Севрюка і спеціалістів в справах економічних, фінансових, торговельних»²⁸³.

Це рішення українського уряду жодним чином не вступало в протиріччя з ленінським Декретом про мир від 26 жовтня (8 листопада) 1917 р., де були чітко обґрунтовані такі принципи зовнішньої політики, як право народів на самовизначення аж до повного відокремлення й створення окремої незалежної держави, невтручання у внутрішні справи інших держав і повага до їхнього суверенітету. Будь-який примус і насильство цим базовим законом більшовицької Росії рішуче засуджувалися, а таємна дипломатія ліквідувалася. Розв'язання питань війни та миру ставилося, таким чином, під контроль народів відповідно до їхніх інтересів та волі. А отже, виходячи з букви й духу ленінського

декрету, Українська Центральна Рада, щоб не залишитися за бортом миру, вислала й собі до Бреста мирну делегацію.

Ступаючи на шлях мирних переговорів із Центральними державами, українське керівництво зверталося до практики західноєвропейської демократії. В. Винниченко пояснював трохи пізніше: «Ми в соціальну революцію зовсім не вірили, ми вірили в непохитність буржуазного ладу, вірили в міцність буржуазних держав, прагнули й собі такої держави, як у людей, отже й шукали признання й піддержки таких солідних фірм, як Германія, Австрія, Англія, Франція, а не якоїсь там хаотичної соціалістичної Великоросії!»²⁸⁴. Але це, в свою чергу, наголошував М. Грушевський, не має бути «заміною однієї залежності другою, хоч би й добровільною»²⁸⁵.

Заради утвердження національної державності Центральна Рада змушена була вдатися до міжнародного аспекту політичного суверенітету України, взявши участь у Брестських переговорах, які велися між радянською Росією й Центральними державами. Вбачаючи, що делегація Раднаркому затягує переговори, Центральна Рада вирішила розпочати їх незалежно від Росії. «Коли нація мала сили, — писав В. Винниченко, — для внутрішнього формування себе в державність, то тим самим вона мала право й на відносини з другими державами з власної ініціативи й на власну відповідальність»²⁸⁶.

Уже через дві доби — 13 (26) грудня 1917 р. у відповідь на ноту Генерального секретаріату з Бреста надійшла телеграма від уповноважених делегацій країн німецько-австрійського блоку із запрошенням представникам УНР взяти участь у мирних переговорах. Центральні держави тим самим сподівалися на піддатливість більшовиків. «Державний секретар фон Кюльман і я, — писав генерал-майор М. Гофман у своїх спогадах, — радісно прийняли українців, бо їх виступ уможлилював нам вигравати цю нову делегацію проти делегації петербурзької»²⁸⁷.

15 (28) грудня 1917 р. VIII сесія Центральної Ради підтвердила безпосередню участь УНР у Брестських мирних переговорах і сформувала повноважну делегацію на чолі з генеральним секретарем торгівлі й промисловості, членом ЦК УПСР Всеволодом Голубовичем (1885–1939). До її складу увійшли також голова фракції УПСР у Малій раді Олександр Севрюк (1893–1941),

секретар Ради народів, член Малої ради від УПСР Микола Любинський (1891–1938), член Центральної Ради, лівий український есер Михайло Полоз (1891–1937) і член Центральної Ради від УСДРП М. Левитський, економічним радником виступав доцент Київського комерційного інституту Сергій Остапенко (1881–1937). По суті, ця делегація стала першою закордонною дипломатичною установою нової зовнішньополітичної служби України.

Отже, Центральні держави охоче сприйняли перспективу появи української делегації на Брестській мирній конференції. «Вони, — писав В. Винниченко, — як і союзники, бачили за нами силу, а, головне, бачили багатства України, якими могли скористатися, обіцяючи за це своє признание державності»²⁸⁸. Для Німеччини було важливо, пояснював В. Винниченко, «щоб Росія зняла з свого фронту війська й тим самим звільнила її східну армію для операцій на західному фронті; важно було задержати, як не офіційно, то сховано свою окупацію занятої території буйшої Росії, і, нарешті, дуже потрібно було дістати від держав буйшої Росії підмогу хлібом і сировими продуктами».

А для більшовиків, продовжував зі знанням справи колишній голова Генерального секретаріату, головне було — підписати мир, щоби припинити безглузду війну й нищення народу в цій війні. Мир давав Росії перепочинок для збирання й зміцнення революційних сил. Крім того, на думку більшовиків, розвиток революції в Росії повинен був стати поштовхом революції на Заході. Що ж до України, «то вони, більшовики, визнали її раніше, а на мировій конференції... те визнання ще раз підтвердили, їм важно було, скільки можна, вдержати території Курляндії, Литви, Польщі, Білорусі, України під своїм впливом, не стільки національно-державним, як соціально-політичним. Німцям те ж само. В цій площині й велись усі переговори та торгування, кінчившись, розуміється, на тому, чого хотів переможець, почвірний союз»²⁸⁹.

Фактично, первісно головним завданням делегації В. Голубовича був контроль за поведінкою більшовицьких представників з метою недопущення ігнорування ними при виробленні мирної угоди українських національних інтересів. Тому, відбуваючи до Бреста, В. Голубович не мав докладних інструкцій ні від Генерального секретаріату, ні від Центральної Ради. Лише в загальних рисах В. Винниченко і О. Шульгин порадили йому бути

рівновіддаленим як від Росії, так і від Німеччини, щоб не потрапити в економічну залежність від останньої. Якщо делегація наркома закордонних справ радянської Росії Л. Троцького недовзначно визнає повноваження окремої української делегації, то «припустимо зайняти рішучу позицію щодо Центральних держав. А поки цього не станеться, потрібно вести обережну лінію балансування»²⁹⁰.

О. Севрюк пізніше свідчив: «Мали ми конференцію з головою Центральної Ради М. Грушевським, говорили про Чорне море, про економічні інтереси України та про українські землі, про Холмщину, Підляшшя, Буковину, Закарпатську Україну, Східну Галичину. Інтереси цих українських земель мали ми твердо боронити»²⁹¹. *У разі ж незгоди Австро-Угорщини поступитися належними їй західноукраїнськими землями, припускав голова Центральної Ради, українські делегати мали добиватися створення з них автономного коронного краю.*

Вихід УНР на широку арену дійсно міжнародної діяльності вимагав інституціоналізації відповідного зовнішньополітичного відомства, задля чого 22 грудня (за ст. ст.) 1917 р. В. Винниченко спільно з генеральним секретарем міжнаціональних справ О. Шульгиним подали до Малої ради законопроект «Про створення генерального секретарства міжнародних справ». У документі зазначалося, що з огляду на розширення функцій і зміну завдань секретарства міжнаціональних справ виникла потреба у його перейменуванні на «Генеральне секретарство справ міжнародних» з обов'язками ведення міжнародних зносин, охорони інтересів громадян УНР поза її межами й «загального влаштування національних непорозумінь в межах УНР»²⁹².

Дата внесення до Малої ради й ухвалення нею зазначеного законопроекту стала підставою для Указу Президента України про відзначення **Дня української дипломатії** (а не, як стверджує М. Несук²⁹³, прийняття ноти Генерального секретаріату до всіх воюючих і нейтральних держав у справі миру, що відбулося, як зазначено вище, 9 грудня 1917 р. за чинним тоді в УНР «старим» стилем).

Того ж дня — 22 грудня (чи 4 січня 1918 р. за н. ст.) сталася ще одна подія, знакова для становлення новітньої української дипломатії: в будинку генерального секретарства внутрішніх справ

(вул. Інститутська, 40) відбувся офіційний прийом В. Винниченком комісара Французької Республіки при уряді УНР бригадного генерала Ж. Табуї — колишнього французького представника при штабі Південно-Західного фронту, а також новопризначеного французького віце-консула у Києві Арке та військових аташе полковників Ваньо і Денса.

Перша зустріч В. Винниченка із Ж. Табуї відбулася дещо раніше — 5 (18) грудня, коли той склав голові Генерального секретаріату заяву, в якій зазначалося, що країни Антанти «ще не прийняли офіційного рішення щодо України», але він отримав наказ зробити запит стосовно *«фінансової й технічної допомоги, яку б Франція могла дати Україні»*. Після Ж. Табуї В. Винниченка відвідав колишній британський консул в Одесі Піктон Багге (1867–?) й у присутності О. Шульгина подав ноту, де йшлося про призначення його *«представником Великої Британії на Україні»*²⁹⁴.

Обидва керівники уряду УНР у розмові з П. Багге цілком відверто наголосили, що представники Центральної Ради вже розпочали мирний діалог із Центральними державами й мають намір довести його до логічного завершення. Дилема мала вирішитися на конференції союзників у Парижі 10 (23) грудня 1917 р. за участю глави «кабінету перемоги» Франції — «тигра» Жоржа Клемансо (1841–1929), його міністра закордонних справ Стефана Пішона (1857–1933), французького посла в Британії П'єра Камбона (1843–1924), начальника французького генштабу Фердинанда Фоша (1851–1929), а також військового міністра Британії лорда Мільнера, заступника міністра закордонних справ лорда Роберта Сесіла й інших посадовців. Глава британської делегації лорд Мільнер прямо наголосив, що «їх послали, аби вивчити з французьким урядом ситуацію в Росії і доречність надання допомоги різним місцевим урядам, котрі, здається, налаштовані на опір більшовикам»²⁹⁵.

Заступник глави британського зовнішньополітичного відомства виявив неабияку обізнаність, коли в порядку обміну даними зауважив, що «Україна багата; вона налічує тридцять мільйонів жителів. Саме з цієї країни Росія одержує більшу частину своїх харчових ресурсів». Якщо виявиться, що Україна може стати бар'єром на шляху експансії Центральних держав, *«очевидно, що*

ми повинні її підтримати», — заявив лорд Сесіл. Але якщо Україна не зможе відновити боротьбу проти Німеччини, що дозволило б урятувати від розгрому Румунію, тоді, розмірковував британський дипломат, можливо, було б корисніше «шукати встановлення дружніх стосунків із більшовиками і підтримати їх у важких переговорах з Німеччиною»²⁹⁶.

Британська делегація припускала перетворення УНР на продовольчий тил для воюючої на боці Антанти Румунії за збереження Києва від військово-політичного впливу Німеччини й ставила перед французьким союзником питання рубя: «Чи Україна може забезпечити необхідним Румунію і чи справді можлива реорганізація України?». Відповідь Ж. Клемансо була чітка й недвозначна: *«Україна має можливість опору. Для нас надзвичайно важливо якнайдовше зберегти центр або ядро опору»*. Тоді британська делегація запропонувала проект спільного меморандуму, що передбачав «фінансову підтримку України» з боку Франції, щоб спільно з більшовиками перешкодити, по змозі, «районам-виробникам хліба, таким, як Україна, опинитися під владою Центральних держав».

Тому лорд Сесіл вважав за можливе збереження неофіційних зносин з урядом УНР, як утім і з більшовицьким Петроградом, але С. Пішон, який симпатизував українській справі, наполягав на тому, що союзники «повинні виявляти більше симпатії Раді, ніж більшовикам». З таких позицій ним було складено й телеграму французьким представникам у Петрограді (посол Ж. Нуланс і генерал А. Ніссель) та Яссах (генерал Анрі Бертельо) для подальшої передачі Центральній Раді.

Документ починався з того, що «французький уряд поки що не може визнати офіційно український уряд без попереднього погодження із союзниками. 2. Але дайте добре зрозуміти у розмові зі Шульгиним і представниками України, — наполягав французький міністр закордонних справ Франції, — що *Франція, вірна праву на самовизначення, яке мають народи, дуже схильно підтримує український національний рух, надасть йому всю потрібну матеріальну і моральну допомогу*. 3. Союзні уряди вивчають спільно умови, в яких автономія України буде ними визнана»²⁹⁷.

Того ж дня — 23 грудня (за н. ст.) 1917 р. учасники англо-французької конференції ухвалили розроблену генералами Фошем

і Мак-Донау «Угоду щодо дій у Південній Росії». Згідно з нею, «дії, керовані Францією, розгортаються у Північному Причорномор'ї (проти ворога). Дії, керовані Англією, розгортаються на південному сході від Чорного моря (проти турків)... Кожному з урядів визначено такі зони впливу: Англійська зона: козацькі території, територія Кавказу, Вірменії, Грузії, Курдистану. Французька зона: Бессарабія, Україна, Крим»²⁹⁸.

14 (27) грудня 1917 р. телеграмою з Парижа бригадному генералові Ж. Табуї було повідомлено рішення союзної конференції про готовність Франції неофіційно визнати УНР, призначення його «Комісаром при Уряді Української Республіки» й доручення встановити з Генеральним секретаріатом дипломатичні стосунки де-факто. 16 (29) грудня генералові було відправлено належну акредитаційну грамоту для вручення урядові УНР²⁹⁹, але, як відразу ж з'ясувалося, В. Винниченко і О. Шульгин були незадоволені, оскільки сподівалися на «посла при уряді Української Народної Республіки». «З нами поведуться, як із кафрами і зулусами», — наголосив голова Генерального секретаріату в розмові з Ж. Пелісьє. В. Винниченко, швидше за все, не знав, що Ж. Нуланс заявив Л. Троцькому в Петрограді про невизнання Францією УНР на підставі відсутності в останньої ознак незалежної державності³⁰⁰.

20 грудня 1917 р. (2 січня 1918 р.) Ж. Табуї, що перебував у нерішучості, телеграфував керівництву в Париж: «Ситуація надалі критична і може віддати (український уряд) у владу ворожих Франції переговорів. Визнання і матеріальну підтримку український уряд розглядає взаємопов'язано. Якщо внаслідок наших вагань Шульгина буде усунуто від влади, а фінансову допомогу нададуть австрофільські елементи, то справу буде безповоротно програно»³⁰¹.

Наступного ж дня Ж. Табуї офіційно повідомив генерального секретаря закордонних справ «антантофіла» О. Шульгина про своє призначення представником Франції в УНР, а на офіційному прийомі в Генеральному секретаріаті 22 грудня (за ст. ст.) торкнувся можливості надання Парижем допомоги Україні: «Франція, яка перша робить цей урочистий жест, підтримує всіма своїми силами, моральними і матеріальними, всі зусилля, які робитиме Українська Республіка, щоб іти тим шляхом, який

намітили собі союзники, і по якому вони й далі непохитно йти-муть у повній свідомості свого права і свого обов'язку перед демократіями всього світу й людськістю».

В. Винниченко у відповідь дипломатично запевнив генерала у «симпатіях до республіканської Франції, бо в традиціях українського народу завжди живі були ідеали, за здійснення яких боролась французька демократія». А О. Шульгин від себе додав, що його уряд прагне миру в інтересах України й усієї демократії, а *«визнання Української Республіки та її уряду Французькою Республікою дає Україні ту необхідну їй моральну піддержку, яка допоможе одстояти свої національні інтереси на мирних конференціях»*³⁰².

У ніч на 23 грудня 1917 р. (5 січня 1918 р.) міністр закордонних справ Франції С. Пішон надіслав послам у Петрограді, Лондоні, Вашингтоні, Римі та Яссах телеграми, в яких зазначалося, що уряд Третьої республіки «підтримує з Генеральним Секретаріатом Центральної Ради справжні відносини, які після недавнього призначення генерала Табуї комісаром Французької Республіки ще більше покращились... Ми не можемо зволікати довше — щодо України треба виробити остаточну і чітку позицію. Отже, — наголошував міністр, — я маю намір попросити генерала Табуї повідомити українському урядові, що *уряд Французької Республіки радий визнати його фактично незалежним урядом»*³⁰³. Зрештою, 27 грудня 1917 р. (9 січня 1918 р.) французьке МЗС повідомило через послів Афіни, Берн, Гаагу, Лісабон, Мадрид, Пекін, Токіо й Корфу, що *«французький уряд офіційно визнав незалежність Фінляндії та України»*³⁰⁴.

Але голослівні заяви вже не задовольняли керівництво Центральної Ради й Генеральний секретаріат, це добре усвідомлював французький повноважний міністр у союзній Румунії Огюст де Сент-Олер, чия телеграма надійшла до Парижа 12 січня 1918 р. (за н. ст.). Дипломат висловив побоювання, щоб Україна не схилилася до німецьких пропозицій на Брестських мирних переговорах, зокрема тих, які торкалися «ефективної допомоги і водночас захисту від загарбницької Польщі». Тому, на переконання міністра, не можна було гаяти ні хвилини, тобто, «не відкладаючи надовго, *дати знати урядові в Києві, чого ми очікуємо від України і що ми можемо дати їй взамін, якщо ми не хочемо, щоб нас остаточно випередили наші вороги»*³⁰⁵.

Але часу для дипломатичних маневрів у керівництва УНР вже не залишилося, про що й натякнув М. Грушевський Ж. Табуї під час зустрічі 31 грудня 1917 р. (13 січня 1918 р.), коли голова Центральної Ради зауважив генералові, що президент США В. Вільсон у своїх «*Чотирнадцяти пунктах*», виголошених перед Конгресом 8 січня (за н. ст.) 1918 р., «не згадує ні про Росію, ні про різні нації, з яких вона складається»³⁰⁶. Довгоочікувана зустріч не зблизила обидві сторони, а ще більше переконала українське керівництво в нещирості країн Антанти стосовно дипломатичного визнання України й міжнародного утвердження її державності. Аналогічний ефект справила й чергова зустріч Ж. Табуї з О. Шульгиним, коли французький комісар відмовив главу зовнішньополітичного відомства УНР від намірів затягнути мирні переговори з Центральними державами в Бресті, після чого Україна мала б узяти у Франції позичку (500 млн франків) і набути статусу озброєного нейтралітету³⁰⁷.

Таким чином, **саме практична бездіяльність провідних країн Антанти, особливо Франції, за умов «тріумфальної ходи» радянської влади** (як відомо, 9–10 грудня (за ст. ст.) вона була встановлена в Харкові, а 27–29 грудня вже перемогла в Катеринославі) **змусили Генеральний секретаріат остаточно зробити вибір на користь Німеччини та її союзників.** Місія Ж. Табуї зазнала провалу, хоча 5 (18 січня) 1918 р. французький уряд схвалив запропонований генералом проект договору про співпрацю, що давав шанс на «офіційне визнання Української Республіки»³⁰⁸. По-суті, документ передбачав встановлення французького контролю у військовій, фінансовій, торговельно-економічній і міжнародній сферах діяльності УНР, вимоги ж Центральних держав у Бресті, про що йтиметься далі, були незрівнянно м'якші.

Тоді ж завершилися безплідні переговори в Яссах між делегацією УНР, очолюваною заступником М. Любинського — Артемом Галіпом (1887–?) і главою фінансового департаменту генерального секретарства міжнародних справ Євгеном Голіцинським (1878–1932), і представниками Британії, Італії, США та Франції. Українські дипломати звернули увагу західних колег на скрутне економічне становище УНР, яке унеможливило визнання договорів, укладених царською Росією

(тобто, її боргових зобов'язань). Крім того, офіційний Київ не мав наміру допускати втручання інших «рандштатів» до своїх внутрішніх справ, хоча й не виключав можливості формування з ними в майбутньому федерації.

Зрештою, українська делегація висунула три вимоги до держав Антанти як передумову збереження з нею партнерських взаємин: 1) юридичне визнання незалежності України Антантою й призначення повноважних представників до Києва; 2) фінансова підтримка українського уряду; 3) пільги з боку Антанти в постачанні УНР товарною продукцією. Але на всі вимоги представники союзних держав відповіли відмовою, натомість зобов'язавши Генеральний секретаріат «не укладати окремого миру, навіть якщо вона (УНР. — *Авт.*) не може з фінансових міркувань вести війну», а також «не вступати в економічні зносини з нашими ворогами». У кінцевому підсумку, на переконання антантівських дипломатів, «український уряд мав увійти в контакт з іншими автономними державами Росії, а також з Румунією з метою протиставлення міцного заслону центральним імперіям», а для цього — ще й поставити свої Збройні сили під контроль військових місій союзників³⁰⁹.

Про людське око, переговори були відкладені, щоб українська делегація змогла проконсультуватися зі своїм урядом, а британський уряд 16 (29) січня 1918 р. повідомив французьких колег, що не зможе фінансово допомогти урядові вже юридично самостійної УНР, якщо вона погодиться постачати продовольство ворогові³¹⁰. Таким чином, Центральна Рада й уряд УНР з об'єктивних причин виявилися не в змозі виправдати сподівання Антанти й протистояти Німеччині та її союзникам, натомість українське керівництво пришвидшило переговорний процес у Бресті, що, зрештою, призвело до повного розриву з Антантою.

Але хоча Центральна Рада і Генеральний секретаріат з часу оприлюднення 3-го Універсалу неодноразово заявляли про намір здійснювати міжнародні відносини самостійно, а не через посередництво радянської Росії (начебто сигналізуючи про готовність узяти участь і в Брестській мирній конференції), остаточне рішення їм далось нелегко. Зокрема, українське керівництво усвідомлювало, що для повноцінної участі в переговорах треба мати не лише формальну, а й юридичну державну самостійність.

Нездоланна ж інерція політичного мислення, незнищенна віра у федералістські ідеали не давали змоги зважитися на рішучий крок. Жевріла надія й на замирення з більшовиками, з РНК — адже двостороння дипломатична активність щодо подолання українсько-російського конфлікту не знижувалася.

Водночас керівництво УНР бентежило те, що Центральні держави також добре розуміли складність ситуації і з перших же контактів почали тиснути на Київ із тим, щоб він офіційно проголосив самостійність УНР. Спочатку це викликало опір частини українського проводу. Так, на засіданні Генерального секретаріату 26 грудня (за ст. ст.) 1917 р. О. Шульгин говорив, що «незалежність нам підсовують німці і тому її не треба оповіщати», пропонував «помиритися з більшовиками». А прибічникам негайного проголошення самостійності глава зовнішньополітичного відомства тоді УНР відповів: «Німці признають незалежність України, але за це виторгують собі всі економічні впливи. З німецького боку насувається на нас велика небезпека. Треба спертися на всі живі сили Росії — нові республіки. *Самостійність нашою мас не підніме і армії нам не утворить. А одночасно прийдеться вести дужчу війну з Росією; в цій війні треба буде опертися на Германію, на її військову силу, а в результаті Україна буде окупірована Германією*»³¹¹.

Неважко було передбачити й те, що можливості для маневрів на Брестських переговорах у делегації УНР буде небагато. Та й відповідних потребам моменту кандидатів до делегації внаслідок природних причин (повної відсутності дипломатів бодай з якимось фаховим досвідом, необхідною освітою) знайти було неможливо. Тому на переговори було відправлено здебільшого молодих людей: В. Голубовичу (голови делегації) було 32 роки, М. Левитському — 37, М. Любинському — 26, М. Полозу (Полозову) — 27, О. Севрюку — 24 роки.

Не дивно, що, попри всі їхні потенційні особисті якості, на момент Брестської конференції вони об'єктивно були малопідготовленими до прямого зіткнення, жорстокого протиборства з грандами європейської дипломатії. Певною мірою це компенсувалося тим, що членів делегації двічі консультував М. Грушевський, який як вчений не лише досить чітко науково прогнозував поведінку всіх суб'єктів переговорного процесу, а й найбільш ґрунтовно й тонко

розумівся на суто українських проблемах, національних інтуїціях, ймовірних шляхах їх реалізації. Отже, принаймні частина лідерів Української революції, а серед них і голова Генерального секретаріату — В. Винниченко (та й певною мірою голова Центральної Ради М. Грушевський) були реалістами. І якщо вони робили відповідальний вибір, то це зовсім не означає, що вони були впевнені у правильності здійснюваних кроків, але альтернативи не знаходили чи не могли її реалізувати.

По прибутті до Бреста на попередній зустрічі з делегаціями Центральних держав 24 грудня 1917 р. (6 січня 1918 р.) В. Голубович виклав вищезначену позицію своєї делегації в **територіальному питанні**, але міністр закордонних справ Австро-Угорщини О. Чернін з обуренням заявив, що Відень погодиться визнати самостійність України (як необхідну умову для підписання нею мирного договору) в тому разі, коли Київ погодиться на дотримання таких умов: 1) завершення мирних переговорів у Бресті, а не в Стокгольмі, як це пропонував глава російської делегації Адольф Йоффе (1883–1927); 2) визнання за державний кордон між Австро-Угорщиною і УНР лінії проходження колишнього австрійсько-російського кордону; 3) невтручання однієї держави у внутрішні справи іншої³¹².

В. Голубович повідомив, що відповідь пізніше, а після прибуття до Бреста наркома закордонних справ більшовицької Росії Л. Троцького, який замінив на чолі більшовицької делегації А. Йоффе, виступив із промовою на другому пленарному засіданні 28 грудня 1917 р. (10 січня 1918 р.) й наголосив, що УНР *«починає теперішнім моментом своє міжнародне існування, яке вона втратила більш, ніж 250 років тому, і вступає в міжнародні зносини в цілій об'ємі своїх прав на цим полі. На основі попереднього представлення (нота Генерального секретаріату від 11 грудня. — Авт.) вважає правительство УНР правильним зайняти на теперішніх мирових переговорах самостійне становище»*. Прийнятними умовами миру для України називалися відмова від анексій і контрибуцій, надання допомоги малим державам і народам, які найбільше постраждали від війни, право УНР самостійно виступати в міжнародних справах і створення федерального уряду Росії з представників державних утворень, які виникли на її території³¹³.

Глава делегації Німеччини — статс-секретар закордонних справ Ріхард фон Кюльман (1873–1948) дипломатично поцікавився у Л. Троцького, як слід розглядати делегацію Центральної Ради — як самостійну, чи як підрозділ петроградської делегації? Л. Троцький самовпевнено відповів, що українська делегація — цілком самостійна й жодного зв'язку з російською не має. І оскільки радянська Росія визнає право кожної нації на самовизначення аж до цілковитого відокремлення, він не протестує проти участі делегації В. Голубовича в мирних переговорах. Очевидно, більшовики були зацікавлені в затягуванні переговорного процесу в Бресті в надії на революційний вибух у Німеччині, чи, як мінімум, у відстрочці підписання ганебного для Петрограда договору, й намагалися відвернути увагу Центральних держав на Україну.

Через дві доби — 30 грудня 1917 р. (12 січня 1918 р.) з аналогічною заявою від імені Центральних держав виступив О. Чернін, який наголосив **на визнанні УНР «вже тепер самостійною, вільною, суверенною державою, яка є в стані самостійно укладати інтернаціональні договори»**. Вимоги делегації Центральної Ради дійсно змусили Центральні держави на певний час забути про переговори з більшовицькою Росією, коли генерал-майор Гофман за дорученням графа Черніна з'ясував, що українські умови миру полягають у «приєднанні до Великої України українських земель Австро-Угорщини та Холмщини»³¹⁴.

Якщо Німеччина могла спокійно погодитися на передачу УНР Холмщини й Підляшшя, оскільки існування потужної Речі Посполитої було не в стратегічних інтересах Берліна, то Дунайська імперія опинилася в скрутному становищі з огляду на вже погоджений із Німеччиною восени 1916 р. план австрійсько-польського вирішення проблеми Східної Галичини. Та й знаючи можливості «Кола польського» (національного польського представництва в рейхсраті), О. Чернін не наважувався прийняти якісь певні рішення, хоча й добре знав, що без них не вдасться уникнути проблеми голоду в австрійській столиці. Звичайно, віддавати Східну Галичину й українську частину Буковини Києву у Відні не збиралися, але внутрішньополітична криза й економічний крах монархії змушували австрійське керівництво до пошуків компромісу³¹⁵.

Питання майбутнього Східної Галичини вперше обговорювалося на офіційному рівні під час конфіденційної зустрічі німецької й української делегацій 31 грудня 1917 р. (13 січня 1918 р.). В. Голубович, як його й інструктував М. Грушевський, почав з того, що «Східна Галичина настільки пов'язана з українським народом національними та культурними інтересами, що становить, без сумніву, його нерозривне ціле»³¹⁶. Але О. Севрюк, «молодий письменник з втомленим обличчям»³¹⁷, дещо пом'якшив підхід глави делегації, заявивши: «Ми маємо достатньо підстав для висновку, що українська Галичина не має бажання увійти до нашої держави: ми цього також не хочемо. Ми тільки бажаємо, щоб принцип самовизначення, який ставимо на передній план, поширювався на населення української Галичини»³¹⁸.

Статс-секретар Р. Кюльман відповів, що він «не уповноважений говорити від імені Австро-Угорщини», але претензії на територіальну цілісність союзника не є предметом дискусії. На завершення розмови керівник німецької дипломатії все ж дав зрозуміти українцям, що успіх переговорів з австро-угорською делегацією залежатиме від позиції Берліна, якого цікавлять, передусім, торговельно-економічні відносини з УНР.

З (16) січня 1918 р. питання про Східну Галичину було порушене вже на спільному засіданні німецької, австро-угорської й української делегацій, де В. Голубович і О. Севрюк торкнулися його міжнародного значення. «Монархія має спільні кордони з новою українською державою, тому ми від усього серця сподіваємося, — наголосив О. Севрюк, — що в майбутньому не буде темних плям, які зможуть завадити дружнім відносинам між обома державами. А вони будуть можливі, за нашим переконанням, лише в тому випадку, коли нашому народові будуть гарантовані культурні та народно-політичні права»³¹⁹. О. Чернін, у принципі, погодився з таким підходом, коли у відповідь зазначив, що з огляду на існування незалежної української держави над Дніпром «елементарним завданням австрійського уряду є створення для своїх українців таких умов, за яких вони могли б добровільно знаходитись у межах Австрійської імперії тривалий час»³²⁰.

Логічно, що на подальших засіданнях остання думка глави габсбурзької дипломатії набула розвитку й більш окреслених форм, зокрема, 6 (19) січня граф Чернін заявив, що «Австрія гарантує

національний і культурний розвиток для українського населення, яке проживає в монархії, шляхом створення для українців Східної Галичини окремої провінції у складі Австрії»³²¹. На зауваження ж В. Голубовича, що українці проживають не лише у Східній Галичині, а й на Буковині та в Угорській Русі (Закарпатті. — *Авт.*), О. Чернін запевнив: «Північна Буковина, де більшість населення українці, входить до української провінції, а включення Угорської України до цього територіального компромісу повністю виключене»³²².

Таким чином, уперше в ході Брестських переговорів дипломати з Бальгаузпляц прилюдно погодилися на створення в імперії Габсбургів українського коронного краю. Безперечно, це був вимушений крок, спричинений катастрофічним станом австрійської економіки й нарощуваням революційним та антивоєнним рухом. Як зазначив тоді у своєму щоденнику О. Чернін, «з часу, коли почалися заворушення, українці знають про наш стан і про те, що ми мусимо підписати мир, щоб отримати зерно. Тепер вони вимагають окремого статусу для Східної Галичини. Це питання мусить вирішуватись у Відні, а австрійське міністерство повинно сказати вирішальне слово»³²³. А 21 січня (за н. ст.) міністр записав: «Уплив заворушень у Відні значно більший, ніж я думав, — дійсно катастрофічний. Українці вже не ведуть переговори, вони диктують»³²⁴.

По суті, габсбурзька делегація опинилася «між двох вогнів», оскільки відчувала серйозний тиск і з боку австрійських політичних партій та громадських об'єднань. Відомий віденський політик — депутат парламенту й крайового сейму Гайнріх фон Оберляйтнер повідомляв листом О. Черніна про численні збори німецьких депутатів усіх рівнів, які «схилилися до думки про необхідність укладення вигідного договору з Україною»³²⁵. Навіть Союз феміністок у Будапешті й австрійське керівництво міжнародного жіночого комітету «За міцний мир» направили незалежно один від одного главі імперської делегації в Бресті спеціальні послання з вимогою «укласти мир на основі права народів на самовизначення».

Скориставшись 10-денною перервою в ході Брестських переговорів, що була зроблена на прохання російської делегації після пред'явлення відомого «ультиматуму Гофмана», О. Чернін

ініціював обговорення на найвищому рівні умов **«українського миру»**. Воно відбулося 22 січня 1918 р. (за н. ст.) під головуванням імператора Карла I, причому позиції учасників діаметрально розділились. Особисто міністр закордонних справ виходив з того, що прийняття українських умов миру («відділення Східної Галичини та Буковини») може мати для Дунайської монархії далекосяжні наслідки, але «якщо вимоги української делегації будуть відкинуті, то з Бреста-Литовського доведеться поїхати додому ні з чим». О. Чернін підкреслив, що в мирному договорі буде й умова, за якою Австро-Угорщина одержить усі необхідні продукти, крім того, австрійці зможуть у подальшому вимагати для поляків УНР національної автономії. Це дещо нейтралізує невдоволення Польщі, якщо Київ отримає Холмщину й Підляшшя³²⁶.

Главу зовнішньополітичного відомства підтримав міністр-президент Австрії Е. Зайдлер, який наголосив на очевидності потреби підписання мирного договору й запевнив присутніх у тому, що попри гостру опозицію поляків він знайде у парламенті 2/3 всіх голосів, щоб ухвалити проект закону про українську провінцію. Але його угорський колега — міністр-президент Шандор Векерле (1848–1921), вдовольнившись тим, що «українці не отримали жодних концесій в Угорщині», побачив у створенні української автономії небезпечний для імперії Габсбургів прецедент. Він попереджав, що, «дозволяючи чужій державі втручатись у внутрішні справи Австрії, уряд, у результаті, став на похилу площину»³²⁷.

Проти вимог делегації Центральної Ради виступив і міністр фінансів — граф Стефан Буріан фон Раєч (1851–1922), який наголосив, що війна може змінити державний устрій імперії, однак ці зміни мусять бути проведені урядом, але аж ніяк не нав'язані кимось. «Якщо ж дійсно доведеться ділити Галичину, — сформулював слушну пораду міністр, — то *не варто включати відповідні статті до мирного договору, а оформити їх як таємний додаток*»³²⁸. Підсумовуючи обговорення, імператор Карл I висловився на користь «миру з Україною на основі поділу Галичини», надавши, таким чином, своєму міністрові закордонних справ усі повноваження на підписання мирного договору на українських умовах. *Імператор наказав О. Черніну без миру з українцями не повертатися.*

В особливій нагоді перерва в Брестських переговорах стала й делегації Центральної Ради, оскільки дедалі жорсткіше проявлялася, так би мовити, «протокольна» позиція країн Четвертого союзу: *вони не згоджувались укласти договір із державним утворенням, яке мало дуже розмитий статус і неясні перспективи — звійде воно до неіснуючої на той момент федерації, чи досягне самостійності тощо*. І це не було лише дотриманням формальностей. Німеччина та Австро-Угорщина поводитися дуже прагматично: вони намагалися створити найсприятливіші умови для досягнення власних інтересів, передусім матеріальних, на «законних підставах». Дивилися вони й у майбутнє, прагнучи наперед забезпечити вигоди свого міжнародного становища в повоєнній Європі.

Досвідчені дипломати Німеччини й Австро-Угорщини в даному разі відкидали специфічний для міжнародного діалогу стиль і вимагали розв'язати питання про самостійність України. Так, генерал М. Гофман повідомив українських делегатів, що коли вони хочуть мати формальне право підписати мир незалежно від того, чи укладе його радянська Росія, то український уряд мусить формально проголосити повну самостійність УНР. Не випадково між доповіддю делегації в Малій раді 9 (22) січня й остаточним рішенням про необхідність 4-го Універсалу був прямий логічний зв'язок (хоча вичерпувати проблему державницького статусу України на підставі дії лише одного чинника не варто — вона була значно багатоаспектнішою і складнішою). У тому ж ключі — нагальної потреби вести незалежну, самостійну зовнішню політику — витримана й «Відозва Генерального Секретаріату до народу України про мирні переговори» від 8 (21) січня 1918 р.³²⁹ Завданням негайно укласти мирний договір (як першорядним аргументом) мотивував необхідність ухвалити 4-й Універсал і голова Центральної Ради М. Грушевський, коли представляв документ Малій раді в ніч із 11 (24) на 12 (25) січня 1918 року.

Проголошення Української Народної Республіки «самостійною, ні від кого не залежною, вільною, суверенною державою українського народу» стало надзвичайно важливою віхою національного державотворення, відкривало перед нацією якісно нові горизонти на міжнародній арені. В Універсали заявлялося: «Зо всіма сусідніми державами, як то Росія, Польща, Австрія,

Румунія, Туреччина та інші, ми хочемо жити в згоді й приязні, але ні одна з них не може втручатися в життя самостійної Української Республіки»³³⁰.

Однак закріплення в найвищому акті нового статусу УНР відбулося в той момент, коли вона в буквальному розумінні слова була за крок від загибелі. На Київ наступали більшовицькі війська, радянська влада в ті дні була проголошена вже в Житомирі, Сімферополі, Миколаєві й Одесі, 16 (29) січня почалося повстання частини київського гарнізону й робітників заводу «Арсенал», дуже швидко з'ясувалося, що чинити їм ефективний опір просто нема кому.

До того ж із поновленням переговорного процесу в Бресті 17 (30) січня 1918 р. становище делегації Центральної Ради (її очолював О. Севрюк, оскільки В. Голубович 18 (21) січня 1918 р. був затверджений IX сесією Центральної Ради Головою Ради народних міністрів УНР і міністром закордонних справ³³¹) погіршилося у зв'язку з прибуттям до Бреста представників харківського радянського уряду — голови Центрального виконавчого комітету рад, лівого українського соціал-демократа Юхима Медведєва (1886–1938) і народного секретаря військових справ Василя Шахрая (1888–1919).

Під час перебування Л. Троцького в Петрограді більшовицьке керівництво вирішило домогтися усунення делегації Центральної Ради від переговорів у Бресті, а натомість домовитися із західними партнерами про участь у конференції делегації радянської України. Звичайно, без ускладнень здійснити цей план було неможливим через очевидну його невідповідність для країн Четвертого союзу. Але розрахунок базувався на тому, що вони змушені будуть реагувати на реалії — повсюдне поширення влади рад і звуження до мінімуму впливу Центральної Ради з явною перспективою її зникнення з політичної арени взагалі.

На Брестській мирній конференції розгорнулася кількадемна полеміка — яку з українських делегацій вважати правомочною. Більшовицькі представники доводили західним дипломатам, що підписувати мир із Центральною Радою — однаково, що мати справу з «учорашнім днем», оскільки влади Генерального секретаріату в Україні фактично не існує і Центральні держави ризикують в очах усього світу опинитися в анекдотичному

становищі тощо. Опонуючи їм, О. Севрюк нагадав, що з прийняттям 4-го Універсалу УНР творить незалежну ні від кого політику, а який з українських урядів — київський чи харківський — буде творити кращу політику для українського народу, це належить до внутрішніх справ, які жодна з країн не має права контролювати.

Потім виступили Ю. Медведєв і Л. Троцький, які заперечували право київської делегації виступати на мирних переговорах, закидаючи їй таємність переговорів з Четверним союзом, погрожували, що український народ не визнає тих договорів, які підписуть представники Центральної Ради. А далі наголосили, що визнання самостійності або незалежності будь-якої держави не можна вважати визнанням того чи іншого уряду цієї держави, Л. Троцький згадав навіть неусталеність меж Української Республіки. А доки межі, мовляв, неусталені, порозуміння між делегацією Центральної Ради та країнами Четверного союзу бути не може.

Перелом у дискусії забезпечив 20 січня (2 лютого) 1918 р. М. Любинський, чия промова дуже вразила присутніх. Спочатку він зазначив, що представники держав, які ведуть мирні переговори, не повинні втручатись у внутрішні справи своїх супротивників. 4-й Універсал Центральної Ради проголосив незалежність УНР, і тому віднині вона буде творити власну зовнішню політику. Ленінський Раднарком кричить про демократію, а сам розігнав Всеросійські установчі збори й «спирається на багнети наймитів червоної гвардії». Принцип самовизначення націй більшовики проголошують лише на словах, наголошував український дипломат, а насправді — розганяють політичні збори, розстрілюють політиків і підкопуються під авторитети молодих республік. Українська Центральна Рада обрала перший український уряд — Генеральний секретаріат, український народ творить власну державу, і для втручання у внутрішні справи України петроградський уряд не має жодних підстав.

Далі М. Любинський з'ясував причини утворення Центрального виконавчого комітету рад у Харкові й початку війни з радянською Росією. «Наша будучина, наша історія, наше потомство і широкі маси працюючого народу, які стоять по обох боках фронту, рішають самі про те, хто з нас правий і хто винуватий,

хто соціаліст і хто контрреволюціонер, хто творить, а хто руйнує створене», — закінчив він. Вражений красномовством молодого дипломата, Л. Троцький обмежився лише їдким зауваженням, що влада Центральної Ради вже не існує, а єдиною територією, якою вона може розпоряджатись, є кімнати її представників у Бресті³³².

Ще більше більшовицький нарком був спантеличений спеціальною заявою О. Черніна щодо підтвердження повноважень делегації Центральної Ради і офіційного визнання УНР незалежною державою, що має право самостійно укладати міжнародні договори. Але того ж дня О. Чернін у присутності Р. Кюльмана й М. Гофмана на сепаратній нараді з українськими представниками вчинив на них безпрецедентний тиск. Від імені Австро-Угорщини й Німеччини він наголосив, що уряд УНР перебуває в безнадійному стані, а тому слід негайно підписати підготовлений проект договору. У ньому містилися лише три позиції: загальна констатація завершення стану війни; намір встановити дипломатичні та консульські відносини між Центральними державами та УНР; зобов'язання УНР поставити Центральним державам 1 млн тонн збіжжя та інших харчових продуктів. Усі інші питання відкладалися до спеціального їх погодження урядами³³³.

Тоді українські дипломати, заохочені підтримкою ерцгерцога Вільгельма фон Габсбурга-Льотрінгена (1895–1948) (за звичку носити вишивану сорочку, подаровану одним із уланів-українців, отримав прізвисько Василь Вишиваний) і сенатора рейхсрату М. Василька, запропонували свій контрпроект. У ньому було теж три пункти: кордон у Холмщині пролягає за етнографічним принципом; зобов'язання УНР надати Центральним державам збіжжя і сировину має бути зафіксоване окремою додатковою угодою; зобов'язання Австро-Угорщини провести кордон на підставі етнографічного поділу Галичини на Західну і Східну й утворити зі Східної Галичини та Буковини коронний край. Після офіційного ознайомлення партнерів із цими умовами керівники австро-угорської та німецької делегацій О. Чернін і Р. Кюльман терміново виїхали до Берліна, де було влаштовано широку нараду вищих урядовців обох держав.

А щоб застрахуватися від майбутньої критики з боку польських і угорських опонентів, О. Чернін розпорядився надати йому

добре відому, але все ж найсвіжішу інформацію про українців і український рух в імперії Габсбургів. Генштаб підготував 5 лютого для міністра доповідну записку «Україна. Огляд економічного, історичного, політичного та військового розвитку», що зайвий раз підтвердила обґрунтованість українських претензій на національно-територіальну окремішність у Дунайській монархії. 4,38 млн українців становили абсолютну більшість у трьох місцевостях: у Східній Галичині — 70 %, у Північно-Західній Буковині й Північно-Східній Угорщині — 80 %.

Тим часом, 5–6 лютого 1918 р. (за н. ст.) у Берліні відбулася урядова нарада за участю німецького канцлера графа фон Гертлінга, державного секретаря фон Кюльмана, генерала Е. Людендорфа, віце-канцлера Фрідріха фон Пасра (1847–1931), графа О. Черніна, графа Єроніма Коллоредо (1870–1942) та інших осіб. На ній остаточно було вирішено «за всяку ціну заключити з Україною мир і дати їй оружну допомогу, якщо вона сама її попросить». По суті, було отримано принципову згоду на варіант угоди, запропонований українською делегацією. Однак часу на уважне редагування підсумкового документа практично не було: з України надходили тривожні повідомлення, а коли 25 січня (7 лютого) 1918 р. О. Чернін і Р. Кюльман повернулися до Бреста, Л. Троцький повідомив, що він дізнався про падіння Центральної Ради, і тепер країни Четверного союзу будуть підписувати договір з урядом, який не існує.

Глава російської делегації запропонував навіть направити комісію з трьох делегатів — українського, російського та австрійського для перевірки стану речей. Українські делегати, які розмовляли з Києвом 22–23 січня (4–5 лютого), знали про катастрофічне становище Центральної Ради, але все-таки згодилися послати комісію до Києва. Але раптом Л. Троцький чомусь передумав, і комісія так і не виїхала. Делегація УНР ще до полудня 26 січня (8 лютого) через спеціального кур'єра отримала відомості, що Центральна Рада напередодні залишила Київ, однак утаємничила інформацію до підписання в ніч на **27 січня (9 лютого) Брестського мирного договору** між Українською Народною Республікою, з одного боку, і Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною — з іншого.

Він складався з власне мирного договору (основного документа), 4-х додаткових договорів до нього — українсько-німецького,

українсько-болгарського, українсько-турецького, українсько-австро-угорського й ряду таємних додатків (протоколів). Мирний договір був укладений у п'яти примірниках і підписаний безпосередніми учасниками переговорів: від української сторони — О. Севрюком, М. Любинським, М. Левитським; від німецької — Р. Кюльманом; від австро-угорської — О. Черніним; від болгарської — прем'єром В. Радославовим, послами Андрієм Тошевим (1867–1944) та Іваном Стояновичем, полковником Петром Ганчевим і Теодором Анастасовим; від турецької — великим візиром Талаат-пашею, міністром закордонних справ Ахметом Мессімібеєм, послом у Німеччині Ібрагімом Гаккі-пашею та генералом Ахмедом Іццет-пашею.

Це був акт геополітичного масштабу, **перший мирний договір Першої світової війни**, який клав край кривавій бійні на велетенських просторах з десятками мільйонів населення. На дипломатичному фронті досягалося одне із стратегічних завдань Української революції, яке було цілком співзвучним жаданням народів воюючих країн, всього людства. Водночас патріотично-демократичні сили одержували ще один шанс продовжити вже при вирішальній підтримці зовнішньополітичного чинника процес українського державотворення, національного відродження.

Головний документ засвідчував завершення стану війни між УНР, з одного боку, і Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією, Османською імперією, — з іншого, а також їхнє бажання жити в мирі й дружбі. Сторони відмовилися від взаємних претензій територіальних і матеріальних, обмінювалися військовополоненими, зобов'язувалися налагодити економічні взаємовідносини.

Але підписані документи не вповні однозначно розв'язували територіальні та національно-політичні проблеми. Кордон між УНР і Австро-Угорщиною мав залишатися таким же, як до війни з Російською імперією, а кордон з Польщею мав пролягати приблизно по лінії Тарноград — Білгорай і далі вздовж західної межі Холмської губернії. Загальний орієнтир зводився до того, що західна частина Холмщини, яку заселяли переважно поляки, мала відійти до Польщі, а східна, де переважали етнічні українці, — до України. Однак остаточне вирішення питання про лінію розмежування мала вирішити спеціальна змішана комісія «згідно з етнографічними відносинами і з оглядом на бажання

населення», тобто за принципом національного самовизначення. Причому евакуація окупованих територій, передусім Волині й Холмщини, мала проводитися пізніше й поступово (взагалі без зазначення термінів), що позбавляло українську сторону впевненості в реалізації домовленості.

Віншому *таємному документі-декларації*, на яку погодилися делегації УНР і Австро-Угорщини, мова йшла про те, що майбутні приязні міжнаціональні відносини будуть скріплені наданням польській, єврейській і німецькій меншинам в Україні та українському населенню Австрії можливостей для повноцінного розвитку. В УНР відповідні закони (про національно-персональну автономію) почасті були вже схвалені. Українські делегати взяли до відома обіцянку австрійського уряду не пізніше 20 липня 1918 р. внести до рейхсрату законопроект, згідно з яким «ті частини Східної Галичини, де переважає українське населення, будуть відділені від королівства Галичини і злучені з Буковиною в один суцільний коронний край», та що «австрійський уряд буде всіма способами, які дає йому конституція, змагати до того, щоби цей законопроект оддержав силу закону». Дана таємна декларація мала втратити силу, якби Україна не виконала котроїсь з умов договору³³⁴.

Таким чином, створення коронного краю передусім було «зв'язане» на умову, що Україна надасть у розпорядження Центральних держав до 31 липня 1918 р. 1 млн т збіжжя. Зрештою, цей пункт перетворився на центральний, у зв'язку з чим Брестський мир одержав назву «*хлібного миру*». Про наявність в Україні лишків хліба, що перевищують 1 млн т, і готовність надати їх партнерам за еквівалентну масу промислових товарів, а також допомогу в налагодженні роботи транспорту було зроблено протокольну заяву української сторони ще за два дні до підписання основного договору. Цей документ, таким чином, передував усім іншим, виявився висхідним і увійшов як визначальний до пакету брестських домовленостей.

Добре розуміючи, що згадані обсяги продовольства Центральній Раді й Раді народних міністрів зібрати й відправити союзникам буде явно не під силу, Центральні держави домоглися, щоб у спеціальному таємному протоколі було передбачено відрядження в Україну військового і технічного персоналу, що

на ділі означало передачу вирішення цього питання в неукраїнські руки. Ще одне застереження протоколу зводилося до того, що сумніви у можливості здійснення економічних статей домовленостей в обумовлений термін — до 31 липня 1918 р. стануть достатньою підставою для відмови Австро-Угорщини від ратифікації мирного договору в цілому.

Отже, Україна мала сплатити явно неадекватну ціну за обіцяну допомогу, при цьому її ще й брутально ошукували, формулюючи заздалегідь нереальні шляхи вирішення питань про Холмщину, Підляшшя, коронний край, закладаючи нееквівалентний обмін товарами. Однак навіть підписані в Бресті документи західні політики суттєво й однобічно скоригували вже в перші ж дні після офіційного укладення миру, про що йтиметься нижче. Новоявлені партнери й «союзники» скористалися спритно й сповна безвихідним становищем проводу УНР, нав'язавши йому пряму воєнну інтервенцію й окупацію Наддніпрянщини. Кожне положення підсумкових документів обумовлювалося такою безліччю застережень, що за реалістичного погляду на них ставало зрозуміло: або Україна сплачуватиме неадекватну ціну за обіцяну допомогу, або її брутально, принизливо ошукають, як це було, наприклад, з абсолютно нездійсненими умовами, за яких на користь УНР начебто вирішувалися питання про Холмщину, Підляшшя та Східну Галичину.

Водночас не слід скидати з рахунку, що перша ж широкомасштабна зовнішньополітична акція Української Народної Республіки — участь у Брестській мирній конференції — ознаменувалася перетворенням щойно відродженої національної держави на повноправний суб'єкт міжнародних відносин, практично миттєвим європейським визнанням. Проте досягнутий на конференції успіх — укладення мирного договору — надав такої зловісної ролі зовнішньополітичному чинникові, що саме він став вирішальним у загибелі тієї ж держави, перервав республікансько-демократичний етап Української революції, поставив націю перед необхідністю долати нові випробування.

Українці обурено відреагували на Брестський мир УНР із Центральними державами дипломати Антанти в Києві, Петрограді та Яссах, які ще два-три тижні тому були за крок від укладення широкомасштабної фінансово-економічної угоди з Києвом.

Військовий аташе при французькій місії в Росії капітан Жак Садуль (1881–1956), що відверто симпатизував більшовикам і невдовзі вступив до французької секції при РКП(б), писав 23 лютого (за н. ст.) 1918 р. до колишнього міністра озброєнь і на той час іще однопартійця — одного з лідерів **Об'єднаної соціалістичної партії** Альбера Тома (1878–1936) про розчарування серед співвітчизників-дипломатів. На думку цього офіцера, що був відряджений до Петрограда у вересні 1917 р. задля інформування офіційного Парижа про Російську революцію, недавнє загравання з УНР було невиправданим і авантюричним.

«Якби ми в Україні не були на боці української буржуазії, — писав Ж. Садуль, — заохочуючи, морально по крайній мірі, її виступи проти більшовиків, Україна була б ще російською, і її уряд не почав би сепаратних перемовин. Вона б брала участь у спільних австро-німецьких перемовинах як невід'ємна частина Російської Федеративної Республіки. Сепаратний мир між Україною та Німеччиною — це Росія, відрізана від свого хліба, від своєї руди, свого вугілля, своїх промислових центрів. Це мир, якого дуже важко уникнути. І це мир, ще більш необхідний для ізольованої та оточеної Румунії. В посольстві починають віддавати собі звіт у наслідках цієї помилки»³³⁵.

Відповідно їй французькі газети відповіли на звістку про мир і «союз» УНР із Центральними державами різкими нападами на кшталт «Зрада України» (назва статті в «L'Evenement»); «підлість України, яка встромила ніж у спину героїчній румунській армії» («Victoire»); «мир падлюк і спекулянтів» («Le Pays»); «мир жадоби і цинізму» («Paris-Midi»), а «Le Temps» написав, що українські делегати, які підписали Брестський мир, є лише тінню якогось уряду, і що сам договір з українцями є нічим іншим, як ще одним зайвим «шматком паперу»³³⁶. Не варто й казати, що реакція офіційного Парижа була подібною ж, але по-дипломатичному стриманішою.

Водночас, заради історичної істини, варто зауважити, що окремі високопосадовці в Парижі досить швидко усвідомили: різкий поворот українських зовнішньополітичних пріоритетів — від проантантського (профранцузького) до австро-німецького — багато в чому був зумовлений помилками й непередбачуваністю офіційних французьких представників, зокрема генерала Ж. Табуї. Зокрема, секретар політичного відділу МЗС Франції Франсуа

Клеман-Сімон у довідці урядові «Представництво Франції в Україні» від 8 лютого 1918 р. зазначив: «Генерал Табуї, незрівнянний в реорганізації армії і в переможному протистоянні максималістським частинам, не має, з політичної точки зору, того впливу на Центральну Раду і міністрів, який був би потрібен».

Це сталося тому, що Ж. Табуї мало звертав уваги на українські вимоги, не мав довіри Генерального секретаріату й не зумів використати допомогу Ж. Пелісьє. Тому з усіх подій, що сталися в Україні, Ж. Табуї не зміг передбачити жодної тощо. Довідка Ф. Клеман-Сімона завершувалася висновком, що «місія генерала Табуї не дала ніякого вдалого результату; нема жодних підстав думати, що в майбутньому вона буде кориснішою, бо хоч її обтяжує лише кількатижневе минуле, воно ставить його місію у не вигідне становище. Було б необхідним доручити новому представнику опікуватися нашими інтересами в Україні»³³⁷. 10 (23) лютого 1918 р. генерал Ж. Табуї залишив Україну.

Коли ж впливова «Manchester Guardian» 6 лютого 1918 р. зазначила, що «поза сумнівом, французький уряд поспішив надати Центральній Раді фінансову й іншу допомогу», і через французького посла це стало відомо в Парижі, Ф. Клеман-Сімон відповів: «Це правда, що така допомога була передбачена до переговорів України в Брест-Литовську для створення емісійного банку. Але фактично ці проекти не мали жодного продовження, й Україні ми не надали ніякої допомоги будь-якого виду. Франція навіть офіційно не визнала Україну і виступила з категоричним протестом проти підписаного нею миру»³³⁸.

Але така самокритична й об'єктивна оцінка українського вектора східної політики Франції була, на жаль, винятком — **взимку 1917–1918 рр. Антанту найбільше цікавила проблема збереження в тому чи іншому вигляді Східного фронту проти Центральних держав, а не питання політичного ладу чи територіальної цілісності Росії.** Як стверджувалося в одному з аналізів британського МЗС стосовно тогочасних перспектив України, що став відомий французьким союзникам, «матеріально підтримувати Україну — означає провадити небезпечну політику. Краще мати з нею офіційно-дружні стосунки, надавати моральну підтримку: але якщо підтримувати матеріально, то є ризик бути ошуканими... Спробувати повністю повернути

більшовиків проти Німеччини — це єдино можлива політика, якої треба дотримуватися в Росії. Необхідно домовлятися з ними. Тому не треба, щоб Троцький міг підозрювати Францію у зміцненні України»³³⁹.

Зрештою, 29 січня (за н. ст.) 1918 р. британський уряд поставив французьких партнерів до відома, що не допомагатиме УНР фінансово, якщо та погодиться постачати продовольство Центральним державам. Більш того, Лондон не виключав можливості надання допомоги ленінському РНК, якщо РСФРР не підпише сепаратного миру з Четверним союзом. Крапку в цій історії поставив особисто прем'єр Франції Ж. Клемансо, який 5 лютого повідомив міністра фінансів, що «в теперішніх обставинах, коли представники України прагнуть укласти окремих мир із Центральними державами, не може йтися про здійснення раніше підготовлених проєктів нашої фінансової підтримки урядові цієї країни»³⁴⁰.

3.2. *Наслідки «шлюбу з розрахунку»: УНР і Центральні держави після Брестського миру*

Розробляючи й укладаючи в Бресті мирну угоду із Центральними державами, особливо після втрати Києва, керівництво УНР розраховувало на допомогу Берліна й Відня в боротьбі з більшовицькою агресією. Характер і умови цієї підтримки спершу не були чітко визначені, М. Любинський навіть згадував, що «генерал Гофман, бажаючи прискорити наші мирові переговори, часто нам нагадував про 45–70 тисяч полонених (українців. — Авт.), які знаходяться в Германії і можуть по підписанню миру виступити організованою силою на оборону волі України. Пізніше ми — підписуючи мир — мали цю обіцянку на увазі»³⁴¹. Безперечно, використати військові частини, сформовані за сприяння СВУ з полонених українців у німецьких таборах Вецляр, Зальцведель, Раштат та ін., було набагато більш прийнятним для УНР, ніж спиратися на регулярні війська Німеччини.

Однак відразу ж після підписання мирної угоди німецька сторона, маючи на увазі вирішення стратегічного завдання — поставок з України продовольства й сировини, інспірувала

звернення української мирної делегації за прямою збройною допомогою. 30 січня (12 лютого) 1918 р. М. Любинський підписав звернення до німецького народу, в якому наголошувалося, що більшовики розпочали варварську агресію проти УНР, молода Українська революція опинилася в небезпеці, а Центральна Рада збирає сили для відсічі. У документі висловлювалася надія, що миролюбний і організований німецький народ не залишиться байдужим до страждань українців і прийде їм на допомогу. Аналогічне звернення було складене й до народів Австро-Угорщини.

Про справжню мету військової допомоги УНР генерал М. Гофман у спогадах писав досить відверто: *«Коли центральні держави хочуть мати хліб із хлібного миру з Україною, то мусять самі його взяти. Ми сказали «а» і мусимо сказати «б»*³⁴². За таких умов уряд УНР і Центральна рада не мали альтернативи, до того ж ці інституції, відступивши з Києва, залишилися без постійного зв'язку з мирною делегацією, члени якої нерідко були змушені діяти на свій розсуд.

Досвідчені дипломати Німеччини й Австро-Угорщини добре усвідомлювали критичне становище нових «союзників» і намагалися скористатися ним у своїх цілях. 1 (14) лютого 1918 р. в Житомирі Рада народних міністрів під головуванням прем'єра В. Голубовича, на якого були покладені й обов'язки міністра закордонних справ, підтвердила порушене 30 січня прохання про бажаність військової допомоги з боку Центральних держав. Причому глава уряду наголосив, що *«військова допомога не буде мати характер вмішування в наші внутрішні справи»*³⁴³.

Одразу після підписання Брестського мирного договору німці почали готувати свої війська до походу в Україну. Вже 5 (18 лютого) німецька група армій (більше 20-ти піхотних і 5-ти кавалерійських дивізій) генерал-полковника Олександра фон Лінзінгена (1850–1935) (саме йому свого часу вдалося двічі зупинити наступ російських військ — у Карпатах взимку 1915 р. й на Волині влітку 1917 р.) розпочала просування вглиб української території вздовж залізниці Луцьк – Рівне – Козятин – Бердичів, а також із Ковеля на Сарни – Коростень. Кавалерійські та бронечастини з Луцька рухалися на Рівне – Житомир, 11 (24) лютого німецькі війська зайняли Житомир, того ж дня перейшли в наступ уздовж залізниці

Львів – Тернопіль – Жмеринка – Вапнярка – Одеса війська 2-ї австро-угорської армії фельдмаршала Едуарда Бем-Ермолі.

Розуміючи необхідність координації дій з німецькою стороною, 15 (28) лютого Рада народних міністрів упровадила посаду *головного комісара уряду УНР* при штабові генерала О. Лінзінгена, на яку був призначений військовий старшина Бронський. Йому надавалися надзвичайно широкі повноваження з встановлення на звільнених територіях цивільної влади аж до права тюремного ув'язнення та висилки українських громадян³⁴⁴. А п'ятьма днями раніше, у зв'язку з початком наступу німецьких військ, уряд УНР видав спеціальну відозву «До всієї людності Української Народної Республіки», що мала пояснити причини прийняття німецько-австрійської військової допомоги.

Вони полягали у прагненні «швидше покласти кінець грабуванню України, щоб швидше приступити після заключення миру до переведення земельного закону і закону про поліпшення долі робітництва». У документі наголошувалося, що разом із німецькими військами «знищити нелад та безладдя та завести спокій та добрий лад на нашій землі» йдуть українські січові стрільці, а також колишні військовополонені, сформовані в окрему дивізію («*синьжупанників*»). У зверненні навіть містилося твердження, що дружні іноземні війська будуть діяти «під проводом Польового штабу нашої держави»³⁴⁵.

Аналогічну відозву у Бресті оприлюднила й українська мирна делегація. Вона відрізнялася різкою антиросійською налаштованістю й намаганням переконати українців у дружніх намірах союзників. Зокрема, у відозві підкреслювалося: «Віднині німці вже не вороги нам, і ми кличемо всіх громадян Української Народної Республіки спокійно і довірливо зустрічати німецьке військо і ставати разом із ним до оборони рідного краю від кацапських розлючених підкуплених банд»³⁴⁶.

Таким чином, керівництво УНР надавало великого значення роз'ясненню причин приходу німецько-австрійських військ в Україну, оскільки розуміло небезпеку інерції їхнього ворожого психологічного сприйняття населенням. Напередодні вступу частин німецької армії до Києва пресовий орган УСДРП «Робітнича газета» вмістила відозву «До спокою», в якій наголошувалося, що УНР і Центральні держави уклали мирну угоду, тому

німецьке військо «вступає, як військо приязної нам держави», а австрійське військо також іде в «порозумінні з Центральною Радою». Містилася й теза про їхню підпорядкованість розпорядженням українського уряду³⁴⁷.

Крім того, постійно робилися спроби переконати українську громадську думку, що поряд із німецько-австрійськими силами боротьбу проти більшовиків веде й українське військо. Зокрема, міністр внутрішніх справ Павло Христюк (1890–1941) телеграмою повідомляв, що в УНР виступили українські частини, організовані з колишніх полонених — українців, а серед австрійських військ — галицькі стрільці. Вони б'ються за відновлення здобутків революції і незалежність України, а тому їх слід всіляко підтримувати. Містилося й попередження: хто буде агітувати проти, вважатимуться державними злочинцями³⁴⁸.

У зв'язку зі звільненням столиці України голова Ради народних міністрів УНР В. Голубович 2 березня 1918 р. направив рейхсканцлеру Німеччини фон Гертлінгу телеграму, в якій від імені українського народу і його уряду дякував за допомогу, надану «переможними німецькими військами». Український прем'єр також висловлював сподівання, що «як тільки вони виконають свій обов'язок, буде віддано розпорядження про їх відкликання»³⁴⁹. У телеграмі-відповіді Г. Гертлінг висловив задоволення сприянням звільненню українського народу. Містилося там і надзвичайно важливе запевнення: *«Як тільки Ви визнаєте, що німецькі війська на Україні вже виконали свою місію, вони будуть відізовані звідти»*³⁵⁰.

Мабуть ці слова німецького канцлера породили в недосвідченого й невтаємниченого в тонкощі закулісної дипломатії прем'єра УНР дещо спрощене уявлення про терміни й умови перебування німецьких контингентів в Україні. Аналогічні запевнення від члена австрійської делегації у Бресті посла фон Візера отримав і О. Севрюк у відповідь на прохання військової допомоги: *«Просунуті з даного місцеперебування на територію Української Народної Республіки австро-угорські війська будуть відкликані як тільки Рада висловить таке побажання»*³⁵¹.

Тим часом на диво успішне просування німецьких і австрійських військ углиб української території почало створювати перші напруженості в їхніх стосунках із місцевим населенням. 3 березня

1918 р. Рада народних міністрів постановила, що будь-які реквізиції для власних потреб і німецького війська мають проводитися лише українським урядом. За вилучене мали видаватися офіційні квитанції, що підлягали оплаті протягом півроку. Була також ухвалена постанова про заборону вивезення без дозволу уряду продуктів, у тому числі й у Німеччину. Окремо визначався порядок зносин населення з німецькими військами — тільки через коменданта, що мав розглядати всі вимоги німців і давати на виконання головному комісарові при штабі Київської групи армій О. Лінзінгена. Харчування і розміщення німецьких контингентів мало вестися через інтендантства з відповідним оплачуванням. Давалася також рекомендація не відводити для постою військових готелі, а готувати казарми³⁵².

Водночас Рада народних міністрів спішила донести до населення інформацію про незмінність соціально-політичного курсу Центральної Ради. 9 березня 1918 р., вже по поверненні до Києва, на засіданні Малої ради була підтримана пропозиція фракції українських есерів про видання спеціальної відозви Центральної Ради до населення. Микола Чечель (1891–1937), один з найближчих до М. Грушевського діячів УПСР, наголошував, що «прихід німців вніс тривогу в настрої людності. Селяни почали опасатись, чи не будуть скасовані всі ті здобутки, які нам принесла революція». І хоч Рада народних міністрів видавала різні відозви та повідомлення, все ж громадяни чекають оповіщення від Центральної Ради, яка користується великим авторитетом³⁵³.

З коротким звітом про «Одіссею» Ради народних міністрів і Центральної Ради виступив В. Голубович, який переконував членів Малої ради з приводу приходу німців, ніби то «є безкорислива допомога дружньої держави. Ніякого відношення і впливу на мирний договір їхній прихід немає». Важко уявити, щоб В. Голубович сам вірив у сказане, швидше за все воно було розраховано на громадську думку.

Довгоочікуване «Оповіщення Центральної Ради» було ухвалене на засіданні Малої ради 12 березня 1918 р. й опубліковане в пресі наступного дня. У ньому наголошувалося на чинності 3-го і 4-го Універсалів, свободі дій рад селянських і робітничих депутатів, професійних спілок тощо. Значне місце у відозві займало роз'яснення статусу німецьких військ, щодо якого повідомлялося:

«В усе це німці не мішаються і ніякої зміни в тім не мають робити. Вони приходять як наші приятелі і помічники, щоб допомогти нам в скрутну хвилину нашого життя і не мають заміру в чім-небудь перемінити наші закони і порядки, обмежити самостійність і суверенність нашої Республіки»³⁵⁴.

Керівництво Центральної Ради й уряду УНР добре розуміло важливість роз'яснення громадянам України статусу німецьких та австрійських військ, вимушеності їхнього запрошення й тимчасовості перебування. Відозви, заяви, повідомлення із цього питання публікувалися в газетах, окремими прокламаціями й навіть були зібрані та видані у вигляді брошури під промовистою назвою «Чого прийшли німці в Україну?». Прикметно, що до цієї добірки були включені й заяви представників німецького командування про умови виведення військ.

Але саме після повернення до Києва Ради народних міністрів та Малої ради й виявилось, що **конкретні умови перебування військ Німеччини та Австро-Угорщини на території України не були виписані на договірному рівні**. Коли уряд УНР дочекався повернення з Бреста української мирної делегації, яка власне й запрошувала іноземну військову допомогу, О. Севрюк доповів 9 березня, що спочатку йшлося про використання частин, сформованих з українських військовополонених, але Німеччина і Австрія вирішили відрядити власні регулярні частини. За заявою О. Севрюка, це мали бути лише 6 дивізій, що повинні «очистити Україну від більшовиків і по лівому березі Дніпра, як до Куп'янська».

Прем'єр В. Голубович запитав військового міністра полковника Олександра Жуковського (1884–?), чи дійсно потрібна німецька допомога при звільненні Лівобережної України. Той, за підтримки М. Порша, наполягав на необхідності взяття Донецького басейну силами союзників. Постало й питання про форму компенсації за допомогу, більшість наполягала на укладенні відповідної конвенції, проте О. Севрюк вважав за необхідне не порушувати цього питання, а обмежитися поставками продовольства. Зрештою, В. Голубович запропонував усе ж з'ясувати «кількість і на яких умовах ми приймаємо їх війська». Домовилися зробити це через німецького військового аташе³⁵⁵.

Таким чином, до середини березня 1918 р. системні українсько-німецькі робочі контакти були відсутні. Вище німецьке

командування в особі генерал-полковника О. Лінзінгена було заклопотане організацією боротьби з більшовицькими військами на Лівобережжі, тому начальник штабу Київської групи армій генерал-лейтенант Вільгельм Гренер (1867–1939) лише 16 березня дістав надзвичайно широкі повноваження як військового, так і політичного характеру, зосередивши у своїх руках фактичну повноту влади, включаючи й зносини з українським керівництвом. Тоді ж — 15 березня до Києва прибув повноважний представник МЗС Німеччини посол барон Альфонс Мумм фон Шварценштайн (1859–1924). Ці дві постаті вищого німецького істеблішменту й стали репрезентантами інтересів офіційного Берліна в Україні. Хоча вони й належали до різних угруповань у вищих владних ешелонах Другого рейху й розходилися в методах вирішення українського питання, проте були абсолютно консолідовані у відстоюванні економічних інтересів Німеччини.

М. Грушевський спершу високо оцінював підписання делегацією УНР мирного договору із Центральними державами і вважав, що це угода *«гідна і почесна, мир демократичний, який вертає Україні її землі, забезпечує міжнародне становище, її грошову систему, і полишає повну свободу в політиці й економічних справах»*³⁵⁶. Очевидно, ці рядки були написані під враженням перших звісток із Бреста, бо коли невдовзі голова української мирної делегації О. Севрюк, підсівши у вагон М. Грушевського десь між Сарнами і Житомиром, доповів йому про справжні умови миру, той розплакався.

Однак після повернення до Києва М. Грушевський і його колеги з керівництва Центральної Ради не вважали вирішення проблем, пов'язаних із перебуванням німецько-австрійських військ, безпосереднім завданням українського парламенту. Цілком імовірно, що голова вищого законодавчого органу незалежної держави спочатку просто не бажав прямого спілкування з представниками командування Київською групою армій. Зокрема, М. Грушевський якось відмовив у прийомі В. Гренеру, відіславши його до когось із своїх заступників. Образа генерала була такою сильною, що він і через три місяці, розповідаючи про цей епізод крайовому старості Холмщини й Підляшшя О. Скоропису-Йолтухівському, «так розхвилювався, що у його вирвалося: “Старий дурень, думав собі, що так можна поводитися з німецьким генералом!”»³⁵⁷.

Провід Центральної Ради вважав невідкладною справою ратифікацію Брестського мирного договору, тим більше, що німецький рейхстаг ще 20 лютого (н. ст.) 1918 р. більшістю голосів підтримав його укладення. Члени Малої ради 14–15 березня провели досить гострі дебати щодо цього питання, на яких із великою промовою виступив М. Грушевський, особливо акцентуючи увагу на важливості входження Холмщини та Підляшшя до складу УНР. Зрештою, 17 березня 1918 р. мирний договір між Українською Народною Республікою та Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією й Туреччиною був ратифікований. М. Грушевський із полегшенням тоді заявив: «Я щасливий констатувати, що Українська Центральна Рада сповнила це діло, котре вона поставила своїм завданням із перших днів революції: мир без анексій і контрибуцій — досягнений»³⁵⁸.

Наступного ж дня голова Ради народних міністрів В. Голубович надіслав ноту урядові Австро-Угорщини, в якій повідомив про ратифікацію Брестського мирного договору, а також висловив подяку за надану військову допомогу. Голові українського уряду, звичайно, вже були відомі факти грубого насилля польських поміщиків щодо українських селян Волині при фактичній підтримці австро-угорських військ, однак він про це не згадував, а вибачався за ті природні труднощі, які зустріли на своєму шляху габсбурзькі війська³⁵⁹.

Головним центром відносин із німецьким командуванням стала Рада народних міністрів, яка доручила вести переговори прем'єру В. Голубовичу. Вже 10 березня відбулися його консультації з військовим аташе — полковником Ф. Штольценбергом про укладення між державами військової конвенції. Домовилися, що німецькі частини продовжуватимуть наступ, а стосовно умов, на яких мали вестися операції, то в протоколах засідань уряду зазначено, що вони «мають бути викладені у формі писаній»³⁶⁰.

Уклавши сепаратний Брестський мир із Центральними державами Четверного союзу, УНР фактично поставила себе в ситуацію протистояння з Антантою. Але, як не дивно, в Києві продовжували перебувати військові представники Британії, Франції та Бельгії. Лише під тиском німецького штабу В. Голубович 12 березня 1918 р. виніс на урядовий розгляд пропозицію,

аби зазначені офіцери залишили Київ, оскільки «вони слідкують за німецьким військом». Міністр судових справ М. Ткаченко тоді цілком слушно зауважив, що «відносини до Держав Згоди неясні, вони і досі не признали Української Республіки, крім того у них була згода з більшовиками. Коли ці офіцери — військові аташе, то повинно бути признання нашої держави, коли ж вони — тільки остатки воєнної місії в Росії, то з огляду на припинення війни, вони повинні виїхати».

М. Ткаченка підтримав колега по УСДРП міністр праці М. Порш, який нагадав, що «французи під час перебування більшовиків у Києві одверто заявили, що вони не визнають України»³⁶¹. Про цей випадок є згадка у спогадах «батька» Чехословацької Республіки — Т. Масарика, коли він разом із генералом Ж. Табуї 25 січня (7 лютого) 1918 р. відвідав командувача радянської групи військ на Київському напрямку підполковника Михайла Муравйова (1880–1918) й домовився з ним про нейтралітет сформованого в Києві добровольчого Чехословацького корпусу та евакуацію його через Сибір і Далекий Схід до Франції³⁶². Чи не тому урядова нарада без жодних дискусій висловилася на користь висилки військових представників Антанти з України в п'ятиденний термін.

Лише наприкінці квітня 1918 р. уряд УНР востаннє спробував поновити втрачені зв'язки з Парижем, коли з метою «доложити всіх старань, щоби закріпити мирні та дружні відносини між Французькою Республікою та Українською Народньою Республікою» було надіслано листа від 26 квітня 1918 р. до президента Франції Раймона Пуанкаре (1860–1934) від голови Ради народних міністрів В. Голубовича й управляючого МЗС М. Любинського з приводу призначення заступника голови Центральної Ради й члена ЦК УПСР Миколи Шрага (1894–1970) посланцем УНР при уряді Франції³⁶³. Однак запит так і залишився без відповіді, оскільки вже 29 квітня 1918 р. в Києві відбувся гетьманський переворот.

Тим часом, із подальшим просуванням німецьких та австрійських військ територією України їхні стосунки з місцевим населенням ставали дедалі більше напруженими. До Центральної Ради й уряду надходили численні скарги на свавілля «союзницьких» військ, особливо на реквізиції продовольства й фуражу.

Характерно, що й представники німецького військового командування у своїх рапортах керівництву Східного фронту відзначали наростання спротиву населення проти вилучення фуражу й хліба аж до збройних виступів.

Зокрема, полковник Ф. Штольценберг підкреслював добре і лояльне ставлення українських урядовців, але вказував, що вони не мають достатньої сили справитися зі спротивом населення. Уже 10 березня він зробив досить невтішний прогноз щодо дієздатності української влади: *«Надія, що цей уряд, складений тільки з лівих опортуністів, зуміє організувати тверду владу, досить сумнівна»*³⁶⁴.

Розуміючи делікатність свого становища у зв'язку із запрошенням військової іноземної допомоги, чільні діячі Центральної Ради й уряду УНР деякий час намагалися не надавати розголосу грабівницькій поведінці німецьких та австрійських військ. Характерно, що перші запити із цього дражливого питання до Малої ради подали не депутати-українці, а представники фракцій національних меншин. Зокрема, 22 березня депутат Макс Шац-Анін від Об'єднаної соціалістичної єврейської робітничої партії вніс інтерпеляцію до міністра внутрішніх справ з приводу арештів і висилок жителів Житомира. А бундівець М. Рафес навів приклад арешту члена Центральної Ради, заступника голови Житомирської міської думи меншовика Вороніцина, якого німецька влада відправила у напрямку Бреста. У дискусії, що розгорілася, представники українських соціалістичних партій, всупереч вимогам меншості, наполягли на передачі запитів для попереднього розгляду в парламентській комісії³⁶⁵, тобто поклали справу в довгу шухляду.

Проте втручання німецьких і австро-угорських військ у внутрішньоукраїнські справи набрало такої гостроти, що майже на кожному засіданні Малої ради її члени вносили відповідні запити. 24 березня представник УСДРП у Малій раді Борис Матюшенко (1883–1944) від імені фракції вимагав розслідувати факти насильств польських легіонерів щодо селян Поділля. Легіонери входили до складу австро-угорських частин і використовувалися польськими шляхтичами для розправи над селянами, повернення майна, реманенту тощо. Тепер уже проти терміновості розгляду виступив член Центральної й Малої рад Почентовський

(Польський національно-демократичний центр), але представники українських партій наполягли на своєму³⁶⁶.

Того ж дня Мала рада затвердила дещо оновлений склад уряду, його головою залишився В. Голубович, який зберіг за собою й портфель глави зовнішньополітичного відомства УНР. Виступаючи з програмою діяльності кабінету, у сфері міжнародних відносин прем'єр зробив акцент на досягненні дипломатичного визнання самостійності України як воюючими, так і нейтральними державами. Характерно, що В. Голубович визначив найближчим завданням укладення мирних договорів із Росією й Румунією, але жодним словом не обмовився щодо проблемних взаємин із Німеччиною та Австро-Угорщиною, чії військові контингенти перебували в Україні, створюючи повсюдно напруженість у стосунках із місцевим населенням³⁶⁷.

Щоправда, двома днями раніше Рада народних міністрів, нарешті, розглянула інформацію про перебування й поведження німецько-австрійських частин на території УНР. Військовому відомству й МЗС було доручено скласти відповідні зведення та розробити заходи із цього питання. У черговий раз тоді обговорили *проблему укладення військової конвенції з німецькою стороною*, й для підготовки проекту документа була створена комісія, що мала внести свої пропозиції до РНМ³⁶⁸.

Саме напередодні — 21 березня 1918 р. з'явилось розпорядження генерал-полковника О. Лінзінгена про запровадження на окупованих територіях України *законів військового часу та смертної кари* (в УНР смертна кара була скасована ще 3-м Універсалом Центральної Ради). Незважаючи на те, що МВС УНР видало роз'яснення про неправомірність дій військової адміністрації «союзників», німецькі та австрійські військово-польові суди продовжували виносити смертні вироки щодо громадян УНР.

Інколи українській стороні вдавалося добитися поступок. Так, у зв'язку зі смертними вироками дванадцятьом (!) мешканцям Херсона була утворена спеціальна слідча комісія Центральної Ради на чолі із сіоністом Мойсеєм Гіндесом, але її вимоги скасувати чи відкласти виконання присуду командир дислокованої в місті 11-ї дивізії австрійський генерал фон Мец відхилив. Тоді М. Гіндес направив телеграми М. Грушевському, В. Голубовичу й членам уряду УНР; голова Ради народних міністрів звернувся

вночі телеграмою до командувача австрійських військ фельдмаршала Е. Бем-Ермолі й телеграфував послові графу Форгачу, лише тоді вирок скасували³⁶⁹.

Загалом же Центральна Рада й уряд УНР на нарощування агресивності з боку «союзних» військ реагували досить пасивно, що зумовлювалося низкою суттєвих чинників. По-перше, ініціатором запрошення іноземних військ у Бресті виступила саме українська сторона й тому мала терпляче чекати завершення їхньої «визвольної місії». По-друге, так і не були вироблені договірно-правові умови перебування німецько-австрійських військ в Україні. По-третє, німецьке військове командування швидко переконалося у нездатності тогочасного керівництва УНР стабілізувати становище в країні власними силами. А без цього Центральні держави не могли реалізувати стратегічні цілі «хлібного миру».

М. Грушевський як голова Центральної Ради доволі неохоче і в досить делікатних виразах визнавав «всякого роду неправильності в поведінці німецьких і австрійських військ», навіть вважав їх неминучими під час бойових операцій у чужій країні³⁷⁰. Визнавати власне безсилля взагалі було не в характері лідера Української революції, тому він картав ті кола, які намагалися використати запрошення німців для дискредитації національної влади. М. Галаган у своїх спогадах досить детально описав колізії міжпартійної боротьби навколо парламентських запитів щодо втручання німців у внутрішні справи України. Їх неефективність він пояснював досить відверто: «Ми не мали змоги силою змусити німців шанувати не на словах, а на ділі суверенність УНР»³⁷¹.

Зате Центральна Рада дуже гостро відреагувала на втручання німецького командування у «свята святих» правлячої УПСР — земельну сферу. 6 квітня був оприлюднений наказ новопризначеного головнокомандувачем Київської групи армій генерал-фельдмаршала Германа фон Ейхгорна (1848–1918) щодо проведення в Україні весняної сівби, яким німецька військова адміністрація грубо втрутилася у внутрішні справи УНР. Через тиждень фракція українських есерів зажадала від уряду негайних пояснень, внаслідок чого М. Грушевський, В. Голубович і міністр земельних та продовольчих справ М. Ковалевський мали з цього приводу тривалу зустріч із послом Муммом. Очевидно,

розмова була напруженою, оскільки наступного дня на засіданні Малої ради М. Грушевський повідомив, що він «у дуже різких виразах осудив цей наказ». М. Ковалевський заявив про намір подати у відставку, але управляючий МЗС М. Любинський висловив надію, що наказ про примусовий засів угідь за участю поміщиків (на паритетних засадах із селянами з правом власності на врожай) є непорозумінням і справу можна буде залагодити³⁷².

Зрештою, на вечірньому засіданні Малої ради 13 квітня 1918 р. було ухвалено резолюцію, де відзначалося, що наказ фельдмаршала Ейхгорна є втручанням в українські справи, що з боку німецького й австро-угорського командування є неприпустимим. Мала рада не прийняла відставку М. Ковалевського й доручила йому «широко оповістити всю людність України, що наказ Г. Ейхгорна не повинен виконуватися». Голові уряду доручалося направити відповідні ноти протесту в Берлін і Відень³⁷³. За підсумками бесіди з керівництвом УНР посол А. Мумм повідомив тоді МЗС Німеччини: «Постійне співробітництво з цими людьми, які через свої соціалістичні теорії перестають розуміти реальне співвідношення речей, неможливе»³⁷⁴.

Єдиною сферою, де взаємини УНР із Центральними державами набули конструктивного характеру, стала *торговельно-економічна*, що базувалася на першому пункті VII статті Брестського мирного договору: «Сторони зобов'язуються негайно зав'язати діяльні зносини і провести обмін товарів на слідуючих умовах... До 31 липня поточного року потрібно буде перевести обмін надлишками найголовніших витворів сільського господарства і промисловості для покриття біжучих потреб»³⁷⁵. Таким чином, кожна сторона мала право вимагати від партнера здійснювати обмін тільки надлишками продукції, необхідними для покриття поточних потреб, а не для продажу в інші держави. До того ж цей пункт Брестського договору мав втілюватися в життя незалежно від ратифікації мирної угоди.

Уже 14 березня 1918 р. на засіданні Ради народних міністрів УНР було ухвалено рішення «утворити *Державну комісію по товарообміну при Раді Народних Міністрів*»³⁷⁶. До її складу було включено М. Порша, С. Остапенка, члена Малої ради, соціаліста-федераліста, що невдовзі очолив міністерство торгу і промисловості,

Івана Фещенка-Чопівського (1884–1952), колишнього професора Вищих сільськогосподарських жіночих курсів у Петербурзі, соціаліста-федераліста Костя Мацієвича (1874–1942), П. Лінніченка, І. Соколовського та ін. Державній комісії надано повноваження вести переговори й підписати вироблені спільно з комісіями Центральних держав умови взаємного товарообміну.

А 25 березня в Києві почала роботу спільна німецько-австро-українська комісія під головуванням відповідно Мумма фон Шварценштайна, Й. Форгача і М. Порша, що й мала визначити асортимент і обсяги поставок. Німецькій делегації відразу ж вдалося зосередити увагу на питаннях вивезення з України продовольства, відсунувши на задній план імпорт до неї промислових товарів, причому їхні поставки передбачалися лише після отримання української сировини. І хоча переговори проходили в складних умовах (брак національних фахівців, власної валюти, присутність іноземних військ, заплутаність статистичних даних тощо), українці мужньо відстоювали інтереси своєї держави й практично виконали зобов'язання, взяті в Бресті

Протягом квітня за результатами напружених дискусій у 8-ми підкомісіях було укладено низку угод: 1) 6–9 квітня — про організацію і розміри поставок Центральним державам до 31 липня 1918 р. хліба, хлібних продуктів, жирів, олійного насіння та стручкових овочів з УНР (60 млн пудів, до виконання цієї домовленості Україна могла експортувати збіжжя в інші країни лише за згодою Центральних держав³⁷⁷); 2) 11 квітня — про поставку Німеччині й Австро-Угорщині 4 млрд яєць; 3) 13 квітня — «Умову відповідно постачання рогатого скоту з України», за якою уряд УНР зобов'язувався експортувати 2,75 млн пудів живої худоби³⁷⁸, а також договір про постачання картоплі, овочів, капусти і цибулі; 4) 18 квітня — про поставки Німеччиною й Австро-Угорщиною в УНР 315 тис. т кам'яного вугілля (ціни на нього встановлювалися у пропорції 8:25 щодо цін на хліб), а також нафти, хімічних і фармацевтичних товарів; 5) 20 квітня — про експорт з УНР до Центральних держав 37,5 млн пудів залізної руди, спеціальних сортів дерева (по 300 вагонів до 31 липня щомісяця), льняної соломи, конопель, вовни, марганцевої руди і металолому (не більше ваги, яку Німеччина і Австро-Угорщина ввезуть в Україну у вигляді машин і готових металевих виробів).

Зазначені домовленості увійшли до загального «Господарського договору між УНР і Німеччиною та Австро-Угорщиною», що був підписаний головами делегацій 23 квітня 1918 р. в Києві й відразу набував чинності. Для розрахунків при товарообміні встановлювався валютний курс: 1 німецька марка дорівнювала 75 копійок, 1 австрійська корона — 50 копійок; Берлін і Відень мали задовольнити потреби Болгарії й Туреччини з тих запасів, які надійдуть з УНР. У випадку невиконання поставником своїх зобов'язань до 31 липня 1918 р. імпортер отримував право на продовження поставок після зазначеної дати на попередніх умовах. Загалом Господарський договір не можна назвати рівноправним, і все ж він був оптимальним на той час варіантом як для Центральних держав, так і для України. А невдоволення нових «союзників» ходом переговорів та змістом договору свідчило про те, що українські посадовці далеко не були іграшкою в руках німців і сміливо висували свої вимоги як рівноправний партнер.

Але це вже не могло врятувати приречену з усіх боків Центральну Раду й породжену нею демократичну парламентську республіку, що різко дисонувала як із внутрішньополітичними революційними процесами, так і протиприродним зовнішньополітичним «союзником» — напівабсолютистською (дуалістичною) Німецькою імперією. Генерал-лейтенант В. Гренер будь-які підходи у ставленні до Центральної Ради як репрезентанта самостійної держави, з якою Німеччина зв'язана мирним договором, вважав помилковими й наполягав на зміні українського уряду. При цьому ним незмінно наводився досить сильний аргумент — доки буде Центральна Рада, яку начальник штабу окупаційних німецьких військ вважав мішаниною мрійників, ідеалістів і «Katedersozialisten», вивезення хліба з України буде абсолютно неможливим³⁷⁹.

Навіть МЗС Німецької імперії, де домінували «середньоєвропейці» з їхніми симпатіями до української державності, вже наприкінці березня погодився, що справа весняної сівби надзвичайно важлива й для цього, можливо, «прийдеться пожертвувати тими чи іншими принципами». Послу А. Муммові берлінське начальство радило пояснити українському урядові, що наближення посівної вимагає рішучих дій і він мав би видати

розпорядження, яке б спонукало власника кожної земельної ділянки обробити її³⁸⁰.

А тим часом Ф. Штольценберг і В. Гренер тиснули на вище військове командування Німеччини, добиваючися згоди на повалення Центральної Ради. Якийсь час досить вагомим аргументом стримування «яструбів» у Берліні була можливість антинімецьких заворушень в Україні, що не лише потребуватимуть додаткової військової сили, а й поховають сподівання на успішне вивезення продовольства. Однак «невтручання» командування Київською групою армій у внутрішні справи УНР закінчилося 25 квітня 1918 р., коли фельдмаршал Г. Ейхгорн віддав наказ про *введення в Україні німецьких військово-польових судів*. Згідно його п. 1, «всі порушення проти громадського порядку, всі карні злочини, як і всі карні вчинки проти німецьких і союзних військ, так і всіх належних до них осіб, належать виключно особливому німецькому польовому судові». Крім того, заборонялися вуличні зібрання, агітація, спрямовані на порушення громадської безпеки, а виконання вимог наказу покладалося на штаб 27-го армійського корпусу³⁸¹. Ще однією ланкою забезпечення державного перевороту стало роззброєння в ніч на 27 квітня 1-ї Української дивізії, так званих «сірожупанників», сформованої з колишніх українців-військовополонених.

26 квітня наказ Г. Ейхгорна був широко оповіщений, і наступного дня Рада народних міністрів почала обговорення форми можливої реакції на грубе втручання німців у внутрішні справи України. М. Любинський та міністр пошт і телеграфу Григорій Сидоренко (1874–1924) пропонували вдатися до рішучих дій — вимагати відкликання фельдмаршала Ейхгорна, посла Мумма, або й виведення німецького війська. Українські урядовці перебували в полоні ілюзій, що дії оберкомандо можуть бути засуджені рейхстагом, як це мало місце після оприлюднення наказу про засів полів, або ж вони не відбивають позицію німецького уряду тощо.

Обговорення критичного становища було негайно перенесено до Малої ради, де на пленарному засіданні увечері 27 квітня прем'єр В. Голубович даремно намагався пояснити причини запрошення німецько-австрійських військ і торкнувся інциденту з викраденням близького до німецьких кіл київського банкіра

А. Доброго, стверджуючи, що німці безпідставно підняли ґвалт, оскільки той ніякого юридичного відношення до них не має³⁸².

Дебати в Малій раді тривали й 28 квітня під головуванням М. Грушевського, промови депутатів були войовничими, засуджували німецьке командування, вимагали вжити таких дій, «щоб у пана Ейхгорна відпала охота розпоряджатись надалі нашим внутрішнім життям» (М. Порш). Один з авторів радикального земельного закону Центральної Ради і заступник голови Селянської спілки, соціал-демократ Борис Мартос (1879–1977) навіть у запалі заявив: «Нехай генерал Ейхгорн знає, що йому прийдеться тут держати не 300 тис., а 3 млн війська». В. Винниченко переконали присутніх, що «тільки гармонізація соціальних інтересів із національними дасть ту непереможну силу, якої жодні німці не поборють»³⁸³.

Депутати явно не усвідомлювали всієї глибини конфлікту з німецьким командуванням, сподівалися, що загроза зриву щойно укладеного економічного договору змусить керівництво Німеччини «приструнити» чільних військовиків в Україні, наївно покладалися на підтримку з боку німецьких соціал-демократів у рейхстазі тощо. Лише зрідка лунали більш тверезі міркування, зокрема, російський есер, колишній генеральний секретар пошт і телеграфу Олександр Зарубін (1884–1931) цілком слушно зауважив: «Можна з упевненістю сказати, що приказ Г. Ейхгорна було обмірковано й затверджено поперед у політичному відділі Генерального штабу в Берліні. До кого ж тепер звертатись нам?».

Завершити українським депутатам безплідну полеміку о пів на четверту пополудні допомогли німецькі вояки, здійснивши неочікуваний візит до зали засідань, де розігралася хрестоматійно відома сцена з командою «Хенде хох!» і принизливим обшуком та арештом кількох урядовців. Поза всіляким сумнівом, ця демонстрація німецької сили також була одним з елементів плану проведення перевороту, що ставила за мету деморалізувати членів ради й зламати їхню волю до спротиву, а намагання заарештувати керівництво міністерств військових і внутрішніх справ — нейтралізувати силові відомства.

Таким чином, саме складний перебіг подій світової війни відкрив Україні можливість державно-національного самовизначення,

коли було проголошено створення УНР, а згодом і її політичну незалежність, що дозволило стати суб'єктом міжнародного права й укласти з Центральними державами мирний договір. Німецькі офіційні кола, добре усвідомлюючи, що саме вони значною мірою пришвидшили появу суверенної УНР, не розглядали її як самодостатнього й цілком рівноправного партнера. Водночас і лідери Центральної Ради, зокрема М. Грушевський, вважали, що не «царська справа» — контактувати з німецькими генералами.

До того ж «очищення огнем» більшовицького нашествия, за об'язком М. Грушевського, вивільнило Україну від «песького обов'язку» перед Росією, але жодним чином не розбавило провід Центральної Ради від намірів продовжувати соціалістичні перетворення, особливо в галузі земельних відносин. Догматизм внутрішньої політики УНР інспірував гострий конфлікт між малоземельними й безземельними селянами та середніми і великими землевласниками, причому приватновласницька ідеологія останніх була більш зрозумілою й близькою німецькому офіцерству.

Уряд В. Голубовича, як головний репрезентант України у взаєминах із «союзниками», так і не спромігся укласти військову конвенцію з Центральними державами, породжуючи тим самим не лише нові хвилі німецько-австрійських реквізицій, а й збройного селянського спротиву, ототожнення окупантів із українською владою, яка їх запросила. Упевненість українського керівництва в тому, що гостра потреба німців і австрійців у продовольстві робить уряд УНР незамінним, як і сподівання на потужну підтримку німецьких колег-соціалістів, також були ілюзорними.

А безплідність спроб німецьких військових і дипломатичних фігурантів повернути кермо соціального курсу УНР вправо, зростаючий скептицизм щодо здатності українського центрального уряду оволодіти ситуацією на місцях, відтак і пряма загроза зриву експортних продовольчих поставок з України, дедалі більше підштовхувала командування Київською групою армій до усвідомлення потреби заміни Центральної Ради.

Однак сам факт постанови на початку 1918 р. України як самостійної держави значною мірою був зумовлений підтримкою країн Четверного союзу, насамперед Німеччини. Міжнародна

воєнно-політична ситуація на той час склалася таким чином, що незалежна Україна була потрібна Берлінові як повноправний суб'єкт переговорного процесу з радянською Росією, а УНР, у свою чергу, конче потребувала захисту від більшовицької експансії. Крім того, Україна розглядалася як потенційне джерело постачання продовольства для Центральних держав, не випадково Брестський мирний договір, укладений 27 січня (9 лютого) 1918 р., дістав образну назву «хлібного».

3.3. Самостійна Україна: національно-територіальні й міждержавні складові становлення

Непросто вирішуючи проблеми внутрішньополітичного розвитку, що нерідко набували критичних параметрів, українській нації й народжуваній нею Українській Народній Республіці разом з її керівництвом без жодних зволікань, паралельно належало розв'язувати й нагальні питання, породжені набуттям статусу самостійної держави й повноправного суб'єкта міжнародних відносин.

Частина з них виявилася, так би мовити, важким спадком тих недавніх часів, коли Україна не мала статусу бодай якоїсь адміністративно-територіальної одиниці й не могла визначитися у своєму ставленні навіть до найближчих сусідів, скристалізувати й предметно обґрунтувати уявлення про власні етнічні межі, з'ясувати проходження державних кордонів тощо.

Цілковита відсутність модерного досвіду в таких справах, ідеалістична віра в обов'язковість домінування в настроях потенційних і реальних партнерів демократичних підходів і переконань, як виявилось, були не найкращими стартовими позиціями для урегулювання суперечливих і заплутаних аспектів двосторонніх відносин.

Серйозним випробуванням для дипломатії щойно проголошеної незалежною УНР стало так зване **«бессарабське питання»**, що виникло в регіональній підсистемі міжнародних відносин Південно-Східної Європи на перехресті українсько-молдовсько-румунських стосунків. Причому молдовський національний рух на території Бессарабської губернії, порівняно з іншими окраїнними

регіонами колишньої Російської імперії, був незрілим, аморфним і не користувався масовою підтримкою. Значною мірою це було об'єктивно зумовлено тим, що молдовани абсолютно переважали лише в центральній частині Бессарабії, а в цілому по губернії мали відносну більшість у 47–48 %. До того ж, незважаючи на спільність етнічного походження та історичних доль до 1812 р., молдовани Бессарабії (за винятком вузького прошарку національної інтелігенції) не ототожнювали себе із сусідами-румунами. Але більш ніж піввікове існування суверенної Румунії, яка внаслідок військових поразок від Центральних держав змушена була вгамувати великодержавницькі амбіції на Балканах і звернути увагу на схід, певною мірою компенсувало слабкість процесів молдовського національного відродження.

Його провідною політичною силою виступила **Молдовська національна партія (МНП)**, що сформувалася на початку квітня 1917 р. навколо газети «Кувинт Молдовенеск» («Молдовський клич») і Товариства поширення молдовської культури. Партійна програма висувала завдання здобуття автономії Бессарабії у складі Росії, але вже тоді частина керівництва МНП таємно сподівалася на об'єднання губернії з Румунією. Члени МНП налагоджували тісні зв'язки з румунськими громадсько-політичними діячами, що опинилися на території Російської імперії після окупації восени 1916 р. більшої частини батьківщини німецько-австрійськими військами. А вже в липні 1917 р. за участю МНП був створений *Центральний молдовський військово-виконавчий комітет*, що розглядався партійним проводом як інструмент підготовки захоплення влади й створення верховного органу управління Бессарабією — **«Сфатул церію»** («Ради краю»).

Тоді ж бессарабське питання уперше опинилося в полі зору Української Центральної Ради. На засіданні її комітету 25 липня 1917 р. представник Єврейської об'єднаної соціалістичної робітничої партії Мойсей Зільберфарб (1876–1934) звернув увагу присутніх на опублікований у пресі протест Бессарабського виконкому й Офіцерської спілки щодо прагнення Центральної Ради включити Бессарабію до складу автономної України. Він же уточнив, що ця чутка виникла у зв'язку з перебігом переговорів між керівництвом Центральної Ради й делегацією Тимчасового уряду 29–30 червня, коли М. Терещенко нібито заявив,

«що Бессарабію, певне, доведеться прилучити до України». М. Зільберфарб від імені Секретаріату міжнаціональних справ запропонував розглянути відповідну резолюцію, що мала «розвіять це непорозуміння»³⁸⁴.

Дискусія несподівано висвітлила два принципово відмінні підходи до оцінки бессарабської проблеми для України. Громадський діяч із Херсонщини, член виконкому Всеукраїнської ради селянських депутатів Зіновій Висоцький зі знанням суті справи наголосив, що «коли говорити про Бессарабію, то тільки треба мати на увазі молдаван бо єсть повіти, які заселені українцями, і вони нічого не будуть мати проти прилучення до України». Йому заперечив головний редактор «Вістей з Української Центральної Ради», в майбутньому — секретар дипмісії Директорії УНР у Римі Михайло Єреміїв (1889–1975), який зазначив: «Раніш всього ми повинні заявить, що Центральна Рада не мала на меті включати до України чужі області, а в тім і Бессарабію».

Більшість учасників засідання підтримала останню позицію й зобов'язала Генеральний секретаріат задекларувати, що український парламент «не мав наміру включати Бессарабію до України» і не вів у цій справі переговорів та не ухвалював жодних рішень³⁸⁵. Таким чином, ілюзорна принциповість Центральної Ради завадила постановці питання про самовизначення українців Хотинського, Акерманського та Ізмаїльського повітів, де вони становили від 1/3 до 3/4 мешканців.

Тим часом у середині жовтня 1917 р. кишинівський Військово-молдавський з'їзд ухвалив негайно створити «Сфатул церій» зі 120-ти депутатів (ще 10 місць передбачалося надати задністровським молдованам) і визначив третину його складу. Через місяць формування «Сфатул церію» було завершено, причому всупереч національному складу населення губернії 80 місць дісталося молдованам, а українцям — лише 15. Земства і міські самоврядування, яким було запропоновано надіслати депутатів за національною ознакою, відмовилися від цього й відрядили представників лише з інформаційною метою, населені українцями, болгарами й гагаузами південні бессарабські повіти бойкотували «Сфатул церій» і не визнавали його, окупований австрійськими військами Хотинський повіт також не був представлений у цьому «парламенті».

Під приводом загрози молдовському відродженню з боку етнічних меншин Бессарабії лідери МНП Іван Інкулець (1884–?), колишній помічник губернського комісара Тимчасового уряду, обраний головою «Сфатул церію», і його заступник Петро Халіппа, тісно пов'язаний з бухарестськими ідеологами «Великої Румунії», створили так званий «молдовський блок». Але оскільки Кишинів знаходився у тилівій смузі Румунського фронту, чий головнокомандувач генерал Д. Щербачов саме задекларував перехід на службу в Українську армію, керівники «молдовського блоку» до піру змушені були тримати свої прорумунські симпатії в глибокій таємниці. До того ж перше засідання «Сфатул церію» 21 листопада 1917 р. відбувалося під охороною тилівих українізованих підрозділів фронту³⁸⁶.

За прикладом Української Центральної Ради 2 грудня 1917 р. «Сфатул церій» проголосив Бессарабію **Молдовською Народною Республікою (МНР)**, що «входить, як рівноправний член, до складу єдиної Російської Федеративної Демократичної Республіки», а себе — її «верховною владою» (до скликання на засадах загального виборчого права Народних зборів МНР). Декларація окремо обіцяла «повну рівноправність усіх національностей, що мешкають на території Молдовської Республіки і забезпечення їм культурно-національно-персональної автономії». Виконавчу владу в МНР очолила Рада генеральних директорів під головуванням есера Петра Ерхана³⁸⁷.

З принципових міркувань (право націй на самовизначення) Центральна Рада не могла не привітати появу МНР, а відносини з нею планувала будувати передусім на ґрунті «спільної боротьби з більшовицькою анархією на фронті і в тилу». Київ навіть відклав до скликання Установчих зборів вирішення зазначеного вище спірного питання про майбутній статус придунайських повітів, Хотинщини і Лівобережжя Дністра³⁸⁸.

Але їхнє населення, побоюючись непевної політичної перспективи, було не в захваті від створення МНР і не визнавало «Сфатул церію». З'їзд болгарських і гагаузьких депутатів у Бендерах 6–7 грудня 1917 р. негативно поставився до «Сфатул церію» «як до законодавчого органу»³⁸⁹. А надзвичайне Аккерманське повітове земське зібрання 16 січня 1918 р. ухвалило «*приєднатися до Української Республіки в тому вигляді, як вона визначиться*

*Українськими Установчими Зборами»*³⁹⁰. Аналогічні рішення протягом грудня 1917 — січня 1918 рр. на підставі приговорів сільських громад були прийняті також земськими зібраннями Сороцького, Хотинського, Ізмаїльського та Бендерського повітів³⁹¹.

Не маючи суттєвої підтримки на місцях, перед лицем швидко зростаючої загрози захоплення влади в Бессарабії більшовиками, «Сфатул церій» і Генеральний директоріат змушені були негайно шукати військової підтримки ззовні. Найприйнятнішим кандидатом на роль політичного гаранта й «покровителя» МНР була УНР, тому ще 8 грудня 1917 р. молдовський уряд вирішив відрядити делегації з проханням про допомогу до генерального комісара Одеської військової округи підполковника Віктора Поплавка та в Ясси до генерала Д. Щербачова й представників Антанти.

Генеральні директори внутрішніх (Кристі) та іноземних (І. Пеліван) справ МНР, що прибули до Ясс, у жодному разі не могли звертатися до румунського уряду й повинні були відмовитися від допомоги, якщо Д. Щербачов і антантівські представники запропонували б румунські частини. Але обидві делегації повернулися до Кишинєва ні з чим, генеральний директор юстиції МНР Савенко, що докладно з'ясував в Одесі всю необхідність в інтересах УНР введення на територію Бессарабії українських військ, у відповідь почув пораду звернутися до румунів³⁹².

Авторам не пощастило віднайти жодних документальних свідчень реакції Центральної Ради чи Генерального секретаріату на звертання уряду МНР щодо військової допомоги проти більшовицької загрози. Можливо, і Д. Щербачов, і В. Поплавко не повідомили Київ про візит кишинівських урядовців і самоусунулися від прийняття принципового рішення, хоча й мали на той час у своєму розпорядженні достатні сили. Не виключено й те, що Центральна Рада, заклопотана спробами урегулювання конфлікту з лєнінським Раднаркомом, не надала тоді належної уваги бессарабському питанню.

Тим часом Революційний штаб більшовицьких військ Бессарабського району, захопивши вузлові залізничні станції, блокував постачання Румунського фронту й готувався до захоплення влади в Кишинєві. Французька місія вимагала від уряду МНР

згоди на введення румунських військ, але Рада генеральних директорів, не відважуючись узяти всю відповідальність на себе, передала це питання на розгляд «Сфатул церіу». Його ліве крило й представники національних меншин (українців, болгар, гагаузів і німців) наполягали на звертанні безпосередньо до уряду УНР із зазначенням безвиході, в якій опинилася МНР, та можливості її окупації Румунією. Після довгих і запеклих дискусій «молдовському блоку» вдалося протягнути рішення щодо надання Раді Генеральних директорів свободи дій у питанні отримання іноземної військової допомоги.

Французькі представники в Яссах — генерал Вульмен і полковник д'Альбіа запевняли кишинівських урядовців у тому, що жодної загрози для Бессарабії з боку Румунії не існує, навпаки Бухарест побоюється в разі приєднання до неї МНР поширення революційної хвилі на захід. 31 грудня 1917 р. більшовики зайняли основні об'єкти Кишинева, і тоді молдовський уряд за посередництвом д'Альбіа звернувся до генерала Д. Щербачова з клопотанням про надіслання військ «без різниці національностей», але з тим, щоб румунські частини були введені лише в крайньому випадку і в останню чергу³⁹³. Причому прохання молдовського уряду обумовлювалося отриманням від Антанти письмової гарантії збереження суверенної МНР.

Тому полковник д'Альбіа по поверненні з Ясс представив у Кишиневі документ французького посольства в Румунії, датований 2 січня 1918 р. У ньому містилася офіційна заява дипломатичних представників країн Антанти про те, що «введення Румунських військ є виключно воєнним заходом, який має на меті забезпечити нормальне функціонування тилу російсько-румунського фронту... Таким чином, введення Румунських військ не може мати жодного впливу як на сучасне політичне внутрішнє становище країни, так і впливати на політичне майбуття Бессарабії»³⁹⁴. Але румунське командування погоджувалося відрядити війська лише у разі офіційного звертання Ради генеральних директорів до королівського уряду.

Паралельно з офіційними контактами на урядовому рівні керівництво «молдовського блоку» на чолі з І. Інкульцем увійшло в таємні зв'язки з королівським двором у Яссах, з'ясовуючи умови приєднання Бессарабії до Румунії. Щоправда, усвідомлюючи

негативне сприйняття абсолютною більшістю населення краю такої невтішної політичної перспективи молдовської державності, голова «Сфатул церію», без відома Ради генеральних директорів, відрядив до Києва товариша прокурора кишинівського окружного суду Адамовського. Той мав звернутися до уряду УНР з проханням про військову допомогу якщо не українськими частинами, то підрозділами, сформованими з трансільванських румунів — колишніх військовополонених австро-угорської армії.

Рада народних міністрів УНР дала згоду на останній варіант, і вранці 6 січня 1918 р. трансільванці з'явилися на підступах до Кишинева. Але оскільки уряд МНР не був завчасно повідомлений про їхнє прибуття, ці війська були прийняті за румунську королівську армію й за наказом П. Ерхана взяті молдовськими частинами в полон та розброєні. Прем'єр МНР звернувся телеграмою до румунського уряду з протестом проти введення до Бессарабії королівської армії й вимогою її негайної евакуації³⁹⁵.

Трагізм ситуації полягав у тому, що румунські королівські війська, не чекаючи офіційного запрошення з боку уряду МНР чи «Сфатул церію», дійсно на початку січня 1918 р. перейшли Прут і без зайвого галасу, долаючи розрізнений опір більшовицьких загонів і місцевого населення, просувалися до Кишинева. Звістки про це спричинили кризу в Раді генеральних директорів і призначення її головою давнього прибічника Румунії, колишнього керівника кишинівського повітового земства Думитру Чугурану.

За його наполяганням, 9 січня уряд МНР оприлюднив вищезгадану гарантійну заяву антантівських дипломатів щодо невтручання румунських військ у внутрішнє життя Бессарабії. А від себе прем'єр МНР додав, що вони «прийшли... не як завойовники і вороги, а як друзі народу Молдовської Республіки для надання допомоги в боротьбі з грабіжниками і гвалтівниками»³⁹⁶. Та й румунське командування у своїх відозвах до населення брехливо стверджувало, що воно діяло у погодженні з Києвом³⁹⁷. Уже 12 січня 1918 р. перший ешелон румунських військ вступив до Кишинева, у місті був оголошений облоговий стан, але командир дивізії генерал Броштану невдовзі завітав до «Сфатул церію» й зробив заяву, що королівська армія прибула до Бессарабії не як окупант, а з братерською метою допомогти зорганізуватися самостійній Молдовській Республіці. Вона залишатиметься в МНР доти, доки

не будуть створені її збройні сили, й перебуватиме виключно в розпорядженні Ради генеральних директорів³⁹⁸.

Але реальна політика румунського командування була далекою від офіційно декларованої. За свідченнями очевидця, «окупувавши ту чи іншу частину Бессарабії, румуни тримали біля себе справжніх націоналістів із Союзу землевласників... Запроваджувалася широка система доносу і таким чином зводилися рахунки з політичними ворогами і селянами. Так засудили на смерть земського агронома Сороцького повіту А. І. Петікова, українця, хоча він як міг уникав усіляких політичних виступів і крайніх напрямків, але висловлювався у приватних розмовах проти румунів і був винен перед землевласниками як член ревізійної комісії... Останнім часом румуни почали стежити за українцями і особами, що раніше висловлювалися за федерацію Бессарабії з Україною»³⁹⁹. Коли селянський губернський з'їзд у Кишиневі зажадав виведення румунських військ з Бессарабії й відмовився відрядити депутатів до «Сфатул церіу» з прийнятними для окупантів рішеннями, ті розстріляли один за одним два склади президії з'їзду, незважаючи на те, що вони склалися з членів молдовського парламенту.

У цій критичній ситуації «молдовський блок» ініціював проголошення «Сфатул церієм» 24 січня 1918 р. незалежності МНР (так і не визнаної жодним суб'єктом міжнародного права). Шляхетна декларація, за тонким розрахунком угруповання Інкульця–Чугуряну, мала стати прикриттям закулісної підготовки приєднання Бессарабії до Королівства Румунії. З метою маскування своїх дійсних намірів «молдовський блок» навіть погодився на запропонований більшістю «Сфатул церіу» антирумунський склад уряду МНР, коли організатор введення королівських військ до Кишинева І. Пеліван не отримав вотуму довіри й залишився «тимчасово виконуючим обов'язки» міністра закордонних справ.

Проголошення незалежності МНР, безперечно, було в інтересах офіційного Бухареста, що несподівано зіткнувся з жорсткою реакцією далекого Петрограда на військову інтервенцію в Бессарабію. Румунський посланник К. Діаманді був заарештований і невдовзі разом із посольством висланий за межі РСФРР, а на золотий фонд королівства у Державному банку накладений секвестр із попередженням, що «він буде переданий до рук

румунського народу». Щоб виграти час, Румунія за посередництва Британії, Італії та Франції навіть пішла на мирні переговори з РСФРР в Яссах та Одесі.

Більшовицьку делегацію на них очолював уповноважений лєнінського уряду на Півдні Росії й керівник **Верховної автономної колегії РНК з російсько-румунських справ**, відомий діяч європейського соціал-демократичного руху Християн Раковський (1873–1941). Спочатку румуни досить скептично поставилися до неї, але вміле керівництво з боку Х. Раковського змусило румунських дипломатів серйозніше поставитися до проблеми виведення королівських військ із Бессарабії. Цьому сприяв і успішний наступ більшовицьких військ під командуванням М. Муравйова на Київ та Правобережну Україну.

По залишенні столиці УНР Рада народних міністрів майже на місяць втратила можливість безпосередньо впливати на вирішення бессарабського питання. Пізніше український комісар у військових справах при «Сфатул церії» доповідав у МЗС, що після проголошення незалежності МНР її уряд «змінив свої відносини до Комісаріату, як і взагалі до Української Держави»⁴⁰⁰. Румунська ж окупаційна влада запровадила режим інформаційної блокади на кордоні з УНР і разом із місцевими осередками реакційної Спільки землевласників діяльно приступила до організації «народних волевиявлень» на користь приєднання Бессарабії до Румунії. Незгідні із цим службовці земських і думських установ зазнавали репресій.

Особливо прорумунська агітація в МНР активізувалася після початку в Бухаресті сепаратних мирних переговорів між Румунією й Центральними державами, коли військові місії Антанти залишили Ясси. Рада міністрів МНР і «Сфатул церій» опинилися у підвищеному становищі: в контексті Брестського мирного договору УНР з Німеччиною та її союзниками і близького підписання ними аналогічних угод із більшовицькою Росією та Румунією міжнародно-правове становище Молдови залишалось невизначеним.

Тому «Сфатул церій» після попередніх консультацій із королівським урядом ухвалив відрядити для участі в бухарестських мирних переговорах І. Інкульця і Д. Чугуряну, причому вони мали увійти до складу румунської делегації. І все ж керівники МНР

отримали від парламенту наказ про те, що вони можуть взяти участь у мирній конференції лише в разі їхнього визнання її рівноправними членами. І. Інкулець і Д. Чугуряну мали домагатися лише дипломатичного визнання самостійності МНР у межах колишньої Бессарабської губернії й не були уповноважені на будь-які інші рішення⁴⁰¹.

Проте молдовська делегація дісталася лише тимчасової румунської столиці Ясс, де їй було заявлено, ніби в разі прибуття представників МНР до Бухареста Київ буде наполягати на власній безпосередній участі у мирній конференції, що не є в інтересах ані Молдови, ані Румунії, оскільки Україна претендує на північні й південні повіти Бессарабії. При цьому румунський прем'єр Александру Авереску (1859–1938) завірив молдовських лідерів, що його уряд перебуває на позиції визнання незалежності МНР і відстоюватиме її на мирних переговорах.

Дійсно, вже 3 березня 1918 р., тобто наступного дня по визволенню Києва від більшовицьких військ, голова Ради народних міністрів УНР і народний міністр закордонних справ В. Голубович адресував урядам Центральних держав і Румунії ноту, в якій наголошувалося, що *«всяка зміна бувшої румунсько-російської границі, особливо в її північній і полудневій частинах, глибоко порушує політичні й економічні інтереси УНР»*. Тому український уряд наполягав на участі своїх представників у роботі Бухарестської мирної конференції та вирішенні бессарабського питання⁴⁰².

Тим часом, 9 березня 1918 р. прем'єр Румунії А. Авереску, з огляду на окупацію більшовицькими військами території УНР і нестабільну внутрішньополітичну ситуацію в Бессарабії, пішов на підписання в Яссах мирної угоди з РСФФР, де наголошувалося, що Румунія зобов'язується очистити Бессарабію протягом двох місяців⁴⁰³. Але король Фердинанд I [1914–1927], спираючись на укладений 5 березня в м. Бухтя прелімінарний мир Румунії з Центральними державами (остаточна угода була підписана 7 травня), відмовився від виконання умов радянсько-румунської домовленості.

Тим часом І. Інкулець і Д. Чугуряну по поверненні до Кишинєва брехливо стверджували перед «Сфатул церієм», ніби загроза самостійності МНР надходить з Києва. Після гострих дебатів

молдовський парламент ухвалив відрядити своїх представників до столиці УНР для з'ясування усіх обставин справи, але внаслідок транспортної розрухи делегація не змогла виїхати з Кишинєва. Зате призначений 15 березня прем'єром Румунії Александру Маргіломан (1854–1925) без особливих труднощів остаточно переконав голову «Сфатул церію» І. Інкульця в доцільності приєднання Бессарабії до королівства, пообіцявши йому міністерську посаду в Бухаресті (у 1936 р. той навіть дослужився до посади віцепрем'єра). За активної участі спікера й прем'єр-міністра МНР Д. Чугуряну в Кишинєві розгорнулася посилена обробка парламентарів у дусі возз'єднання з «матір'ю-Румунією».

Звістки про ці події й невтішний для УНР перебіг переговорів на Бухарестській мирній конференції, де Німеччина й Австро-Угорщина в обмін на територіальні поступки з румунського боку й доступ до нафти схилилися до передачі Бессарабії королівству, швидко досягли Києва. Уже 12 березня 1918 р. член Малої ради від УПСР Микола Салтан зробив запит В. Голубовичу щодо бессарабського питання. У ньому висловлювалася стурбованість щодо відсутності відповіді Центральних держав і Румунії на ноту від 3 березня та пункту 7-го укладеного 5 березня прелімінарного мирного договору між ними, де йшлося про те, що Румунія зобов'язується допомагати транспортуванню німецько-австрійських військ до Одеси через Молдову. М. Салтан цілком слушно зауважив, що подібна редакція пункту угоди свідчить про те, «що долю Бессарабії вже передіришено в напрямі прилучення її до Румунії».

Тому М. Салтан від імені фракції УПСР поставив перед В. Голубовичем як міністром закордонних справ два питання:

1) що йому відомо про вищезгаданий пункт прелімінарного мирного договору між Румунією та Центральними державами і як його належить трактувати;

2) яких заходів має вжити уряд, «щоб остаточне вирішення долі Бессарабії відбулося при участі представництва Української Народної Республіки і беручи на увагу етнографічний склад і бажання населення Бессарабії, а також економічні інтереси Української Народної Республіки».

Коли до цієї інтерпеляції приєдналися українські соціал-демократи й соціалісти-федералісти та інші члени Малої ради,

В. Голубович погодився відповісти на запит уже наступного дня⁴⁰⁴. Однак прем'єр не виконав своєї обіцянки, але 15 березня під час обговорення Малою радою питання ратифікації Брестського мирного договору з великою промовою у справах Холмщини та Бессарабії виступив М. Грушевський. За всіма ознаками її можна вважати програмовою й доцільно розглянути докладніше.

Зробивши стислий огляд процесів етногенезу у прутсько-дністровському регіоні, голова Центральної Ради наголосив, що «романська людність Бессарабії являється розмірно новою», але водночас зазначив: «Історичні права тут, як і скрізь, переплутуються і про те, хто історично старший, можна безконечно спорити і тим трудно орієнтуватися». Тому М. Грушевський запропонував покласти в основу вирішення бессарабського питання «сучасні реальні відносини» й офіційно задекларував відмову Києва від претензій на райони з переважанням молдовського населення. У разі ж виявлення останнім «охоти злучитися з Румунією», М. Грушевський висловив упевненість, що з боку України «не буде ніякого наміру обмежити те законне право... кожного народу, який являється хазяїном землі, злучитися з тою чи іншою державою». Причому було би бажано, «щоб справа прилучення Бессарабії до Румунії не рішалась одностороннім волевиявленням Румунського правительства і порозумінням з Центральними державами, а щоб була прийнята на увагу воля... демократичних кругів молдовського населення».

Але державна належність північних і південних районів Бессарабії з переважанням українського населення не підлягала обговоренню. Посилаючись на письмові звернення українців Бессарабії до Центральної Ради з проханням бути приєднаним до УНР, М. Грушевський наголосив, що з ними, «очевидно, треба буде рахуватися». При цьому додав: «Конституція України забезпечить широкі права тим неукраїнським елементам, які кінець кінцем при розмежуванні опиняться в межах Української Народної Республіки». Історичні ж доводи у бессарабському питанні «не на користь молдовської людності»⁴⁰⁵.

Таким чином, голова Центральної Ради запропонував досить реалістичний і в цілому задовольняючий національні інтереси незалежної України план урегулювання кризової ситуації навколо Бессарабії. Однак зручний час для його реалізації було

безповоротно втрачено. Якби делегація Центральної Ради із цих позицій рішуче порушила бессарабське питання на Брестських мирних переговорах із Центральними державами, чи Київ енергійніше наполіг на своїй участі у Бухарестській мирній конференції, не виключено, що справи обернулися б на користь УНР. Однак лише 16 березня 1918 р. Рада народних міністрів затвердила головою мирної делегації до Румунії О. Севрюка, щойно призначеного їй послом УНР до Німеччини, а відбув він до Бухареста аж 24 березня⁴⁰⁶.

Тим часом румунський уряд, зміцнивши свої позиції в Бессарабії силовим шляхом і діставши принципову згоду від Центральних держав на її приєднання, фактично пішов напролом. До Кишинєва відбув А. Маргіломан, який своєю присутністю на засіданні «Сфатул церію» мав посприяти «швидкому й безболісному» розгляду питання щодо приєднання Бессарабії до Румунії. Щоправда, перед від'їздом румунський прем'єр в інтерв'ю заявив, ніби його місія спричинена потребою ознайомлення з політичною ситуацією в регіоні, а також тим, що «на Бессарабію пред'являють свої претензії Україна та інші держави (РСФРР. — *Авт.*), а це гальмує роботу щодо створення державності (МНР. — *Авт.*)». Та наприкінці своєї заяви А. Маргіломан проговорився, розкривши дійсну мету візиту: «Якщо населення Бессарабії побажає возз'єднатися з «матір'ю-Румунією», то остання буде дуже рада прийняти братній народ»⁴⁰⁷.

Румунський прем'єр прибув до Кишинєва 7 квітня 1918 р., маючи на руках схвалений урядом план приєднання Бессарабії зі збереженням на нетривалий час її автономії та перетворенням у найближчій перспективі регіону на звичайну провінцію королівства. В ультимативному порядку план був представлений на розгляд «Сфатул церію», причому на роздуми було надано не більше 3–4-х годин. Лише на наполегливі вимоги представників національних меншин термін відповіді був продовжений на добу⁴⁰⁸.

У день голосування — 9 квітня — приміщення «Сфатул церію» було оточене 250-ма румунськими солдатами, над ним пролітали аероплани, зал засідань був переповнений королівськими вояками, а молдовська столиця нагадувала військовий табір. Віддрукований текст парламентської резолюції роздавався на патрульованих румунами вулицях міста ще до того, як почалося

засідання. Незважаючи на категоричну вимогу депутатів «Сфатул церію» провести закрите голосування й усупереч існуючій практиці «молдовський блок» поставив питання про приєднання на відкрите поіменне голосування.

Представники української, болгарської й німецької меншин та депутати, обрані до «Сфатул церію» губернським селянським з'їздом, перед голосуванням виступили із заявою, що не вважають себе уповноваженими вирішувати питання, яке належить до компетенції лише молдовських Установчих зборів. О 20.00 9 квітня 86-ма голосами «за» при 3-х «проти» і 36-ти, що утрималися (не було на засіданні 13 депутатів), «Сфатул церій» у присутності А. Маргіломана ухвалив, що *«МНР (Бессарабія) в її кордонах між Прутом Дністром, Дунаєм, Чорним морем і старими кордонами з Австрією... назавжди возз'єднується зі своєю матір'ю-Румунією»*⁴⁰⁹.

Щоправда, декларація «Сфатул церію», підписана І. Інкульцем, повідомляла, ніби Бессарабія зберігатиме «провінційну автономію» з власними парламентом, «Виконавчим органом» і адміністрацією, а два представники від регіону входитимуть до складу румунського уряду. Окремо застерігалося «збереження прав національних мешин у Бессарабії». Зазначені засади «возз'єднання» мали затвердити й внести до конституції королівства румунські Установчі збори, скликані в майбутньому за участю й представників регіону⁴¹⁰.

З юридичного погляду «рівноправне возз'єднання» парламентської народної республіки з напіваабсолютистським королівством, звичайно, було нонсенсом, до того ж компетенція бессарабського парламенту поширювалася лише на місцеві бюджети, адміністративні, земські й міські органи. По суті, ціною тимчасового збереження депутатського статусу (до завершення аграрної реформи) угруповання І. Інкульця–Д. Чугуряну погодилося на скасування національно-демократичної молдовської державності.

Уряд Д. Чугуряну ухвалив відслужити 12 квітня в усіх церквах Бессарабії молебни на честь свята приєднання до Румунії, але, як свідчив сучасник, селяни «один за другим виходили з церкви, і молебни служили в порожніх церквах, а в деяких місцях, куди вступили австрійці, селяни заборонили служити молебни»⁴¹¹.

На ім'я В. Голубовича до Києва з Бессарабії надходили численні телеграми, в яких стверджувалося, що «населення глибоко обурене антидемократичною політикою бессарабського уряду, виражає свій протест масовим переселенням на Україну... Прихід румун супроводжується масовими розстрілами, поркою різками і знущанням»⁴¹².

Тільки-но посол УНР у Німеччині О. Севрюк дізнався про події в Кишиневі, він поінформував про це В. Голубовича й наголосив на доцільності звернення Ради народних міністрів до румунського уряду з мотивованою нотою, де зазначалося б, що «Україна ніколи не зможе погодитися з таким вирішенням бессарабської справи». Посол запевняв свій уряд, що «з огляду на становище України голосування Бессарабського сойму не передришає вирішення бессарабської справи».

У наступній телеграмі до МЗС УНР О. Севрюк уже наполягав на проведенні позачергового засідання Центральної Ради для прийняття відповідної резолюції у бессарабській справі. «Треба протестувати проти неправильного і наївного загарбання українських земель і Українського народу, — закликав посол. — Взагалі треба робити якнайбільше шуму і дати німцям до пізнання, що таке вирішення справи бессарабської зробить наші взаємні відношення затрудненими. Можна зробити труднощі в економічних і торговельних комісіях»⁴¹³.

І сьогодні чимале враження справляє документ, підготовлений для уряду УНР звичайним членом Климоуцької волосної земської управи Бессарабської губернії В. Левицьким. Цей патріот із глибоким знанням справи слушно радив для початку зайняти українськими військами нейтральну зону між австрійцями і румунами на півночі Бессарабії, що «дало б замученому і дійшовшому відчаю народу надію на перемогу України». Крім того, Київ мав добиватися дозволу на відкриття особливого комісаріату для охорони українського населення від насильств у Бессарабії. Щоб зменшити ефект румуно-молдовської угоди від 9 квітня, В. Левицький пропонував організувати з'їзди рад із прийняттям резолюцій протесту, а також увійти у зв'язок з окремими фракціями «Сфатул цєрїю», які могли б зібратися в зайнятому австрійцями Хотині.

Офіційну ж пропаганду слід було спрямувати на роз'яснення населенню, що *«український уряд може лише вітати бажання*

Бессарабії зберегти свою автономію в тісній демократичній федерації з Україною», а також що претензії Києва на «придністровську і приморську частини Бессарабії — це не анексія, а вимога, котра випливає з демократичних мотивів охорони українського населення від румунського ярма». Цьому чималою мірою сприяла б замаскована підтримка видання при Хотинському і Аккерманському земствах спеціальних газет та масове поширення їх серед селянства губернії⁴¹⁴.

Ґрунтовна довідка В. Левицького про стан справ у Бессарабії була оприлюднена керуючим справами МЗС М. Любинським на засіданні Малої ради лише 23 квітня 1918 р., коли бессарабське питання востаннє розглядалося вітчизняним парламентом⁴¹⁵. Центральна Рада так і не спромоглася на більш-менш резонансну міжнародну акцію в обороні українських національних інтересів у Бессарабії. Усе звелось до збирання інформаційних матеріалів для призначеного 5 квітня послом УНР у Румунії М. Ґалаґана й бурхливого обговорення бессарабського питання на екстремому засіданні Малої ради 12 квітня (після отримання попереднього дня вищезгаданих телеграм О. Севрюка).

З докладною доповіддю на ньому виступив М. Любинський, який заявив, що «не можна серйозно рахуватись з одержаною телеграмою (з посольства УНР у Берліні. — Авт.). Румунія знає, що цим кроком («умовним» приєднанням МНР. — Авт.) вона б значно ускладнила взаємовідносини з нами, а це їй небажано»⁴¹⁶. Після одностайного засудження «анексіоністського акту» Бухареста Мала рада вирішила продовжити дебати наступного дня.

У прийнятій 13 квітня 1918 р. постанові Мала рада заявила, що «вона не визнає рішення «Сфатул Церій» про прилучення Бессарабії до Румунського королівства актом вільного волевиявлення волі всіх народів, населяючих територію Бессарабії». Тому керівництво українського парламенту вимагало «здійснення вільного бажання мешканців тих частин Бессарабії, які виявили, або вільно виявлять свою волю прилучитись до УНР», тобто наполягало на перерозподілі регіону між Києвом і Бухарестом за етнічною ознакою. Раді народних міністрів було доручено звернутися до Румунії й Центральних держав з «нотою-протестом проти... системи утисків і насильств над населяючими Бессарабію національностями»⁴¹⁷.

Ця резолюція у формі «Заяви румунському урядові» за підписами В. Голубовича і М. Любинського була негайно передана до Бухареста, і вже 20 квітня 1918 р. румунський уряд відповів Києву нотою. Д. Дорошенко зазначає, що її було одержано вже за гетьманату П. Скоропадського. У ноті наголошувалося на нібито добровільній злуці Бессарабії «з основною частиною своєї батьківщини» й лукаво стверджувалося, що королівський уряд «не знає жадної частини Бессарабії, де б населення вважало себе за українців і висловило бажання належати до України». Але далі Бухарест цілком слушно зауважив, що під час вироблення і підписання Брестського мирного договору з Центральними державами українська делегація «не виявила в ньому жадних прав на Бессарабію».

Румунський уряд нагадав Києву й те, що під час аудієнції в Раді народних міністрів 15 січня 1918 р. офіційному представнику Бухареста генералу Коанді було заявлено, що УНР «не тільки нічого не має проти прилучення Бессарабії до Румунії, але буде навіть піддержувати Бессарабію в цьому»⁴¹⁸.

Наприкінці ноти румунський уряд рішуче відхилив усі закиди Центральної Ради та уряду УНР, засвідчивши цілковиту невдачу їхньої молдовської політики. Цей прикрий факт, зрештою, визнала й «Робітнича газета» — центральний орган урядової УСДРП. У її передовиці від 21 квітня говорилося: «Наш уряд, котрий виявив досить недбальства в українсько-румунській справі, не пославши свого уповноваженого до Бухаресту під час мирних переговорів Румунії з Центральними державами, мусить негайно, коли не хоче ризикувати своєю долею, розвинути відповідну міжнародну акцію... Маргіломан є ставленик Центральних держав. Вони якщо не юридично, то морально несуть відповідальність за діла румунського уряду, нині їм прихильного. Ми не можемо визнати можливим, щоб Центральні держави, котрі замирили з Україною, котрі дістають від неї колосальну харчову допомогу, могли дати свою згоду допустити до здійснення сей акт, явно ворожий УНР»⁴¹⁹.

Дійсно, есерівське керівництво Центральної Ради й Ради народних міністрів УНР не зуміло скористатися в січні–березні 1918 р. сприятливим зовнішньополітичним фактором — укладенням «хлібного миру» з Німеччиною й Австро-Угорщиною — для

вчинення належного тиску на Румунію й захисту українських національних інтересів у прутсько-дністровському межиріччі.

Раніше, у відносно «спокійніший» період пізньої осені — початку зими 1917 р., Київ розраховував утримати «Сфатул церій» і щойно проголошену Молдовську Народну Республіку в орбіті свого політичного впливу з огляду на тісні історико-культурні, етнічні й економічні зв'язки між Бессарабією й Україною. Але в критичний момент молдовсько-більшовицького протистояння уряд УНР не зумів надати Кишиневу суттєвої військової допомоги, що зміцнило позиції прибічників прорумунської орієнтації в керівництві МНР. А її окупація королівськими військами перевела бессарабське питання в площину українсько-румунських міждержавних відносин, де вирішальна роль належала позиції Центральних держав.

Скориставшись нерозторопністю Києва, Бухарест блокував його аргументовані пропозиції здійснити поділ Бессарабії за етнічною ознакою і домогся закріплення своїх східних загарбань у мирному договорі з Центральними державами від 7 травня 1918 р. Усі подальші наполегливі спроби Української Держави добитися перегляду державно-правового статусу Бессарабії зазнали невдачі.

На своєму останньому засіданні 10 грудня 1918 р. «Сфатул церій» (зі 152-х депутатів були присутні лише 46) відмовився від будь-якої автономії Бессарабії й ухвалив її безпосереднє включення до складу Румунії, після чого король Фердинанд I оприлюднив декрет про скасування МНР і розпуск її парламенту. Через рік Директорія Української Народної Республіки, знесилена нерівною боротьбою з червоною і білою Росією, змушена була задекларувати незацікавленість у бессарабському питанні в обмін на очікувану від Румунії політико-дипломатичну підтримку⁴²⁰.

Іншою точкою докладання зусиль відроджуваного в революційному горнілі українства став **«білоруський вектор»**. На відміну від бессарабського, тут було продемонстровано наступальний військово-політичний потенціал УНР, який переконливо засвідчив появу нового «центру сили» на теренах Центрально-Східної Європи. У той час, коли Молдова залишалася надійно прикритою російською армією, значна частина території етнографічної Білорусі на момент падіння імперії Романових була

окупована німецькими військами — вся Гродненська губернія, більша частина Вільненської й західні повіти Мінської, решта становила оперативний тил російського Західного фронту. Саме тиллові райони стали осередком розгортання руху за національне самовизначення білоруського народу, що в загальних рисах нагадував аналогічні процеси в Наддніпрянщині, але об'єктивно набув менш зрілих форм.

У березні 1917 р. в Мінську пройшов Білоруський національний з'їзд, що заявив про підтримку «федеративного демократично-республіканського ладу» нової Росії й обрав **Білоруський національний комітет**. Абсолютну більшість у ньому отримали представники відродженої **Білоруської соціалістичної громади (БСГ)**, чия газета — «Вольная Белорусь» — стала також пресовим органом комітету. Щоправда, на своїй конференції в Петрограді в червні 1917 р. БСГ підтримала платформу **Ради національних соціалістичних організацій** (так званого «Російського інтернаціоналу», до складу якого увійшло 12 партій), в тому числі пункт про право кожної нації колишньої імперії на самовизначення аж до повної незалежності, однак вважала небажаним за тогочасного політико-економічного й міжнародного становища відокремлення від Росії будь-якої її частини. Конференція навіть висловилася проти створення національних військових формувань і залучення білорусів-військовослужбовців до польських, литовських, українських та інших національних частин.

Визначивши своє місце в загальноросійському революційно-демократичному таборі, БСГ ініціювала скликання у липні 1917 р. у Мінську 2-го з'їзду білоруських організацій і партій та обрання нового керівного органу національно-визвольного руху — **Центральної ради білоруських організацій**, домінуючі позиції в якій також посіли громадівці. Під впливом загострення конфлікту між київською Центральною Радою і Тимчасовим урядом щодо автономії України БСГ, а з нею і Центральна рада білоруських організацій швидко позбувалися ілюзій щодо здатності офіційного Петрограда піти назустріч національним домаганням неросійських народів і здійснити кроки в напрямі федералізації країни. На петроградській Демократичній нараді 14–22 вересня голова президії ЦК БСГ Дмитро Жилунович (1887–1937), публіцист і майбутній перший глава уряду вже радянської Білорусі, засудив

небажання Тимчасового уряду реалізувати гасло самовизначення націй і заявив про недоцільність урядової коаліції соціалістів з кадетами.

Тому цілком логічною стала участь білоруської делегації в роботі київського З'їзду народів. Від БСГ до її складу увійшли педагог Симон Рак-Михайловський (1885–1938), І. Корбуш та редактор «Вольної Белорусі» Язеп Льюсик (1883–1940), безпартійні Л. Галькевич, Павлина Мядзіянко та І. Фарботко⁴²¹. Цікаво, що сьомим членом білоруської делегації став уродженець Гродненщини — І. Красковський, який ще 26 квітня, на пропозицію Д. Дорошенка, був затверджений Українською Центральною Радою губернським комісаром на Тернопільщині, а в день відкриття З'їзду народів — 8 вересня — став товаришем генерального секретаря внутрішніх справ В. Винниченка. За гетьманату П. Скоропадського цей переконаний прибічник білорусько-українського зближення увійде до Ради МЗС, а за Директорії очолить Надзвичайну дипломатичну місію УНР на Кавказі.

У своєму виступі на З'їзді народів 10 вересня С. Рак-Михайловський акцентував увагу присутніх на болючій для всіх недержавних націй проблемі поглинення їхніх культурних сил панівною державною нацією. Поінформувавши присутніх про розвиток білоруського національного руху, він висловив впевненість у його кінцевій перемозі⁴²². А на останньому засіданні З'їзду народів 15 вересня було ухвалено постанову «Про білорусів», де висловлювалася стурбованість долею окупованої частини Білорусі, якій «загрозувала небезпека бути відірваною» від решти країни. Тому зібрання висунуло до Тимчасового уряду вимогу «негайно видати декрет про автономію Білорусії в межах російської демократичної федеративної республіки з остаточним прилученням до автономної Білорусії також всіх захоплених ворогом міст і місцевостей в етнографічних межах розселення білоруського народу»⁴²³.

Але стрімке наближення економічної катастрофи та суспільно-політичного вибуху у загальнодержавному масштабі спонукало багатьох керівників БСГ прискорити політичне відокремлення Білорусі від Росії, якій виразно загрожував більшовицький переворот. Такі настрої чітко прозвучали на III з'їзді БСГ в Мінську

в середині жовтня 1917 р., коли делегати висловилися на користь формування «білоруської народної армії», обравши Центральну військову раду. Вона об'єдналась із Центральною радою білоруських організацій у спільну **Велику білоруську раду**, яка 27 жовтня 1917 р. оприлюднила «Грамоту до білоруського народу». В ній як альтернативу встановленню в краї більшовицької влади висувалося гасло скликання національних Установчих зборів.

А з огляду на загострення військово-політичного протистояння в регіоні у середині листопада Велика білоруська рада у порозумінні з Білоруським обласним комітетом (діяв у Петрограді при Всеросійській раді селянських депутатів для організації в Білорусі крайової влади) оголосила про скликання в Мінську 15 грудня Всебілоруського з'їзду (конгресу) для вирішення питання про владу. Більшість із майже 1500 його делегатів становили члени БСГ і есери, що заявили про взяття влади в свої руки з наступним скликанням Білоруських установчих зборів. У відповідь більшовицький раднарком Західної області й фронту в ніч на 18 грудня 1917 р. розігнав з'їзд. Але члени його президії на конспіративному зібранні через три дні сформували **Всебілоруську раду** (Виконавчий комітет ради Всебілоруського з'їзду), поклавши на неї функції виконавчої влади в краї.

Авторам не вдалося відшукати архівні документи, які засвідчували б наявність тісних контактів між Українською Центральною і Великою білоруською та Всебілоруською радами протягом жовтня 1917 — лютого 1918 рр. Значною мірою це було зумовлено загальною ситуацією громадянської війни на теренах як Білорусі, так і УНР, але певну роль у появі невизначеності між двома керівними центрами національно-демократичних революцій відіграла й криза всередині БСГ. Її помірковані лідери сприйняли більшовицький переворот у Петрограді як прояв анархії, що загрожує свободі та національним правам. Але ліве крило, представлене так званою «народницькою течією» й найчисленнішою петроградською організацією, виявляло схильність до порозуміння з ленінським Раднаркомом.

Всебілоруська рада вийшла з підпілля лише після залишення Мінська більшовицьким раднаркомом Західної області 4 лютого 1918 р., але вже наступного дня до міста увійшли частини 1-го Польського корпусу легіонерів під командуванням генерал-лейтенанта

колишньої російської армії Юзефа Довбор-Мусніцького (1867–1937). Як доповідали згодом Центральній Раді й урядові УНР члени Української військової ради Західного фронту, «почалось безсоромне хозяйнування польських легіонерів, які, називаючи себе чомусь хазяями краю, яко частини Польської держави, почали на все накладати свою руку. Як «реальні політики», поляки перш усього почали безсоромне реквізування та захоплення усього того багатоміліонного добра, яке не могло бути вивезене большевиками за швидкістю подій»⁴²⁴.

Таким чином, зав'язався білорусько-польський конфлікт, який у недалекому майбутньому завдасть чимало шкоди справі політичного порозуміння новопосталих національних держав на пост-російському просторі. Тим часом при звістках про наближення німецьких військ до Мінська Всебілоруська рада нарешті зважилася на створення національного уряду — **Народного секретаріату Білорусі**. 8 лютого 1918 р. рада оприлюднила 1-шу «Уставну грамоту до народів Білорусі», в якій повідомлялося, що «тимчасову народну владу краю, яка поставить собі завдання оборони і ствердження здобутків революції, буде здійснювати... Народний Секретаріат Білорусі»⁴²⁵. Ключові посади в ньому отримали лідери БСГ — журналіст Язеп Воронко (1891–1952), голова, Полута Бодунова (1885–1938), народний секретар опіки, Фома Гриб (1895–1938), Костянтин Єзавітов (?–1945), народний секретар військових справ, Петро Кречевський (1879–1928), народний секретар фінансів і державний контролер і Аркадій Смолич (1891–1938), народний секретар освіти. Але реальні можливості національного білоруського уряду були надто примарними.

У згаданій вище доповіді «Комітету охорони інтересів і прав підданих УНР», що постав з ініціативи колишніх членів Української військової ради Західного фронту, зазначалося: «У Білоруського «Секретаріату» не було не тільки... ні сили, ні відповідних людей, але не було зовсім і коштів. Не було навіть автомобіля, або хоч мотоциклетки якої у розпорядженню Народнього секретаріату. Соромно і боляче було дивитись на все це». Не дивно, що німецьке окупаційне командування принципово відмовилося мати справу з національним білоруським урядом.

У цій ситуації лише 9 березня (н. ст.) 1918 р. Всебілоруська рада оприлюднила свою 2-гу «Уставну грамоту», якою «Білорусь

у межах розселення і кількісної переваги білорусів» проголошувалася Народною Республікою⁴²⁶. До скликання Установчого сойму законодавча влада в ній мала належати Всебілоруській раді, що після поповнення представниками національних меншин була реорганізована в **Раду БНР** (голова — Я. Льосик). Але слід зауважити, що в «Уставній грамоті» — документові конституційного значення — не було жодного слова про міжнародно-правовий статус і зовнішню політику новопосталої народної республіки.

Ще більше питань викликала 3-тя «Уставна грамота Ради Білоруської Народної Республіки» від 24 березня 1918 р., якою остання оповіщала «незалежною і вільною державою». На підставі цього, наголошувалося в документі, «втрачають силу всі старі державні зв'язки, які дали можливість чужому Уряду (ленінському Раднаркому. — *Авт.*) підписати і за Білорусь трактат у Бересті, що вбиває на смерть білоруський народ, ділячи землю його на частини». Уряд БНР мав «увійти у відносини із зацікавленими сторонами, пропонуючи їм переглянути ту частину Берестейського трактату, яка стосується Білорусі, і підписати мирну угоду з усіма воювавшими державами»⁴²⁷.

Очевидно, що єдиною для Народного секретаріату БНР партнерською «зацікавленою стороною» могла бути лише УНР, оскільки решта (кайзерівська Німеччина, більшовицька Росія, варшавська Регентська рада) за жодних умов не пішли б на переговори з представниками невизнаного уряду БНР, навіть петроградський і московський регіональні осередки БСГ оголосили його самозваною установою. Коли Всебілоруська рада відрядила своїх представників на Брестську мирну конференцію, саме делегація більшовицької Росії рішуче заперечила їхню правомочність, після чого Центральні держави відмовилися розглядати білоруське питання, трактуючи Білорусь як частину Росії, яку можна використовувати за розмінну монету в міжнародних комбінаціях. Білоруські представники перебували в Бересті, по суті, в ролі радників делегації УНР.

Тому навряд чи продуманою платформою для порозуміння з Українською Центральною Радою могло стати визначення 3-ою Уставною грамотою Ради БНР території Білорусі у складі «Могильовщини, білоруських частин Мінщини, Гродненщини., Віленщини, Вітебщини, Смоленщини, Чернігівщини і суміжних

частин *сусідніх губерній* (виділено нами. — *Авт.*), заселених білорусами». Отже, якщо не брати до уваги дипломатичний тон документа, «Уставна грамота», по суті, ставила під сумнів легітимність північно-західного кордону УНР, визначеного мирним договором між нею і Центральними державами.

Щоправда, одеська Білоруська національна рада зайняла більш виважену позицію в цьому питанні: в її резолюції від 7 квітня 1918 р. висловлювалася стурбованість стосовно подальшої долі білоруських земель на захід від «лінії Гофмана», які переходили під юрисдикцію Берліна, — східної частини Віленської губернії, Новоолександрівського повіту Ковенської, більшої частини Гродненської та західних повітів Мінської й Вітебської губерній. З огляду на претензії Регентської ради «Королівства Польського» на ці землі, одеська Білоруська рада ставила польському народові риторичне питання: «По якому праву він, прагнучи мати своє самостійне існування, поруч із цим, квапитья поневолити другий народ»⁴²⁸.

Слушно розглядаючи налагодження переговорного процесу з Києвом як єдино можливий шлях до міжнародного визнання БНР, мінська Рада вже наступного дня після проголошення незалежності, 25 березня 1918 р., сформувала Делегацію у складі поміркованих лідерів БСГ — народного секретаря закордонних справ БНР Олександра Цвікевича (1888–1937), голова, С. Рака-Михайловського і секретаря Л. Левченка, що представляв організацію київських білорусів — «Зірку». Консультантом Делегації у справах переговорів з Україною з правом дорадчого голосу було (заочно) визначено І. Красковського⁴²⁹.

По прибутті до Києва білоруська делегація 10 квітня 1918 р. представила Раді народних міністрів повідомлення про оголошення незалежності Білорусі й Уставні грамоти до її народів. У першому документі члени делегації засвідчували «рідній Україні почуття глибокої поваги і щирої братерської дружби, які мають до неї Рада і Народний Секретаріат БНР»⁴³⁰. Але в поданні міністру закордонних справ УНР В. Голубовичу вже наголошувалося, що «невияснення більш-менш детально межі поміж Українською і Білоруською Народними Республіками створює на місцях часткові непорозуміння, як у справі функціонування державних і громадянських установ між собою, так і в житті населення».

Тому білоруська делегація прохала призначити комісію від українського МЗС для вироблення окремого договору про державні кордони між обома республіками. Крім того, представники БНР мали повноваження вести переговори у фінансово-кредитних і торговельних справах⁴³¹. О. Цвікевич відразу ж офіційно поставив питання про можливість використання українського радіотелеграфу для «повідомлення всіх Урядів і народів Європи про оголошення незалежності БНР» та надання делегації позички у 500 тис. карб. А з огляду на те, що польські легіонери Ю. Довбор-Мусніцького за угодою з німецьким командуванням zostалися на Могильовщині як окупаційні війська, білоруська делегація висловила стурбованість щодо можливості переходу на територію БНР 15-тисячного 2-го Польського корпусу легіонерів, сформованого на території Київщини, і прохала В. Голубовича «віддати розпорядження про те, щоб ні в якому випадку не було допущено відправлення його в межі БНР»⁴³².

Доповівши того ж дня — 10 квітня — на урядовому засіданні про питання, поставлені делегацією О. Цвікевича, В. Голубович запропонував присутнім висловитися щодо офіційного визнання БНР. Досвідчений правник, який за царських часів мав генеральський ранг дійсного статського радника, — міністр судових справ Сергій Шелухин (1864–1938) слушно зауважив, що дипломатичне визнання країни відноситься до компетенції Центральної Ради. Міністр внутрішніх справ М. Ткаченко запропонував відрядити до Мінська спеціальну делегацію для детального з'ясування стану справ на місці, а міністр пошт і телеграфу, в недалекому майбутньому один із провідних українських дипломатів, Григорій Сидоренко (1874–1924) додав, що «треба доручити МЗС в'яснити відношення до цієї справи інших держав».

Після такого обміну думками Рада народних міністрів ухвалила «соломонове рішення»: питання про визнання незалежності Білорусі «з обмірковування зняти», але водночас доручити МЗС відповісти делегації О. Цвікевича, що уряд УНР *«принципально нічого не має проти признання Білоруської Народньої Республіки незалежною і буде вживати заходів до переведення цієї справи в життя законним шляхом»*⁴³³.

Решта прохань білоруських представників була швидко задоволена, невдовзі керуючий справами МЗС М. Любинський

повідомив О. Цвікевича, що київське радіо передало звістку про оголошення незалежності БНР, а 2-му Польському корпусу заборонено переходити на білоруську територію. Для ведення ж із білорусами переговорів і підписання угоди про міждержавний кордон було сформовано урядову делегацію УНР у складі члена ревізійної комісії Центральної Ради, прапорщика Анастасія Ліхнякевича (голова), його колеги по Всеукраїнській раді військових депутатів, прапорщика Миколи Свідерського і референта МЗС Тимофія Петрівського⁴³⁴.

Офіційний і кадровий рівень української делегації говорив сам за себе, що й не дивно, з огляду на деякі обставини, ймовірно, відомі Києву. Аби добитися офіційного визнання з боку Берліна, Народний секретаріат БНР кількома днями раніше відправив кайзеру Вільгельму II вітальну телеграму із «вдячністю» за визволення Білорусі від більшовиків та проханням узяти її під покровительство Німецької імперії. На знак протесту представники єврейських соціалістичних організацій і лівого крила БСГ вийшли з Ради БНР та її уряду. Це спричинило кризу останнього, його місце посіла *Тимчасова рада п'яти*, а згодом — поміркований пронимецької орієнтації уряд на чолі з поміщиком і експедитом 1-ї Державної думи Романом Скірмунтом (1868–1939). Таким чином, делегація О. Цвікевича на 19 квітня 1918 р., коли почалися двосторонні переговори, представляла вже не тих осіб, які підписували її повноваження.

Глава білоруської делегації, виходячи з відсутності в минулому будь-якої ворожнечі між Білоруссю і Україною, запропонував визначення лінії кордону «на основі етнографічного розселення обох народів». Потім О. Цвікевич, сам правник за фахом, зажадав визначитися з потрібними для переговорів картами, а також «кінцевими точками державної межі на заході і сході»⁴³⁵. Та попри гучні запевнення у «братніх почуттях» і сподівання на досягнення «державно-братньої спільності», на переговорах відразу ж зав'язалася довга і палка дискусія.

Тільки з першого питання порядку денного вдалося порівняно швидко дійти згоди, коли за базовий було визнано етнографічний принцип, що в разі необхідності міг доповнюватися економічною й географічною доцільністю. Але українська делегація рішуче відмовилася використовувати запропоновану білорусами

етнографічну карту 1917 р., складену уродженцем Гродненщини — відомим філологом-славістом, петербурзьким академіком Євфимієм Карським (1860–1931), що, на думку М. Свідерського, лише зазначала, «де взагалі розселений білоруський нарід як нація, не беручи під увагу чи він є в абсолютній більшості, чи ні»⁴³⁶.

Конфлікт загострився, коли, посилаючись на невизнання в 3-й Уставній грамоті Ради БНР Брестського мирного договору між Центральними державами і РСФРР, О. Цвікевич запропонував переглянути й північно-західний кордон УНР, визначений статтею II основного тексту її мирного договору з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною. Як відомо, на північ від колишнього російсько-австрійського кордону він мав пролягати загальною по лінії Тарноград — Білоград — Шебрешин — Красностав — Пугачів — Радин — Межириччя — Сарнаки — Мельник — Високо-Литовськ — Кам'янець-Литовський — Пружани — Вигоновське озеро⁴³⁷.

Причому формально О. Цвікевич і С. Рак-Михайловський посилалися на неучасть білоруських представників у Брестських мирних переговорах і тому відмовлялися визнати Вигоновське озеро за вихідну західну точку українсько-білоруського кордону. С. Рак-Михайловський, щоправда, погоджувався на Пружани, але і цей пункт він не вважав для себе обов'язковим. *За обтічними дипломатичними формулюваннями делегації БНР крився протест щодо входження до складу УНР Берестейського, Кобринського і частин Більського та Пружанського повітів Гродненської губернії.*

Українські делегати, спираючись на принципи міжнародного права, вказали білоруським колегам, що кордон УНР на захід від Вигоновського озера не підлягає сумніву з огляду на його міжнародно-правове визнання. Т. Петрівський до того ж уточнив: «Під час Берестейських переговорів суверенна Білоруська Республіка не існувала... і тому правомочною стороною за Білорусинів у той час являлась ще Російська держава»⁴³⁸. Тоді О. Цвікевич запропонував продовжити переговори наступного дня з визначення східної вихідної точки міждержавного кордону.

Як таку українська делегація на пленарному засіданні 20 квітня 1918 р. запропонувала повітовий центр Чернігівської губернії

Мглин (нині — Брянської області Російської Федерації), але С. Рак-Михайловський, зазначивши, що «людність в північних повітах Чернігівщини є Білоруська», наполягав на місці впадіння р. Судость у Десну біля містечка Грем'яч⁴³⁹. Суттєві розбіжності між сторонами виявилися і при загальному розгляді українсько-білоруського кордону в Прип'ятському басейні. Посилаючися на російські та німецькі діалектологічні карти, Т. Петрівський стверджував, що за етнографічним принципом «межа Українсько-Білоруська безперечно повинна йти за Прип'яттю на північ».

О. Цвікевич, у свою чергу, доводив, що Прип'ятський басейн «належить етнографічно до Білорусі», а володіння ним для БНР «з огляду економічного є... питанням життя і смерті». Він навіть погоджувався визнати належність УНР північно-східної Чернігівщини, «коли б Україна зі свого боку відступила без виїмку всю територію Припеті від впливу її в Дніпро по ріку Уж, далі по прямій лінії на Влодаву»⁴⁴⁰.

У відповідь А. Ліхнякевич оприлюднив найвагомійший, на думку авторів, аргумент української сторони: «Лінія залізнична Пинськ-Гомель мусить бути Українською, а то зі взглядів географічних. Звісна кожному річ, що ні Польща, ні Московщина ніколи не зречуться своїх імперіалістичних експанзій на Білорусь. Наколиб Україна знала, що її сусідом навічно буде Білорусь, ми може сказали б що инше». А стосовно білоруського населення Прип'ятського регіону, Річиці та Гомельщини керівник делегації УНР нагадав, що йому не загрожує асиміляція, оскільки в «Україні узаконена персонально-національна автономія, яка забезпечує всім народам вільний розвій»⁴⁴¹.

У білоруських делегатів не знайшлося вагомих аргументів для заперечень, тому вони погоджувалися тимчасово передати в користування Києву залізницю Брест-Брянськ. Але подібне встановлення своєрідного кондомініуму над Прип'ятським басейном і Гомелем завідомо було нереальне, оскільки українським партнером мала стати ніким не визнана і безпомічна БНР та її уряд. Саме питання офіційного визнання незалежності Білорусі Україною опинилося в центрі уваги сторін на третьому засіданні 21 квітня 1918 р.

А. Ліхнякевич тоді цілком слушно зазначив, що вже факт проведення двосторонніх переговорів свідчить на користь принципового

визнання Києвом БНР, але офіційно зробити це він зможе лише після порозуміння із союзниками — Центральними державами⁴⁴². Не випускаючи ініціативи, керівник української делегації заявив, що в разі згоди білоруської сторони на Вигоновське озеро як вихідну точку міждержавного кордону на заході та збереження за УНР лінії Пінськ–Гомель негайно буде виготовлений проект двостороннього договору⁴⁴³.

Таким чином, білоруська делегація опинилася в глухому куті, вихід з якого був можливий лише на шляху задоволення українських вимог. Не маючи безпосереднього зв'язку з Мінськом і очікуючи на прибуття до Києва третього члена делегації — відомого дослідника історії Литви й Білорусі професора Митрофана Довнар-Запольського (1867–1934), який мав привезти додаткові матеріали, С. Раґ-Михайловський під приводом відсутності кворуму (О. Цвікевич під приводом хвороби не з'явився на засідання) відмовився від ведення переговорів 22 квітня і виступив із заявою.

Поряд із зазначенням відомої позиції білоруської делегації щодо проходження кордону з УНР, у заяві містилося прохання до України «всіма засобами допомогти зі свого боку активній участі» представників Білорусі у переговорах Києва з більшовицькою Москвою, що планувалося тоді провести у Курську. Зі свого боку, С. Раґ-Михайловський обіцяв «постаратися всіма засобами ускорить закінчення переговорів відносно... границі з Україною»⁴⁴⁴.

Отже, виникала парадоксальна ситуація: не визнаючи Брестського мирного договору між РСФРР і Центральними державами, яким підтверджувалися невігідні для Мінська північно-західні межі УНР, білоруська делегація намагалася скористатися тією ж статтею VI угоди, що зобов'язувала Москву негайно укласти мир з УНР і відкрила шлях до українсько-російських переговорів!

У зверненні делегації БНР до міністра закордонних справ УНР від 25 квітня 1918 р. (його отримали вже після державного перевороту П. Скоропадського) зазначене прохання суттєво конкретизувалося. По-перше, українська дипломатія мала повідомити росіян про ведення нею переговорів щодо кордонів з БНР, а по-друге, — відхилити «можливі домагання Народних Комісарів про улаштування з Україною межі в тих областях, де Україна межується з Білоруссю». До того ж О. Цвікевич і С. Раґ-Михайловський

висловлювали сподівання, що українські представники у Курську в «формі наполегливого і в крайньому випадку ультимативного представлення» зажадають визнання Росією незалежності БНР⁴⁴⁵.

Тоді ж білоруська делегація в Києві представила на розгляд української сторони проект «Прелімінарного договору між УНР і БНР у питанні про державні межі». З огляду на неможливість швидкого вирішення цього питання та близький початок переговорів з Росією, на яких був би бажаний спільний виступ делегацій обох народних республік, білоруська сторона пішла на суттєві поступки. Через місяць після укладення миру між УНР і РСФРР Київ та Мінськ мали досягти ратифікації договору про міждержавний кордон, причому прямо вказувалося, що «представники Білоруського Уряду зобов'язуються відшукати шляхи для задоволення потреб України у справі влаштування меж». Від уряду ж УНР вимагалось «зробити братерську підтримку Уряду БНР у переговорах його з (більшовиками) Великої Росією щодо визнання незалежності БНР і в питанні стосовно проходження білорусько-великоруської межі»⁴⁴⁶.

Водночас задля успіху своєї місії білоруські представники вдалися до тактики маневрування й використання суперечностей, зокрема, М. Довнар-Запольський неодноразово пропонував шукати нових союзників, налагоджувати контакти з різними політичними силами й використовувати їх на власну користь. «Більшовики в Курську, — наголошував він, — можуть нас підтримати — потрібна тільки певна гнучкість у переговорах; більшовикам не потрібна Велика Україна... Не завадить прощупати ґрунт не тільки в Німеччині, а й в Англії та Франції. Німцям не вигідна ні велика Україна, ні велика Польща»⁴⁴⁷. Досвідчений науковець наполягав на інформуванні щодо непоступливості української сторони посла Австро-Угорщини в Києві графа Йоганна фон Форґача, «бо з Австрією нам простіше і краще домовитися, ніж з німцями, потрібно розповісти йому про захоплення українцями Гомеля, Мозира та Речиці, а потім вже офіційно з'явитися до нього нашої делегації і подати йому формальний протест від імені Білоруського Уряду»⁴⁴⁸.

Таку позицію підтримав і радник делегації БНР П. Тремпович: «Потрібно налякати їх (українців. — *Авт.*) міжнародною

конференцією. Необхідно водночас налагодити стосунки з Московським урядом, з Францією, Англією, Польщею. Треба спочатку домогтися визнання українцями незалежності Білорусі, а потім вже продовжувати переговори... Більше протестів, більше меморіалів, подавати їх і німцям, і австрійцям, повідомляти про них і поляків, і великоросів, і українців. Тут дуже міцні великоруські партії. Їх можна та потрібно використовувати. Потрібно встановлювати зв'язок з Москвою, з політичними партіями та діячами, які в майбутньому можуть стати керівниками в Росії. Потрібно вирядити делегацію інкогніто до Вологди (там перебувало британсько-французьке представництво. — *Авт.*), щоб зацікавити Францію і Англію нашим питанням. Не треба забувати, що ця коаліція міцна, і ми з її допомогою можемо виграти»⁴⁴⁹. Зрештою, білоруська делегація вирішила не поспішати з укладенням міждержавного договору, а під приводом хвороби О. Цвікевича й недостатності власних повноважень чекати на зручніший момент, тобто на українсько-російські переговори.

25 квітня білоруські діячі мали зустріч з послом Німеччини в Україні Муммом фон Шварценштайном, у ході якої намагалися зацікавити його білоруським питанням й тими вигодами, що отримає Німеччина. Німецькому послові представили меморіал, в якому була стисло викладена історія білоруської державності й прохання допомогти у вирішенні питання самостійності Білорусі, збереження її цілісності та створення державних органів і збройних сил. Зокрема, зазначалося: «З другого боку, до інтересів Німецького Уряду, на наш погляд, не може входити розподіл Білорусі поміж сусідами та зміцнення тих за рахунок Білорусі. Якщо для німецької політики байдужі границі Білорусі на сході, то зміцнення і відбудова великої Польщі за рахунок білоруських земель заледве чи буде до вподоби Німеччині. Можливо, Ваша Величність, знайдете потрібним подумати про те, що для Німеччини має більше вигоди сприяти державному творенню в Білорусі, аніж протидіяти цьому процесу. Тепер тільки від Німецького Уряду залежить, чи схоче він підтримати білоруську державність і тим звернути симпатії нашого народу до Німеччини. Тоді діяльність білоруських партій буде спрямована на справу державного будівництва, а не на боротьбу з окупантами нашої країни»⁴⁵⁰.

Однак ця зустріч не мала жодних результатів, білоруська місія продовжувала роботу й докладала всіх зусиль, щоб повернути ситуацію на свою користь. Попри зовнішню подібність процесів національно-державного відродження в Україні та Білорусі, в тому числі ідейну близькість політичних сил, що контролювали Українську Центральну Раду і Раду БНР, Раду народних міністрів і Народний секретаріат, навіть текстову схожість документів конституційного значення — українських Універсалів і білоруських Уставних грамот, уже перший досвід налагодження офіційних взаємин двох братніх східнослов'янських народів восени 1917 — навесні 1918 рр. виявився далеким від ідилічного й безхмарного. Справедливо вбачаючи в Українській Центральній Раді та УНР природних спільників у справі здобуття міжнародного визнання новітньої білоруської державності, її романтично налаштовані лідери-народники в особі керівництва Білоруської соціалістичної громади фактично виявилися нездатними до реалістичної оцінки військово-політичної ситуації та вироблення зваженого й продуктивного зовнішнього курсу.

Невідповідність реальних позицій і можливостей уряду БНР його претензіям щодо міжнародно-правового оформлення державних кордонів, навіть необізнаність білорусів із фактичним станом справ, були нерідким явищем. На такому тлі вигідно вирізнялася стримана, прорахована й водночас принципова дипломатична лінія Києва, спрямована водночас на фактичне (і поступове забезпечення формального) визнання незалежності Білорусі та тверде відстоювання стратегічних національно-державних інтересів України.

Повномасштабне й всебічне розв'язання українського питання з необхідністю передбачало належну увагу та відповідні зусилля й на інших напрямках щодо встановлення нормальних і конструктивних взаємин із рештою національно-територіальних утворень, які виникли в ході розпаду імперії Романових, у процесі революційно-державотворчих трансформацій на дочитних до України теренах.

Тривалий час південні напрямки міжнародної діяльності залишалися другорядними для керівництва Української Центральної Ради, хоча, приміром, безперечне геополітичне й військово-стратегічне значення **Кримського півострова** («українського

Гібралтару», за образним визначенням І. Крип'якевича) для формування повноцінної української державності вже на той час було очевидним. Але в кримському випадкові Київ зіткнувся з незрівнянно кращою, ніж у Бессарабії чи Білорусі, організацією національного руху, який спирався на давню історичну традицію.

Щоправда, як і в Бессарабії, нація, що прагнула до самовизначення, не становила абсолютної більшості в регіоні проживання. За даними начальника оперативного відділу Генерального штабу української армії полковника Євгена Мишковського (1882–1920), на 1918 р. із 771 тис. татар у Криму налічувалося 294,3 тис. (38,2%), росіян – 180,8 тис. (23,3%), українців — 64,4 тис. (8,4%), німців — 56,8 тис. (7,4%), решта — греки, болгар, вірмени та ін.⁴⁵¹ *І все ж очевидне чисельне переважання на півострові кримськотатарського населення у поєднанні з його швидкою самоорганізацією поставило перед Центральною Радою болісну дилему: принципово погодитися з можливістю відродження його державності, або ж, виходячи з національних інтересів України, включити Крим до її складу.*

Організаторами і керівниками кримськотатарського визвольного руху стали вихідці із селян Джафер Сейдамет (1889–1960) і Челебі Челебієв (справжнє ім'я — Нуман Челебі Джихан, 1885–1918). Обидва захоплювалися революційно-соціалістичними ідеями, навчалися у Стамбульському університеті (Сейдамет до того ж закінчив юридичний факультет Сорбонни), напередодні війни повернулися до Росії й були мобілізовані до армії. На I Всекримському мусульманському з'їзді 25 березня 1917 р. Ч. Челебієв був обраний головою **Мусульманського виконкому (МВК)** і муфтієм Таврійського мусульманського духовного управління, а Д. Сейдамет — членом МВК і очолив комісію з вакуфного майна, що проголошувалося народним надбанням.

Спершу МВК діяв у погодженні з Тимчасовим урядом, як його орган, підпорядкований міністерству внутрішніх справ, організовував під національними зелено-блакитними прапорами маніфестації кримських татар на підтримку республіканського ладу в Росії та збір пожертв у «фонд перемоги» над Німеччиною та її союзниками. Але вже створення Д. Сейдаметом явочним порядком мусульманського батальйону в Сімферополі для захисту

татарського населення від «убивств, грабунків, крадіжок»⁴⁵² спричинило перший конфлікт із місцевими органами Тимчасового уряду й зливу наклепницьких антитатарських статей у кадетській пресі.

Саме на ґрунті протистояння з Тимчасовим урядом окреслилося певне зближення позицій МВК і Центральної Ради та українських організацій у Криму. В липні 1917 р. Д. Сейдамет і член МВК, колишній студент-медик Новоросійського університету Ахмет Озенбашли (1893–1958) відвідали Київ, де докладно обговорили кримські справи з М. Грушевським, В. Винниченком і О. Шульгиним. Кримськотатарські провідники особисто переконалися в тому, що український визвольний рух міг стати їм у нагоді, оскільки Центральна Рада після компромісного 2-го Універсалу отримала безпосередній вихід на Тимчасовий уряд, що залишався глухим до національних потреб корінних мешканців півострова.

Щоправда, пізніше в мемуарах, написаних в еміграції в Туреччині, Д. Сейдамет стверджував, ніби «навіть українцям, із якими ми підтримували більш-менш дружні зв'язки, цілком довіряти було б глупо. Вповні можливо, що вони прагнули послабити нас, скориставшись нашим протистоянням із росіянами, оскільки і від них, природно, можна було чекати появи бажання взяти владу в Криму в свої руки. А тому ідею незалежності Криму ми оберігали як від росіян, так і від українців, водночас сподіваючись і розраховуючи на заступництво Туреччини»⁴⁵³.

У цьому контексті зрозумілим стає підтекст виступів кримськотатарських делегатів 10 вересня 1917 р. на київському З'їзді народів, де представник МВК С. Ідрісов спершу подякував «представникам українського народу за те, що вони дали початок могутньому визвольному рухові всіх народів Росії» й наголосив, що «Росія може стати могутньою тільки тоді, як всі її народи добровільно заключать союз». Але тут же його колега А. Озенбашли додав: «Татари обстоюватимуть свободу всіх народів, але не дозволять теж, щоб хто-небудь другий верховодив у Криму...»⁴⁵⁴.

У контексті майбутніх українсько-кримськотатарських відносин звертає увагу саме останнє, досить суперечливе положення, адже «ким-небудь другим» могла стати й відроджувана українська державність. Трохи раніше МВК також стверджував, що

татарський народ Криму *«не вимагає для себе політичної автономії, але не дозволить установлення в Криму політичної гегемонії якого-небудь народу, що не має ні культурних, ні історичних, ні етнографічних прав* (виділено нами. — Авт.) *на таку»*⁴⁵⁵. Якщо врахувати, що до Лютневої революції 1917 р. у Криму протягом майже півтора століття вже існувала російська «політична гегемонія», то адресатом цього застереження за певних обставин могли стати й українці.

Ще в липні 1917 р. з ініціативи Ч. Челебієва, Д. Сейдамета, А. Озенбашли, а також письменника й журналіста Асана Сабрі Айвазова (1878–1936) на пантюркістських засадах була заснована *«Міллі фірка»* (кримськотатарською — національна партія). У першому ж розділі її програми містилася вимога *«створення в Криму дійсно народної республіки і визнання в широкому смислі свободи дій усіх націй, що населяють Крим, як у національному, так і в культурному відношеннях»*. «Міллі фірка» також проголошувала потребу скликання Всекримського парламенту.

На II Всекримському мусульманському з'їзді на початку жовтня ці положення органічно увійшли до політичної програми МВК, який мав забезпечити *«об'єднання кримськотатарського народу, організацію місцевих комітетів і підготовку татар до Установчих Зборів»*⁴⁵⁶. Об'єктивно така платформа передбачала набуття Кримом статусу суб'єкта всеросійської демократичної федерації, хоча про це в обох документах прямо й не говорилося.

Саме в цьому контексті цілком логічним було засудження Мусульманським виконкомом більшовицького перевороту в Петрограді, приязне ставлення до проголошення УНР і створення спільно з українськими організаціями Сімферополя *Кримського революційного штабу*, що протистояв як прибічникам Тимчасового уряду, так і більшовикам. У цілковитому порозумінні кримськотатарські та українські делегати виступили й на Таврійському губернському з'їзді революційних та національних організацій, що сформував *Раду народних представників* як крайовий орган влади.

У Сімферопольському, Євпаторійському, Ялтинському, Перекопському і Феодосійському повітах вона порядкувала самостійно, а в Дніпровському, Мелітопольському і Бердянському мала узгоджувати свою діяльність з адміністрацією УНР. Це повністю

відповідало відомому положенню 3-го Універсалу УЦР про те, що до території УНР належить «Таврія (без Криму)» (як і обіцяли М. Грушевський та О. Шульгин під час зустрічі з Д. Сейдаметом у дні більшовицького перевороту в Петрограді). Оскільки в Універсалі чітко зазначалося, що остаточне визначення кордонів УНР «по згоді зорганізованої волі народів» торкається лише тих суміжних регіонів, «де більшість населення українська», УЦР через Д. Сейдамета і А. Озенбашли письмово повідомила Мусульманський виконком про те, що «Україна не має територіальних претензій на Кримський півострів»⁴⁵⁷.

Це, безперечно, сприяло активізації зусиль «Міллі фірки» зі скликання кримськотатарських установчих зборів — Курултаю. Він почав свою роботу в залі Баб-і-диван Бахчисарайського палацу 24 листопада 1917 р. під головуванням відомого громадського діяча Джафера Аблаєва. Після трьох днів роботи Курултай ухвалив демократичні «Кримськотатарські основні закони», що передбачали, між іншим, негайне скликання крайових Установчих зборів для вирішення питання про форму правління на півострові. Крім того, Курултай обрав **Кримськотатарський національний уряд** — директорію з 5-ти членів на чолі з Ч. Челебієвим (одночасно був також директором юстиції), Д. Сейдамет став директором із зовнішніх і військових справ. Директорія діяла в повній згоді з Радою народних представників як вищим органом влади Криму.

Але в боротьбі з місцевими більшовиками кримські татари зазнали поразки: 14 січня 1918 р. Ч. Челебієв під час переговорів з керівництвом Сімферопольського ревкому був підступно заарештований і розстріляний без суду, Д. Сейдамету вдалося втекти й емігрувати до Туреччини, «Міллі фірка» перейшла на нелегальне становище. Заохочені успіхом, більшовики на 1-му Установчому з'їзді рад і ревкомів 7–10 березня 1918 р. проголосили Таврійську губернію **Республікою Тавриди** у складі РСФФР. Але з огляду на підписання останньою Брестського миру й швидке просування до регіону німецько-австрійських військ уже 19–21 березня ЦВК рад прийняв рішення про створення Радянської соціалістичної республіки Тавриди лише на території Криму.

Тим часом Центральна Рада й уряд УНР по поверненні до Києва докорінно змінили свій погляд на державно-правовий статус

Кримського півострова, плануючи його включення до складу незалежної України.

Це виявилось наочно, коли 27 березня 1918 р. київський представник **Всеросійського мусульманського військового шуро** (ради) полковник Туран Мірза-Барановський звернувся до МЗС УНР з проханням «дозволу терміново перевести всі мусульманські війська, що знаходяться на території України, в Крим, звідки по закінченні організації й встановленню зв'язку з Поволжжям передбачається частину війська перевести в Казань»⁴⁵⁸. Йшлося про Окремий мусульманський батальйон у Рівному і кадрові підрозділи 1-го Мусульманського стрілецького корпусу генерал-лейтенанта, литовського татарина з Віленщини Матвія (Сулеймана) Сулькевича (1865–1920) в районі Тирасполя й Рибниці загальною чисельністю близько 6,5 тис. чол. Згідно постанови Ради народних міністрів їм, як і решті національних збройних формувань на території УНР, загрожувало роззброєння і розформування.

Проте хоча Т. Мірза-Барановський і попереджав український уряд, ніби «роззброєння мусульманських частин здійснить украй несприятливий вплив на мусульман Поволжжя і Криму й відтягне на тривалий час встановлення дружніх відносин мусульманських народів до України», відповідь на клопотання була негативною. Натомість, як стверджує Д. Дорошенко, 10 квітня військовий міністр О. Жуковський віддав наказ командирі Запорізької дивізії генерал-майорові Зурабу Натієву (1869–1919) виділити експедиційну групу на чолі з полковником Петром Болбочаном (1883–1919) й відрядити її на Крим по лінії Харків — Лозова — Олександрівськ — Перекоп — Севастополь. Група мала випередити німецькі війська, що наступали, знищити більшовицькі формування на підступах до Криму й захопити Севастополь разом із Чорноморським флотом та його майном⁴⁵⁹.

А 15 квітня член УЦР від Таврії Яким Христич отримав розпорядження міністра внутрішніх справ М. Ткаченка «негайно виїхати до Криму (Сімферопіль) і заснувати там філію Інформаційного Бюро МВС». Вона мала інформувати кримське населення про законодавство УНР і політику її уряду, «вести працю щодо зближення Криму до України»⁴⁶⁰. А через чотири дні Рада народних міністрів категорично відхилила друге прохання президії

Всеросійського військового мусульманського шуро дозволити переведення корпусу М. Сулькевича до Криму для допомоги єдиновірцям у боротьбі з більшовиками. Не допомогли й запевнення членів президії шуро в тому, що кримськотатарські організації забезпечать 1-й Мусульманський корпус продовольством⁴⁶¹.

Того ж дня, 19 квітня 1918 р., капітан 2-го рангу Місников наказом по морському міністерству УНР був призначений «отаманом оборони Кримського півострова, командувачем Севастопольською фортецею й отаманом нині перебуваючого в Криму флоту із правами командувача флотом у військовий час». 23 квітня, коли група П. Болбочана, успішно долаючи опір більшовицьких загонів, уже взяла Джанкой і підходила до Сімферополя, Місников віддав розпорядження підняти українські прапори не лише на кораблях, а й по всьому Кримському узбережжі, й оголосив, що «всякий збройний напад проти УНР, її влади та майна, виступ окремих осіб і організацій вважається розбійним»⁴⁶².

Тим часом Одеське шуро представників мусульманських громадських організацій з визволення Криму негайно висловило українському МЗС протест щодо «поширення влади УНР на територію Кримської Республіки хоча б в окремих її частинах». Заходи Києва шуро кваліфікувало як «агресивний акт держави, до того дружньої мусульманам Росії», «виклик усьому солідарному з Кримом мусульманському населенню в Росії»⁴⁶³. Цей документ, датований 25-м квітня, був також доведений до відома міністрів закордонних справ Центральних держав і мусульманських урядів Поволжжя, Південного Уралу, Кавказу, Туркестану й Казахстану.

Для офіційного Києва проблема ускладнювалася й тим, що вкрай різкий за формулюваннями протест шуро був підписаний, серед інших, депутатами кримськотатарського Курултаю Бекіром Мемедовим і членом ЦК «Міллі фірки» Халілем Чапчакчи (1889–?), а також членом кримської Ради народних представників Алексером Мухарським і вже згадуваним генерал-лейтенантом М. Сулькевичем. Частина впливових і знаних керівників кримськотатарського національного руху, по суті, пішла на конфлікт з УНР.

І все ж доля півострова за тих драматичних умов, без сумніву, вирішувалася не в Києві чи Сімферополі, а в Берліні й Стамбулі.

Слід визнати, що керівництво УЦР досить чітко усвідомлювало цей факт і намагалось виправити помилку своїх дипломатів на Брестських мирних переговорах, коли ті відмовилися порушувати кримське питання, й нейтралізувати можливе використання зовнішньополітичного фактора антиукраїнськими силами. Власне, напрочуд вдалий рейд Кримської групи П. Болбочана (24–25 квітня вона з боями взяла Сімферополь і Бахчисарай, полонила більшовицький штаб оборони Кримської Республіки та готувалася увійти до Севастополя) й мав на меті поставити німецьке командування перед доконаним фактом поширення влади УНР на півострів.

Щоправда, згідно домовленості між німецьким і австро-угорським головними військовими командуваннями про розподіл сфер впливу в Україні від 29 березня 1918 р., півострів увійшов до австрійської зони окупації. Але офіційний Відень «шляхетно» відмовився вводити війська в Крим, оскільки вважав його територією РСФРР, з якою був підписаний мирний договір. Водночас у Стамбулі оперативно готувалася операція з відрядження до півострова згаданого 1-го Мусульманського стрілецького корпусу М. Сулькевича й румелійського (чи 177-го) піхотного полку, який дислокувався неподалік від корпусу під Одесою.

Доповідні матеріали австрійських дипломатів з Берліна й Стамбула свідчать, що турецький уряд мав серйозні наміри посприяти у створенні незалежної мусульманської держави на півострові на чолі з османським принцом. Але німецьке військове командування, яке спершу прихильно поставилося до турецьких планів, у середині квітня дало зрозуміти Енвер-паші, що воно проти направлення мусульманських військ до Криму. Зрештою, Стамбулові довелося розформувати мусульманський корпус і обмежитися діями військових кораблів поблизу Севастополя та в Азовському морі⁴⁶⁴.

Тим часом генерал від інфантерії Роберт фон Кош — командувач 15-ї ландверської дивізії, що з 19 квітня просувалась услід за групою П. Болбочана, в ультимативній формі зажадав виведення українських військ з півострова. Після напружених переговорів між Києвом і німецьким вищим командуванням українські війська змушені були 27 квітня відступити на Мелітополь, а через чотири дні німці увійшли у Севастополь. Почалися тривалі

консультації фон Коша з представниками російських ліберальних громадських і політичних організацій, німців-колоністів та кримських татар щодо формування нової крайової влади. Особисто німецький командувач бажав би зробити з Криму «другу Ніццу»⁴⁶⁵.

Значно більших успіхів у вирішенні кримського питання українській дипломатії вдалося добитися в турецькій столиці, тимчасовим послом до якої 17 березня 1918 р. було призначено колишнього учасника Брестських мирних переговорів М. Левитського. Як зазначав він у конфіденційному листі до міністра закордонних справ від 30 квітня 1918 р., «в турецькій пресі як до мого приїзду, так і до сього часу ведеться агітація за утворення окремої незалежної Кримської Республіки із мусульманського населення. Одні часописи приєднують Крим до Туреччини, а другі мріють про протекторат Туреччини над незалежним Кримом». У військових колах навіть «багато балакали про експедицію на Крим», аби «зайняти Крим під виглядом допомоги проти большевиків, щоб потім, залишившись, провести необхідне самоозначення мусульман»⁴⁶⁶.

Ситуація надзвичайно ускладнилася, коли до Стамбула прибув з Криму Д. Сейдамет і після теплої зустрічі з військовим міністром Енвер-пашею став поширювати вже застарілі звістки про відмову Києва від півострова. Але турецький уряд, що, як згадувалося вище, на початку Першої світової війни підтримував тісні контакти з представниками Союзу визволення України, не пішов за громадською думкою й зайняв виважену позицію у кримській справі. Міністр закордонних справ Ніссімі Бей з огляду на те, що кримські татари не складають абсолютної більшості населення півострова, заявив, що не варто й порушувати питання про створення мусульманської держави.

А 24 квітня 1918 р. М. Левитського «досить по товариськи» зустрів великий візир Талаат-паша. Київський посол заявив йому, що український уряд «дивиться на Крим як на частину Укр. Нар. Респ., в котрій мусульманському населенню повинні бути забезпечені всі його національні права». У відповідь на питання турецького прем'єра, в якій формі це відбудеться, М. Левитський уточнив, що внаслідок розсіяного проживання кримських татар серед інших етносів (за винятком Ялтинського повіту) про

федеративний зв'язок півострова з УНР не може бути й мови, тому може лише йтися «про гарантії національної свободи, але в яких юридичних формах се вилететься, я зараз сказати не можу, се питання в найближчій часі буде вирішено в порозумінню з національним кримським совітом, який збереться після очищення Криму від большевиків»⁴⁶⁷.

Задоволений такою заявою Талаат-паша наголосив, що його уряд *«не думає і не думає»* про приєднання Криму до Туреччини чи встановлення над ним протекторату. А під кінець розмови, очевидно згадавши емісарів СВУ, великий візир сказав М. Левитському: «Дуже буду радий і прошу Вас, коли трапляється необхідність, заїжджати до мене, і ми завше швидко зійдемося по різним питанням, бо я, як Вам відомо, завше був прихильним до українського народу, ще за тих часів, коли про се тільки за кордоном вільно було говорити»⁴⁶⁸.

Таким чином, для успішного вирішення кримського питання в державних інтересах України її керівництву й дипломатії варто було заручитися підтримкою чи, принаймні, прихильним нейтралітетом з боку Берліна. Розв'язувати цю досить складну і делікатну проблему довелося вже гетьманату П. Скоропадського.

Попередня доля, історичний спадок, а також міжнародні дипломатичні комбінації, що без упину плелися країнами-учасницями Першої світової війни, об'єктивно «наблизили» українське відродження й розв'язання національного питання до процесів, що наповнювали життя народів **Кавказького регіону**. Національне пробудження тут нагадувало ті ж ознаки, що й у Наддніпрянщині, не виходячи за межі вимог територіальної автономії окремих націй і народностей у складі федеративної демократичної Російської республіки. Керівну роль в автономістських рухах, як правило, відігравали представники національної помірковано-соціалістичної інтелігенції, що спершу покладалися на розуміння й допомогу з боку переможної всеросійської демократії в особі Тимчасового уряду.

Зокрема, в рішеннях створеної в середині квітня 1917 р. (за участю грузинських меншовиків, соціалістів-федералістів, есерів і націонал-демократів) тифліської міжпартійної Ради наголошувалося, що її завданням є «задоволення політичних, економічних і культурних запитів грузинського народу, але головне — захист

революції»⁴⁶⁹. Кавказький з'їзд мусульман, який відбувся тоді ж у Баку, визнав, що «формою державного устрою Росії, яка найбільше забезпечує інтереси мусульманських народностей, є демократична республіка на територіально-федеративних засадах»⁴⁷⁰. Аналогічні рішення були ухвалені й 1-м Гірським з'їздом у Владикавказі на початку травня 1917 р., коли було сформовано **Союз об'єднаних горців Кавказу**.

Розгортання визвольного руху українського народу під проводом Центральної Ради відразу ж викликало гарячі симпатії й підтримку серед кавказьких національно-патріотичних кіл. Уже 8 квітня 1917 р. представник грузинських організацій Києва Коїава щиро привітав Український національний конгрес, звернувши увагу його делегатів на спільність історичних доль України й Грузії, які «приєднались до Росії з тією умовою, що вони збережуть повне право національного самовизначення, проте негідні правителі Росії порушили договір і намагались нас задушити»⁴⁷¹.

Історико-правове обґрунтування автономістських домагань червоною ниткою проходило й у виступах грузинських депутатів З'їзду народів у Києві. Представник щойно створеної **Грузинської національно-демократичної партії** Іраклій Мачаваріані на другому засіданні з'їзду, 9 вересня 1917 р., також заявив, що Грузія й Україна свого часу пристали до спілки з Росією, але імперія Романових обернула її в неволю. «Тепер саме настав час відновити і змінити ті старі договори (Переяславсько-Московський 1654 р. і Георгіївський 1783 р. — *Авт.*) для закріплення свободи всіх народів, — закликав грузинський делегат. — Треба визнати рівні права всім народам Росії, як великим, так і малим»⁴⁷². А для успіху справи потрібна міцна організація і об'єднання пригноблених імперією національностей, «бо ніяка велика держава, а особливо малокультурна, не признає по добрій волі прав малих народів»⁴⁷³.

Того ж дня делегат від **Партії соціалістів-федералістів Грузії** (заснована ще у квітні 1904 р.) Йосип Бараташвілі, обраний співголовою З'їзду народів, а по його завершенні — віце-головою Ради народів, прилюдно визнав провідну роль Центральної Ради у створенні демократичної федерації на постімперських теренах. «Українська демократія зуміла згуртувати всі свої стремління коло одної основної задачі, а саме — коло здобуття автономії, яку

вона вже на ділі має, — наголосив представник Грузії. — І саме Рада скликає З'їзд народів, а не уряд, який зайнятий нібито важнішими справами, але якими, то ще невідомо»⁴⁷⁴.

Й. Бараташвілі палко привітав і проголошення 7 листопада 1917 р. Української Народної Республіки, зазначивши, що «*той централізм, який був джерелом утисків над народами, Центральна рада роздушила і стерла. Звалено той стовп, на якому стояв імперіялізм Російської держави*». «Я хочу, щоб Україна була тою камінною скалою, на яку б спирались всі народи», — закінчив тоді свій виступ заступник голови Ради народів⁴⁷⁵.

Очевидна стурбованість грузинського соціаліста-федераліста була цілком зрозумілою — більшовицький переворот у Петрограді робив ще примарнішими перспективи створення загально-російської демократичної федерації, ніж вони видавалися за правління Тимчасового уряду. Тому керівники національно-визвольних рухів Кавказького регіону, певні у щирій підтримці та сприянні з боку Києва, вирішили взяти ініціативу в свої руки. Так, 2-й Гірський з'їзд вже на початку листопада 1917 р. ратифікував угоду про створення «Південно-Східного союзу козачих військ, горців Кавказу і вільних народів степів», оголосив священний похід проти більшовиків як порушників приватної власності й заснував **Гірську республіку** в складі Союзу. Члени її уряду, очолюваного офіцером Кавказької туземної кінної дивізії, чеченцем Абдулом Чермоевим (1882–1936), 1 грудня 1917 р. увійшли до складу новоствореного **Терсько-Дагестанського уряду** за участю також представників Терського козацтва і Союзу міст Терсько-Дагестанського краю. Головнокеруючим зовнішніми зносинами і президентом Ради уряду став Руслан Капланов.

А в Тифлісі з ініціативи грузинських меншовиків 11 листопада 1917 р. було скликано нараду для організації місцевої влади в Закавказзі за участю представників усіх політичних партій (більшовики після оприлюднення декларації залишили зібрання), рад, командувача Кавказького фронту і консулів країн Антанти. Відмовившись визнати владу ленінського Раднаркому, учасники наради 15 листопада прийняли рішення про створення «незалежного уряду Закавказзя» — **Закавказького комісаріату** на чолі з колишнім депутатом 3-ї Державної думи і членом ВЦВК грузинським меншовиком Євгеном Гегечкорі (1879–1954).

У своїй першій декларації від 18 листопада комісаріат від імені «закавказької революційної демократії» відстоював «повне самовизначення національностей, проголошене Російською революцією», й претендував на владу лише «до скликання Всеросійських установчих зборів, а у випадку неможливості їхнього скликання він зберігав свої повноваження до з'їзду членів Установчих зборів від Закавказзя і Кавказького фронту»⁴⁷⁶. Трохи пізніше Закавказький комісаріат уклав угоди з Кубанською крайовою радою, донським Військовим отаманом О. Каледіним і Терсько-Дагестанським урядом про спільну боротьбу проти більшовиків.

20 листопада 1917 р. інтерпартійною Радою був скликаний 1-й Національний з'їзд Грузії (у Вірменії він відбувся ще наприкінці вересня), на якому з викладом спільної загальногрузинської позиції виступив колишній депутат 1-ї Державної думи і голова Тифліської ради меншовик Ной Жорданія (1869–1953). Свою промову він почав з обґрунтування тези про єдність інтересів грузинського й російського народів, зазначивши, що хоча Грузія зазнала під владою імперії Романових чимало страждань і горя, проте «жодна політична партія не вимагала відокремлення від Росії, оскільки це означало б схилитися перед Сходом». Засудивши більшовиків за фракційні способи досягнення національних цілей (укладення миру, земельне питання), Н. Жорданія висловив упевненість у тому, що більшість народу не погодиться з ними, а орієнтацією грузинських партій лишається єдність із Росією та відновлення влади Тимчасового уряду⁴⁷⁷. Замість міжпартійної Ради з'їзд створив **Національну раду Грузії**, якій було «доручено вимагати й здійснити повне національно-територіальне самоврядування зі здійсненням широкого самоврядування мусульманської Грузії, а також інших окраїнних місць, чії мешканці виявлять бажання увійти до складу Грузії»⁴⁷⁸.

Отже, ані Закавказький комісаріат, ані національні ради Грузії й Вірменії офіційно не оголошували про відокремлення регіону від Росії, що пояснювалося військовою загрозою з боку Османської імперії. Але після підписання 5 грудня 1917 р. ленінським Раднаркомом угоди про перемир'я з Туреччиною російські частини почали масово залишати Кавказький фронт, а з розгоном більшовиками Всеросійських установчих зборів ілюзії кавказької

радикально налаштованої національної інтелігенції щодо можливості осягнення федеративної спілки з петроградським Центром остаточно розвіялися.

Водночас, як уже зазначалося, на роль осередку демократичного федеративного об'єднання на постімперському просторі претендувала Українська Центральна Рада, й саме на кінець 1917 р. припали перші контакти між нею й аналогічними установами Грузії та Вірменії на, фактично, державному рівні. Ще 17 грудня 1917 р. депутат Всеросійських установчих зборів есер Іван Лордкіпанідзе, що перебував тоді в Одесі, отримав повноваження від грузинської Національної ради бути військовим комісаром при Центральній Раді, його заступником призначався Давид Вачейшвілі, якому в зв'язку з від'їздом до Петрограда І. Лордкіпанідзе й передав свої функції⁴⁷⁹.

9 січня 1918 р. Д. Вачейшвілі звернувся до О. Шульгина з проханням дозволити «громадянам Грузинської Народної Республіки» зберегти особисту зброю для самозахисту. У документі звертають увагу, принаймні, дві обставини: по-перше, найменування грузинської держави, що лише через півроку стане її офіційною назвою; по-друге, делікатне зауваження грузинського дипломата, що в межах його країни «проживає не одна тисяча громадян-українців, котрі жодних обмежень громадянських прав ще не підлягали і підлягати не будуть»⁴⁸⁰.

Ці положення стануть зрозумілими, коли взяти до уваги, що 12 січня 1918 р. Закавказький комісаріат у Тифлісі, обговоривши питання про політичне становище регіону, прийняв рішення щодо скликання Закавказького сейму, який мав виконувати функції законодавчого органу — парламенту. Н. Жорданія пояснював різку зміну політичної орієнтації грузинської Національної ради на державну самостійність тим, що «після розгону Установчих зборів ми залишилися одні й повинні були думати про себе. Це означало практично виділення зі складу Росії й створення нашого життя на власний наш погляд»⁴⁸¹.

А в Києві наступного дня було підписано «Проект угоди Уряду Української Народної Республіки з Грузинським Військовим Комісаріатом на Україні з питань: а) про формування частин на території України з грузин-воїнів, які знаходяться за умовами військового часу на Україні й на Українському фронті; б) про перевезення

цих частин у міру їхнього формування на територію Грузії; в) у разі оголошення мобілізації Національною радою Грузії, про формування з призваних грузин, які знаходяться на території України, команд і переправлення їх у Грузію»⁴⁸².

Зміст документа зводився до того, що Рада народних міністрів УНР «визнає Грузинський Військовий Комісаріат на Україні правомочним органом Національної Грузинської Ради», а «грузини-воїни, які знаходяться на території України і на Українському фронті, розпорядженням Військового Міністерства і Грузинського Військового Комісара негайно відряджаються до етапно-евакуаційних пунктів, призначених для формування грузинських частин, які відправляються до Грузії». Але хоча Д. Вачейшвілі пропонував, щоб ті «зберегли озброєння, матеріальну частину, кінний склад та інше майно..., якщо таке в частині мається, якщо ж ні — забезпечуються всіма вищезазначеними предметами розпорядженням Військового Міністерства з відповідних закладів», О. Шульгин у своїй резолюції висловив сумнів щодо можливості реалізації такої умови. Водночас глава зовнішньополітичного відомства УНР сприйняв як належне те, що «всі витрати, пов'язані з утриманням, як грузин-воїнів, так і щойно призваних грузин, повертаються Україні або із загальнодержавного фонду тієї федерації, в котру увійде Грузія, або Національною радою Грузії в розмірі, визначеному спеціальною комісією з представників обох націй»⁴⁸³.

Окремо грузинський військовий комісар наполягав на тому, щоб у разі підписання УНР мирного договору з Центральними державами її уряд зобов'язався «надати у двомісячний термін рухомий склад для переправлення всіх грузин-воїнів та призваних громадян на тих же умовах за межі України»⁴⁸⁴. Щодо цього пункту угоди українсько-грузинська комісія так і не дійшла спільної думки.

Того ж дня — 13 січня 1918 р. у Києві було підписано аналогічний проект угоди зі щойно створеним **Вірменським військовим комісаріатом України, Молдови і Криму** — «правомічним органом Центральної Вірменської Військової Ради в Тіфлісі». До його складу входили полковник Михайло Ломідзе (голова військової секції), підполковник Макар Попов, капітан Ашот Тонієв-Тоніянц (військовий комісар), Олександр Тер-Даніельянц і Микола

Константинян. В укладенні угоди також узяли участь голова Вірменського комітету Києва Гаспарян та представник Вірменського верховного комісара поручик Яків Якуліан⁴⁸⁵. Як і на українсько-грузинській угоді, О. Шульгин поставив знак питання напроти вимоги Вірменського військового комісаріату в разі підписання Києвом сепаратного миру з Центральними державами вивезти у 2-місячний термін усіх вірмен-військових за межі УНР⁴⁸⁶.

Напередодні залишення Києва перед натиском більшовиків, 25 січня 1918 р., Центральна Рада ще встигла розглянути запрошення голови Закавказького комісаріату Є. Гегечкорі «прислати своє представництво на мирову конференцію, що має відбутися між закавказькими народами та Туреччиною»⁴⁸⁷. Але на той час і Закавказький комісаріат у зв'язку зі стихійним розпадом російського Кавказького фронту опинився у критичному становищі, більшовицька дипломатія заради досягнення сепаратного миру з Німеччиною й Австро-Угорщиною на брестських переговорах погодилася віддати їхній союзниці — Туреччині — частину історичних територій Грузії та Вірменії (Батум, Карс, Ардаган). Оприлюднений 29 грудня 1917 р. декрет Раднаркому «Про Турецьку Вірменію», фактично, залишав її на поталу османським військам, які горіли бажанням взяти реванш за поразки від російської армії 1915–1916 рр.

Не виключено, що запрошенням української делегації на мирну конференцію у Тифлісі (насправді вона відбулася в лютому–березні 1918 р. у повернутому турецькою армією Трапезунді) Закавказький комісаріат розраховував уплинути на Стамбул або використати дипломатичні контакти між Києвом і Берліном та Віднем для створення сприятливої атмосфери на переговорах. Керівництво УНР усвідомлювало дійсні мотиви запрошення, коли В. Голубович наголосив, що «представника Української Республіки не тільки треба послати на Тифліську нараду, а що треба надати йому самі широкі уповноваження, бо Україна також заінтересована в тих справах, які на цій нараді мають вирішуватись»⁴⁸⁸.

Однак перебіг подій виявився настільки швидкоплинним і катастрофічно несприятливим для молодих держав на постросійському просторі, що українсько-кавказьку співпрацю на міжнародному рівні довелося налагоджувати дещо пізніше.

Сумнозвісна «Одісея» Центральної Ради, що призвела до за-прошення в УНР німецько-австрійських військ для боротьби з більшовизмом, закінчилася лише на початку березня 1918 р. До того часу на Кавказі відбулися доленосні для народів регіону військово-політичні події. Передусім, 10 лютого 1918 р. у Тифлісі відкрилася робота Закавказького сейму за участю депутатів Всеросійських установчих зборів від регіону й представників, пропорційно включених шляхом кооптації. Головою сейму з правами президента республіки невдовзі було обрано колишнього лідера меншовицької фракції IV Думи й голову Петроградської ради Миколу Чхеїдзе (1864–1926), абсолютну більшість у парламенті отримали ліві — *грузинські меншовики* (29,5 %), а також члени *Тюркської демократичної партії федералістів «Мусават»* (26,8 %) і *Вірменської революційної партії «Дашнакцутюн»* (24,1 %).

Депутатські фракції сейму в своїх деклараціях не висловлювали великого бажання форсувати державно-юридичне відокремлення регіону від Росії. Зокрема, Н. Жорданія наголосив: «Ми не знаємо, в яку форму будуть одягнені наші відносини до Росії. Ви знаєте, що доля наша не в наших руках: ми не знаємо, яку волю нам продиктує мирний договір з Туреччиною. Але ми завжди прагнемо до Росії, але, на жаль, ця Росія все далі й далі від нас відділяється, ми не знаємо, як її наздогнати, як подати їй руку»⁴⁸⁹. Набагато важливішим для провідних політичних сил регіону видавалося вирішення украй гострої й заплутаної проблеми адміністративно-територіального розмежування національностей в процесі формування федерації.

Тим часом турецькі війська, порушивши перемир'я, перейшли в наступ на Ерзурум, Карс і Батум, винищуючи мирне вірменське населення й нечисленні міліційні формування. У відчаї Закавказький сейм відмовився визнати умови Брест-Литовського мирного договору Центральних держав із РСФРР та спробував налагодити прямі переговори з Туреччиною в Трапезунді. Однак Стамбул не визнавав повноважень делегатів сейму на чолі з головою сформованої 14 лютого 1918 р. Ради міністрів *Закавказької Демократичної Федеративної Республіки (ЗДФР)* й одночасно її міністром закордонних справ, грузинським меншовиком Акакієм Чхенкелі (1874–1959). Турецький уряд як попередню умову

налагодження діалогу вимагав проголошення незалежності ЗДФР й висував до неї нові територіальні претензії.

Грузинський і вірменський військові комісари в УНР Д. Вачейшвілі та А. Тонієв-Тоніянц, які залишилися в Києві під час більшовицької окупації, відразу ж по поверненні до столиці Ради народних міністрів звернулися до неї у справі поновлення угод щодо відрядження до Закавказзя військовослужбовців, які так були потрібні на турецькому фронті. Питання про «потребу змінити умови існування на Україні Армянсько-Грузинського комісаріату», як воно було офіційно сформульоване, розглядалося на засіданні Ради народних міністрів 13 березня 1918 р. Без жодних умотивованих пояснень уряд УНР ухвалив, що всі «національні війська з дня демобілізації повинні бути розпущені, існуючі до цього часу військові частини (у тому числі грузинські й вірменські. — *Авт.*) розпускаються наказом військового міністра». Їхнім учасникам гарантувався «вільний виїзд за межі України в ешелонах без зброї». Фактично, український уряд відмовляв грузинському та вірменському комісаріатам й у відкритті кредиту, оскільки грошову справу дозволялося полагодити «лише в порозумінні з тим національним чи краєвим урядом, до якого призначаються ці частини»⁴⁹⁰.

Звичайно, можна пояснити таке неприхильне рішення уряду УНР ймовірною негативною реакцією німецького окупаційного командування, адже грузинські й вірменські формування мали відбутися для боротьби із союзними Берліну турецькими військами. Та й Османська імперія з підписанням Брестського миру між УНР і Центральними державами перетворилася на одного з головних дипломатичних партнерів Києва. Але якщо до цього навіть додати катастрофічний стан залізничної мережі УНР і далеко не блискучі її фінансові можливості, відмова Києва перезатвердити угоди з грузинським і вірменським комісаріатами помітно зашкодила державному іміджу України в очах кавказьких народів.

Чималі проблеми виникли у Києва навіть із виконанням тих зобов'язань, на які уряд погодився. 8 квітня 1918 р. А. Тонієв-Тоніянц повідомляв В. Голубовича, що й досі 1 тис. вірменських солдатів і сотня офіцерів та лікарів залишаються на території України «без усяких засобів до існування, бо протягом 3–4 місяців вони не одержують утримання... Вони буквально голодують і для

перевідправки їх Комісаріат не розпоряджається ніякими засобами, а Уряд УНР протягом місяця не дає відповіді на кардинальне питання щодо кредиту»⁴⁹¹.

Наступного дня до МЗС звернувся Д. Вачейшвілі, який повідомляв, що ешелон грузинів-військовослужбовців, які за згоди українського уряду і німецького командування ще 19 березня вирушили з Києва, «ледве дістався до ст. Знам'янка». Комісар Грузії прохав МЗС посприяти «якнайшвидшому й безперешкодному пропускові названого ешелону до кордону України» разом із військовою технікою, а також видати «посвідчення для безперешкодного пропуску через кордон України парламентарів від ешелону для переговорів із більшовиками». Треба віддати належне керуючому справами МЗС М. Любинському, який розпорядився взяти прохання Д. Вачейшвілі «до негайного виконання»⁴⁹².

Але якби навіть УНР виявилася у змозі надати ЗДФР суттєву військово-технічну допомогу, це не поліщило б її критичного зовнішньополітичного становища. 12 квітня 1918 р. Туреччина пред'явила офіційному Тифлісові ультиматум про негайне очищення Карської, Батумської й Ардаганської областей, сейм відкинув його, проте зупинити наступ османських військ не зміг. Намагаючись опанувати ситуацію й поновити мирні переговори зі Стамбулом, 22 квітня більшістю голосів сейм проголосив незалежність ЗДФР і відвів грузино-вірменські війська за лінію російсько-турецького кордону до війни 1877–1878 рр.

Але турецька агресія продовжувалася, ЗДФР перебувала в критичній ситуації. Член Центральної Ради М. Свідерський, який займався евакуацією майна українізованих частин 5-го корпусу з Трапезунда, заявив на засіданні політичної секції МЗС УНР 16 квітня 1918 р., що грузини не зможуть виграти війну проти Туреччини, оскільки у них «нема справжнього війська». «Для України було-б корисніше як-би подоліла Грузія, — впевнено продовжив урядовець, — але воно напевне буде навпаки». «Самовизначення народів на Кавказі не може пройти, — продовжував спостережливий урядовець, — бо ті народи змішані і ворогують межі собою». М. Любинський, який головував на засіданні політичної секції, відразу ж запитав М. Свідерського, чи була під час його закавказького відрядження «розмова про **Чорноморську федерацію**». Відповідь була ствердною, не уточнюючи, з ким він

мав зустрічі, представник Центральної Ради повідомив, що «федерація бажається», а її столиця «намічається або в Києві, в котрому налажено і організовано, або в Севастополі, котрий може стати вільним городом»⁴⁹³.

Як відомо, історія не дала шансу в 1917–1921 рр. до кінця перевірити на практиці можливість створення Чорноморської федерації (чи союзу) із центром в Україні, але той факт, що ця ідея вперше була озвучена щодо Грузії, свідчить про великі сподівання, які пов'язувалися з цією провідною закавказькою країною українським політичним керівництвом.

Отже, протягом лютого–квітня 1918 р., керівництво Центральної Ради швидко еволюціонувало від концепції створення загальноноросійської демократичної федерації із центром у Києві до ідеї вільного міждержавного союзу «рандштатів». Водночас, **в останній період своєї діяльності, за умов формування Брестської системи міжнародних відносин у Центрально-Східній Європі уряд незалежної УНР прагнув скористатися сприятливим військово-політичним становищем для визначення й дипломатичного закріплення стратегічно вигідних для держави кордонів на півночі, сході та півдні. Однак практична реалізація цього масштабного завдання випала вже на долю наступника Центральної Ради — гетьманату П. Скоропадського.**

Розділ 4

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В МІЖНАРОДНОМУ КОНТЕКСТІ ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

4.1. *Українська Держава в новій «східній політиці» західних союзників*

Ставлення провідних країн Четверного союзу — Німеччини й Австро-Угорщини — до Української Держави визначалося, насамперед, цілями їхньої «східної політики», а також військовою формою допомоги українській владі в боротьбі проти радянської влади й причетністю до організації державного перевороту 29–30 квітня 1918 р. Як вже зазначалося вище, саме пошук альтернативи народницько-соціалістичній Центральній Раді привів німецьких військових і дипломатів до ідеї спертися на консервативно-ліберальні кола й встановити властиву для Козацької України XVII–XVIII ст. державну модель — **гетьманат**.

Ще 23 березня 1918 р., тобто рівно за місяць до підписання «Господарського договору між УНР і Німеччиною та Австро-Угорщиною», начальник штабу німецьких окупаційних військ генерал-лейтенант В. Гренер повідомляв фактичного головнокомандувача генерал-полковника Е. Людендорфа, що, на його думку, доки Берлін підтримуватиме Центральну Раду, неможливо буде забезпечити надходження з України передбаченої в Бресті кількості хліба, й відверто пропонував замінити радикально-соціалістичну Центральну Раду консервативним урядом⁴⁹⁴. Але МЗС Німецької імперії, що відбивало настрої лівоцентристських сил, які чисельно переважали у рейхстазі, відреагувало негативно: вже 26 березня підсекретар Г. Буше від імені міністра фон Кюльмана категорично застеріг посла в Києві Мумма фон Шварценштайна від будь-яких різких змін «східної політики», в тому числі й шляхом повалення Центральної Ради. Більше того, зовнішньополітичне відомство радило, щоб німецькі військові не порушували українського законодавства у сфері землеволодіння⁴⁹⁵.

Водночас МЗС Австро-Угорщини, на відміну від німецьких колег, підтримало пропозицію В. Гренера: 3 квітня О. Чернін шифрограмою повідомив посла в Києві Йоганна Форгача, що він «нічого не мав би проти того, щоб нинішній, за наявними слухами, зовсім ізольований уряд був замінений іншим». Причому міністр наголошував на важливості того, аби посол А. Мумм також поділяв цю позицію⁴⁹⁶. Останній опинився у складній ситуації, коли, з одного боку, мав дотримуватися міністерських директив про дипломатичне визнання УНР, а з іншого — не бачив можливостей гарантувати хлібний експорт до Центральних держав.

Тоді А. Мумм звернувся до свого МЗС з проханням відрядити до Києва відомих німецьких політиків та експертів, які могли б уплинути на уряд В. Голубовича в бік поступової орієнтації вправо. Серед можливих кандидатів для цієї відповідальної місії посол назвав «відомого друга української ідеї» П. Рорбаха, а також членів впливової соціал-демократичної фракції рейхстагу — фахівця з аграрного питання Едуарда Давида (1863–1930) й журналіста Альберта Зюдекума (1871–1944). До їхнього прибуття німецьке посольство спробувало власними силами переконати лідерів УНР в утопічності їхніх соціально-економічних проєктів, передусім, соціалізації землі.

Але двогодинна бесіда М. Грушевського й М. Ковалевського з членами німецької економічної місії в Києві, знаними банкірами й промисловцями Г. Відфельдом та К. Мельхіором виявилася безплідною, хоча присутній на зустрічі німецький посол саркастично нагадав співрозмовникам, «що без нашої військової допомоги ні один з них не залишився б на своїй посаді, а відкликання наших військ потягло б за собою їхнє вигнання і хаос в країні»⁴⁹⁷. Ідейно переконаний у власній правоті голова УПСР М. Ковалевський тільки дивувався «цинізму» німецьких дорадників⁴⁹⁸.

Після цього організація державного перевороту дещо стримувалася вже лише з огляду на потребу завершення процесу укладення торговельно-економічного договору. 13 квітня А. Мумм повідомляв берлінське МЗС про переворот як справу, принципово вирішену, хоча поки ні він, ні Й. Форгач, ні В. Гренер ще не визначились із прийнятною кандидатурою для заміни М. Грушевського. Посол запевняв керівництво МЗС, що він досі цілком лояльно ставився до уряду і до прем'єр-міністра В. Голубовича як

особистості, що вселяла симпатії, але нині змушений ввійти в контакт із більш правими партіями⁴⁹⁹.

Водночас керівництво консервативного **Союзу земельних власників**, створеного в травні 1917 р. опозиційно налаштованими до аграрної політики Центральної Ради поміщиками й заможними селянами (переважно нащадками козаків-реєстровців) Лівобережжя, направило командуванню німецькою Київською групою армій докладний план зміни влади в Україні, який передбачав розпуск Центральної Ради й уряду УНР та впровадження німецького генерал-губернаторства. Цей варіант розвитку подій опосередковано підтверджує у своїх спогадах і П. Скоропадський⁵⁰⁰, до нього схилилося австро-угорське командування.

Однак посол А. Мумм вважав подібний підхід «із військового погляду цілком зрозумілим, а з політичного безумовно небажаним»⁵⁰¹, побоюючись антинімецьких заворушень в Україні, які знову ж таки поховають сподівання на вивезення продовольства. Тому коли В. Гренер 17 квітня показав А. Мумму свою телеграму до головнокомандувача Східного фронту генерал-фельдмаршала принца Леопольда Баварського з черговим наполяганням на скиненні Центральної Ради, посол ще не радив цього робити, вважаючи зміну уряду з ініціативи німців при незнанні наступників «стрибком у безвість»⁵⁰². При цьому А. Мумм уже знав бажану дату державного перевороту в Києві, коли 13 квітня повідомляв у вищезгаданій шифрограмі до МЗС: «Приводом до зміни уряду може поки що послужити запланована на 15 квітня за старим стилем (28 квітня за новим. — Авт.) селянська демонстрація проти аграрної політики уряду»⁵⁰³.

Таким чином, не будучи впевненими в можливості й доцільності тривалого безпосереднього адміністрування Наддніпрянською Україною, німці надали перевагу ідеї створення нового, дієздатнішого, ніж Рада народних міністрів УНР, українського уряду. А рушійними силами перевороту були обрані, крім Союзу земельних власників, ще центристська **Українська демократично-хліборобська партія (УДХП)**, заснована у травні 1917 р.) й щойно очолена відставним командиром 1-го Українського корпусу та військовим отаманом Вільного козацтва генерал-лейтенантом Павлом Скоропадським (1873–1945) офіцерська **Українська народна громада**.

Різні служби окупаційного командування негайно приступили до пошуку кандидатів на посаду лідера нової влади, зокрема, військова контррозвідка запропонувала, крім П. Скоропадського, ще співзасновника **Української партії соціалістів-самостійників (УПСС)**, військового лікаря полковника Івана Луценка (1864–1919) і наказного отамана Вільного козацтва, повного георгіївського кавалера Івана Полтавця-Остряницю (1890–1957). Спостережливі кайзерівські оперативники досить влучно вказали на їхні ділові й моральні якості берлінському начальству: «Скоропадський — аристократ, монархіст, генерал, багатий поміщик, слабовільний, але честолюбний; лікар Луценко — сильний оратор, уміє повести за собою маси, поміркований соціаліст, щирий українець, прекрасний організатор; Полтавець — політичний авантюрист, готовий на будь-які комбінації, якщо це принесе йому користь»⁵⁰⁴.

Ще один список включав відомого ідеолога самостійності України й ініціатора національного військового руху, а на той час — члена УДХП М. Міхновського, П. Скоропадського і визначного громадського діяча та мецената, соціаліста-федераліста Євгена Чикаленка (1861–1929). Але П. Скоропадський мав перед рештою дві незаперечні переваги — блискучу військову кар'єру й гетьманський родовід, крім того, належність колишнього флігель-ад'ютанта Миколи II до великих землевласників, на думку німців, було запорукою поміркованості його аграрної політики.

Нарешті, 23 квітня 1918 р. генерал-лейтенант В. Гренер отримав від Е. Людендорфа довгоочікувану телеграму, де йшлося про загострення продовольчої кризи в Німеччині й свободу дій оберкомандо щодо Центральної Ради аж до її повалення. Негайно відбулася нарада за участю німецьких та австрійських військових і дипломатів — А. Мумма, Й. Форгача, Ф. Штольценберга, Г. Фляйшмана. Вони й ухвалили остаточне рішення про заміну Центральної Ради гетьманатом, тут же, в кабінеті В. Гренера, були вироблені й вимоги до майбутнього українського уряду⁵⁰⁵.

Наступної доби ввечері В. Гренер запросив до себе в штаб П. Скоропадського і, за словами останнього, запропонував «*вислухати проект угоди зі мною*». Вона, фактично, була ультиматумом: визнати договори Центральної Ради з німцями; врегулювати валютні відносини; встановити правильний контроль за

вивозом продовольства; гарантувати отримання продуктів німецькими гарнізонами на місцях; скликати сейм лише за умови дозволу німецької влади; впорядкувати судочинство; відновити вільну торгівлю; надати відповідні преференції Берліну на купівлю хліба та сировини. Усі ці умови П. Скоропадський прийняв безвідмовно, а В. Гренер справив на нього добре враження, особливо через відсутність «бажання скористатися й урвати за будь що». Проте всіх карт перед П. Скоропадським начальник штабу окупаційних військ не відкривав і наполягав, щоб той здійснив переворот силами своїх прихильників при нейтралітеті німецьких частин, хоча й дав зрозуміти, що великих безпорядків на вулицях вони допустити не можуть. При цьому, за свідченням П. Скоропадського, В. Гренер кілька разів наголосив: «Ми у ваші справи не втручаємося»⁵⁰⁶.

Насправді ж 26 квітня 1918 р. командувач Київської групи армій генерал-фельдмаршал фон Ейхгорн нарешті отримав *офіційний дозвіл кайзера на проведення державного перевороту в Києві*. Тієї ночі німецькі війська, що вже зайняли всі стратегічні пункти столиці, роззброїли радикально налаштований полк дивізії синьожупанників, сформованої свого часу в Німеччині зусиллями СВУ з колишніх військовополонених. Паралельно з обшуком у приміщенні Центральної Ради й арештом ряду міністрів 28 квітня німецькі генерали дали дозвіл П. Скоропадському озброїти своїх прихильників, яким протягом наступних двох днів і був переданий контроль над Києвом.

29 квітня 1918 р. тримісячне «стратегічне партнерство» молодій українській демократичній республіці з анахронічними центральноєвропейськими монархіями Гогенцоллернів і Габсбургів завершилося її фіаско. У відчаї вранці того дня Мала рада вирішила направити до посла А. Мумма делегацію на чолі з В. Голубовичем і повноваженнями в разі необхідності заявити про готовність соціалістичного уряду УНР піти у відставку, а новому Центральна Рада мала доручити перегляд земельного закону з метою пристосування його до потреб життя⁵⁰⁷.

Тільки-но члени Центральної Ради поспішно, відразу в трьох читаннях, ухвалили Конституцію УНР — **«Статут про державний устрій, права і вольності Української Народної Республіки»** як типово парламентської держави, повернулися посланці

до А. Мумма. В. Голубович із сумом доповів, що на всі їхні заяви й пропозиції барон відповів сакраментальною фразою: «Zu spat!» («надто пізно») ⁵⁰⁸.

Сучасники по-різному оцінюють період правління П. Скоропадського з погляду державного (конституційного) права: «*бюрократично-військова диктатура*» ⁵⁰⁹; *диктатура, обмежена присутністю німецько-австрійських окупаційних військ* ⁵¹⁰; «*український різновид маріократії*» ⁵¹¹. Всі крапки над «і» розставляють документи німецького дипломатичного й військового листування, що з'явилися «по гарячих слідах» тих драматичних подій.

Уже 2 травня 1918 р., тобто рівно за місяць до офіційного визнання Німеччиною й Австро-Угорщиною нового режиму, посол А. Мумм доповідав у Берлін: «За спиною нового уряду стоїть у першу чергу єдина авторитетна в даний час у країні влада — німецьке верховне командування. Тому можна розраховувати, — робив недвозначний висновок досвідчений дипломат, — що нові правителі підуть назустріч будь-якому бажанню генерала Гренера і моему як особистого, так і ділового характеру». Але водночас у доповідній обережно й далекоглядно зазначалося, що «дедалі сильніше обмеження уряду, ніж те, яке вже проведено до консолідації відносин, не рекомендується» ⁵¹².

А генерал-фельдмаршал фон Ейхгорн із задоволенням констатував, що «*на даний момент Скоропадський знаходиться цілком і повністю під впливом головного командування*» ⁵¹³. Штаб фельдмаршала запропонував офіційному Берлінові відмовитися «від фікції дружньої країни..., в якій ми повинні просити дозволу на свої дії у безтолкових або неохайних українських комісарів і комендантів. Головне командування потурбується про те, щоб найменші безпорядки були в корені придушені найрішучішим чином» ⁵¹⁴.

Берлінське МЗС, бажаючи в найменших деталях погодити з військовими нову «східну політику», прохало А. Мумма уточнити: «Чи означає це, що ми повинні поводитися з Україною не як із державою, яка знаходиться з нами в мирних відносинах, а лише як з окупованою областю» ⁵¹⁵. Але вкрай обережний німецький посол дипломатично відповів, що бажано «підтримувати в Україні фікцію *самостійної* дружньої держави постільки, оскільки це збігається з нашими інтересами». А. Мумм цілком

слушно наголошував, що офіційному Берлінові «необхідно рахуватися із суспільною думкою у нас, а також у нейтральних і ворожих нам країнах; необхідно рахуватися з авторитетом українського уряду серед населення, який ми підірвемо, якщо надто різко покажемо, що він є лише лялькою в наших руках, а урядові установи обслуговують винятково наші інтереси»⁵¹⁶.

Таким чином, формально-юридичний, зовнішній бік справи (на відміну від негласного й прихованого суттєвого обмеження правосуб'єктності Української Держави) було вирішено залишити незмінним. 13 травня 1918 р. товариш міністра внутрішніх справ гетьманату — активіст «Української народної громади» М. Воронич розіслав телеграму до виконання губернським старостам, де наказувалося: «Повідомити населення всіма заходами..., що вся влада в Україні належить гетьману всієї України Павлу Скоропадському, який визнаний військовим командуванням — німецьким і австро-угорським, яке виявило готовність у разі необхідності підтримувати цю владу збройною силою і суворо карати за непослух цій владі у повній єдності з українською адміністрацією»⁵¹⁷. Офіційне ж визнання Німеччиною й Австро-Угорщиною гетьманату з усіма належними урочистостями відбулося в Києві 2 червня 1918 р.

Тут слід зауважити, що український консервативний проект, здавалося б, безнадійно анахронічного гетьманату з дещо підправленим законодавством колишньої Російської імперії 1906 р. насправді не уявлявся навіть у ту революційну епоху чимось винятковим. Зокрема, в політичних комбінаціях частини польської магнатсько-шляхетської верхівки в Галичині чільне місце посідала ідея відновлення монархії шляхом приєднання до провінції губерній Царства Польського зі складу Російської імперії. А з-посеред кандидатів на ймовірний королівський престол найчастіше називався ерцгерцог Карл-Стефан Габсбург (1860–1933) — троюрідний брат імператора Франца Йосифа I і батько ерцгерцога Вільгельма фон Габсбурга-Льотрінгена (Василя Вишиваного). Останньому з подачі провідного румунського історика й ректора Чернівецького університету в міжвоєнний період І. Ністора українська історіографія приписала претензії на роль «династичного правителя» самостійної в межах Австрії держави⁵¹⁸.

Насправді ж, якщо постать батька була дійсно надто притягальною для малопольських консерваторів з огляду на сімейні зв'язки Карла-Стефана з родинами Чарторийських і Радзивілів⁵¹⁹, то ерцгерцог Вільгельм на початку травня 1918 р. погодився на пропозицію групи наддніпрянських політиків стати офіційним опонентом П. Скоропадського в боротьбі за гетьманську владу. Але помітний урядовий тиск і недвозначні серйозні протести з офіційного Відня змусили начальника австрійського гарнізону Олександрівська (нині — Запоріжжя) відмовитися від такого авантюрного задуму⁵²⁰.

Набагато результативнішими виявилися наміри реалізації консервативно-монархічних планів у тих окупованих німецькими військами країнах Прибалтики, що не мали міцних національних традицій державотворення. Так, 12 квітня 1918 р. Об'єднана рада німців Лівонії, Естляндії, Риги і Езеля проголосила утворення «Балтійського герцогства» в персональній унії з Королівством Пруссією. Правителем його став рідний брат імператора Вільгельма II — Генріх Гогенцоллерн (1862–1929), тому П. Скоропадський, з огляду на позицію офіційного Берліна, не міг ініціювати балтійський напрямок зовнішньої політики Української Держави. А 9 жовтня 1918 р. т. зв. «урізаний» парламент Фінляндії (від участі в його роботі було усунуено 89 депутатів-соціал-демократів, 45% усієї чисельності) обрав королем країни шурина кайзера — принца Фрідріха-Карла Гессенського, німецькі війська залишилися в Гельсінкі. Навіть литовська «*Таруба*» (рада), що встигла 16 лютого (1 березня — за н. ст.) 1918 р. ухвалити «Акт незалежності Литви», вже 4 липня під тиском Берліна змушена була прийняти рішення щодо запровадження в країні монархії й запрошення на королівський престол німецького принца Вільгельма Вюртемберзького (під іменем Міндаугаса II).

Стрижневою ж лінією у відносинах німецько-австрійських «союзників» до української сторони виступала реалізація економічного потенціалу Брестського миру, названого «*Brotfrieden*» — «хлібним». **Саме здатність забезпечити виконання договірних зобов'язань щодо поставок продовольства та сировини визначала перспективи взаємин Центральних держав із новим режимом та його подальшу долю.** А компаративний аналіз історичних джерел, зокрема матеріалів офіційних пресових видань,

дозволяє чітко простежити відсутність системності в здійсненні нової «східної політики» кайзерівською Німеччиною, суттєві розходження з українського питання серед імперського правлячого істеблішменту, а також гострі протиріччя між Берліном і Віднем у ставленні до гетьманату.

Спершу прихід до влади генерала П. Скоропадського, природно, викликав у Німеччині, Австро-Угорщині й багатьох європейських країнах чималу зацікавленість, жваві відгуки преси та політичних діячів. Одразу ж після гетьманського перевороту у штабі фон Ейхгорна для головнокомандувача Східного фронту принца Леопольда Баварського склали дещо емоційну, як для німецьких військових, характеристику глави нового режиму: «Гетьман Скоропадський — людина років 45, високий, стрункий, з різко окресленим профілем, дещо кавказького типу. У нього породисте обличчя, він прекрасно виглядає у своїй чорній козацькій формі. У наш час ідеологів, фантастів і недоумкуватості він все ж проявив себе як мужчина. Якою буде його подальша поведінка важко сказати. В усякому разі він створює враження непересічної особистості»⁵²¹. На думку авторів документа, гетьман перебував цілком і повністю під впливом головного командування Київською групою армій.

Німецька преса особливо підкреслювала германofільську позицію гетьмана, зокрема, газета «*Voßische Zeitung*» 13 травня 1918 р. наводила слова П. Скоропадського про те, що він «не знає нікого, від кого можна б навчитися більше державності і винести більше користі, ніж від Німеччини». А відомий депутат рейхстагу від лівого крила «Центру» й ініціатор «мирної резолюції» рейхстагу в липні 1917 р. Маттіас Ерцбергер (1875–1921) заявив, що гетьмана «вважають за Буланже (французький генерал, що як військовий міністр закликав до месницької війни з Німеччиною й прагнув до встановлення військової диктатури. — Авт.) і він не приховує своїх планів повернути порядок у Росії»⁵²².

Природно, що німецька преса формувала у громадськості думку, ніби окупація України є справою цілком вмотивованою, а вимоги деяких політичних сил щодо невторчання у внутрішні справи краю є нереальними, оскільки воно зумовлене вже однією військовою присутністю Німеччини, а головною «пружиною всіх вчинків на Україні є німецький державний інтерес»⁵²³.

Щоправда, газета «Der Tag» у своїй публікації від 15 травня 1918 р. все ж намагалася довести безпідставність звинувачень на адресу німців щодо державного перевороту в Україні: «Однак це не доведено. Все зробили самі українці... Говорять, що з переворотом до влади прийшли великоруські елементи. Проте всі ці люди були і є українцями» (з етнічного погляду, дійсно, у сформованому на той час кабінеті Ф. Лизогуба було 12 міністрів-українців й лише четверо представляли інші національності: поляк А. Ржепецький — міністр фінансів, єврей С. Гутник — міністр торгівлі й росіяни Г. Афанасьєв — державний контролер та Ю. Вагнер — міністр праці).

Для виправдання нової «східної політики» Німеччини у пресі нерідко наводилася теза, що метою допомоги Україні з боку Центральних держав було недопущення її злуки з Росією. Так, оглядач згаданої «Der Tag» Е. Енлі писав, що завданням Німеччини є «викопати якнайбільшу прірву між Росією й Україною»⁵²⁴. Інша частина аналітиків намагалася з конкретно-історичних позицій обґрунтувати прихід П. Скоропадського до влади, щоправда, не надто вдало. Так, газета «Deutsche Warschauer Zeitung» 22 травня наголошувала «на історичній традиції українського народу, над яким до часу цілковитого поневолення Московією панували гетьмани». Автор статті прогнозував, що оскільки П. Скоропадський виводить свій рід від останнього гетьмана України, тому «селянин охоче буде підпорядковуватися новим розпорядженням, які так різняться від фантастичних програм комуністичних теорій».

Німецькі газети жваво обговорювали склад українського уряду, подавали прогнози своїх кореспондентів щодо окремих персоналій міністрів. Протягом травня в німецькій пресі з'явилася ціла низка інтерв'ю із П. Скоропадським, зокрема, в розмові з кореспондентом згаданої «Völsche Zeitung» він наголосив, що *тісне зближення України з Німеччиною — не лише особиста потреба гетьмана, а й усієї України*. П. Скоропадський висловив намір запросити до Києва кількох представників німецьких соціалістичних партій для ознайомлення зі становищем у краї й висловлення правдивої думки⁵²⁵. А в інтерв'ю «Berliner Lokal Anzeiger» 21 травня 1918 р. гетьман з оптимізмом говорив про важливість для самостійної України добросусідських відносин із Центральними державами. Не обійшов П. Скоропадський і певних

прикрих політичних обставин, зокрема, зайняття німцями Криму, деяких чорноморських портів тощо. І цього разу гетьман підтвердив запрошення німецьких парламентарів до України, а кореспондент за підсумками бесіди виніс враження про П. Скоропадського, що «це — регент, який зуміє навіть під час такої анархії повести творчу працю і зуміє вивести щедрю на природні багатства Україну на шлях здорового розвитку».

Оскільки в зарубіжній, у тому числі й німецькій пресі з'явилося чимало звинувачень у проросійському політичному складі гетьманського уряду, П. Скоропадський у своїх інтерв'ю стверджував, що перед ним стоїть висока й шляхетна мета — збудувати самостійну Україну, а звинувачення у прихильності до старої Росії безпідставні. Так, в інтерв'ю газеті «Neue Freie Presse» від 5 червня гетьман наголосив, що «хибним є припущення, ніби я маю на думці зрусифікувати урядування. *Мої устремління такі: притягти до співпраці здатних і корисних для краю людей без огляду на походження, навести порядок і утвердити самостійність України*».

Та, мабуть, П. Скоропадський не зовсім переконав кореспондента, оскільки той підсумував бесіду власним висновком, що *нині самостійна Україна існує, але чи буде вона існувати й далі, чи ввійде в злуку з федеративною або ж централістично-абсолютистською Росією, сказати зараз не можна*. Загалом завершення формування гетьманського уряду значно посилювало критичний тон німецької й австрійської преси щодо можливого політичного курсу Української Держави.

Уже 12 травня добре обізнана з політичними реаліями Наддніпрянщини «Neue Lemberger Zeitung» писала: «Владу перейняв генерал Скоропадський і сформував уряд із кадетів. Закон же про відміну великої земельної власності відкладений і тому зміцнені впливи польських і російських великих земельних власників. Українська мова, найважливіша підвалина незалежної від Росії українсько-національної державності відходить на другий план. Конгрес багатих хліборобів проводив наради російською мовою. Побудовані тисячі мостів, які ведуть до Росії. Велико-російським тенденціям приготується ґрунт. Брест-Литовський мир втратить своє історичне значення, коли так буде далі. Німецькі кола зрозуміли цей переворот, коли їх публічна думка

занепокоїлася подіями у Києві. Генерал Скоропадський пообіцяв виконувати постанови Берестейського миру і поборювати польські й великоруські тенденції. Покаже це майбутність. *Гетьман покликав до кабінету кадетські духи — «Kadetischen Geiste» — а ці є синонімами з російською приязню і німецькою ненавистю».*

Побоювання щодо політичного курсу нового українського уряду виникли й у депутатів австрійського парламенту від Галичини. Вони відвідали Берлін і отримали аудієнцію в державного секретаря закордонних справ Р. Кюльмана, який запевнив їх, що ніякої загрози самостійності України немає⁵²⁶.

І центральний орган німецьких соціал-демократів — газета «Vorwärts» послідовно наголошувала на неукраїнському складі й політиці уряду Ф. Лизогуба. 23 травня 1918 р. вона опублікувала статтю під промовистою назвою «Контрреволюція на Україні», в якій наводилися факти припинення виходу в Києві опозиційних газет «Нова Рада», «Боротьба», «Народна воля», «Відродження», заборони селянського, робітничого та інших з'їздів, повернення російської мови до державних установ. Газета, що як і репрезентована нею СДПН, ніколи не вирізнялася симпатіями до українства, робила пророчий висновок: «Ці елементи, які за німецької допомоги прийшли тепер до влади, з піднесеним прапором перейдуть на бік Росії, якщо на місце більшовицького уряду в Москві прийде нове, буржуазне правління». Навіть військовий оглядач «Frankfurter Zeitung» зазначав, що українські соціалісти залишилися осторонь уряду, а до гетьмана туляться люди не зовсім вільні від русо- і царєфільства⁵²⁷.

Таким чином, не лише впливова преса Центральних держав, а й серйозні аналітики з-посеред військових і науковців уже в перших заходах гетьманського режиму побачили ознаки русофільського курсу. Зокрема, начальник штабу Східного фронту і один із творців Брестського миру генерал-майор М. Гофман 23 травня записав у щоденнику: «Нинішні правителі ведуть країну прямо до союзу з Великою Росією»⁵²⁸. А авторитетний німецький фахівець з українського питання професор О. Гетш у статті «Центральні держави і Україна» цілком слушно звернув увагу на те, що проголошений гетьманом проект конституції («Закони про тимчасовий державний устрій України») взятий з Основного закону Російської імперії 1906 р.⁵²⁹.

Тим часом, офіційний Берлін у своїй новій «східній політиці», з огляду на гостру економічну кризу, спричинену морською блокадою Антанти, й загальну воєнно-політичну ситуацію, коли на Західному фронті навесні–влітку 1918 р. робилися відчайдушні спроби завдати вирішальної поразки англо-французьким військам і добитися вигідного миру («Березневий наступ» у Пікардії, битви на річках Ена й Марна на північно-східних підступах до Парижа) мав враховувати позицію парламенту й провідних політичних сил країни. Німецькі соціал-демократи, що мали найбільшу фракцію в парламенті (110 місць із 397-ми за підсумками виборів 1912 р.⁵³⁰), прогнозували можливу зміну влади в Україні. Напередодні гетьманського перевороту член правління СДПН, депутат рейхстагу Філіп Шейдеман (1865–1939) направив спеціального листа віце-канцлеру Фрідріху фон Пайєру (1847–1931), попереджаючи, що усунення Центральної Ради може привести до влади людей, які не мають підтримки в Україні. Тому проголошення гетьманом П. Скоропадського спричинило гостру негативну реакцію лівих партій⁵³¹.

Уже 4 травня 1918 р. фон Пайєр виступив на засіданні рейхстагу з докладною інформацією про події в Києві й наголосив, що головним завданням німецького уряду є зміцнення порядку в Україні, а також забезпечення поставок збіжжя до Німеччини та союзних із нею держав. Чимало місця віце-канцлер відвів поясненню дій німецького командування в Україні, зокрема, видання наказу генерал-фельдмаршала фон Ейхгорна від 6 квітня 1918 р. про примусовий обробіток землі, на переконання високопосадовця, було спричинене неспроможністю Центральної Ради організувати проведення весняно-польових робіт. На думку фон Пайєра, цей наказ був звернений не до населення, а до німецької військової адміністрації на місцях, а відтак і не мав характеру втручання у внутрішні справи УНР.

Знайшов віце-канцлер пояснення й арештам 28 квітня 1918 р. керуючого МЗС УНР М. Любинського й директора адміністративно-політичного департаменту МВС УНР Юрія Гаєвського (1887–?), кваліфікуючи ці вчинки як вимушений акт захисту проти дій «Комітету спасіння України», який домагався вигнання німців. Тому з метою самооборони, наголосив віце-канцлер, фон Ейхгорн змушений був видати наказ про поширення юрисдикції німецьких

військово-польових судів на громадян України. Коментуючи ж утворення нового українського уряду, фон Пайєр запевнив Ф. Шейдемана, що це цілком внутрішня справа, в якій німці жодної участі не беруть. Він наголосив: «Для Німеччини важливо, що новий уряд відкидає комуністичні теорії, а також стоїть на ґрунті договорів, укладених із Німеччиною, в тому числі й про збіжжя»⁵³².

Безперечно, доповідь фон Пайєра не відбивала повної картини державного перевороту в Україні та ролі в його організації німецької сторони, але досвідчений політик прямо й відверто пов'язував цю акцію з прагматичним інтересом Німеччини в отриманні продовольства й намагався мінімізувати негативні депутатські враження від втручання військових у внутрішні справи України. Пояснення віце-канцлера щодо подій у Києві парламентарів, крім групи депутатів-соціалістів, загалом задовольнило. Тому обговорення становища в Україні після державного перевороту тривало й 6–7 травня в головній комісії рейхстагу.

Однак інформація заступника міністра закордонних справ Г. Буше не вповні заспокоїла парламентарів, зокрема, депутат Гаас (Народна партія) критично оцінив дії німецьких військових, а новий український уряд охарактеризував як великоруський. Такої ж думки дотримувався і представник Національно-ліберальної партії, заступник голови Союзу німецької промисловості доктор Густав Штреземан (1878–1929). Депутати від лівих партій також висловлювали невдоволення надмірною самостійністю військових в Україні, наголошуючи, що вони мають бути «органами реалізації політики, а не керманичами політики»⁵³³. Незважаючи на певні розбіжності, більшість учасників дебатів підкреслювала, що на передньому плані мала бути практична мета — захоплення якнайбільше хліба.

Серед кайзерівського генералітету й дипломатичного корпусу не бракувало прогнозів щодо перспектив функціонування такого державного феномену, як гетьманат. Зокрема, аналітики зі штабу Київської групи армій генерал-фельдмаршала фон Ейхгорна після перевороту зазначали: «Чи довго Скоропадський утримається при владі — сказати важко. Це буде залежати не тільки від нього, але в першу чергу від працездатності уряду і від того, чи залишиться він під німецьким впливом»⁵³⁴. Відразу ж між військовими й МЗС поновилися старі суперечки щодо легітимації

форми української державності, оскільки головне командування німецьких військ в Україні вважало, що для отримання хліба «необхідно відмовитися від політики, яка зводиться до фікції дружньої країни. *Новий уряд буде робити те, що ми вважаємо за необхідне*»⁵³⁵.

Але під тиском зовнішньополітичного відомства Другого рейху (за згоди канцлера Г. Гертлінга) вже у середині червня німецьке оберкомандо в Києві наголошувало на важливості зміцнення «незалежної Української Держави» як з тактичного, так і стратегічного погляду німецьких інтересів. Разом із тим визнавалося, що багато, коли не більшість людей, сумніваються у можливості існування такої держави. Г. Ейхгорн робив висновок, що «існування української держави тісно пов'язане з особою гетьмана. *Вона або вистойть, або впаде разом із ним*»⁵³⁶.

2–3 липня 1918 р. у Спа (окупована Бельгія) відбулася нарада вищих керівників Німеччини під головуванням кайзера, провідне місце на ній посіли питання «східної політики». Відразу ж з'ясувалося, що учасники засідання не поділяли навіть поміркованого оптимізму київського оберкомандо щодо майбутнього України. Е. Людендорф запевняв: «*Життєздатної Української Держави не вийде. Поширення української національної ідеї цілком залежить від присутності в країні наших військ*»⁵³⁷.

Генералу В. Гренеру і послу А. Мумму, як головним реалізаторам планів Другого рейху на Сході, доводилося рахуватися з доволі невизначеною політикою Берліна з цього питання, коли навіть генерал-полковник Е. Людендорф не мав сталої думки. Спершу він був налаштований підтримувати гетьманат, вважаючи його «єдиною державою на Сході, здатною вижити». Однак невдовзі під впливом міністра колоній Фрідріха фон Ліндеквіста (1869–1945) він дійшов висновку, що Україна є «ефемерною державою, яка незабаром приєднається до Росії» й висловився за формування антислов'янської федерації навколо Грузії. Оберкомандо і німецькому посольству в Києві довелося докласти чимало зусиль, щоб переконати генерала в нереальності цього проекту⁵³⁸.

Саме документи німецького посольства в Україні відображають оцінки діяльності Ради міністрів і її прем'єра Ф. Лизогуба. 20 травня 1918 р. посол А. Мумм, інформуючи МЗС про становище в Україні, наголошував: «*Поки що гетьман користується*

більшою популярністю серед населення, ніж уряд. Проте останньому не можна відмовити в тому, що він працює сумлінно, швидко і передбачливо». Дипломат досить точно визначив, що більшість міністрів не дуже далека від великоруських ідей, але вважав, що це зовсім не трагічно, оскільки «кабінет міністрів є чисто робочим і перебуває під постійним контролем моїм і верховного командування»⁵³⁹.

Тому цілком логічним сприймається лист А. Мумма до генерал-лейтенанта В. Гренера з повідомленням, що Ф. Лизогуб побоюється зменшення підтримки уряду з боку німців. На це посол висловив побажання надати українському уряду дещо більшого «*couleur locale*» (місцевого колориту — фр.), щоб запобігти переходу його на бік Великої Росії. Поза увагою німців не залишалося й МВС, яке очолював особисто прем'єр, а серед його заступників були люди антиукраїнських, промонархічних поглядів. Не випадково А. Мумм порадив Ф. Лизогубові «почистити своє міністерство залізною мітлою і взяти собі за правило німецьке прислів'я: «*Landgraf, werde hart*» (Ландграф, будьте твердим)⁵⁴⁰.

Важливо зазначити, що процес формування і змін у складі українського уряду від гетьманського перевороту й до жовтня 1918 р. включно перебував під жорстким контролем німецьких військових і посольства. Якщо перший склад Ради міністрів формувався 30 квітня в кабінеті В. Гренера⁵⁴¹, то другий створювався в жовтні під контролем генерального консула в Києві Е. Тіля й радника посольства графа Берхема⁵⁴². Звичайно, це не означало, що німці силоміць нав'язували лише свої кандидатури, але й гетьман без їхньої санкції не міг призначити жодного міністра.

Першоджерела дозволяють висвітлити і таке складне питання, як ставлення німецького командування та посольства в Україні до політичної постаті П. Скоропадського. Генерал-лейтенант В. Гренер у спогадах зазначав, що йому особисто гетьман був симпатичний від самого початку, а «у всіх німецьких діячів, з якими він спілкувався, викликав увагу і повагу. Він був надійний і чесний»⁵⁴³. А барон А. Мумм, усвідомлюючи велику залежність П. Скоропадського від німців, водночас вважав гетьмана «чимось середнім між правлячим монархом і президентом республіки». При підготовці візиту глави Української Держави до Німеччини

саме посол запропонував вжити до гетьмана офіційне звертання «Durchlaucht» — «ясновельможний»⁵⁴⁴.

Прикметно, що вживання П. Скоропадським титулатури *гетьман усієї України*, яка вказувала на загальнонаціональний характер влади та її перспективне поширення на всі етнічні українські землі, викликало несприйняття політикумом Австро-Угорщини. Побоюючись поширення сепаратистських настроїв у Галичині, офіційний Відень зобов'язав свого посла в Києві Й. Форгача утриматися від вживання в дипломатичному спілкуванні зазначеної форми.

Зате інші зовнішньополітичні партнери Української Держави без жодних зауважень сприйняли бажане для неї звертання до П. Скоропадського, причому першими це зробили цар Болгарії Фердинанд і його посол у Києві — відомий літературознавець, один із засновників і професор Софійського університету, академік Іван Шишманов (1862–1928), який був одружений з дочкою М. Драгоманова — Лідією. Болгари величали П. Скоропадського так: «*Ваша світлість, ясновельможний пане гетьмане усієї України*».

Загалом же оцінки П. Скоропадського і гетьманату австро-угорською стороною значно відрізнялися від німецьких, що зумовлювалося суттєвими відмінностями, а то й протиріччями політики двох провідних учасників Четверного союзу в українському питанні. Хоча імперія Габсбургів на момент укладення Брестського мирного договору була набагато більше інтегрована в українську проблематику, ніж імперія Гогенцоллернів, дуалістична монархія опинилася в ролі молодшого партнера (німецьке командування спершу взагалі розраховувало обійтися власними силами). До того ж угода про розподіл сфер впливу в Україні від 29 березня 1918 р. відносила до австро-угорської зони окупації частину Волині, Подільську, Херсонську й Катеринославську губернії (від Криму, як уже зазначалося, Відень відмовився), що за економічним потенціалом і геостратегічним становищем суттєво поступалися тим регіонам гетьманату, якими «опікувалася» Німеччина.

Фактично австрійці заперечували легітимність гетьманського правління, вважаючи Українську Державу «**невизнаним протекторатом**». Певне напруження в українсько-австрійські стосунки

вносила й та обставина, що ерцгерцог Вільгельм Габсбург розглядався деякими політичними колами як претендент на український престол. За великим рахунком, саме внаслідок наявності у складі Дунайської монархії західноукраїнських земель найвищі керівники Австро-Угорщини зовсім не бажали зміцнення української державності над Дніпром і не вірили в перспективу її розбудови.

Зокрема, начальник австрійського польового генерального штабу (фактичний головнокомандувач) генерал-полковник барон Артур Арц фон Штрауссенбург (1857–1935) не виключав того, що «гетьманство закінчиться як коротке інтермецо». Він також вважав, що приведення до влади П. Скоропадського й задумане німцями тільки як фундамент для розв'язання російського питання. Згідно з німецькою точкою зору, будував свій логічний ланцюг генерал, — «Україна, позбавлена будь-якої національної єдності, не зможе довго зберегти свою самостійність. І якщо метою Німеччини є федеративна Росія під німецьким впливом, то Україна буде приєднана до трону московського царя. Тому гетьманство є тільки перехідною стадією»⁵⁴⁵.

Австрійський імператор Карл I у листі до ерцгерцога Вільгельма (Василя Вишиваного) писав у травні 1918 р.: «Тепер ще цілком неможливо передбачити, чи зміцниться гетьманський режим надовго. Якщо Скоропадський буде скинутий, то це буде тільки епізодом, який нас мало торкатиметься»⁵⁴⁶. Прогноз цісаря дійсно справдився, але дещо в іншій послідовності: спочатку 11 листопада впав його трон, потягнувши за собою й повалення через місяць українського гетьмана.

Набагато реальнішу перспективу української політики Центральних держав окреслив командувач австрійської Східної армії генерал піхоти Альфред Краусс (1862–1938), який у середині червня підготував для генштабу аналітичну записку про геостратегічні наміри Німеччини щодо колонізації України. Він вважав, що Берлін хоче назавжди закріпити за собою безпечний шлях на багаті нафтою Месопотамію й Аравію. Тому німці ніколи не випустять з рук цінного Криму. А Україну вони використовуватимуть, з одного боку, як свою житницю, а з іншого, — як ринок збуту власних промислових виробів. Генерал визнавав повну гегемонію німців в українських справах і був переконаний, що «будь-яка таємна,

непогоджена з Німеччиною політика потягне за собою нові втрати, німці дізнаються про кожен такий крок»⁵⁴⁷.

У цьому ж дусі австрійський військовий аташе майор Г. Фляйшман також запевняв лідерів соціалістичних партій у приязні до самостійної України й колишнього уряду УНР. По-єзуїтському він переконував занадто довірливих вітчизняних опозиційних політиків, що Німеччина хоче відновити під своїм протекторатом єдину й неділиму Росію на шкоду Дунайській монархії, а відтак й Україні⁵⁴⁸. Обачний і виважений у висновках, П. Скоропадський вже в еміграції не зміг уникнути їдкового зауваження, що німці однозначно підтримували новий уряд, але австрійці вели політику настільки невизначену, що йому доводилося просити пояснень у посла графа Й. Форгача і радника посольства князя Еміля Фюрстенберга⁵⁴⁹.

Таким чином, ставлення Німеччини й Австро-Угорщини до Української Держави було досить складним, суперечливим і детермінувалося цілою низкою геостратегічних, воєнно-політичних, суспільно-економічних і цивілізаційних чинників. Як і будь-яка сфера міжнародних відносин, воно мало подвійні стандарти, вияви публічного й латентного характеру. Незважаючи на розбіжності в поглядах на українське питання, реакція різних владних центрів Другого рейху на зміну форми правління в Україні загалом була спокійною.

Навіть основні «збурювачі тиші» — німецькі ліві в рейхстазі усвідомлювали, що усунення від влади соціалістичного уряду УНР є в стратегічних інтересах Німеччини. Тому між військовими та їхніми опонентами в рейхсканцелярії й парламенті склався хоч і сумнівний, але все ж консенсус у визначенні політичної лінії щодо нового українського режиму. Той мав зберігати форму позірної суверенності при якнайтіснішому союзі з Центральними державами.

Звичайно, спираючись на перебування своїх військ в Україні, тоді як П. Скоропадському було заборонено впроваджувати загальний військовий обов'язок для формування масової регулярної армії, офіційний Берлін і командування Київської групи армій активно втручались у внутрішню й зовнішню політику гетьманату. І лише з наближенням світової війни до невтішного для Центральних держав завершення й послабленням самої

Німеччини її тиск на українську владу зменшувався, а самостійність останньої зростала.

Найвищі посадові особи гетьманату тоді двічі відвідали Німецьку імперію з офіційними візитами, започаткувавши традицію міжнародних переговорів на вищому рівні керівників незалежної України у ХХ ст. На початку серпня 1918 р., задля підготовки поїздки до Німеччини гетьмана П. Скоропадського, Берлін відвідав голова Ради міністрів Ф. Лизогуб. Він кілька разів зустрічався зі щойно призначеним державним секретарем закордонних справ імперії Паулем фон Гінце (1864–1941) і обговорив питання ратифікації Брестського мирного договору Австро-Угорщиною й Османською імперією, кордонів Української Держави, укладення повномасштабного мирного договору з більшовицькою Росією, а також перспективи врегулювання конфліктних ситуацій, пов'язаних із Бессарабією, Доном, Кримом, Холмщиною, Чорноморським флотом і Збройними силами України.

Як наголосив в одному з інтерв'ю по поверненню до Києва Ф. Лизогуб, «всі питання рішено в корисному для нас розумінні; всюди ми зустрічали найуважливіше відношення і нам зроблено з боку всіх урядових чинів щире прийняття. З приводу прилучення Криму, — з гордістю зауважив прем'єр, — Німеччина визнає фактично за нами всі права на володіння кримським півостровом. Питання про переговори з кримським урядом не підношено, та ці переговори можуть початися з ініціативи кримського уряду, коли він до нас звернеться, і з цього перепоп ніяких не встрітяться. Питання про Холмщину може бути вирішено після ратифікації мирного договору Австро-Угорщиною».

Німці підтримали домагання України щодо Чорноморського флоту колишньої Російської імперії, більша частина якого була інтернована в Севастополі, однак це обумовлювалося виплатою української частки боргових зобов'язань імперії Романових в розмірі 200 млн руб. До того ж політично скандальною виявилася розголошена німецькими журналістами заява Ф. Лизогуба про готовність гетьманського уряду укласти оборонний союз із майбутньою відновленою Росією «на підставі угоди 1654 р.». Український національно-демократичний союз оголосив гострий протест із цього приводу, незважаючи на офіційне спростування берлінського інтерв'ю особисто прем'єром⁵⁵⁰.

Оскільки Ф. Лизогубу не вдалося дістати дозвіл на розбудову регулярних Збройних сил України, 4–18 вересня 1918 р. Німеччину відвідав із державним візитом П. Скоропадський, що небезпідставно розраховував на налагодження особистих зв'язків із кайзером Вільгельмом II та рейхсканцлером фон Гертлінгом. Гетьману, якого приймали з усіма дипломатичними почестями й урочистостями як главу дружньої суверенної держави, вдалося погодити з німецькими керівниками лінію проходження українсько-російського державного кордону й отримати підтвердження визнання Криму автономною частиною Української Держави. Після тривалих переговорів П. Скоропадський домовився про повернення Німеччині одного лінкора, одного крейсера, одинадцяти міноносців і кількох підводних човнів (з 35-ти суден Чорноморського флоту, що не були затоплені більшовиками в Новоросійській бухті), завдяки чому Українська Держава заклала підвалини формування власного флоту й суттєво зміцнила свої позиції на Чорному морі.

Таким чином, незважаючи на принадливу для командування Київської групи армій спокую розв'язати, за влучним висловом німецького посла А. Мумма, українську «квадратуру кола» введенням прямого імперського правління, воно, з огляду на можливу вкрай ворожу внутрішню реакцію й негативний міжнародний резонанс, здійснило державний переворот, надавши новій моделі української влади архаїчної форми гетьманату.

Безперечно, визначальним чинником у ставленні Центральних держав до гетьманського режиму залишалася його здатність виконувати умови поставок продовольства й сировини, про що докладніше йтиметься далі. Тому публічні декларації про рівноправні партнерські відносини різко контрастували з окупаційною практикою ставлення до України як держави-сателіта. Причому коли Німеччина обстоювала хоча б формальний державний суверенітет України, то Австро-Угорщина розглядала гетьманат як тимчасове суспільно-політичне явище, домагаючися задоволення лише своїх прагматичних інтересів.

4.2. «Глухі кути» в реалізації Брестських угод

Для багатонаціональної імперії Габсбургів майже безкровний і миттєвий розпад імперії Романових, де титульний етнос усе-таки становив 44,3% населення (за даними перепису 1897 р.), тобто обіймав удвічі більшу частку підданих, ніж було в Дунайській імперії німецькомовних австрійців (23,5% за переписом 1910 р.), і навіть дещо переважав останніх разом із «молодшою» державотворчою нацією — угорцями (19,1%), створював небезпечний інцидент. І все ж Таємний австро-український протокол щодо створення автономного коронного краю зі Східної Галичини й Буковини був вигідний не лише Києву, а й офіційному Відню. **Адже Австро-Угорщина, підписавши саме таємну домовленість, отримала можливість імпортувати з УНР хліб і водночас зберегти в секреті очевидну зраду раніше санкціонованих Віднем політичних польських інтересів у Галичині.**

Міністр закордонних справ імперії Габсбургів О. Чернін добре розумів, що конкретні матеріальні вигоди від зазначеного документа можна очікувати лише за умови збереження його змісту в цілковитій таємниці, й уже 15 лютого 1918 р. в приватному листі до баварського колеги Подевільс-Дюрніца прохав не розголошувати про угоду щодо українського коронного краю, бо «якщо поляки довідаються про таємну декларацію, то наслідки будуть непередбачувані». Ніби відчуваючи майбутні «неприємності», міністр доручив своєму заступникові Візнеру підписати з щойно призначеним послом у Німеччині О. Севрюком 18 лютого ще один протокол, який зобов'язував дипломатію УНР «зберігати декларацію від 8 лютого в безпечному місці». А в разі створення довгоочікуваного коронного краю українська сторона мала передати свій примірник угоди (наявні два примірники секретної домовленості знаходилися в МЗС Австро-Угорщини й керівника делегації УНР на брестських мирних переговорах) у царське зовнішньополітичне відомство, в такому разі «обидва примірники цієї декларації мають бути знищені»⁵⁵¹.

Але вже дорогою з Бреста до Бухареста, де почалися мирні переговори Центральних держав з Румунією, О. Чернін з прикрістю дізнався, що О. Севрюк не зумів зберегти таємницю, похвалившись комусь із галичан у Відні своїм очевидним успіхом.

Тому 22 лютого 1918 р. міністр доручив Візнеру забрати в українського дипломата його примірник Таємного протоколу й передати, попередньо проконсультувавшись із Берліном, на «збереження до респектабельної Німеччини»⁵⁵². Водночас О. Чернін запропонував міністру-президенту Е. Зайдлеру, чий підпис також стояв під документом, категорично заперечувати існування домовленості з УНР щодо Галичини й Буковини, коли про це доведеться давати пояснення в парламенті⁵⁵³.

Після напружених українсько-австрійських дискусій навколо Таємного протоколу, під час яких Візнер наполягав на внесенні до його тексту домовленості про те, що *й мирний договір, і протокол втрачають силу в разі невиконання Україною зобов'язання з поставки Центральним державам до 31 липня 1918 р. мільйона тон зерна* (100 тис. вагонів), 4 березня нарешті було підписано австро-німецько-українську угоду, що передбачала передачу українського примірника Таємного протоколу для зберігання в берлінське МЗС. Німеччина мала повернути Відню цей документ, якщо до 20 липня австрійський уряд здійснить поділ Галичини й створить український коронний край, у противному випадкові протокол мав бути повернений УНР⁵⁵⁴.

Проте ці заходи не запобігли політичному скандалові, що розгорівся як у віденському парламенті, так і в урядових колах з приводу австро-українських таємних домовленостей. Якщо урядовий офіціоз «*Neue Frei Presse*», вітаючи перший мирний договір, підписаний у ході війни, відзначав 9 лютого, що мир з Україною потребує зміни «внутрішньої» української політики Австро-Угорщини, то в польських політичних колах реакція була абсолютно протилежною. У Львові газети вийшли в траурних рамках, у Кракові на багатьох будинках з'явилися чорні прапори, а саме повідомлення про мирний договір з УНР трактувався як «четвертий поділ Польщі».

На знак протесту проти визначеної в Брестському мирному договорі лінії майбутнього українсько-польського кордону у великих польських містах окупованого німцями Царства Польського, Галичини й Познанщини відбулися численні патріотичні демонстрації, подав у відставку пронимецький варшавський уряд Януша Кухаржевського (1876–1952) і новопризначений люблінський генерал-губернатор С. Шептицький (рідний брат

владика Андрея). Друга бригада польських легіонів генерала Юзефа Галлера (1873–1960) відмовилася підпорядковуватися австрійцям і перейшла на бік росіян, приєднавшись до 2-го польського корпусу. Невдовзі він та інші польські формування були роззброєні німцями, тільки незначна частина польських вояків змогла разом з Ю. Галлером пробратися на Схід і через Сибір та Примор'я дістатися Франції.

Орієнтація поляків на Центральні держави була остаточно втрачена. Дізнавшись про Таємний протокол від 8 лютого (а не знати про нього було просто неможливо, адже при обговоренні документа було залучено досить багато людей), польські депутати доклали максимум зусиль, щоб він залишився лише на папері. Домігшись 16 квітня 1918 р. відставки міністра закордонних справ графа О. Черніна, а 22 червня висловивши у парламенті недовіру Кабінетові міністра-президента Е. Зайдлера, «Коло польське» дало зрозуміти всім, що про українську автономію в Австрії не може бути й мови. В такому ж дусі був настроєний і новий господар на Бальгаузпляц — граф С. Буріан⁵⁵⁵, а в угорському парламенті граф Батіані вніс на початку червня протест у справі об'єднання Східної Галичини та Північної Буковини в окрему українську провінцію. Такий захід був, на думку угорського депутата, «дуже шкідливим для інтересів Угорщини»⁵⁵⁶.

Не менший тиск відчували у Відні з боку як українських політиків, так і простих австрійських громадян української національності. Виступаючи 19 лютого на засіданні палати депутатів австрійського парламенту, К. Левицький заявив, що «Східна Галичина не може надалі залишатися в дотеперішній правно-державній формі. Єдиний вихід — поділити Галичину на українську і польську»⁵⁵⁷. 21 лютого, полемізуючи з польськими депутатами, М. Василько також підкреслив, що «коли українці не досягнуть своєї власної самостійної держави в межах Австрії, то їх терпеливість може переступити міру»⁵⁵⁸. Підтримав позицію своїх світських колег і духовний лідер галицьких українців митрополит Андрей Шептицький. Обговорюючи у верхній палаті панів договір з Україною, він зазначив, що швидке закінчення війни на Східному фронті дає українцям у Галичині нові надії. «Українці під скіпетром Габсбургів, — вважав владика, — дістануть можливість розвиватися у повну національну силу»⁵⁵⁹.

З метою тиску на урядову політику щодо коронного краю, в багатьох повітах Галичини було скликано збори українців, які в прийнятих резолюціях «інтерпелювали» до офіційного Відня. Так, збори державних і крайових урядників та службовців у Жовкві звернулися до міністра-президента Е. Зайдлера з вимогою «перевести поділ Галичини на дві частини — східну українську та західну польську, бо се є одинокий спосіб основного реформування всіх галузей адміністрації». 20-тисячний мітинг українського населення Перемишлянського повіту направив до Кабінету міністрів спеціальну телеграму, з вимогою «організувати в рамках австрійської держави окрему державно-правову українську одиницю».

Для австрійської політичної верхівки таємний протокол про створення коронного краю в складі Галичини та Буковини, а також Холмська проблема (під тиском польської громадськості й «Кола польського» Відень намагався провести ревізію брестських угод у сенсі встановлення українсько-польського кордону по Західному Бугу й не допускав українську адміністрацію на підконтрольну йому Південну Холмщину) були, за влучною оцінкою історика М. Несука, «постійним головним болем»⁵⁶⁰. Для нового австрійського уряду, очолюваного прибічником федералізації монархії шляхом створення автономної хорватської держави — Максом Гуссарекком фон Хайнляйн (1865–1935), «австро-польське вирішення стало найважливішою віддаленою метою внутрішньої політики на літо 1918 року». *У Відні вирішили відмовитися від австро-українського протоколу шляхом простого його анулювання*⁵⁶¹.

Тому австрійська преса отримала завдання розпочати пропагандистську кампанію проти Української Держави з критикою її продовольчих поставок. Дійсно, протягом весни–літа 1918 р. Центральні держави отримали з України лише 42 тис. вагонів офіційним шляхом і 15 тис. вагонів неофіційних, контрабандних поставок⁵⁶², що було, звичайно, значно менше, ніж передбачалося Брестським мирним договором. Таким чином, УНР не змогла виконати взяті на себе зобов'язання щодо забезпечення монархії Габсбургів продуктами харчування.

Але за умов глибокої кризи всього державного механізму Габсбурзької монархії її уряд уже не міг самостійно приймати серйозні

зовнішньополітичні рішення без урахування позиції Німеччини. Проте Берлін неохоче відгукнувся на австрійські пропозиції анулювати Таємний протокол про створення українського коронного краю, Німеччина, як і Болгарія, й Туреччина, прагнула в найкоротший час ратифікувати домовленості з УНР. Думка про те, що самостійна Україна потрапить до сфери геополітичного впливу Австро-Угорщини, видавалася в Берліні достатньою мірою небезпечною. Що ж до поставок зерна, то, як повідомив у телеграмі 28 червня 1918 р. граф Форґач, «Німеччина не бачить жодної серйозної правової бази для зміни договору». У Берліні, за оцінкою австрійського дипломата, «не погоджувалися на будь-які комбінації з таємним протоколом»⁵⁶³.

Однак, незважаючи на твердість і непоступливість німецької позиції, на Бальгаузпляц вирішили все ж діяти: 1 липня під грифом «абсолютно таємно» С. Буріан надіслав послу в Києві графу Форґачу доручення зустрітися з гетьманом П. Скоропадським і обговорити питання про анулювання домовленості щодо поділу Галичини й створення в Австрії українського коронного краю. У Відні добре знали про внутрішньополітичні труднощі гетьманського режиму (саме на початку червня під керівництвом українських лівих есерів спалахнуло звенигородсько-таращанське повстання, що блискавично поширилося сусідніми повітами Правобережжя) й передбачали там новий суспільно-політичний вибух. Тому то й переговори з офіційним Києвом щодо анулювання Таємного протоколу від 8 лютого 1918 р. С. Буріан рекомендував вести з позицій сили⁵⁶⁴.

Отримавши детальну інструкцію та копію раніше невідомого йому документа, Й. Форґач уже 4 липня заявив гетьману, що цісарський і королівський уряд у недалекому майбутньому анулює австро-український таємний договір про поділ Галичини, оскільки вважає його, у зв'язку зі зміною політичної ситуації, недійсним. Через день, 6 липня, австро-угорський посол підкреслив, що його уряд не вимагає жодної формальної угоди про анулювання протоколу, це буде односторонній крок монархії Габсбургів. На спробу П. Скоропадського протестувати Й. Форґач заявив, що «всяка критика нашої заяви (про анулювання таємного протоколу. — Авт.) чи натяки на Галичину будуть розцінюватись як втручання у внутрішні справи». Аби остаточно розставити всі

крапки над «і», імперський представник попередив гетьмана, що «будь-які дискусії на теми Галичини в офіційних відносинах з Україною закінчені», тим паче, що, на думку австрійського дипломата, «часи, коли Австро-Угорщина підписувала з представниками України згадуваний протокол, уже давно минули»⁵⁶⁵. П. Скоропадський змушений був уступити, а на завершення розмови навіть зазначив, що «з сумом бере до відома заяву про анулювання таємної угоди, проте дуже задоволений з цього, оскільки завжди вважав такий протокол незручним винаходом для обох сторін»⁵⁶⁶.

Відтепер дипломатам з Балгаузпляц залишалося лише домовитися з Берліном, тому вже 8 липня 1918 р. австрійський посол Готфрід принц Гогенлое-Шиллінгфюрст спробував у розмові із заступником державного секретаря МЗС Німеччини бароном Ф. Бусше з'ясувати німецьку позицію щодо Таємного протоколу, а значить і українського коронного краю. За результатами бесіди австрійський дипломат повідомив своє МЗС, що «німецький уряд шукає шляхи найшвидшої ратифікації договору з Україною і хоче врегулювати з нею як економічні, так і політичні стосунки». Що ж до українського коронного краю, то таємний протокол про його створення «можна розглядати і не в контексті мирного договору», тобто, на думку німецького МЗС, цю угоду можна ліквідувати шляхом переговорів австро-угорського й українського урядів⁵⁶⁷.

Отримавши інформацію про німецьке бачення майбутньої перспективи Таємного протоколу від 8 лютого 1918 р., С. Буріан негайно зобов'язав графа Форгача провести ще один раунд бесід з українським гетьманом. Уже 10 липня посол Австро-Угорщини в Українській Державі повідомив свого шефа, що П. Скоропадський заявив про свою згоду анулювати протокол, про це ж телеграфом було повідомлено в німецьке МЗС у Берліні⁵⁶⁸.

Поставивши німецьких дипломатів перед фактом згоди української сторони на відмову Австрії створити коронний край, С. Буріан доручив принцу Гогенлое прозондувати німецький ґрунт щодо «передачі українського примірника австро-угорському МЗС». Уже наступного дня посол повідомив, що німці, в принципі, не заперечують, але потрібно отримати згоду Розенберга (урядовця німецького МЗС, що брав участь у виробленні

домовленості про передачу українського примірника Таємного протоколу для зберігання в Берліні), який знає, де знаходиться документ. «Інших труднощів для передачі, — стверджував Гогенлоє, — не існує». Проте 12 липня 1918 р. після чергової розмови в німецькому МЗС австрійський дипломат повідомив у Відень, що позиція Берліна якісно змінилася: тут вважали б за краще просто спалити український примірник таємного протоколу. На запитання здивованого Гогенлоє, що означає така дивна процедура, заступник держсекретаря Ф. Бусше заявив, що це найкращий спосіб позбутися небажаного документа. З огляду на безпрецедентність подібного кроку в історії дипломатії, Гогенлоє зажадав термінових інструкцій⁵⁶⁹.

У зворотній депеші С. Буріан інструкцій не надав, зате цілком погодився з німецькою пропозицією про спалення таємної декларації. Щоправда, в останній момент Ф. Бусше спробував навмисно затягнути час і не допустити знищення українського примірника Таємного протоколу. Але під тиском австро-угорського посла в Берліні, що відверто звинуватив заступника держсекретаря німецького МЗС у небажанні нести відповідальність, Ф. Бусше погодився зробити останній штрих над долею документа⁵⁷⁰. 16 липня 1918 р. барон Ф. Бусше в присутності принца Гогенлоє спалив український примірник Таємного протоколу, поховавши навіть найоптимістичніші сподівання на створення в Австрії автономного українського коронного краю. Австрійський примірник секретного документа до 1965 р. зберігався у справі № 523 центральною відділу Австрійського державного архіву у Відні.

Незважаючи на те, що всі переговори проходили в умовах надзвичайно суворой таємниці, західноукраїнські політики все ж дізналися про офіційне небажання Відня розділити Галичину та об'єднати її східну частину з Буковиною в окрему українську провінцію. Зокрема, на Буковині депутат австрійського парламенту й місцевого сейму націонал-демократ Антін Лукашевич (1870–1936) провів у ряді сіл Заставнівського повіту народні віча, на яких ставилися вимоги виділити українські етнічні території в Австрії в окрему національну область⁵⁷¹. Подібні процеси мали місце й у Галичині, в одній із численних резолюцій, які отримували центральні органи влади з галицьких повітів, зазначалося: «Домагаємося поділу краю Галичини й утворення автономного українського

краю в Австрії; протестуємо з усією рішучістю проти всяких замислів прилучити яку-небудь часть українських земель до будучої Польщі і заявляємо, що проти такого прилучення будемо боротися найдалше йдучими засобами».

4 вересня 1918 р. Міністерство крайової оборони навіть підготувало для МЗС спеціальне повідомлення, в якому передбачало «українську обструкцію в парламенті, викликану анулюванням таємного протоколу, та українсько-польську конфронтацію в Східній Галичині». Дійсно, вже на найближчій нараді українських депутатів рейхсрату було ухвалено рішення перейти до «опозиційної тактики супроти правительства Гуссарека»⁵⁷². Тоді за дорученням імператора Карла І з представниками Української парламентської репрезентації зустрівся Василь Вишиваний. Ерцгерцог попрохав українців підтримати канцлера при голосуванні в парламенті, щоб полегшити ухвалення бюджету і воєнних кредитів. Вишиваний також заявив, що «цісар Карло є в засаді за поділом краю (Галичини. — *Авт.*), та поки що доручив президентові міністрів Гуссарекові почати переговори про поділ львівського університету»⁵⁷³ (протягом війни австрійська урядова політика не зробила жодного кроку в напрямі реалізації ідеї українського національного університету в Австрії).

Проте в умовах воєнних поразок на фронтах і загального політичного хаосу всередині імперії Габсбургів, вичленили навіть елементи продуманої австрійської урядової української політики було важко. **Але в той час, як, практично, всі народи багатонаціональної Австро-Угорщини, передусім поляки, словаки, словенці, чехи й хорвати, рішуче ступили на шлях створення власних самостійних держав, західноукраїнські політики продовжували декларувати свою взаємопов'язаність із монархією Габсбургів.** У спогадах К. Левицький так окреслив «провідну політичну думку галицьких українців» на початку осені 1918 р.: «Доки український народ Галичини має надію, що австрійська держава дасть йому змогу свobodного життя в своїх державних границях і тим самим змогу духовного єднання зі своїми братами в українській державі, доти він ставить домагання утворити український коронний край в Австрії»⁵⁷⁴.

Щоправда, у взаєминах з офіційними урядовими структурами західноукраїнські політики намагалися бути категоричними,

постійно погрожували об'єднанням з київською Українською Державою. Виступаючи 5 жовтня в палаті депутатів австрійського парламенту, К. Левицький, який спішив повернутися на політичний Олімп, заявив, що «українці вимагають свободи та самоуправління на своїх землях, а реалізувати цю вимогу можна тільки через поділ Галичини. Коли ж австрійський уряд не може або не хоче провести цей поділ, то українці Галичини заявляють, що їх шлях веде не до Варшави, а до Києва»⁵⁷⁵.

Українські політики змушені були поспішати, бо 7 жовтня Регентська рада у Варшаві видала Маніфест до польського народу, в якому проголосила утворення незалежної Польської держави на всіх етнічних польських землях, формування міжпартійного уряду і проведення виборів до Законодавчого сейму, а 9 жовтня цей заклик у парламенті Австро-Угорщини підтримало «Коло польське». Тому наступного дня на спільній нараді всіх українських депутатів рейхсрату було ухвалено скликати 19 жовтня у Львові Установчі збори (Конституанту) українців Австрії, які мали проголосити створення Української держави у складі Східної Галичини, Північної Буковини та Північно-Східної Угорщини⁵⁷⁶.

Але вже 12 жовтня 1918 р. останній австрійський імператор Карл I відхилив українські претензії на поділ Галичини: для Габсбургів навіть над прірвою Дунайської монархії пріоритетною залишалася польська політика. У Відні намагалися будь-що приєднати Польську державу до Австро-Угорщини на правах третього рівноправного партнера, а поляки, в свою чергу, не уявляли собі відновленої Речі Посполитої без усієї Галичини. Щоб хоч якось поліпшити незavidне становище імперії, Карл I опублікував 16 жовтня 1918 р. підготовлений колишнім міністром-президентом Е. Зайдлером маніфест, який регулював міжнаціональні відносини в дуалістичній монархії. «Австрія згідно з волею своїх народів, — йшлося в імператорському маніфесті, — має бути союзною державою, в якій кожен народ на своїй етнічній території творить власний державний організм». Але якщо імператор санкціонував «приєднання польських земель Австрії до незалежної Польської держави», то про українське населення в маніфесті не йшлося жодним словом⁵⁷⁷.

Практично всі дослідники національних відносин в Австро-Угорщині цілком правомірно визнають, що імператорський

маніфест від 16 жовтня 1918 р. був запізнілим і абсолютно незначущим державним актом. Високопоставлений австрійський чиновник, а пізніше історик Й. Редліх вважав, що *маніфест був не інакше як невдалим висновком із відомих «14 пунктів Вільсона» та його ноти*⁵⁷⁸. Проте, незважаючи на відсутність конкретних проукраїнських дій, австрійська влада намагалася втримати українські етнічні території в кордонах Австро-Угорщини. Двірцеві кола через Василя Вишиваного намагалися схилити українських політиків, що мали зібратися на львівську Конституанту, до державно-політичного союзу з Австрією. 18 жовтня ерцгерцог Вільгельм направив К. Левицькому телеграму, в якій просив майбутню Українську національну раду «проголосити довір'я династії та скіпетру кайзера Карла». На закінчення Вишиваний патетично зазначив: «*Хай живе Велике князівство Галич*»⁵⁷⁹.

Та українських депутатів, які зібралися 18–19 жовтня 1918 р. у Львові, й не потрібно було вмовляти зберегти лояльність до Габсбурзької монархії: вони не бачили іншого виходу, як створення окремої Української держави (Східна Галичина до лінії р. Сан разом з Лемківщиною — повіти Самбір, Санок, Красно, Ясло, Горліца; північно-західна частина Буковини з містами Чернівці, Сторожинець і Серет та північно-східна Угорщина) у складі Австрії. Нечисленні пропозиції соціал-демократів і радикалів про об'єднання українських земель в Австро-Угорщині з Наддніпрянською Україною не дістали підтримки⁵⁸⁰.

У той час, коли лідери польського, чеського, словацького й південнослов'янського національно-політичних таборів готувалися оголосити про створення своїх суверенних, ні від кого не залежних держав, західноукраїнські політики вели переговори з Кабінетом міністрів як модернізувати австрійську політику в Галичині. К. Левицький пізніше згадував, ніби відвідини М. Васильком та Є. Петрушевичем австрійського міністра-президента М. Гуссарека завершилися домовленістю про те, що «для Східної Галичини намісником буде призначений українець; він перейме адміністрацію тієї області і в порозумінні з Українською Національною Радою переведе організацію державної влади в Східній Галичині»⁵⁸¹. Але швидка відставка 26 жовтня 1918 р. М. Гуссарека та очолюваного ним уряду не привела в дію цю досить комічну австро-українську угоду.

Останню ж спробу розв'язати українське питання в Австрії було зроблено на двох урядових засіданнях у Відні 31 жовтня 1918 р. (К. Левицький з дозволу шефа канцелярії міністра-президента скопіював протоколи цих засідань, які й опублікував, причому вперше, у своїх спогадах). Під керівництвом новопризначеного австрійського міністра-президента Гайнріха Ламмарша (1853–1920) останній імперський уряд вирішив запобігти поширенню роботи створеної трьома днями раніше в Кракові Польської ліквідаційної комісії на українські повіти Галичини й визнав «рівне право української нації до створення самостійного державного механізму, границі котрого будуть устійнені на підставі порозуміння націй, евентуально мировим договором». На своєму другому, післяобідньому, засіданні імперський уряд постановив, щоб в усі регіони Східної Галичини, заселені українцями, на посаду старост і повітових урядників призначити урядовців української національності. Залізничними та судовими інституціями в українській частині Галичини також мали керувати українці⁵⁸².

Це був заключний акорд австрійської політики в українському питанні. Саме в останній день жовтня у Відні розпочалися масові заворушення, внаслідок яких 11 листопада 1918 р. імператор Карл I відмовився від участі в державних справах (але формально не відрікся від престолу, як прийнято вважати), а наступного дня в парламенті колись могутньої Габсбурзької монархії було проголошено **Австрійську Республіку**.

Таким чином, Австро-Угорщина так і не спромоглася ратифікувати Брестський мирний договір (хоча на початку жовтня 1918 р. вже був готовий текст відповідної грамоти латинською мовою й зроблено відповідне подання С. Буріана до австрійського й угорського прем'єрів), на відміну від решти учасників його підписання, що здійснили цей процес без особливих труднощів і вагань. Оскільки «Кінцевими постановами» договору обмін ратифікаційними грамотами держав-учасниць мав відбутися у Відні, ключова роль у його забезпеченні й дотриманні протокольних тонкощів випала на долю В. Липинського. Після гетьманського перевороту він розглядався як кандидат на посаду міністра закордонних справ, але відмовився; у червні 1918 р. був призначений послом Української Держави в Австро-Угорщині замість представника Центральної Ради — колишнього директора

її канцелярії, співзасновника Українського правничого товариства Андрія Яковліва (1872–1955), що очолив Департамент чужоземних зносин МЗС.

Уже 15 липня 1918 р., напередодні знищення в німецькому МЗС українського примірника Таємного протоколу про поділ Галичини й створення західноукраїнського коронного краю, відбувся обмін ратифікаційними грамотами між Україною й Болгарією, яку представляв юридичний радник посольства останньої в ранзі повіреного у справах Джебаров. 24 липня В. Липинський обмінявся грамотою з повіреним у справах посольства Німеччини графом Ебергардом Штольбергом-Вернігероде (1873–1929). А 22 серпня в приміщенні посольства Османської імперії відбувся обмін ратифікаційними грамотами між радником українського посольства в Австро-Угорщині Іваном Токаржевським-Карашевичем (1885–1954) і турецьким послом Хусейном Гільмі-пашею.

Звичайно, Українська Держава передусім цікавила Німеччину й Австро-Угорщину з фінансово-економічного й матеріально-сировинного погляду, й аж ніяк у ролі рівноправного військово-політичного та дипломатичного партнера. Тому відразу ж після гетьманського перевороту була поновлена робота *тристоронньої комісії щодо надання Києвом грошової позики Берліну й Відню*. Але відстоювати національні інтереси провідним вітчизняним економістам за умов розташування на території Української Держави півмільйонного «союзного» німецько-австрійського війська було вкрай нелегко. Як згадував товариш державного секретаря Микола Могилянський (1873–1944), «даремно вибивався з сил, намагаючись відстояти свою фінансову незалежність, добросовісний і чесний А. К. Ржепецький. Німці, звичайно, залишалися *maitres de la position* (господарями становища. — *Авт.*)»⁵⁸³.

Унаслідок цього гетьманська делегація змушена була загалом погодитися з паритетною планкою, встановленою ще з урядом УНР. 15 травня 1918 р., згідно з підписаною фінансовою угодою, обмінні курси валют передбачали такі співвідношення: 1 гривня (0,5 карбованця) — до 1 австро-угорської крони або 0,665 німецької марки⁵⁸⁴. Таким чином, щойно народжена (1 березня) українська грошова одиниця «прив'язувалася» до відносно стабільних на той час європейських валют, що певною мірою страхувало гривню від можливої гіперінфляційної кризи, а також створювало

фундамент для завершення організації вітчизняної фінансової системи й поступового виходу її з-під впливу російського рубля, що нестримно девальював до повного знецінення.

Щоправда, в недалекій перспективі існувала й небезпека обвалу марки з кроною внаслідок економічної кризи й військових поразок Центральних держав (це й сталося в 1921–1923 рр.), але при зміцненні української державності й за умов економічної стабілізації України ймовірний розрив із зазначеними валютами, право на який зберігалось за офіційним Києвом, не став би відчутний для української грошової одиниці. Крім того, гетьманський уряд зобов'язувався здійснити грошову трансакцію на 400 млн крб. (по 200 млн з кожною імперією), що давало можливість вийти на центральноєвропейський фінансовий ринок і надалі закріпитися на ньому. Опосередковано угода від 15 травня підвищувала й міжнародний авторитет української валюти, а також, нарешті, надавала кошти урядам Німеччини й Австро-Угорщини для закупівель в Україні продовольства й сировини, що передбачалися Брестським миром.

Такий спосіб придбання товарів (позикою в місцевого уряду) за відсутності належного транспортного сполучення, занепаду народного господарства й торгівлі та накопичення грошової маси різноманітного походження переважно в українських селян був уже перевірений німцями й австрійцями в Бельгії, Польщі та Румунії. А жорстке виконання умов угоди, тобто закупівля за твердим курсом виключно через Держбанк України, дозволило б Києву уникнути надмірного напливу до країни крон і марок, зменшивши до мінімуму спекуляцію іноземною валютою, що, свою чергу, допомогло б гетьманському урядові утримувати валютне співвідношення на встановленому рівні.

Однак Україна відразу ж зіткнулася з виснаженим товарним ринком Центральних держав (Київ не мав права вільно розпоряджатися належними Україні сумами поза німецьким і австро-угорським ринками) та заборонаю вивозу з них найважливіших фабрикатів. Крім того, з невідомих причин статті, які забороняли б представникам Німеччини й Австро-Угорщини здійснювати закупівлі для своїх військових частин і з'єднань в Україні та вивозити придбане за її межі, в угоду включено не було. Не було в ній занотовано й зобов'язання Центральних держав закуповувати

українську валюту виключно в національному Державному банкові, лише їхні уповноважені мали на це право. Отже, для останніх залишався фактично відкритим валютний ринок України для фінансових угод, тобто для обміну валют за узгодженням із населенням, що дозволяло знизити офіційний курс української грошової одиниці.

Загалом на 15 серпня 1918 р. Центральні держави сплатили Україні 122 798 тис. крб., в тому числі за хліб — 29 250 тис. крб., за яйця — 3125 тис. крб., за худобу — 11 750 тис. крб. і за цукор — 78 673 тис. крб. Крім того, через Центральну комісію з вивозу сировини німці закупили на вільному ринкові різноманітних товарів на 130 млн крб.⁵⁸⁵. Таким чином, Німеччина й Австро-Угорщина не повністю скористалися можливостями угоди від 15 травня 1918 р., що свідчить про їхню активну діяльність на вільному українському ринкові, а гетьманський уряд був безсилий якимось чином суттєво вплинути на ситуацію.

Німці намагалися ввести до українського грошового обігу й так звані острублі (за курсом 1 острубль — 2 рублі/карбованці), але міністерство фінансів негайно заборонило їхнє використання й доручило всім державним та фінансовим установам дотримуватися визначеного валютного курсу у вільному обміні⁵⁸⁶. *Спалахнула справжня фінансова війна між гетьманським урядом і командуванням Київською групою армій, оскільки українські банкіри й представники торговельних установ, що відмовлялися приймати до сплати й обміну марки та крони за завищеним курсом, заарештовувалися німецькими й австрійськими офіцерами. У відповідь уряд П. Скоропадського, крім численних протестів та нот до Берліна й Відня, тимчасово припинив з ними торговельні розрахунки*⁵⁸⁷.

Урегулюванням суперечностей зайнялася спільна тристороння фінансова комісія, що після тривалого обговорення досягла домовленості про встановлення вільного курсу між валютами України, Німеччини й Австро-Угорщини для всіх фінансових операцій. У відповідній угоді від 4 липня 1918 р. раніше визначений окупаційною владою обмінний курс зберігався лише для торгівлі між її військовими формуваннями в Україні⁵⁸⁸. Лише після цього почалися загальні переговори щодо укладення між трьома державами нового економічного договору, а в його рамках — і нової

фінансової угоди. Та хоча, на відміну від аналогічного процесу в квітні, коли німці успішно наступали на Західному фронті, на цей раз у воєнно-політичній ситуації позначився перелом на користь Антанти (18 липня французькі війська перейшли в контрнаступ від Реймса до Пуассона, а 8 серпня прорвали фронт біля Ам'єна), Центральні держави не йшли на жодні поступки.

Український уряд прагнув домогтися від Німеччини, ще до її остаточної поразки, поступок у питанні створення власної регулярної армії й прискорення передачі йому належної частини Чорноморського флоту, тому пішов на прийняття основних фінансових вимог представників Центральних держав. Згідно підписаного 10 вересня 1918 р. міністром торгу і промисловості Сергієм Гутником, дійсним таємним радником бароном Муммом фон Шварценштайном і таємним радником графом Форгачем фон Гімес і Гач Економічного договору на господарський 1918/1919 рік, Центральні держави зберегли за собою право на необмежене завезення російських рублів, якщо до 1 січня 1919 р. Українська Держава не проведе запланованої нею фінансової реформи, зокрема, не встановить терміну обміну рублів на національну валюту тощо. У разі ж започаткування, за сприяння імперської друкарні Німеччини, валютної реформи в Україні Центральні держави мали обмежитися ввезенням до 30 червня 1919 р. не більш ніж 500 тис. рублів і «постараються по мірі можливості» зменшити цю суму⁵⁸⁹.

До того ж Українська Держава мала забезпечити після 1 січня 1919 р. 10-відсоткове переважання курсу карбованця у вільному обігові над середнім курсом рублів у купюрах 25, 50, 250 та 1000 рублів. Якщо цього б не сталося протягом трьох тижнів, Центральні держави знову ж таки отримували право на необмежене вливання рублів на український ринок⁵⁹⁰. Таким чином, умови Економічного договору від 10 вересня 1918 р. були вкрай обтяжливими для гетьманату, хоча українським представникам вдалося не допустити зрівняння німецької марки з карбованцем, співвідношення залишилося 1,333 марки за 1 крб.

З угоди також випливає, що для Української Держави головний сенс договору полягав у якнайшвидшому створенні власної твердої валюти й фінансової системи (вже у вересні–жовтні в грошовому обігу з'явилися гривні, замовлені в центральній друкарні Берліна), а також у перешкоджанні напливу російських

рублів, які знецінювали національну грошову одиницю. Стосовно ж поступок Києва у встановленні валютного паритету чи у зниженні відсоткових ставок за облігаціями німецької та австро-угорської скарбниць, то серед причин суто військово-політичних існували й обставини фіскального характеру. Адже за Економічним договором Центральні держави отримали право компенсувати недопоставлений їм хліб цукром із розрахунку 1 пуд цукру за 8 пудів хліба. Причому Центральні держави наполягали, щоб ціна цукру не перевищувала 100 крб за пуд, але українському урядові вдалося зафіксувати реалізацію цукру за цінами, встановленими для населення України, але не вищими ніж 120 крб за пуд⁵⁹¹.

Економічний договір спирався на принципові засади Брестського миру й передбачав поставку їм Україною 35% урожаю зернових: до 1 грудня 1918 р. до Центральних держав мало бути експортовано 40 млн пудів хліба, а до 1 червня 1919 р. — 75 млн пудів, компенсація цукром не повинна була перевищувати 3 млн пудів. Крім того, Українська Держава надавала Німеччині й Австро-Угорщині право вивезти 11 млн пудів живої худоби; 300 тис. овець; 2 млн курей; 450 тис. пудів сала, масла і сиру; м'ясних консервів і ковбас 20 тис. пудів щомісяця; 2500 вагонів яєць; 2,5 млн пудів цукру і 20% спирту виготовлення 1918–1919 господарського року. До 19 липня 1919 р. Центральним державам також надавався дозвіл на імпорт 11 200 вагонів дерева спеціальних сортів (окрім будівельного лісу і шпал), 750 тис. пудів пеньки, 250 тис. пудів тютюну, 1 млн шкір, 30% металу, що перебуває на вільному ринкові, й 30% на рахунок металу, що містять у собі ввезені в Україну машини.

Німеччина зобов'язувалася постачати в Україну протягом серпня–жовтня 1918 р. 3 млн пудів кам'яного вугілля щомісяця, а Австро-Угорщина — 4880 т нафти у вересні 1918 р. і по 5 тис. т щомісяця в подальшому.

До поразки Центральних держав у війні й падіння гетьманату українська сторона передала Центральним державам 730 млн крб. з 1600 млн, передбачених Економічним договором від 10 вересня 1919 р. для задоволення потреб окупаційних військ і приватних закупівельних організацій. Навзамін цих коштів Київ отримав лише 70 млн марок і 180 млн крон, ще 341 млн марок було іммобілізовано

в німецьких банках у серіях та готівкою. Центральні держави так і не повернули Україні борг у 200 млн крб. за цукор та 520 млн крон, іммобілізованих у віденських і берлінських банках. Але міжнародні фінансові трансакції гетьманату не залишилися безплідними: станом на 14 січня 1919 р. у Рейхсбанку було розміщено українських авуарів загальною сумою на 452 млн 945 тис. марок⁵⁹².

Тоді ці рахунки були заморожені республіканським урядом Німеччини, що відмовився від будь-яких попередніх зобов'язань з огляду на відсутність в Україні єдиної державної влади. Історія з гетьманськими авуарами мала продовження відразу по завершенні Генуезької міжнародної конференції 10 квітня — 19 травня 1922 р., коли фактичний керівник спільної делегації радянських республік і архітектор Раппальського договору між РСФРР та Німеччиною — глава уряду й нарком закордонних справ УСРР Х. Раковський спробував укласти аналогічну угоду в інтересах радянської України. Як повідомляла берлінська преса, повпред УРСР Володимир Ауссем (1879–1936), що брав участь у переговорах заступника наркома закордонних справ РСФРР Максима Литвинова (1876–1951) з міністром закордонних справ Німеччини Вальтером Ратенау (1867–1922) про поширення дії Раппальського договору на Україну й закавказькі республіки, висунув вимогу, аби Німеччина заплатила 400 млн марок, які вона заборгувала Українській Державі.

Але німецька сторона заявила, що ця вимога не відповідає Раппальському договору, який скасував взаємні фінансові претензії обох сторін, а М. Литвинов передав до Москви телеграфом повідомлення про «змову» українського повпредства⁵⁹³. Кремль негайно відрядив до Берліна главу зовнішньополітичного відомства РСФРР Георгія Чичеріна (1872–1936), «представник України отримав категоричне попередження з боку Росії, згідно якого ніщо не дає йому права укладати сепаратний договір з Німеччиною, а справжнім повноважним представником на цих переговорах є російський делегат»⁵⁹⁴. Повпреда УСРР за надто «самостійницьку» позицію було відкликано, а шокований таким вчинком Кремля Х. Раковський, що стояв за спиною В. Ауссема, змушений був підкоритися партійній дисципліні, висловивши своє несхвалення.

Ще одним конфліктним питанням в економічній площині нової «східної політики» Німеччини виявилася її невдала спроба

змусити гетьманський уряд сплатити 800 млн руб. (у т.ч. й паперами українських залізниць на 229400601 марку) із загальноросійського боргу (фактично контрибуції, замаскованої під «нагороду потерпілим від російських заходів німцям») у 6 млрд марок, що була винна Москва Берліну за російсько-німецьким додатковим договором від 27 серпня 1918 р. Зазначену суму Українська Держава мала відшкодувати таким чином: по 20% — товарами й золотом, 50% — шестивідсотковою позикою і лише 10% — кредитними білетами. Кредитова канцелярія українського міністерства фінансів натомість пропонувала зменшити частку позики до 20%, а половину суми забезпечити марками й товарами⁵⁹⁵.

Ще 19 липня 1918 р. П. Скоропадський повідомив керуючого МЗС Д. Дорошенка про створення в Берліні комісії з розподілу платежів між Росією й Україною та запропонував призначити до неї свого представника. Але міністерство фінансів А. Ржепечького категорично виступило проти вирішення питання в Берліні, оскільки ленінським урядом позики царської Росії було анульовано. Відповідну інструкцію було надіслано й послу Української Держави в Німеччині Федору Штейнгелю (1870–1946), що був призначений на посаду 10 червня. Українсько-німецькі переговори було перенесено до Києва, де німці запропонували передати до Берліна як винагороду частину загальноросійського золотого фонду, що його мала отримати після розподілу Українська Держава. Коли ж українська сторона відмовилася, німецька делегація заявила, що, в разі укладення Україною договору про відшкодування збитків, їй буде передано Чорноморський флот.

Але, попри заманливість німецької пропозиції, Рада міністрів визнала неприйнятною не лише її, а й розрахунки Кредитової канцелярії. Спираючись на умови Брестського миру, за яким збитки вважалися взаємно компенсованими, гетьманський уряд погоджувався сплатити лише за шкоду, завдану консульським службовцям і будовам, а також за цінні папери, виручка з яких пішла на громадські роботи в Україні чи на побудову на її території залізниць. Німецькі претензії, таким чином, скорочувалися до 230 млн марок⁵⁹⁶, але листування із цього приводу затягнулося, оскільки таке вирішення питання не влаштувало офіційний Берлін, а згодом і взагалі припинилося внаслідок початку в Німеччині Листопадової революції.

Таким чином, Українська Держава посідала помітне, хоча й різне за значимістю, місце у зовнішньополітичних стратегіях Центральних держав на завершальному етапі Першої світової війни. Відносини офіційного Києва з ними різнилися від загалом безпроблемних та доброзичливих із Болгарією й Османською імперією, дещо конфліктних, але в цілому партнерських із Німеччиною, до вельми напружених і навіть юридично не формалізованих із Австро-Угорщиною.

Як переконливо продемонструвала історія, Центральні держави з укладенням Брестських мирних угод із УНР та РСФРР отримали більше стратегічних воєнно-політичних проблем ніж вирішили. Блискучий історик-дослідник, уродженець Києва й випускник Університету Св. Володимира, академік Євген Тарле (1874–1955) писав: «Якби Брест-Литовський мир був реалізований міцно й надовго, то це означало б таке колосальне посилення Німеччини, за якого Франції залишалося б тільки визнати себе васальною країною, а Англії довелось би думати про захист Індії від безпосереднього німецького нападу. Саме безмірність, жахливість німецьких загарбань на сході й зробила остаточно неможливим мир із Антантою до повного розгрому Німеччини. Дати Німеччині перепочинок хоч на п'ять-шість років — означало дати їй можливість організувати всі ці свої васальні й напіввасальні царства — Україну, Кавказ, Польщу, Литву, Курляндію, Естляндію, Лівонію, Фінляндію, дати можливість економічно й стратегічно їх використати, після чого чекати нових німецьких нападів»⁵⁹⁷.

Розділ 5

НАЦІОНАЛЬНО-РЕГІОНАЛЬНІ ВИКЛИКИ Й ПОШУК АДЕКВАТНИХ ВІДПОВІДЕЙ

5.1. За врегулювання кримської проблеми

Розв'язання українського питання передбачало серйозне осмислення й компаративний аналіз низки життєво важливих аспектів функціонування національно-державного організму, які вимальовувалися з розвитком подій і поставали по-новому. Приступити до їхнього вирішення чи зробити бодай якісь кроки у цьому напрямі не вдавалося через очевидний брак сил, несвочасність, недозрілість тощо. Однак те, про що вчора й не гадалось, у горнилі війни й революційного збурення раптом висувалося на перший план і вимагало невідкладних дій.

Так, справою честі для гетьманського уряду, важливим критерієм його зрілості в зовнішньополітичній і безпековій сферах державного управління стало вирішення **кримської проблеми**. Тому вже на четвертому засіданні Ради міністрів 7 травня 1918 р. під головуванням Ф. Лизогуба при обговоренні питання «про межі України» було звернуто *«особливу увагу на необхідність прилучення Криму до України»*. Члени уряду схвалили намір П. Скоропадського звернутися в кримській справі з листом до німецького посла в Києві барона Альфонса Мумма фон Шварценштайна, а «додаткові з цього приводу дані по ухвалі їх Радою Міністрів» мали бути передані міністром закордонних справ безпосередньо до Берліна⁵⁹⁸.

У ноті П. Скоропадського до німецького посла від 10 травня цілком логічно наголошувалося, що *«відбудова сильної в економічному відношенні, цілком незалежної Української Держави... і для Німеччини є бажаною»*. Тому в обопільному інтересі було б приєднання до України Криму з його природними багатствами, курортами і зручними портами. До того ж без півострова «так ненатурально одрізана від моря мусила б Україна обов'язково

збільшувати стремління до захоплення цього морського побережжя, а разом з тим повстали б загострені відносини з тією державою, котрій би було передано посідання Кримом». Для посилення своєї аргументації гетьман навіть удався до свідомої фальсифікації статистики, зазначивши, що «було б з етнографічного боку неоправданим заснування планованої татарської держави, бо татари складають не більше 14 % кримського населення»⁵⁹⁹.

Таким чином, запевняв П. Скоропадський фон Мумма, приєднання до України Криму одночасно з передачею їй Чорноморського флоту «прив'язало б симпатії українського народу до Німеччини, Українську Державу зробило б міцним і вірним союзником Німецької Держави на завжди, не зважаючи на майбутні інтернаціональні комбінації».

А 16 травня 1918 р. в МЗС за головування М. Василенка відбулася спеціальна нарада з кримського питання. Оскільки обговорення велося за зачиненими дверима між однодумцями, присутні висловлювалися гранично відверто й принципово, намагаючись охопити сутність проблеми. Дійсну позицію уряду, що не підлягала широкому оприлюдненню, сформулював державний секретар (згодом — міністр внутрішніх справ) І. Кістяківський: «Без Криму Україна буде відкинена на схід і північ в обняття Москви... Без Бессарабії і Холмищини організм може існувати, но не без Криму. Самостійність в такому випадку ілюзорична. Щодо народностей, що заселяють Крим, то принцип самовизначення націй мусить мати розумні границі». Досвідчений юрист не вважав приєднання Криму анексією, оскільки українська державність перебувала в стадії становлення, і висловився проти федеративного зв'язку з півостровом, бо за тих умов це «буде означати фактичний відказ від Криму»⁶⁰⁰.

Товариш міністра закордонних справ Артем Галіп (1887–?) спростував відоме положення 3-го Універсалу УЦР про неналежність Криму до УНР тим, що восени 1917 р. йшлося про створення федеративної Росії, «де і Крим входив би як її складова частина. Тепер відносини зовсім змінилися. Україна самостійна, а Крим тим самим опинився в неяснім положенню. Справа Бессарабії багато дечого вчить», — самокритично зауважив дипломат. Тому А. Галіп запропонував, по-перше, «чим скорше начати переговори зі всіма Державами Центрального Союзу, щоб вони без

нас чого небуть не рішили, та ми не опинилися перед доконаним фактом». По-друге, на його думку, «публічної думки в Криму легковажити не можна і треба зорганізувати остаточно заграничну пропаганду». О. Шульгин додав, що «мусульман ігнорувати не можна. З компетентними громадськими організаціями Крима треба ввійти в порозуміння. Такою в першій мірі являється Курултай».

Обмін думками підсумував консультант МЗС, провідний фахівець з міжнародного права професор О. Ейхельман, який запропонував «прямо предложити кримцям свого рода умову з вичисленням всіх прав Криму, щоб термін федерація чи автономія, що мають непевний зміст, їх не відстрашив. Для нас ходить тільки о стратегічні користі з посідання Криму»⁶⁰¹. О. Ейхельман і А. Галіп мали скласти проект ноти з кримського питання до всіх урядів і зібрати потрібні матеріали для відповідної розмови з німецьким послом.

На підставі результатів обговорення кримського питання в МЗС щойно призначений керуючим його справами Д. Дорошенко вже 30 травня 1918 р. офіційно звернувся з листом до Мумма фон Шварценштайна, копія документа була надіслана послу Австро-Угорщини графу Й. Форгачу. Д. Дорошенко повідомляв їх про те, «що Уряд Української Держави вважає конче потрібним, щоб Кримський півострів було включено в склад Української Держави». З'ясувавши далі вищезазначені геополітичні та юридичні підстави доцільності входження півострова до складу України, керівник МЗС окремо наголосив: «Стоючи на принципі самоозначення, не бажаючи порушувати волі населення, нарешті, розуміючи ріжні відміни в житті Криму, Український уряд уважає, що приєднання Криму може відбутись на автономних підставах»⁶⁰².

Але німецький уряд тоді ще не мав чіткої позиції в питанні про майбутній державно-правовий статус Криму, що залишалося відкритим із часу Брестських мирних переговорів. Як доповідав до Києва 27 травня 1918 р. помічник губернського коменданта Таврії полковник Химич, після відвідин півострова німецьким міністром колоній поширилися чутки «1) Про анексію Криму Німеччиною (Німецька колонія), 2) Про анексію лише прибережної смуги південного берега й повернення решти України,

3) Про утворення татарської держави з німецьким управлінням і економічними інтересами»⁶⁰³.

Окупаційне командування, здавалося, схилилося до останнього варіанту. Як згадував майбутній впливовий член крайового кримського уряду, октябрист і великий землевласник Володимир Налбандов, німецький штаб вважав «єдиною організованою силою в Криму» саме татарський парламент, якому й «доручив формування кабінету»⁶⁰⁴. Курултай зібрався на сесію вже 10 травня 1918 р., через два дні до Криму з Туреччини повернувся Д. Сейдамет і 18 травня був обраний прем'єром кримськотатарського уряду, а генерал фон Кош доручив йому створення загальнокрайового кабінету. Перекоаний прибічник відновлення національної кримськотатарської держави, Д. Сейдамет заявив, що *«інтереси Німеччини не лише не суперечать, але, можливо, навіть співпадають з інтересами самостійного Криму»*⁶⁰⁵.

Насправді ж німецьке командування керувалося суто прагматичними мотивами: якщо курултай проголосить себе законодавчим зібранням усього Криму й сформує відповідальний уряд, той швидко виявить свою некомпетентність, після чого можна буде сміливо впроваджувати на півострові генерал-губернаторство.

Д. Дорошенко, зі свого боку, стверджував, що «не тільки українці, але й татари, караїми, німці-колоністи стояли за злуку з Україною»⁶⁰⁶, цю думку й нині охоче тиражують із кон'юнктурних міркувань окремі вітчизняні науковці. Але архівні документи 1918 р. не дають підстав для беззаперечного висновку про палке й одноставне бажання населення півострова, в тому числі кримськотатарського, прилучитися до Української Держави.

Уже згаданий полковник Химич секретно повідомляв військового міністра генерал-лейтенанта Олександра Рогозу (1858–1919), що «з боку українського населення йде агітація в цілях створення Кримської республіки на засадах федерації з Великоросією й формування крайової влади на загальнонаціональних началах. До цього ж приєднується найбільш демократично налаштоване ліве крило татарського парламенту, тоді як права частина прагне до закріплення татарської влади»⁶⁰⁷.

Ще відвертіше висловився в червні 1918 р. сімферопольський повітовий староста: «Стомленому від міжусобиці обивателю було однаково, чи стане Крим татарським, німецьким, українським чи

розіб'ється на 5 самостійних республік, тільки б обиватель був спокійний за своє життя». Гетьманський урядовець наочно пересвідчився в тому, що прибічниками Д. Сейдамета «в татарській масі розпалюється ненависть до України, переслідуючи певні цілі, татар переконали в тому, що Україна — це більшовики і що коли в Крим прийдуть українці, то знову повторяться жахи більшовицького владарювання, будуть грабувати і бити і т. ін.»⁶⁰⁸.

Але Д. Сейдамету довго не вдавалося дійти згоди з місцевими російськими кадетами й представниками німецьких колоністів щодо коаліційного складу кримського уряду та його підзвітності курултаю. Тоді штаб фон Коша попередив їх, «що в разі невдачі з формуванням кабінету Крим буде приєднаний до України» (! — Авт.), і 6 червня 1918 р. доручив організувати крайовий уряд генерал-лейтенантові М. Сулькевичу⁶⁰⁹. Той негайно видав розпорядження на місця: «Ні в які відносини з Урядом України не вступати, а в разі отримання вимог від Уряду України, такі не виконувати»⁶¹⁰. Повітові старости, призначені МВС Української Держави, змушені були повернутися до Києва.

Формування уряду М. Сулькевича завершилося 25 червня 1918 р. У його складі (7 членів) був лише один кримський татарин — міністр закордонних справ Д. Сейдамет, але він мав безперечний вплив на прем'єра (водночас М. Сулькевич займав посаду міністра внутрішніх і військових та морських справ), що походив з литовських татар. Пізніше міністром юстиції став ще один литовський татарин — колишній сенатор Богдан Ахматович.

У підписаному членами крайового уряду (Сулькевич уже значився під іменем Сулеймана) 25 червня 1918 р. зверненні «До населення Криму» наголошувалося, що цей уряд «ставить своїм завданням збереження самостійності півострова до з'ясування міжнародного становища його і відновлення законності та порядку»⁶¹¹. На думку колишнього таврійського віце-губернатора князя Сергія Горчакова (товариш міністра внутрішніх справ) і октябриста графа Володимира Татіщева (міністр фінансів, праці, торгівлі й промисловості), кримська «самостійність», безперечно, була вимушеним кроком, який, зрештою, мав привести до відновлення «єдиної і неділимої». Керівник Союзу кримських німців Томас Рапп (міністр землеробства, крайового майна і постачання) плекав надію на протекцію Берліна.

Але Д. Сейдамет з відома С. Сулькевича продовжував готувати ґрунт для створення на півострові незалежної кримськотатарської держави. На початку липня 1918 р. сімферопольський повітовий староста попереджав своє начальство, що йому з достовірного джерела відомо про татарсько-німецькі переговори стосовно приєднання до Криму трьох північних повітів губернії, заселених майже виключно українцями, — Дніпровського, Мелітопольського і Бердянського⁶¹².

Під час відрядження до Берліна з торговельно-економічною місією в серпні–вересні 1918 р. Д. Сейдамет потай від свого колеги В. Татіщева представив на розгляд німецького уряду відповідну записку від імені кримськотатарської директорії. У ній на підставі «історичних і військових здібностей татарської раси» доводилася потреба встановлення «татарського владарювання» в Криму. Коли справа набула широкого розголосу, В. Налбандов, В. Татіщев і Т. Рапп на знак протесту навіть подали у відставку⁶¹³.

Щодо ж Української Держави всі кримські владні угруповання займали ворожу позицію. Справа дійшла до того, що, за свідченням Д. Дорошенка, уряд генерала С. Сулькевича «почав переслідувати українофільські газети, потім відмовився приймати офіційальні телеграми й папери українською мовою»⁶¹⁴.

Тим часом уже перші тижні «самостійного існування» Криму продемонстрували повну економічну залежність півострова від України. Очевидець писав: «Обиватель звик... отримувати вільно будь-яку кількість хліба, тепер за наявності карточок, він стає біля булочних у чергу з вечора. Олії й жирів на ринку майже немає. Ціни на продукти піднімаються кожен день»⁶¹⁵. Ще більше становище в Криму ускладнилося після проголошення Радою міністрів Української Держави в середині серпня економічної блокади півострова. Тоді було припинено залізничний і морський рух та торгівлю, українська митниця пропускала лише продукти, призначені для німецьких гарнізонів у Криму.

Д. Дорошенко, як ініціатор запровадження «митної війни», так описував її наслідки: «Кримські садоводи потребували шельвок на ящики для фруктів, стружок, опилок для запаковки; все те звичайно привозилося з України. Але тепер довіз був спинений. Треба було також цукру для консервування фруктів, дров для сушки — і всього цього теж не було. З другого боку населення

потрібувало хліба, привоженного звичайно з Таврії... Урожай фруктів почав гнити без консервування, вивозити не було як. Становище садовників зробилося катастрофічним»⁶¹⁶.

Неофіційні спроби порозуміння між кримськими політиками й Києвом за посередництвом журналіста Євгена Ганейзера (через нього Д. Дорошенко субсидував проукраїнські організації й пресу на півострові) не мали успіху, П. Скоропадський відмовився прийняти В. Татіщева як члена кримського уряду, коли той проїздив через українську столицю в Берлін.

Коли ж на межі зриву опинилися поставки з Криму до Німеччини продуктів харчування, начальник штабу німецьких окупаційних військ в Україні генерал-лейтенант В. Гренер звернувся з телеграмою до голови Ради міністрів Ф. Лизогуба. У ній зазначалося, що «стосунки між Україною і Кримом за останні тижні до того натягнуті, як в політичному, так і в господарському відношенні, що якщо в найближчий час не відбудеться змін, можлива загроза подальшого зростання труднощів, що мають місце, і які шкодять інтересам України і Криму»⁶¹⁷. *Український прем'єр погодився «вести переговори з представниками Криму, якщо ті звернуться до Українського уряду безпосередньо, або через Оберкомандо»*⁶¹⁸.

Гетьман П. Скоропадський тоді перебував з державним візитом у Німеччині й удруге мав зустріч із графом В. Татіщевим. Під враженням невтішних звісток із півострова той уже вважав, що приєднання Криму до України «вповні можливе», але має відбутися лише після припинення «митної війни». «На яких умовах Україна повинна була з'єднатися з Кримом, у графа Татіщева виходило неясно, — згадував невдовзі П. Скоропадський, — в усякому разі моя влада визнавалася. З огляду на таку невизначеність було вирішено, що він зараз же протелеграфує до Криму, пропонуючи вислати депутатів до Києва для з'ясування всіх умов... Від нас він прохав негайно надіслати телеграму до Києва з вимогою припинення тієї перерви зносин, котра продовжувалась досить довго і, очевидно, завдавала великих збитків Криму. Таку телеграму я негайно надіслав у Київ Лизогубу»⁶¹⁹.

Напередодні повернення П. Скоропадського з Німеччини, 18 вересня 1918 р., Рада міністрів ухвалила тимчасово призупинити «митну війну» за умови «негайного прибуття кримських

повноважних представників для переговорів до Києва, а самі переговори щодо умов увіходження півострова до Української держави вести безпосередньо міністрам зацікавлених відомств, не передовіряючи своїх повноважень іншим особам»⁶²⁰. Через п'ять днів голова Державного сенату й міністр освіти М. Василенко повідомив на урядовому засіданні про телеграму від С. Сулькевича стосовно виїзду делегації. Рада міністрів прийняла рішення попередити главу кримського уряду, що «делегація повинна мати повноваження для обговорення не тільки економічних, але й політичних питань»⁶²¹.

Кримська делегація складалася з міністра юстиції Богдана (тепер, подібно Сулькевичу, він змінив ім'я на татарське — Ахмет) Ахматовича (голова), міністра освіти Миколи Чарикова (1855–?) (колишній російський посол у Стамбулі), міністра шляхів сполучення Льва Фрімана, міністра постачання Володимира Домброво і керуючого міністерством фінансів Дмитра Нікіфорова. Вони мали право «підписувати від імені Кримського Крайового Уряду всі угоди, договори та інші акти», вироблені на переговорах⁶²².

Українську Державу представляли Ф. Лизогуб, Д. Дорошенко, І. Кістяківський (тоді — міністр внутрішніх справ), А. Ржепецький (міністр фінансів) і О. Рогоза (військовий міністр), уповноважені «на підписання актів і договорів з усіх питань політичного, фінансового, економічного та адміністративного характеру». Від німецького командування був принц Рейс.

Але, незважаючи на досить високий рівень представництва обох сторін, перший досвід переговорного спілкування в Києві наприкінці вересня виявився безплідним. Відповідальність за невдачу Д. Дорошенко поклав на кримську делегацію, що «виявила дуже неустойчивий тон і всіма способами обходила просто поставлене їй питання про злуку з Україною, говорила про права народів на самовизначення, про волю кримського населення і т. и.»⁶²³. Українські міністри заявили про невизнання кримських делегатів компетентними виявляти волю і бажання всього населення півострова, зажадавши прибуття представників головних національних груп.

Через тиждень до Києва приїхали лідери німецьких колоністів Т. Рапп і А. Нефф та кримських татар Ю. Везіров і А. Озенбашли. На спільному засіданні делегацій 9 жовтня 1918 р. було

оприлюднено українську Декларацію з викладом принципів кримської краєвої конституції. Вона починалася з того, що «*Крим з'єднується з Україною на правах автономного краю*», до компетенції Києва передавалися зовнішня політика, оборона, цивільне й кримінальне законодавство, призначення вищих посадових осіб автономії та затвердження місцевих законів, фінансова й митна система, експлуатація залізниць, пошт і телеграфу. Водночас Крим зберігав свій крайовий уряд і народні збори з правом вироблення місцевого законодавства, власний бюджет, контроль над торгівлею, промисловістю, сільським господарством, податками, судовими справами, освітою, охороною здоров'я, міжнаціональними відносинами⁶²⁴.

Попри виважений характер документа, наступного дня А. Ахматович назвав його «проектом уярмлення» і взагалі заявив, що кримська делегація не в праві підписувати угоду, обов'язкову для всіх наступних урядів півострова. У відповідь роздратований непоступливістю кримських міністрів Ф. Лизогуб наголосив, що їхні повноваження недостатні, й після перерви в засіданні повідомив: «Зараз із великим жалем ми вважаємо, що ніяких подальших офіційних переговорів вести не можемо. Усе подальше буде полемікою й приватною розмовою»⁶²⁵.

Опинившись у глухому куті, кримська делегація змушена була погодитися 12 жовтня 1918 р. на продиктовані Києвом попередні умови приєднання півострова, регіональні інтереси якого враховувалися достатньою мірою. При закордонному, військовому і фінансовому міністерствах Української Держави мали бути створені особливі відділи з кримських справ, а при гетьманові — особлива посада *статс-секретаря* з правом голосу на засіданнях Ради міністрів з усіх питань, які стосуються півострова. Статс-секретар мав призначатися гетьманом з числа трьох кандидатур, запропонованих кримським урядом.

Щоправда, кримська делегація зажадала, аби прелімінарна угода була доправлена до Сімферополя для обговорення й затвердження курултаєм та з'їздом національних і громадських організацій Криму. «Ми пішли на це, — згадував Д. Дорошенко, — бо були певні в прихильному поладженню справи (про це нишком заявляли нам і делегати від національностей, що приїхали до Києва). Тим часом німці згодились передати нам чорноморську

флоту з Севастополем... Тим самим до нас переходила фактична влада над Кримом»⁶²⁶. Тому логічним було схвалення Радою міністрів Української Держави 15 листопада 1918 р. розпорядження міністра фінансів А. Ржепецького щодо остаточного припинення «митної війни» з Кримом⁶²⁷.

Але остаточне вирішення кримського питання на користь Української Держави зірвалося саме в той момент, коли залишалося узгодити окремі несуттєві формальності. У багатьох сучасних дослідженнях можна зустріти твердження, що саме антигетьманське повстання під проводом Директорії поклато край намірам приєднання Криму до України⁶²⁸. Насправді ж доля півострова на тому історичному зламі була визначена місцевими проросійськими ліберальними угрупованнями, що дочекалися свого часу.

Одразу ж після українсько-кримських переговорів у Києві нарада земських гласних повітів півострова 18 жовтня 1918 р. висунула вимогу зміни уряду С. Сулькевича на новий, що спирався б «на широкі верстви населення». Однак, посилаючись на відсутність на земській нараді кримськотатарських представників, генерал відмовився передати владу. Тоді скликаний 7–10 листопада з'їзд губернських гласних, представників міст, повітових і волосних земств в ультимативній формі зажадав від крайового уряду складання повноважень на користь нового кадетського кабінету на чолі з колишнім членом Державної ради і Державної думи, засновником Таврійського університету Соломоном Кримом (1867–1936).

Військова поразка Німеччини і поява антантівської ескадри у Чорному морі пришвидшили рішення С. Сулькевича про відставку і передачу влади 14–15 листопада 1918 р. голові таврійського губернського земського зібрання С. Криму. Новий крайовий уряд задекларував «прагнення до відродження єдиної Росії» й звернувся за допомогою до Добровольчої армії А. Денікіна, чий підрозділ невдовзі висадився на півострові. Кримський уряд цілком втратив зовнішньополітичні й безпекові повноваження.

Боротьба навколо вирішення кримського питання відбила драматичну еволюцію українського керівництва у визначенні принципів засад політики щодо суміжних держав. Від революційного романтизму Центральної Ради осені–зими 1917 р. в дусі

буквального дотримання права націй на самовизначення київські політики поступово, але невпинно просувалися до усвідомлення пріоритетності державних інтересів України у здійсненні міжнародного курсу.

Гетьман П. Скоропадський, як високопрофесійний військовий, чи не найкраще усвідомлював життєву потребу приєднання Кримського півострова до Української Держави. У спогадах, написаних по гарячих слідах розглядуваних подій узимку–навесні 1919 р., він зазначав: «Кримський півострів, слабо, порівняно, населений українцями, не входив до складу України. Варто поглянути на карту, щоб відразу зрозуміти, наскільки така держава не має даних для того, щоб бути життєздатною. Причому, треба зазначити, що коли б у силу яких-небудь умов такі кордони могли б кінець кінцем установитися, без сумніву, Крим зробився б найлютішим ворогом України, а весь цей багатющий український край... був би приречений на повільний занепад, оскільки його порти Одеса і Маріуполь знаходились би під безпосередніми ударами з боку Криму»⁶²⁹.

Неупереджений аналіз першоджерел свідчить, що кримська політика гетьманату була перспективною і єдино доцільною за тогочасних обставин, вона була логічним продовженням курсу, започаткованого Центральною Радою в останні тижні її існування. Її недовершеність зумовлена не помилковістю в розрахунках чи ваганнями у здійсненні, а незворотними зрушеннями в регіональній системі міжнародних відносин із закінченням Першої світової війни.

5.2. Українці Кубані: інерція невизначеності

Стратегічно важливе місце у «найближчому колі» гетьманської дипломатії посідала Кубанська Народна Республіка, столицю якої — Катеринодар — було звільнено від більшовицької влади лише 17 серпня 1918 р., а всю Кубанську область — тільки наприкінці жовтня того ж року. Жорстока громадянська війна, результати якої з наближенням кінця Першої світової й поразки Центральних держав здавалися важкопередбачуваними, диктувала кубанським керівникам потребу порозуміння з гетьманським

Києвом, полегшувала їм проведення проукраїнської політики. Командування Добровольчої армії у цій ситуації було безсиле суттєво вплинути на кубансько-українське зближення, оскільки навіть на кінець 1918 р. більше половини денікінських військ становили кубанські козаки-українці.

Гетьманський уряд, за свідченням Д. Дорошенка, на Кубань «дивився, як на частину української землі, яка раніше чи пізніше має бути прилучена до України, або як автономний край, або хоча б на федеративних засадах»⁶³⁰. А першим позитивним сигналом для офіційного Києва стало прибуття до столиці Української Держави 28 травня 1918 р. «дуже тямущої», за визнанням П. Скоропадського⁶³¹, делегації у складі президента Кубанської законодавчої Ради М. Рябовола (голова), його заступника Султана Шахин-Гірея (голова комітету горців), членів Ради К. Безкровного, Петра Каплина і Григорія Омельченка та міністра землеробства Дмитра Скопцова.

На урочистому прийомі делегації 3 червня П. Скоропадський висловив сподівання, що «тепер славні Кубанці підуть разом з молодю Українською Державою, щоб здійснити ті гарячі мрії, котрі являлись керовничою зіркою для наших батьків». Від імені кубанців С. Шахин-Гірей запевнив українське керівництво в тому, що «обидва ці народи будуть жити в дружбі та союзі»⁶³².

Формально переговори велися щодо надання Україною допомоги Кубані в боротьбі проти більшовиків та налагодження міждержавних відносин, а неофіційно «між українським міністром закордонних справ і українцями членами Кубанської делегації установилося потайне порозуміння вести справу в напрямку прилучення Кубані до України»⁶³³. Водночас на українсько-російських мирних переговорах у Києві представник Чорноморської губернії Андрій Короленко домагався повноправного статусу, щоб відстоювати позицію громадських організацій регіону про приєднання його до Української Держави⁶³⁴.

Але тоді справа українсько-кубанського державного об'єднання зірвалася, оскільки Д. Скопцов повідомив про вищезгадані таємні українсько-кубанські контакти донського посла О. Черячукіна, який, у свою чергу, поінформував кубанський крайовий уряд⁶³⁵. Звіди делегації надійшла вказівка «не заходити так далеко в переговорах з Україною, а прохати насамперед допомоги

зброєю»⁶³⁶. Вже наприкінці червня з України вирушив перший ешелон із військовим спорядженням: 9700 гвинтівок, 5 млн. патронів і 50 тис. снарядів для 3-дюймових гармат. Наступного місяця на Кубань було вислано три повністю споряджені батареї по 4 гармати в кожній, кількасот кулеметів та інші види зброї, подібні поставки здійснювалися регулярно⁶³⁷.

Особисто ж П. Скоропадський як помірковано-консервативний, за вдачею, політик на початку літа 1918 р. займав вичікувальну позицію у справі державного об'єднання України з Кубанню. Уже після відречення від влади він зізнався, що «цього дуже хотів, але вважав, що з цією справою поспішати не варто. Для мене, по-перше, неясно було, що робиться на Кубані й Чорноморщині, який там дійсний настрій умів стосовно цього питання, по-друге, я думав, що важливіше всього, перш ніж залучати до себе інші області, добитися порядку в себе. Коли це буде досягнуто, то багато областей самі собою до нас прийдуть. Німці, з якими мені доводилося говорити про це і без котрих я не міг фактично здійснити серйозних військових дій, навесні й на початку літа не мали певної лінії поведінки»⁶³⁸.

МЗС Української Держави, як і у випадку з Кримом, фінансувало проукраїнську пропаганду на Кубані через колишнього активіста «Чорноморської вільної громади РУП» — голову новоросійських «Громади» і «Просвіти», директора українського кооперативного банку Степана Єрастова (1856–1933), а генеральним консулом до Катеринодара було відряджено близького товариша С. Петлюри — Прокопа Понятенка (1878–?), який мав широкі зв'язки в місцевих колах іще з дореволюційних часів. Поступово в українському керівництві визрів досить ризикований план, схвалений гетьманом, десантувати на азовському узбережжі Кубані 15-тисячну Окрему Запорізьку дивізію генерал-хорунжого З. Натієва, що була дислокована вздовж демаркаційної лінії з більшовицькою Росією на сході Харківської губернії. Водночас на Кубані мало спалахнути антибільшовицьке повстання, за допомоги якого українські війська могли б визволити Катеринодар до підходу Добровольчої армії. Це створило б сприятливі умови для проголошення об'єднання Кубані з Україною⁶³⁹.

Коли німецьке окупаційне командування на початку серпня 1918 р. погодилося з проведенням кубанської десантної операції,

П. Скоропадський віддав наказ про передислокацію Окремої Запорізької дивізії до залізниці для посадки в ешелони, були розроблені докладні плани бойових дій і виділені відповідні кошти. Водночас у Києві за погодженням з Українським національним союзом почалося формування добровольчого Окремого Чорноморського коша для участі в боротьбі проти більшовицької влади на Кубані⁶⁴⁰.

Але, як згадував Д. Дорошенко, «справа розбилася через саботаж, чи вірніше зраду одного з високих урядовців українського міністерства війни: очевидячки будши в стосунках з Алексеевим (лідер білогвардійського руху й організатор Добровольчої армії. — *Авт.*) і сприяючи його інтересам, цей пан умисне затягав цілу справу, не вважаючи на виразні накази Гетьмана й військового міністра, зволікав під різними претекстами початок операцій, а тим часом Алексеев швиденько вирушив в похід, захопив Катеринодар і скорим маршем посувався до Новоросійська. Тоді німці заявили, що вже пізно, і що вони не можуть допустити збройної сутички між українцями й добровольцями»⁶⁴¹.

Гетьманський уряд змушений був повернутися до винятково дипломатичних засобів впливу на Кубань: 20 вересня 1918 р. консульським агентом 1-го розряду до П'ятигорська МЗС Української Держави призначив колишнього полковника царської армії, барона Федора Боржинського, який свого часу проходив службу в Кубанському козацькому війську⁶⁴². Доля цієї людини склалася чи не найтрагічніше з усього дипломатичного корпусу гетьманату: повертаючись у лютому 1919 р. на батьківщину для представлення новій владі уже в ранзі міністра-резидента при кубанському урядові, він був схоплений біля станиці Іловайської білогвардійцями і розстріляний на місці за «зраду» Росії.

Одразу ж по прибутті до П'ятигорська, вже 28 жовтня 1918 р. Ф. Боржинський надіслав свій перший таємний звіт до Департаменту чужоземних зносин МЗС Української Держави. Досвідчений військовик одразу ж помітив визрівання конфлікту між кубанським урядом і командуванням Добровольчої армії, що грубо порушувало традиційне козацьке самоврядування й перешкоджало скликанню Військової ради, яка мала прийняти конституцію Кубанської Республіки. Ф. Боржинський вважав, що варто «скористуватись відповідною хвилиною — й вести агітацію,

корисну для України не тільки біля Уряду, але й серед верств козацтва»⁶⁴³.

Активна проукраїнська агітація на Кубані була вкрай необхідна ще й тому, що «Катеринодар зробився осередком руху проти большевиків і на користь відбудови Росії», в місті перебувала французька військова місія з британським відділом, а також представництва кадетсько-есерівського «Тимчасового всеросійського уряду» й «Тимчасового сибірського уряду». Редагована відомим російським націоналістом Василем Шульгіним (1878–1976) катеринодарська газета «Велика Росія» злісно дискредитувала Українську Державу, намагаючись виставити її як «політичну інтригу, ворожу Антанті», цьому слід було протиставити власний друкований орган⁶⁴⁴. Від великоросійської монархічної реакції у паплюженні гетьманату П. Скоропадського не відставала й українська ліва опозиція, що «не шкодуючи грошей... робить найенергійніші заходи, аби захопити в свої руки вплив на маси»⁶⁴⁵.

Ф. Боржинський прохав у керівництва МЗС негайно виділити 40 тис. крб, «аби зразу дати інтенсивний товчок» українській пропаганді на Кубані, Ставропольщині та Чорноморщині. Консул додав, що він приватно «пробував увійти в зносини з військовими дипломатичними представниками Західної Європи, але треба мати реальний ґрунт, котрий був би очевидним»⁶⁴⁶.

20 листопада 1918 р. звіт Ф. Боржинського був розглянутий міністром закордонних справ Г. Афанасьєвим, який зазначив у резолюції, що «питання про посилення впливу України на Кубані та засобах для цього має бути обговорене радниками МЗС». Відповідальним за проведення наради міністр призначив старшого радника, відомого фахівця з історії права, що як експерт з політико-юридичних питань брав участь у Брестській конференції й українсько-російських мирних переговорах у Києві, О. Ейхельмана⁶⁴⁷. Іншими словами, надзвичайно важливу справу фінансування української пропаганди й агітації на Кубані було покладено в «довгу шухляду», хоча сума в 40 тис. крб. не була занадто великою для державної скарбниці. Через тиждень Рада міністрів без особливих дебатів ухвалила асигнувати Добровольчій армії аж 10 млн крб для боротьби з більшовизмом⁶⁴⁸.

Тим часом 29 вересня 1918 р. О. Філімонов і М. Рябовол звернулися до П. Скоропадського з офіційним листом про «призначення

до Києва Надзвичайної Місії у складі полковника В. М. Ткачова (голова), д-ра І. Л. Макаренка, члена Законодавчої Ради, і полковника Євтушенка». Вона мала підготувати й укласти угоди про обмін військовополоненими, фінансові справи, поставки озброєнь і поштово-телеграфні відносини⁶⁴⁹. Як зазначав Д. Дорошенко, неофіційно місії «було доручено в'янути ґрунт, на якому могло б відбутись державне об'єднання Кубані з Україною»⁶⁵⁰.

19 жовтня місія В'ячеслава Ткачова виїхала до Києва, а вже через два дні відбувся її урочистий прийом гетьманом. На ньому П. Скоропадський без зайвих зауважень висловив сподівання на те, що «кубанське козацтво, яке є прямим нащадком запорожців, зіллється в тісний братерський союз з рідною йому Україною на добро і на славу Кубанського Війська та Української Держави»⁶⁵¹.

Але українсько-кубанський діалог ледве не був зіпсований, коли 26 жовтня на ім'я Д. Дорошенка надійшла телеграма від консула в Новочеркаську (з 2 вересня) Володимира Міщенка про арешт у Новоросійську президії Української Чорноморської ради за приватну вітальну телеграму Українській національній раді у Львові з приводу проголошення західноукраїнської держави. Київський консул прохав «заходів увільнення з-під арешту» членів Ради Лук'яненка, Петляра, Резникова, Черепа і Шевцова⁶⁵². Та завдяки оперативному втручання Катеринодара інцидент було швидко вичерпано.

Делікатність ситуації навколо прибуття до Києва кубанської надзвичайної місії зумовлювалася й тим, що в середині жовтня там уже побували представники Української Чорноморської ради, які домагалися приєднання Чорноморської губернії до Української Держави. Чорноморці пропонували висадити українсько-німецький десант в околицях Новоросійська, Геленджика і Туапсе, щоб «припинити дальшу організацію російської добровольчої армії, освободити від гнету і вбийств українське населення»⁶⁵³. Але німецьке окупаційне командування не дало згоди на проведення цієї операції.

Щоб піднести українсько-кубанські зв'язки на вищий рівень і тим самим пришвидшити хід переговорів у Києві, 5 листопада було засновано Українське дипломатичне представництво на Кубанщині, а 8 листопада 1918 р. наказом гетьмана по МЗС

Ф. Боржинський був призначений «міністром-резидентом Української Держави при Кубанському уряді»⁶⁵⁴.

Тим часом уже 13 листопада 1918 р. в. о. директора Українського Державного банку Володимир Ігнатович (1883–1928), директор Українських ощадних кас Костянтин Білинський і члени кубанської місії В. Родіонов та М. Сирейщиков підписали Угоду про здійснення кредитно-перевідних операцій⁶⁵⁵. Наступного дня товариш міністра внутрішніх справ Української Держави Віктор Кулябко-Корецький (1874–?) і В. Ткачов та В. Родіонов уклали міжурядову Угоду відносно поштово-телеграфних зносин⁶⁵⁶.

Тоді ж, 14 листопада 1918 р., Рада міністрів Української Держави уповноважила товариша міністра торгу і промисловості С. Бородаєвського, товариша міністра фінансів Конрада фон Замена (1874–1959), товариша міністра шляхів сполучення Андрія Лукашевича і В. Кулябко-Корецького провести у Катеринодарі переговори щодо укладення фінансово-економічного договору⁶⁵⁷. Через два дні А. Лукашевич і В. Ткачов та В. Родіонов підписали у Києві угоди про шляхи сполучення⁶⁵⁸ та з фінансових питань (з українського боку підпис поставив К. Замен)⁶⁵⁹. Наступного дня, 17 листопада, заручившись обіцянкою українського уряду щодо поставок на Кубань нових транспортів зброї та спорядження, місія В. Ткачова вирушила до Катеринодара, але українська делегація з огляду на розгортання антигетьманського повстання так і не від'їхала на Кубань.

Тим часом Ф. Боржинський, який ще не знав про призначення його послом, 19 листопада 1918 р. прибув із П'ятигорська до Катеринодара й зустрівся з Л. Бичем. Голова кубанського уряду запевнив київського представника, що «з великою приємністю готовий зараз же визнати тут не тільки Консула, а і Надзвичайного Посла Української держави, якби тільки він прибув з певним наказом і дипломатичними паспортами». Л. Бич пообіцяв також негайно ужити «заходи перед Комендатурою Добровольної армії, щоб змусити її визнати офіційально Українське дипломатичне представництво на Кубані»⁶⁶⁰.

У своїй доповіді до МЗС Української Держави від 28 листопада 1918 р. Ф. Боржинський ґрунтовно проаналізував внутрішньополітичне, економічне і військове становище на Північному Кавказі, доводячи потребу відкриття у Катеринодарі українського

посольства й торговельної палати, консульств у Новоросійську й Ставрополі та віце-консульства у Туапсе. Окремо дипломат зазначив, що Чорноморська губернія, яка «не зазнавала на собі тих русифікаційних експериментів, що мало не добили України., з усієї сили стремить до поєднання з Україною, уважаючи Добровольчу армію, що уживає русифікаційних заходів, ворожою для себе»⁶⁶¹.

Ф. Боржинський запевнив МЗС, що «Кубанський Уряд нині опозиційно зостановляючийся до Добровольчої армії, добачає у призначенні українського посла на Кубань змогу опертися на без сумніву приязну до нього і що ще важніш рідну по крові і традиціям Українську Державу»⁶⁶². А від зустрічі з військовими представниками союзників — британським капітаном Джексонем і французьким лейтенантом Беньо, які «віднеслися дуже прихильно до перспектив мати військовий контакт з Україною», у Ф. Боржинського склалося враження, що *для Лондона бажано утворення буфера між Росією й Західною Європою, «тільки Антанту ображає завелике германофільство України»*⁶⁶³.

Не сподіваючися, що в умовах громадянської війни його доповідь вчасно потрапить до Києва, й це затягне справу з відкриттям у Катеринодарі українського посольства, Ф. Боржинський особисто, без належного в таких випадках телеграфного дозволу, від'їхав до столиці Української Держави. Дізнавшись там про своє призначення міністром-резидентом при Крайовому кубанському уряді, він телеграмою призначив секретарем українського посольства Костянтина Поливана, що перебував тоді в Катеринодарі.

Вибір виявився надзвичайно вдалим, до повернення Ф. Боржинського К. Поливан устиг побувати у Л. Бича і з'ясувати з кубанським прем'єром докладну програму роботи українського посольства. Глава Крайового уряду наголосив, що політична ситуація «вимагає від Українського Посольства одразу ж почати якомога ширшу й найенергійнішу працю в справі поширення Української Національної і державної ідеї на Кубані», а робота посольства, Крайової ради й уряду «повинна бути спільною»⁶⁶⁴.

Серед головних напрямів діяльності українського посольства Л. Бич назвав боротьбу «проти засилля Кубані, Чорномор'я і Ставропольщини Добровольчою Армією», «паралізування

чорносотенно-монархічної агітації Шульгіна», поширення правдивої інформації про боротьбу кубанського козацтва та військово-політичну ситуацію в регіоні, «поширення відомостей про глибоке співчуття України щодо самостійності Кубані», «привернення симпатії Європи і Америки до самостійної Кубанської течії»⁶⁶⁵. К. Поливан від себе додав до програми посольської роботи «оборону прав українців, що живуть на Кубані, Ставропольщині і Чорномор'ю», та їхнє організаційне об'єднання навколо посольства, «агітацію у пресі за українську ідею», «утворення власної української газети» (для цього вже був закуплений папір і сформована редколегія, але арешт добровольцями дипломата не дав змогу довести справу до завершення. — Авт.) й «утворення повного контакту з представниками Грузії, Дону, Азербайджану»⁶⁶⁶.

Секретар українського посольства розумів, що *«Кубань вже є існуючим державним козацьким організмом, і тому провадити на Кубані лише українську політику може бути дуже шкідливим для ідеї українства там»*. Для К. Поливана не було сумнівів у тому, що *«Кубань, безумовно, врешті-решт прилучиться до України»*, але здійсниться це через стадії її самостійного існування та *«федерацію з Україною, як рівного з рівним»*⁶⁶⁷.

Тому К. Поливан зосередився на налагодженні особистих контактів із депутатами Законодавчої ради та членами Крайового уряду. Незабаром його, а також «артільного батька» Миколу Левитського (1859–1936), який представляв Кубань свого часу в Центральній Раді, а восени 1918 р. прибув до Катеринодара як секретар опозиційного до гетьманського режиму Українського національного союзу, та голову щойно створеної Української колонії Андрія Теслю «почали запрошувати на таємні наради Президіуму (Ради. — Авт.) і Уряду Кубані, а добродій Тесля був покликаний до Комісії, що виробляє конституцію Кубані, з правом дорадчого і навіть в деяких питаннях рішучого голосу»⁶⁶⁸.

Український дипломат із гордістю зазначав у звіті до МЗС у грудні 1918 р., що, «не бачучи ніяких імперіалістичних замірів з боку України відносно Кубані, до Посольства зпершу пригорнулися черкеси, а за ними на вдивовижку і лінійні депутати, і почали бачити в лиці Українського Посольства свого щирого приятеля і дійсного оборонця прав народів Кавказу»⁶⁶⁹.

Таким чином, українсько-кубанські відносини за доби гетьманату П. Скоропадського частково набули міжнародно-правового оформлення, хоча посольство Кубанської Республіки так і не відкрилося у Києві, а умови торговельно-економічного договору сторони навіть докладно не обговорили. Спадає на думку, що українська частина кубанського керівництва, попри всі декларативні заяви солідарності з офіційним Києвом, не надто прагнула до зближення з режимом П. Скоропадського. А русофільський провід Кубані, очолюваний Військовим отаманом О. Філімоновим, цілком задовольнявся збройними поставками з Української Держави, не вбачаючи у ній тривалий фактор міжнародних відносин.

Автори не володіють оригінальними документами, що засвідчили б дійсне ставлення Л. Бича, М. Рябовола, І. Макаренка та інших українських кубанських діячів, які замолоду брали участь у соціалістичному русі, до гетьманського перевороту 29 квітня 1918 р. Але схоже, що вони були не в захваті від повалення ідейної й політично близької їм УНР та відверто не довіряли П. Скоропадському, підозрюючи його у «єдинонеділимських» намірах. Не випадково у зайнятому Добровольчою армією Катеринодарі вільно й досить активно діяло представництво Українського національного союзу. В усякому разі, йти на державне об'єднання з гетьманської Україною лідери кубанських українців не поспішали, як, до речі, й керівництво Західноукраїнської Народної Республіки.

5.3. Українські кордони на півночі

Державні керманічі України революційної доби підходили до визначення зовнішніх кордонів з етнографічним критерієм і намагалися не поступатися територіями, заселеними переважно етнічними українцями, та не зазіхали на терени, де таких підстав не існувало. Для врегулювання територіальних суперечок застосовувалися загальноновизнані принципи, що, як правило, давало позитивні результати.

Так, зокрема, вибудовувалися взаємини з Білоруссю, розпочаті ще за часів Центральної Ради. Гетьманський переворот

29 квітня 1918 р. застав білоруську делегацію у справах зовнішніх переговорів, очолювану О. Цвікевичем, у Києві. **Швидка зміна політичного режиму в Україні, що переконливо продемонструвала повну втрату Центральною Радою решток свого авторитету серед широких мас, і перманентно непевне становище адміністрації П. Скоропадського, з якою відмовилися співпрацювати провідні українські національні партії та громадські організації, породили у білоруських дипломатів сподівання добитися істотних зрушень у двосторонніх відносинах на свою користь.** Насамперед, це стосувалося отримання від Києва офіційного визнання незалежності БНР та відмови Української Держави від південних повітів Мінської та Могильовської губерній.

Ще 28 квітня 1918 р. білоруська сторона підготувала свій проєкт преліминарного договору з питань кордонів, згідно з яким передбачалося продовжити білорусько-українські переговори лише після підписання російсько-українського мирного договору. Переговори мали відбутися тільки двосторонніми, й жодні держави не повинні були втручатися в них. Обидві сторони обіцяли підтримку одна одній на майбутніх переговорах з більшовицькою Росією в Курську⁶⁷⁰. Цей документ мав розглядатися на спільному засіданні 30 квітня, але на заваді стали драматичні події в Києві.

Тоді делегація О. Цвікевича протягом наступного місяця здійснила спробу справжнього дипломатичного міні-бліцкригу, що почався 6 травня 1918 р. врученням О. Цвікевичем повноважень на ведення переговорів з українським урядом тимчасово виконуючому обов'язки Голови ради міністрів та міністра закордонних справ і віровизнань М. Василенку⁶⁷¹. А через чотири дні на його робочий стіл лягло аж три офіційних звернення білоруської делегації, датованих кінцем квітня — початком травня. Про одне з них, де містилося прохання посприяти визнанню більшовицькою Росією незалежності БНР та враховувати її інтереси на мирних українсько-російських переговорах, йшлося вище (в підрозділі 3.3). М. Василенко своєю резолюцією розпорядився: «1) Завести діло по справам договору з Білорусією, 2) дати відповідь, що Українська мирна делегація буде підтримувати вимоги Білорусії, 3) дати відповідне доручення мирній делегації у Курську»⁶⁷².

Принципово іншими за змістом і тоном були два документа, написані, всупереч попередній практиці, чомусь російською, а не білоруською чи українською мовами. По-перше, в них помітно збільшився реєстр так званих «спірних територій»: до «південних волостей Мозирського і Пінського повітів Мінської губернії, частин Пружанського, Кобринського і Брест-Литовського повітів Гродненської губернії» додалися «*частини Новгород-Сіверського і Городнянського повітів Чернігівської губернії*». «Колишній український уряд», тобто Рада народних міністрів УНР, звинувачувався білоруською делегацією у здійсненні «*анексіоністських планів... щодо білоруської землі*» — призначенні «комісарів з досить широкими повноваженнями не лише у спірні місця, але і в міста та повіти чисто білоруські»⁶⁷³. Мова йшла, очевидно, про Річицький повіт Мінської губернії та Гомельський — Могильовської.

На підтвердження своєї позиції в іншому поданні білоруська делегація навела заяви Гомельської міської думи і Союзу земельних власників Пінського, Мозирського, Річицького та Гомельського повітів. В останньому, зокрема, стверджувалося, що «землевласницьке населення означених повітів напевне тяжіє до центру Білорусі — Мінська, *не мислить своє державне існування у складі України*», а призначення комісарів УНР є «гвалтування волі населення., здійснюване при цьому всупереч усім даним етнографії й історії»⁶⁷⁴. Звичайно, такий підбір авторів скарг був не випадковий, адже органи міського самоврядування і союзи земельних власників були однією з опор режиму П. Скоропадського. Але виставляти зрусифіковану гомельську буржуазію й поліських поміщиків за оборонців білоруської національної державності було вже занадто.

До того ж 15 червня 1918 р. прибулі до Києва делегати спілок торгово-промисловиків, фабрикантів і домовласників Гомеля пред'явили голові Української мирної делегації С. Шелухину клопотання про приєднання міста до Української Держави. У ньому, зокрема, наголошувалося, що міська Дума не уповноважувала своїх представників робити вищезазначену заяву, що «суперечить голосу всього населення Гомеля»⁶⁷⁵. Того ж дня С. Шелухин отримав доповідну записку заступника голови Гомельської повітової земської управи М. Кириченка, де той від імені селянських

громад і кооперативних організацій клопотався щодо «зарахування Гомельського повіту в цілому, з новими двома волостями від Рогачівського повіту, приєднаними до Гомельського повіту, і прикордонного містечка на р. Сожі Чечерськ до Української Держави»⁶⁷⁶.

29 травня 1918 р. О. Цвікевич ще раз звернувся з офіційною заявою до щойно призначеного керівником зовнішньополітичного відомства Української Держави — керуючого справами МЗС Д. Дорошенка. У ній повторювалися пропозиція поновлення двосторонніх переговорів щодо проходження українсько-білоруського кордону, а також прохання надати Народному секретаріату «дружню підтримку у справі визнання незалежності БНР з боку Російської Радянської Республіки»⁶⁷⁷. Але в гетьмана П. Скоропадського і Ради міністрів Української Держави були власні погляди на характер українсько-білоруських взаємин і підстави визначення лінії кордону. Як високопрофесійний військовий і політичний діяч з широкими державницькими поглядами, П. Скоропадський чітко усвідомлював значення *Поліського регіону* для забезпечення оборони, розвитку інфраструктури, внутрішньої й зовнішньої торгівлі та в цілому економіки України.

З ним повністю солідаризувався Д. Дорошенко, який трохи пізніше згадував, що українському керівництву «докоряли тоді за «імперіялізм», і мені спеціально доводилось вислухувати докори з боку моїх приятелів-білорусів. Але ми не переслідували ніяких імперіялістичних цілей і не вели заборчої політики: в даному разі нами керували інтереси самоохорони; при тодішніх неусталених відносинах питання про те, в чиїх руках буде стратегічна лінія Берестя – Кобрин – Луїнець – Гомель і самий Гомель, цей ключ до Чернігова й Києва, було для нас питанням життя і смерті». А далі міністр-гетьманець майже дослівно повторив аргументацію своїх соціалістичних попередників доби Центральної Ради: *«Ми могли бути спокійні тільки тоді, якби ця лінія належала самостійній сильній Білоруській Державі. Але, у нас не було певности, що така держава (формально вже й проголошена) в тодішніх відносинах могла укріпитись і консолідуватись; навпаки, можна було напевно сподіватись, що цю лінію захопить Советська Росія або Польща»*⁶⁷⁸.

Але якщо уряд УНР за згоди німецького командування у другій половині березня — квітні 1918 р. «явочним порядком» запроваджував власну адміністрацію в Поліському регіоні й Гомельщині, то за гетьманату цей процес набув уже юридичного оформлення. Вже у середині травня МВС розробило проект закону про адміністративний поділ прилучених до Української Держави повітів між губерніями, за яким Гомельський повіт мав увійти до складу Чернігівщини, Мозирський і Річицький — до Київщини, а Пінський — до Волинської губернії⁶⁷⁹. 25 травня П. Скоропадський ухвалив закон «Про тимчасове розповсюдження Української державної влади», що визначав дії судових органів, повноваження прокуратури та МВС на новоприєднаних територіях. Їхнє населення й урядові установи отримували фінансування з української Державної Скарбниці та сплачувало до неї податки⁶⁸⁰.

Нарешті, 14 серпня 1918 р. Рада міністрів за головування М. Василенка, заслухавши доповідь міністра внутрішніх справ про влаштування управління частин губерній, які відходять від РСФРР до Української Держави, постановила прилучити Гомельський повіт до Чернігівської губернії, а «повіти Річицький, Пінський і Мозирський об'єднати в осібну **Поліську округу** з адміністративним центром в Мозирі»⁶⁸¹. Єдине, що вдалося місії О. Цвікевича до відкликання в Мінськ, це — домогтися згоди від українського уряду на призначення в Мозирський, Гомельський та Пінський повіти своїх комісарів як представників Народного секретаріату БНР⁶⁸².

Зрозуміло, що за таких обставин не могло бути й мови про порушення «білоруського питання» українською дипломатією на мирних переговорах з РСФРР у Києві, як на тому наполягала делегація О. Цвікевича. Рада міністрів відхилила її прохання щодо офіційного запрошення білоруських представників на українсько-російські переговори, але водночас вирішила поставитися прихильно до білоруських інтересів і чим можна допомагати білорусам у національному державотворенні⁶⁸³. Зате Х. Раковський, офіційно не визнаючи БНР, однак зустрівся з білоруськими представниками в Києві й підтримав їхній протест щодо впровадження в Гомелі й навколишніх повітах адміністрації Української Держави⁶⁸⁴.

Час від часу голова української делегації на мирних переговорах С. Шелухин спритно зачіпав «білоруське питання» (як і питання інших «рандштатів»), аби дипломатично поставити в скрутне становище свого візаві — Х. Раковського. Так, уже на першому пленарному засіданні 24 травня 1918 р. при обміні повноваженнями С. Шелухин спритно піддав сумніву документ Х. Раковського, зауваживши: «Що ж до складу Федеративної Совітської Республіки, то необхідно мати у данному разі певні відомості, з яким складом республіки ведеться справа, по тій причині, що до українського уряду вступив цілий ряд заяв од Білорусії, Кавказу, Чорноморщини, Донщини, Сибіру, щоби їх при цих переговорах не уважали за членів Російської Держави»⁶⁸⁵. А на 10-му засіданні 24 серпня голова української делегації прямо попередив Х. Раковського, що «коли буде Білоруська Держава, ми з нею будемо розмежовуватися може інакше, ніж з Вами»⁶⁸⁶.

Для Москви ж на засіданні політичної комісії київські дипломати запропонували таку лінію північного кордону Української Держави: від Вигоновського озера на схід у межах Мінської губернії — річкою Шарою — на Любашево — Круговичі — Локтиші — Чепелі — Погост — Уріччя — Пасіки — Слуцьк — Борову — Новий Степ; у межах Могильовської губернії — р. Дніпро в чотирьох верстах вище Жлобина, далі на Рачин — Шепетовичі — річкою Сожем на Святське; потім — адміністративною межею Чернігівської губернії⁶⁸⁷. **Таким чином, намічена делегацією С. Шелухина межа охоплювала спірний українсько-білоруський регіон, який фактично вже був включений до складу Української Держави.**

У правильності обраного напрямку білоруської політики уряд Української Держави переконав і візит до Києва Р. Скірмунта в другій половині червня 1918 р. Як зазначав Д. Дорошенко, після розмов з ним «з'ясувалося, що фактично білоруський уряд не має влади, що німці його офіційально не визнають і що будучність і форма білоруської державности ще не усталені в поглядах самого білоруського уряду. Так, наприклад, були течії за федерацію з Литвою, були й прихильники федерації з Україною»⁶⁸⁸.

Тоді Р. Скірмунт уже не очолював білоруський уряд, головою коаліційного Народного секретаріату в червні став представник

Білоруської соціал-демократичної партії, що саме оформилася з правого крила БСГ, — Іван Середа (1879–?), а в липні його змінив голова вільненської Білоруської ради, також соціал-демократ Антон Луцкевич (1884–1946). Напередодні цього призначення він повідомляв київського знайомого з МЗС про ставлення діячів білоруського національного руху до Української Держави: «Ані наша Рада, ані білоруські політичні діячі не мають нічого проти найтісніших зносин Білорусі з Україною — тільки в той момент, коли у відомих Вам колах піднімається думка «собиранія руских земель», починаючи з України, вважаємо розмови про білорусько-українське зближення небезпечними. Так само перекопана і мінська Рада»⁶⁸⁹.

Таким чином, маємо підстави констатувати ще на початку літа 1918 р. недовірливе ставлення національно зорієнтованих білоруських діячів до соціальної природи гетьманату П. Скоропадського, який, на їхню думку, за певних обставин міг перетворитися на плацдарм реставрації «єдиної і неділимої» Росії. Саме цим і пояснюється негативна реакція Білоруської ради у Вільно на пропаговану визначним діячем білоруського визвольного руху, істориком і майбутнім головою уряду БНР Вацлавом Ластовським (1883–1938) ідею українсько-білоруського об'єднання.

Але й перспективи міжнародно-правового утвердження БНР у світлі буквального дотримання Брестського мирного договору між РСФРР і Німеччиною були досить сумнівні. Білоруські землі під німецькою юрисдикцією на захід від «лінії Гофмана», тобто більша частина Гродненської та Вільненської губерній, формально перебували у віданні *Тариби* — вищого органу влади в Литві, що був створений 18–22 вересня 1917 р. і проголосив незалежність країни 16 лютого 1918 р., перетворившись після її визнання Вільгельмом II на *Державну раду Литви*. Остання не надто переймалася національно-культурними потребами численного (близько 40%) білоруського населення, а на переговорах із представниками Білоруської ради у Вільно навіть заявила, що «рахується з претензіями Польщі на Белосточчину і Бельщину»⁶⁹⁰.

Основна ж частина етнічних білоруських земель, на схід від «лінії Гофмана» (Мінська і Могильовська губернії та східні повіти Вільненської), згідно статті IV Брестського договору після укладення загального миру й повної демобілізації російської армії

підлягала очищенню від німецьких військ та окупаційної адміністрації і, таким чином, могла бути зайнята більшовицькою владою. Берлін розраховував використати цю обставину для вчинення дипломатичного тиску на Москву з метою отримання від неї економічних вигод і тому не лише не погоджувався на офіційне визнання БНР, а й забороняв робити це Києву.

Особливо жорсткою стала позиція Німеччини після підписання 27 серпня 1918 р. фінансової угоди з РСФРР, що передбачала сплату останньою контрибуції в 6 млрд марок, масштабні поставки Берліну продовольчих товарів, нафти та іншої стратегічної сировини і, згідно таємного протоколу, часткову компенсацію Москвою вартості націоналізованої німецької власності. У свою чергу, Німеччина приступила до поступової передачі більшовицькій Росії більшої частини Могильовської губернії до р. Березини. Рада і уряд БНР у своєму зверненні до Д. Дорошенка від 18 вересня назвали цю угоду «загрозою самому національному існуванню» Білорусі⁶⁹¹.

А 12 вересня МЗС Української Держави отримало з німецького посольства запит з приводу чуток про «призначення білоруських дипломатичних представників та генеральних консулів в межах України». Німецька сторона також цікавилася, «яке становище займає МЗС відносно Білоруської Республіки»⁶⁹². Дійсно, ще 22 липня 1918 р. Народний секретаріат БНР призначив Павла Тремповича генеральним консулом у Києві, «давши йому особисто права Дипломатичного представника» при особі міністра закордонних справ та уряді Української Держави. На початку наступного місяця П. Тремпович передав свої повноваження керуючому справами консульства Олександрю Модзолевському⁶⁹³. 30 серпня Народний секретаріат БНР призначив білоруським консулом в Одесі Степана Некрашевича⁶⁹⁴. Відповідно, з початку липня 1918 р. діяло українське консульське агентство I розряду у Мінську (консульський агент — Анатолій Квасницький) і II розряду в Орші (консульський агент Костянтин Ільченко, потім — Олекса Пожар)⁶⁹⁵.

Але з огляду на негативне ставлення Берліна до будь-яких зовнішніх проявів білоруської державності директор Загального департаменту МЗС К. Лоський змушений був дезавувувати акредитацію консулів БНР. У своїй резолюції на зверненні німецького

посольства він зазначив: «Повідомити п. Посла, що зараз на Україні немає жодних представників Білоруської Республіки: ні дипломатичних, ні консульських. Якби такі особи з'явилися, то МЗС буде вважати їх за фактичних, а не юридичних представників»⁶⁹⁶. А директор Департаменту чужоземних зносин А. Яковлів повідомив міністерство внутрішніх справ, «що МЗС не має жодних відомостей про призначення консула в Одесу»⁶⁹⁷.

Перед неминучою загрозою повної окупації БНР більшовицькою Росією й анексії західної та північно-західної Білорусі Литвою чи Польщею голова Народного секретаріату і секретар закордонних справ А. Луцкевич 19 вересня 1918 р. прибув до Києва на чолі Надзвичайної білоруської делегації. Вона мала нарешті добитися офіційного визнання Українською Державою незалежності БНР і отримати від Києва допомогу в створенні збройних сил «для самооборони і для зміцнення державності».

У ході нарад у МЗС білоруська делегація отримала запевнення в тому, що український уряд готовий піти їй назустріч щодо зазначених питань, а також у болючій справі можливої передачі БНР окремих поліських повітів⁶⁹⁸. Проте реальні можливості гетьманату на середину осені 1918 р. вже були недостатніми для надання ефективної допомоги білоруській національній державності, оскільки формування регулярної української армії (на основі загального військового обов'язку) внаслідок тривалої протидії Берліна не виправдано затягнулося.

Тому МЗС Української Держави на початку жовтня офіційно звернулося до посла Німеччини А. Мумма з інформацією про клопотання делегації А. Луцкевича, щоб німецькі війська не квапилися залишати територію Білорусі, яку відразу ж окупують більшовики, а натомість посприяли передачі управління краєм Раді БНР. Зі свого боку, зовнішньополітичне відомство Української Держави, посилаючись на загрозу, що виникне внаслідок зайняття Червоною армією Білорусі, підтримало клопотання білоруської делегації й прохало німецького посла передати його імперському урядові⁶⁹⁹.

А 9 жовтня 1918 р. *Надзвичайна делегація БНР для закордонних переговорів була прийнята гетьманом П. Скоропадським, який завірив її у своїй прихильності й підтвердив фактичне визнання незалежності Білорусі, а також пообіцяв якнайшвидше*

вирішити формальний бік справи. Заохочена таким результатом візиту, білоруська делегація через два дні письмово звернулася до Д. Дорошенка з проханням терміново порушити в Раді міністрів питання офіційного визнання БНР. Наприкінці місяця білоруси ще раз звернулися у цій справі до МЗС і, зрештою, домоглися прийому у прем'єр-міністра Ф. Лизогуба.

Тим часом уся Могильовська губернія була зайнята російською Червоною армією, і голова Народного секретаріату БНР А. Луцкевич вирішив за краще повернутися до Мінська. 5 листопада 1918 р. білоруська делегація востаннє звернулася до українського МЗС, звернувши його увагу на те, що «кожен день зволікання, ставлячи Білорусь перед фактом окупації Радянською Республікою все нових і нових обширів Білорусі, знецінює евентуальну допомогу Білорусам з боку Української Держави, котра може виявитися запізнілою». Ще раз попрохавши Раду міністрів прискорити розгляд запропонованих делегацією питань, вона запропонувала українському уряду надати офіційну відповідь «безпосередньо Народному Секретаріату в Мінську»⁷⁰⁰.

Очевидно, перебуваючи в стані розпачу від невтішних звісток з батьківщини, де відтворювалася ситуація з Україною річної давності — «тріумфальна хода радянської влади», Надзвичайна делегація БНР, нарешті, зважилася запропонувати для Києва «вступ Білорусі в тісніший державний зв'язок з Україною (на ґрунті спільності митного кордону, об'єднання автономних армій, єдності зовнішньої політики)». Передумовою такого кроку й мало стати офіційне визнання незалежності БНР Українською Державою⁷⁰¹.

Цього разу білоруська делегація цілком слушно аргументувала свою позицію тим, що в результаті поразки Німеччини у війні анулювався Брестський мирний договір Берліна з Москвою, який юридично унеможлиблював дипломатичне визнання БНР сусідами. Безперечно, приємним для П. Скоропадського мало стати й поповнення Ради БНР, згідно закону про її «реконструкцію» від 10 жовтня 1918 р., представниками «союзу землеробів, сільсько-господарських товариств, торговельно-промислових кіл, духовенства, православних братств, земств і міст і різноманітних громадських організацій». Нарешті, мінська делегація не без

задоволення повідомляла український уряд, що «в Білорусі вже маються досить значні кадри військ (до 1 дивізії) з деякою кількістю військового спорядження, зорганізовані неофіційно й готові кожного моменту до активного виступу за директивами білоруського уряду»⁷⁰².

Питання, порушені в зазначеній заяві білоруської Надвичайної делегації для закордонних переговорів, були настільки важливими, що до їхнього розгляду в МЗС узялися відразу ж після призначення 14 листопада 1918 р. нового керівника — Г. Афанаєва. Він особисто відредагував матеріал для доповіді на Раді міністрів і особисто гетьманові.

У «Міркуваннях Міністерства закордонних справ» наголошувалося на доцільності скористатися скрутним становищем Білорусі (недовершеність національної державності, слабкість політичної еліти, фінансово-економічна криза, відсутність боєздатної армії та ін.) для досягнення певних українських державних інтересів. Передусім, офіційне визнання БНР урядом П. Скоропадського надало б серйозної підтримки правим і центристським елементам у Білоруській раді. А слабкість білоруського державного апарату уможлиблювала його поповнення київськими фахівцями «для спрямування... найвигіднішим для України шляхом і для попередження можливого захоплення поляками керівної ролі в політичному житті Білорусі»⁷⁰³.

Не менше значення мав і економічний бік справи — «створення найсприятливіших для України міцних портових зв'язків». А з огляду на більш ніж 1000-кілометровий тогочасний українсько-білоруський кордон, допомога у створенні боєздатної білоруської армії забезпечила б Україну від більшовицького вторгнення з півночі. До того ж у разі польського загарбання Західної Білорусі та «створення безпосереднього Російсько-Польського кордону Україна опиниться відрізаною від Балтики, що негативно відіб'ється на її економічних інтересах». Тому керівництво МЗС прийшло до одностайного висновку про «бажаність і своєчасність» визнання Україною незалежності Білорусі та надання її урядові фінансової й військової допомоги зброєю та військовим спорядженням⁷⁰⁴. Але швидкий крах гетьманату П. Скоропадського перекреслив можливість реалізації цих намірів.

Чималі труднощі як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру спіткали обидві країни й у справі налагодження торговельно-економічних зв'язків. На перший погляд, існували сприятливі геополітичні чинники для швидкої організації взаємовигідного товарообміну. Як слушно зазначав у доповіді міністрові закордонних справ український консул у Мінську А. Квасницький, «природними багатствами Україна і Білорусь доповнюють одна одну: Білорусь надзвичайно багата лісом, надлишок котрого завжди йшов в Україну, взамін чого Білорусь отримувала хліб, зерно і цукор. Способом обміну, крім залізних доріг, слугували багаті водні шляхи, що перетинають майже всю Білорусь і несуть свою течію в межі України (Березина, Прип'ять, Дніпро)»⁷⁰⁵.

Коли А. Квасницький ще як тимчасовий консул наприкінці травня 1918 р. прибув до Мінська, представники місцевої біржі й спілки землевласників «дуже зраділи можливості економічного та торгового зв'язку Білорусі з Україною» й запропонували йому стати посередником у справі відкриття відділення Українського державного банку, обіцяючи за короткий час забезпечити до 10 млн рублів внесків. Якщо державні лісові угіддя в умовах німецької окупації переходили в розпорядження військової адміністрації, деревина приватних власників могла стати предметом експорту в Україну водними шляхами⁷⁰⁶.

На той час білоруський уряд уже реалізував Україні дров на 3750 тис. крб., 105 ящиків сірників, а також пропонував на 4 млн крб лісу, дров та скляних виробів, крім того, в необмеженій кількості сірники, гриби, сушені фрукти та сіно. А Білоруська торговельна палата з товарообміну на території України 29 травня 1918 р. звернулася до Міністерства торгу і промисловості Української Держави з проханням дозволу на експорт сільсько-господарських знарядь праці, цвяхів, заліза, шкіри, соди, солі, мила, свічок, тютюну⁷⁰⁷.

18 червня Білоруська торговельна палата офіційно звернулася вже безпосередньо до Д. Дорошенка з пропозицією про взаємовигідну співпрацю (зокрема, щоб «виключити спекуляцію приватних осіб») і проханням поклопотатися перед німецькою окупаційною владою щодо вільного в'їзду її уповноважених на територію БНР. Міністр закордонних справ розпорядився задовольнити подання палати⁷⁰⁸. Днем раніше на запит Міністерства торгу

і промисловості щодо попереднього звертання палати Д. Дорошенко наклав аналогічну резолюцію, щоправда, зауваживши, що торгівля з Білоруссю бажана «оскільки це допускають наші теперішні економічні відносини»⁷⁰⁹.

З державних запасів України білоруським комерсантам реалізовувалися тютюн, цукор, сіль, цвяхи, сільськогосподарські знаряддя праці, але досить швидко в економіку, причому далеко їй не на користь, втрутилася політика. Як звітував Д. Дорошенкові український консул у Мінську, вже в серпні 1918 р. він звернувся до вітчизняного Міністерства торгівлі та промисловості «з пропозицією доставки з Мінська дров за ціною 200 р. за кубічну сажень.., дров пропонувалась необмежена кількість, пропонувалися і тепер пропонуються шпали, дошки, стояки для шахт, паркет, фанера, дерев'яні цвяхи для взуття, сірники за низькою ціною, смола, дьоготь, скипідар; у відповідь на цю пропозицію мені було сказано, що *Міністерство не має таких матеріальних засобів, щоб зробити ці закупки* (виділено нами. — Авт.)».

Дивна відмова, коли взяти до уваги загальновідомий факт, що фінансово-бюджетні справи гетьманату були тоді в зразковому стані. В результаті, з сумом констатував А. Квасницький, «вийшло те, що Україна зостається без дров, шпал, дощок та ін., а Білорусь без хліба і цукру»⁷¹⁰.

Знаряддям політичних інтриг стали й поставки українських товарів у Білорусь. Як конфіденційно повідомляв міністра продовольчих справ Української Держави С. Гербеля член ради МЗС І. Красковський, «дозволені раніше до вивозу з України в Білорусь продукти, через посередництво Білоруської торгової палати в Києві, в тому числі 51 вагон цукру, потрапили до рук небажаних для України елементів для розподілу цих продуктів серед населення. Ці небажані елементи використали отримане від нас добро з метою старанної пропаганди польської орієнтації і Білоруської самостійності в середовищі Білорусів і, разом з тим, проти прагнень серед цього населення до України, економічну залежність від котрої Білоруси вповні чітко розуміють»⁷¹¹.

Справа виявилася настільки серйозною, що 10 жовтня 1918 р. департамент зовнішнього торгу Міністерства торгівлі та промисловості звернувся з офіційним запитом до МЗС, чи «відповідає з боку політичного інтересам Української Держави зав'язання

торгових зносин з Білоруською торговою палатою». Зазначивши принципову бажаність цього, зовнішньополітичне відомство водночас повідомило колег по уряду, що *«київська Білоруська торгова палата в її сучаснім складі... не дає певности, що її діяльність з боку політичного може відповідати інтересам України, навпаки, в МЗС маються відомості про шкідливі наслідки діяльності київської Білоруської торгової Палати сучасного складу її, і тому до реорганізації її зав'язання торговельних зносин з нею з боку політичного не бажано і не корисно»*⁷¹².

Тоді для урегулювання проблеми товарообміну й укладення відповідного договору на засадах взаємності Народний секретаріат БНР 20 листопада 1918 р. відрядив до Києва Особливу торговельно-економічну комісію на Україні. До її складу було включено професора М. Довнар-Запольського, О. Цвікевича і члена ради українського МЗС І. Красковського. Причому головні сподівання Мінськ покладав саме на І. Красковського, що мав забезпечити організаційний бік реалізації договору та посприяти *«утворенню постійного запасного фонду продуктів першої необхідності для Білорусі в розрахунку на загальну суму до 150 000 000 рублів»*⁷¹³.

Час для візиту білоруської торговельно-економічної делегації виявився украй несприятливим: Україну охопило полум'я антигетьманського повстання, влада П. Скоропадського фактично обмежувалася лише Києвом. І все ж, за сприяння новопризначеного міністра закордонних справ Г. Афанасьєва, на початок грудня було узгоджено текст ґрунтового (з шести розділів і 25-ти статей) *«Договору між Українською Державою і Білоруською Народною Республікою»*, що з об'єктивних обставин залишився неподписаним. Цей документ вартий на, принаймні, побіжний огляд, оскільки відбиває бачення керівництвом України і БНР бажаних перспектив розвитку міждержавних відносин на постімперському просторі.

Угода мала економічний характер і передбачала, насамперед, вільне переміщення через українсько-білоруський кордон людей, товарів і послуг. Як принципове для обох сторін, встановлювалося зобов'язання *«не чинити перешкод взаємним торговельним зноси́нам»*, а товари, що підлягали державній монополії, мали відпускатися *«на територію іншої країни за тими ж нормами і цінами, які встановлені для свого населення»*. Ст. 11 прямо зазначала, що

«привезені з території Білорусі на Україну і, навпаки, з території України на територію Білорусі товари вільні від митного збору на території, куди товари перевозяться, або куди вивозяться»⁷¹⁴.

Ст. 2 проекту українсько-білоруського договору надавала громадянам обох країн «право набуття, володіння, користування і розпорядження майном, як рухомим, так і нерухомим, а рівно земельними надрами на таких же засадах, як і місцевим громадянам»⁷¹⁵. Угода встановлювала судовий захист і звільнення від усіх повинностей та військової служби громадян обох держав на принципі взаємної рівності. Окремо зазначалося взаємне право на вільний і безплатний транзит, а для вирішення питання про встановлення митного союзу та поточних справ мала бути створена на паритетних засадах змішана Українсько-білоруська торговельно-економічна комісія з місцеперебуванням у Києві⁷¹⁶.

Тим часом уже 7 грудня 1918 р. більшовицька Західна дивізія увійшла в Мінськ, а 31 грудня в Смоленську за участю колишніх членів лівого крила БСГ — Д. Жилунович, О. Дило, Дмитро Чернушевич (1882–1938), Олександр Червяков (1892–1937), Фабіян Шантир (1887–1920) — був сформований **Тимчасовий робітничо-селянський уряд**. Наступного дня він проголосив утворення **Білоруської Соціалістичної Радянської Республіки**, а Раду БНР, що встигла евакуюватися під захист польських військ до Гродно, оголосив поза законом. Така ж політична доля півмісяцем раніше спіткала П. Скоропадського внаслідок перемоги антигетьманського повстання під проводом Директорії.

І все ж семимісячна історія українсько-білоруських взаємин за гетьманату П. Скоропадського дала чимало матеріалу для концептуального осмислення засад вітчизняної політики щодо національно-державних утворень на території колишньої Російської імперії. З перших кроків керівництво Української Держави опинилося перед надзвичайно складною й делікатною дилемою в білоруському питанні. З одного боку, незалежно від того, які політичні сили перебували при владі, офіційний Київ принципово мав підтримувати утворення білоруської національної державності та її самоствердження на міжнародній арені. До того ж існування повноцінної Білоруської Народної Республіки на північних кордонах Української Держави істотно поліпшило б геополітичне

становище останньої, особливо враховуючи загрозу силового поновлення «єдиної і неділимої» Росії, червоної чи білої. З іншого боку, дійсне, а не суто формальне сприяння білоруському національному державотворенню за тих умов вимагало від українського керівництва відчутних поступок на ниві власних національно-державних інтересів (зокрема, у справі визначення лінії проходження державного кордону), які могли мати позитивні наслідки лише в далекій перспективі, та й то за сприятливих зовнішньополітичних обставин — у разі остаточної перемоги БНР, що була б вдячною Україні за вчасну підтримку.

Однак реальна, а не уявна й бажана БНР надто нагадувала П. Скоропадському та його оточенню недавню Українську Народну Республіку за найгірших часів Центральної Ради аморфну, беззахисну, непривабливу як зовні, так і для власних громадян, із керівництвом, зануреним у нескінченні політичні суперечки й боротьбу за владу. Будувати з таким партнером відносини на рівноправній та довгостроковій основі гетьманський уряд не наважувався, чим і пояснюється зволікання Києва у справі офіційного визнання БНР.

Звичайно, доводилося враховувати й негативне ставлення Берліна до конституювання білоруської державності, зумовлене Брестською угодою з Москвою, але все ж не воно було вирішальним. Адже дипломатичне невизнання Німеччиною Держави Всевеликого Війська Донського не перешкодило встановленню офіційним Києвом з нею повномасштабних політичних, військових і економічних відносин. **Ставлення ж гетьманату П. Скоропадського до БНР у багатьох відношеннях схоже на партнерство Польської Республіки і УНР за доби Директорії: об'єктивно із взаємним зацікавленням у співпраці, але на ділі з позицій сили та пріоритетності власних національно-державних інтересів.**

На нашу думку, найефективнішою моделлю українсько-білоруських взаємин за тогочасних умов могла стати федеративна (конфедеративна) спілка двох держав. Авторам вдалося виявити досить цікавий документ у цій справі — подання *«Київської наради білоруських громадських діячів»* щодо заснування в Мінську газети, яка мала «служувати набатом... возз'єднання Білорусі з Україною на засадах вільної й найтіснішої федерації». Учасники наради були вкрай скептично налаштовані стосовно «невизнаної

«республіки», очолюваної самочинним Народним секретаріатом», і побоювалися, що «ніжний і слабкий паросток білоруської самостійності не перенесе безкарно для себе палючих променів ленінського сонця». Не менша загроза на Білорусь насувалася, на їхню думку, і з боку Польщі з її великодержавницьким гаслом «від моря до моря»⁷¹⁷.

«Політично-самостійна Білорусь серед трьох могутніх сусідів: України, Польщі й Совдепії була б політичним непорозумінням», — з гіркотою зізнавалися «білоруські громадські діячі». Тому романтично налаштовані соціалістичні керівники БНР були для них «шовіністами, що не враховують інертності білоруських народних мас у питаннях національності». Лише федерація з таким сильним і дружнім сусідом, як Україна, «могла б надати Білорусі необхідної стійкості й послужити забезпеченням для внутрішнього спокійного зростання і міцним фундаментом для споруджуваного будинку мирного національного існування»⁷¹⁸.

Однак до сприйняття такої перспективи облаштування взаємин з Україною лідери білоруського національного руху, на відміну від значної частини підприємців, фінансистів, землевласників і службовців, були ще не готові, а після оприлюднення 14 листопада 1918 р. П. Скоропадським у грамоті «До всіх українських громадян» наміру «утворення Всеросійської федерації» з наступним «відновленням Великої Росії» більшість українських політичних партій з недовірою зустрічали будь-які федералістські ідеї й плани гетьмана, розцінюючи це як зраду української державності.

Розділ 6

МІЖ ВІЙНОЮ Й МИРОМ: УКРАЇНА В НАЛАГОДЖЕННІ РЕГІОНАЛЬНОЇ СИСТЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

6.1. Україна й відроджувана Польща

«Велика війна» тривала. Однак Українська Народна Республіка, уклавши Брестський мирний договір з Центральними державами, першою вийшла з неї. Встановивши дипломатичні відносини з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією й Туреччиною, Україна прагнула розширити власне міжнародне визнання, започаткувати нормальні взаємини і з іншими державами Старого світу.

Починати слід було, природно, з ближчих сусідів, зокрема з Польщі, однак Центральна Рада не встигла на той час виробити скільки-небудь конкретних планів. Разом з тим, унаслідок підтриманого німцями державного перевороту 29 квітня 1918 р. в Києві й усунення від влади Центральної Ради та встановлення авторитарного режиму гетьмана П. Скоропадського у вітчизняній дипломатичній історії почався новий етап. Амбітний і самовпевнений глава держави, на якому замикалися вертикалі виконавчої й законодавчої влад, на відміну від попередніх ідеалістично налаштованих лідерів УНР, приділяв набагато більше уваги проблемам міжнародних відносин і здійснював загальне керівництво зовнішньою політикою країни та розбудовою її дипломатичної служби.

За правління П. Скоропадського обрії зовнішньополітичної активності Української Держави суттєво розширилися: за кордоном функціонували 10 вітчизняних дипломатичних представництв (у тому числі в Фінляндії, Всевеликому Війську Донському та Кубанській Народній Республіці), а в Києві були акредитовані більше десятка іноземних дипломатичних представництв та місій (серед них Дону, Кубані, Польщі, Фінляндії, Азербайджану, Грузії та Вірменії), для переговорів до столиці України

прибули білоруська, естонська, кримська, литовська, терська й інші делегації.

Суттєво важливим для налагодження плідної дипломатичної діяльності Української Держави було те, що, опанувавши владу в Києві, П. Скоропадський офіційно підтвердив усі попередні міжнародні зобов'язання УНР, а також попри внутрішньополітичні колізії намагався не допустити надмірної плинності кадрів МЗС. У розмовах з іноземними громадсько-політичними діячами, численних інтерв'ю зарубіжній пресі він постійно наголошував, що Україна є миролюбною державою за змістом своєї зовнішньої політики й прагне всіляко розвивати взаємовигідні та рівноправні відносини з іншими країнами.

І все ж, прийшовши до влади за безпосереднього сприяння німецької військової адміністрації, П. Скоропадський значною мірою позбавив себе можливості маневру й вибору зовнішньополітичної орієнтації. Зрозуміло, що домінуючим напрямом дипломатичних зносин гетьманату залишилися взаємини з Центральними державами, крім того дипломатія Української Держави доклала чимало зусиль для врегулювання відносин із більшовицькою Росією та Румунією, а на останньому відтинку своєї діяльності безуспішно намагалася переорієнтуватися на країни Антанти. За таких украй складних міжнародних умов завершення Першої світової війни *принципово важливого значення для Києва набував подальший розвиток і поглиблення співпраці з «рандштатами», передусім тими, що конституювалися на західних околицях колишньої імперії Романових.*

Хоча юридичне налагодження українсько-польських дипломатичних стосунків сталося у жовтні 1918 р., проблема формування рівноправних і добросусідських взаємовідносин двох великих слов'янських народів постала відразу ж після Лютневої революції й створення Центральної Ради. Уже на останньому засіданні Українського національного конгресу 8 квітня 1917 р. було прийнято резолюцію протесту щодо «претензій на землі непольські, заявлені тимчасовою Польською державною радою в декларації на заклик Тимчасового уряду російського до з'єднання польського народу з вільною Російською державою»⁷¹⁹.

Йшлося про створену 6 грудня 1916 р. у Варшаві німецькою окупаційною владою *Тимчасову державну раду* (Rada stanu) та

відозву Тимчасового уряду від 16 березня 1917 р. про «*відновлення незалежності Польської держави, утвореної з усіх земель, заселених переважно польським народом*», що мала бути пов'язана з Росією «вільним військовим союзом». А під «землями непольськими» малася на увазі Холмська губернія, створена законом Державної думи Російської імперії від 23 червня 1912 р. із заселених в основному українцями повітів Люблінської та Седлецької губерній Царства Польського (на 1 січня 1900 р. українці й білоруси становили 51,76 % мешканців майбутньої Холмської губернії, а поляки — лише 29,9 %⁷²⁰).

Проте в інтересах наукової об'єктивності варто зауважити, що в деяких центральних і західних районах Холмської губернії польське населення переважало над українським, тому етнічний кордон міг проходити й дещо східніше її адміністративної межі з рештою Царства Польського⁷²¹. До того ж під час свого відступу влітку 1915 р. російська армія провела насильницьку евакуацію українського населення вглиб імперії, внаслідок чого на Холмщині залишилося лише близько 30 тис. етнічних українців.

Слід мати на увазі й те, що практично всі польські національні партії, за винятком поліетнічної ***Соціал-демократії Королівства Польського і Литви*** (з 16 грудня 1918 р. — ***Комуністична робітничка партія Польщі***), від моменту своєї появи перебували на твердих самостійницьких позиціях у національно-державному питанні. Не випадково представники провідних у визвольному русі країни Польського національно-демократичного центру та ППС Михайло Гордон, Ромуальд Кнолль, Казимир Кулеша, Конрад Лукашевич, Валер'ян Рудницький та Ігнат Славінський взяли участь у автономістсько-федералістському З'їзді народів Росії 8–15 вересня 1917 р. лише із дорадчим голосом.

І все ж націонал-демократ Р. Кнолль тоді запевнив присутніх, що «самостійна Польська держава не буде зазіхати на сусідське добро, а буде жити в добрій злагоді та братерстві з своїми сусідами... Де б не жили поляки між іншим народом, то вони завше будуть дбати про добробут того краю і підпирати справедливі змагання того народу, який в більшості жие в даному краю»⁷²². А К. Лукашевич від імені київської групи ППС проголосив єднання з «революційним рухом української демократії — оскільки

українська демократія майбутній федеративний зв'язок з Росією ґрунтує на державності України»⁷²³.

Однак проблема національно-державної належності історично українських Холмщини й Підляшшя швидко стала каменем спотикання у налагодженні двосторонніх відносин між двома країнами, які об'єктивно були покликані виступити гарантами невідновлення «єдиної й неподільної» Російської імперії в будь-якому вигляді. 14 листопада 1917 р. Мала рада ухвалила протест щодо намірів Центральних держав приєднати Холмщину, Підляшшя і окуповану ними частину Волині до так званого Польського королівства. Тоді ж було вирішено «вжити всіх заходів до того, щоб людної австрійської України дано було фактичну можливість вільно висловити свою волю щодо дальшого свого політичного існування»⁷²⁴.

Чималої турботи для Центральної Ради завдали і 2-й та окремі частини 3-го польських добровільних корпусів, що за згоди військового міністра О. Жуковського наприкінці березня 1918 р. були передислоковані на Поділля. З огляду на сутички із місцевим українським населенням О. Жуковський і міністр внутрішніх справ М. Ткаченко 19 квітня 1918 р. внесли на розгляд уряду питання про «повне обеззброєння польських легіонів».

Товариш міністра закордонних справ УНР у польських справах В. Рудницький тоді пояснив, що «в формуванні деяких партизанських відділів приймали участь польські поміщики для захисту своїх класових інтересів. Ці відділи не мають нічого спільного з ідеєю оборони Польської держави і за їх вчинки не може відповідати ані польське військо, ані взагалі людиність польська»⁷²⁵. На запит прокуратора вінницького окружного суду до подільського губерніального комісара стосовно статусу польських військ на теренах УНР останній відповів, що вони «додержуються нейтралітету і зостаються на території до того часу, поки буде можливість піти в Польщу, або Український Уряд запропонує з політичних причин увільнення своєї території»⁷²⁶.

Наявність серйозних польсько-австрійсько-німецьких суперечностей дозволяла українцям на початку 1918 р. сподіватися на позитивне вирішення на свою користь питань про спірні українсько-польські території — Холмщину і Підляшшя. Більше того, загальна військово-політична ситуація у Центрально-Східній

Європі була сприятливою для українців, не обіцяючи у найближчій перспективі нічого хорошого для польської державності.

Тому цілком закономірною стала визначена статтею 2-ю Брестського мирного договору лінія кордону УНР на північному заході: Білограй — Шебрешин — Красностав — Пугачів — Радин — Межириччя — Сарнаки — Мельник — Високо-Литовськ — Кам'янець-Литовськ — Пружани — Вигонівське озеро⁷²⁷. Однак керівник Польського кола в австро-угорському парламенті барон Герц висунув претензії ще неіснуючої польської держави на всю Холмщину й Підляшшя до Західного Бугу та висловився за вирішення всіх спірних питань між українцями й поляками на двосторонніх переговорах без участі третіх сторін⁷²⁸.

Саме під тиском спровокованих поляками урядових кіл Австро-Угорщини й Німеччини голова української делегації на Брестських мирних переговорах О. Севрюк змушений був підписати 4 березня 1918 р. заяву, що по-новому інтерпретувала договір у питанні щодо проведення українського кордону в Холмщині та Підляшші. У ній йшлося про визначення останнього східніше від зазначеної в мирному договорі лінії й принципи комплектування на паритетній основі узгоджувальної комісії за участю представників Центральних держав, УНР і Польського королівства⁷²⁹.

Як згадував Д. Дорошенко, «ще уряд Центральної Ради призначив на Холмщину і Підляшшя крайовим комісаром відомого українського діяча Олександра Скорописа-Йолтуховського. Він залишився на своїй посаді і за гетьманського уряду як крайовий староста. Скоропис-Йолтуховський оселився з своїми урядовцями серед спустошеного краю, в Бересті... Німці допустили його до урядування, обмеживши, однак, його компетенцією справами економічної допомоги населенню і культурно-просвітніми. Австрійська влада не тільки не допустила його до урядування, але дала полякам усі можливості спішно полонізувати край, звозити туди польських колоністів, нищити українські школи, церкви і взагалі всі ознаки українського життя»⁷³⁰.

Уже 6 червня 1918 р. голова Холмського губернського виконкому Антон Маніюк повідомляв Д. Дорошенка, що додаткова угода до Брестського договору від 4 березня 1918 р. «не заспокоїла польських шовіністів. Вони, мріючи про відбудування Польщі від

моря і до моря, першим кроком до досягнення цієї мети ставлять прилучення Холмщини до Королівства Польського. В тім напрямі роблять всякого роду заходи в вищих сферах Відня та Берліна, а на території Холмщини в австрійській окупації, за допомогою австро-польської окупаційної влади, ведеться завзята полонізація позоставшого українського населення. Біженців з Холмщини, які бажають якнайскоріше, поки ще літо, вернуться на свої рідні місця, не пускають»⁷³¹.

Таким чином, в остаточному варіанті Брестська система юридично визнавала більшу частину Холмщини і Підляшшя у складі Української Держави, залишаючи остаточне проведення польсько-українського кордону в цьому регіоні на розгляд змішаної комісії. При цьому Австро-Угорщина, не ратифікувавши мирний договір з УНР, залишилася при особливій думці. Фактично ж більша частина Холмщини, яка входила до австро-угорської зони окупації, опинилася під управлінням польської адміністрації, що користувалася підтримкою Відня й підпорядковувалася *Регентській раді* у Варшаві. Остання була створена Центральними державами в жовтні 1917 р. й очолювалася князем Янушем Радзивіллою (1880–1967), 21 листопада того ж року вона сформувала уряд Януша Кухаржевського (1876–1952), повноваження якого на практиці поширювалися лише на освіту й судочинство. Я. Радзивілл обійняв у цьому уряді посаду міністра закордонних справ.

Німеччина, виходячи зі своїх геополітичних інтересів, намагалася не допустити надмірного посилення польського елемента на окупованих територіях. **Убачаючи в незалежності України протиагу російському та польському впливам у Центрально-Східній Європі, Берлін підтримав Київ щодо визначення лінії кордону в українсько-польському конфлікті. На всі прохання офіційного Відня вчинити спільними зусиллями тиск на Українську Державу, щоб добитися згоди на зміну майбутнього польсько-українського кордону, визначеного Брестським мирним договором, Німеччина давала негативну відповідь.**

Однак австро-угорська дипломатія не припиняла спроб учинити тиск на українське МЗС, неодноразово надсилаючи меморандуми й ноти з пропозиціями провести польсько-український кордон по Західному Бугу. Але кожен раз такі кроки зустрічалися

з твердою позицією української сторони, яка, відчуваючи за собою підтримку Німеччини, намагалася всіма засобами добитися реалізації Брестського мирного договору.

12 червня 1918 р. тимчасовий представник Української Держави у Відні — відомий дослідник історії українського права А. Яковлів вручив міністру закордонних справ Австро-Угорщини графові С. Буріану ноту у справі державної належності Холмщини й Підляшшя. Того ж дня цей документ отримав і австро-угорський посол у Києві граф Форгач. У ноті йшлося про проведення на початку квітня у ряді повітів Холмської губернії виборів до варшавської Регентської ради та поширення її судової компетенції на Білоградський, Грубешівський, Замостський і Томашівський повіти.

«Маються відомості, — зазначалося в ноті, — що австро-угорські власті, видаючи пашпорти мешканцям Холмщини, визначають державну приналежність цих мешканців, яко підданих Польщі. Нарешті, мешканців Холмщини, котрих під час війни вивезено з Холмщини, до цього часу не повернено додому, а на їх місце польські урядники переселяють людиність польської національності». МЗС Української Держави очікувало, що Відень «негайно поробить рішучі заходи для того, щоб відкинуто й скасовано все те, що заведено Польщею на території Холмщини»⁷³².

С. Буріан порадив Й. Форгачу залишити українську ноту без відповіді й узагалі залишити на якийсь час справи Холмщини та Підляшшя у спокою з огляду на проукраїнську позицію Берліна. Трохи згодом, у другій половині серпня 1918 р., прем'єр-міністр Української Держави Ф. Лизогуб під час візиту до Німеччини добився від імперського уряду офіційної підтримки Києва в його територіальних суперечках із сусідами. Німецька сторона тоді заявила, що твердо стоятиме на ґрунті Брестського договору, тобто «уважає справу Холмщини вже вирішеною і тільки деталі в проведенні границі має вирішити передбачена протоколом 4 березня мішана комісія»⁷³³.

Коли Ліквідаційна комісія в справах Королівства Польського (створена Тимчасовим урядом у Петрограді 15 березня 1917 р.) звернулася 31 липня 1918 р. до Волинсько-Холмського управління землеробства і державного майна із запитом щодо «відомостей про місцезнаходження, склад і стан рухомого й нерухомого

майна Холмської губернії», департамент чужоземних справ МЗС зазначив у офіційному поданні від 9 вересня, що «Холмщина не тільки не входить в склад Польщі, а навпаки по Берестейському договору має відійти до України. Через те ніяких пропозицій Ліквідаційної Комісії не треба виконувати»⁷³⁴.

Тверда позиція Києва в обстоюванні реалізації умов Брестського мирного договору щодо північно-західних кордонів Української Держави змусила Регентську раду ініціювати встановлення двосторонніх дипломатичних відносин. До Києва прибув її представник у ранзі надзвичайного посланника і уповноваженого міністра Станіслав Ванькович (1860–1937), який 7 жовтня представив українському МЗС список членів польського дипломатичного представництва: Богдан Кутиловський (радник), Едмунд Соболевський (1-й секретар) і Чеслав Пружинський (2-й секретар). 27 листопада до них приєднався консульський радник при посольстві Петро-Земовіт Маріян Хойновський, військовим аташе польської держави у Києві став майор Клесберг, його заступником — капітан Зиховський, а керівником рееміграційного відділу — Роман Бнінський⁷³⁵.

Рада міністрів Української Держави, зі свого боку, ухвалила постанову про створення з 20 жовтня 1918 р. дипломатичного представництва у Варшаві, яке було зараховане до 2-го розряду посольств, і асигнувала на його утримання до кінця року 31 222 крб.⁷³⁶ Головою дипломатичної місії до польської столиці було призначено уродженця Холмщини, члена ради МЗС соціаліста-федераліста Олександра Карпинського (1869–1929). Високий урядовий статус посла (до роботи в МЗС він узимку 1917 — навесні 1918 рр. був товаришем генерального секретаря внутрішніх справ УНР) мав засвідчити дружнє й поважне ставлення Української Держави до відновленої Речі Посполитої.

26 листопада 1918 р. українське МЗС призначило Сергія Нілуса віце-консулом у Лодзі з дорученням захищати інтереси українських громадян у місті та його околицях, а через три дні міністр Георгій Афанасьєв (1848–1925) зобов'язав С. Нілуса тимчасово виконувати обов'язки генерального консула у Варшаві⁷³⁷. У свою чергу, С. Ванькович 2 грудня 1918 р. звернувся до МЗС Української Держави з проханням дозволити відкриття польського генерального консульства у Києві й консульств в Одесі, Харкові та

Єлизаветграді⁷³⁸. Г. Афанасьєв у резолюції на подання польського посла висловив принципову згоду, проте успішне розгортання антигетьманського повстання під проводом Директорії унеможливило практичну реалізацію цього клопотання.

О. Карпинський також не зміг виїхати з Києва до Варшави, але С. Ванькович устиг вручити П. Скоропадському вірчу грамоту, підписану 26 жовтня 1918 р. у варшавському Королівському замкові членами Регентської ради Олександром Каховським (1862–1938), графом Юзефом Островським (1850–1923), князем Здиславом Любомирським (1865–1943) і Я. Радзивіллою. Українська Держава в ній визначалася як «Велика», а призначення до неї польського посла мотивувалося наміром, щоб «два великі народи, віддані праці для добра людства, в мирній приязні жити могли»⁷³⁹.

Головну увагу С. Ванькович зосередив на урегулюванні проблем польських біженців та військових формувань на території Української Держави. 21 листопада 1918 р. український уряд під головуванням міністра фінансів А. Ржепецького розглянув прохання С. Ваньковича щодо асигнування 1,5 млн крб. «на надання допомоги польським біженцям». Після з'ясування умов, на яких зазначена допомога могла бути надана, 25 листопада Рада міністрів ухвалила «виділити в розпорядження міністра фінансів 1 млн карб. на видачу безпроцентної позики надзвичайному посланнику»⁷⁴⁰.

Поляків, які висловили бажання переселитися на історичну батьківщину, за угодою з урядом Української Держави звільнили від служби в армії П. Скоропадського⁷⁴¹. А щодо тих польських військових формувань, які створювалися на Волині й передислоковувалися на батьківщину з Новоросійська та Миколаєва, Рада міністрів на своєму засіданні під головуванням Сергія Гербея (1856–?) 3 грудня 1918 р. уповноважила МЗС і начальника генштабу української армії укласти із С. Ваньковичем угоду, яка передбачала б їхнє забезпечення «обмундируванням і спорядженням від Українського Уряду»⁷⁴².

Таким чином, гетьманський уряд свідомо йшов назустріч відновлюваній польській державності в набутті нею атрибутів суверенності, розраховуючи на приязню й конструктивну позицію Варшави при вирішенні української складної й делікатної проблеми

демаркації міждержавного кордону. Водночас Київ виявляв твердість своєї політичної позиції, коли йшлося про відстоювання національно-державних інтересів України та її міжнародно-правового статусу як самостійної держави.

Зокрема, 27 листопада 1918 р. український МЗС звернувся до С. Ваньковича з протестом щодо відкриття «Київського» відділу польського МВС. Зовнішньополітичне відомство Української Держави зажадало його негайного закриття, тому вже наступного дня польський посол повідомив Г. Афанасьєва, що реєміграційний відділ у Києві був створений ще до заснування дипломатичного представництва, жодною мірою не є органом МВС, а входить до складу консульського відділу посольства. «Якщо на бланках відділу реєміграційного фігурує давній титул (МВС. — *Авт.*), — пояснював посол, — то тільки з огляду на... запаси старих бланків»⁷⁴³.

Очікуване завершення Великої війни на користь країн Антанти кардинальним чином змінило розстановку сил у Центрально-Східній Європі, позбавивши гетьманат П. Скоропадського військово-політичної й дипломатичної підтримки з боку Німеччини. Ще 5 листопада 1918 р. гетьман особисто звернувся до командування німецьких військ в Українській Державі з проханням щодо введення на територію південних повітів Холмщини, звідки евакуюювалися австро-угорські частини, німецької армії та допущення у Брест українського кадрового формування для охорони адміністрації й місцевого населення. Через чотири дні Д. Дорошенко, який перебував із офіційним візитом у Берліні, домовився з імперським урядом про те, що до Південної Холмщини будуть введені дві німецькі дивізії й допущена українська цивільна адміністрація⁷⁴⁴.

15 листопада 1918 р. П. Скоропадський затвердив прийнятий півмісяцем раніше Радою міністрів закон про включення управління Холмського губерніального старости О. Скорописа-Йолтуховського та управлінь повітів цього староства до загального списку управлінь губерніальних та повітових староств України. Він стосувався таких 11-ти повітів: Берестейського, Білогірського, Більського, Влодавського, Грубешівського, Замостського, Кобринського, Костянтинівського, Пружанського, Томасівського й Холмського⁷⁴⁵.

Але всі ці рішення не були реалізовані внаслідок Листопадової демократичної революції 1918 р. в Німеччині та її виходу з Першої світової війни. Стався крах Брестської системи міжнародних відносин у Центрально-Східній Європі, яка з огляду на відсутність українсько-німецьких територіальних проблем, у цілому, була сприятлива для утвердження самостійної Української Держави як повноправного й важливого чинника регіональної політики.

Члени Регентської ради, прагнучи не допустити революційного хаосу й анархії на польських територіях, 7 листопада 1918 р. звернулися до німецького канцлера принца Макса Баденського (1867–1929) з проханням звільнити колишнього керівника військового департаменту Тимчасової державної ради 1916–1917 рр. Юзефа Пілсудського (1867–1935), що перебував в ув'язненні в Магдебурзі з кінця липня 1917 р. за небажання присягати на вірність кайзерові. 10 листопада 1918 р. визнаний лідер польського визвольного руху прибув до Варшави, а наступного дня (День незалежності Польщі) Регентська рада передала йому військову й цивільну владу. До кінця місяця польські частини генерала Владіслава Івашкевича окупували Північну Холмщину, все Підляшшя й навіть частину Західної Волині.

Як згадував Д. Дорошенко, «українська адміністрація, що з крайовим старостою О. Скорописом-Йолтуховським залишилась на своїм посту, була заарештована й опинилась в польському таборі для інтернованих»⁷⁴⁶. Київ в оточенні антигетьманського повстання спромігся лише на дипломатичний протест, який за дорученням Г. Афанасьєва був складений 2 грудня 1918 р. українським послом у Відні В. Липинським і переданий до Варшави⁷⁴⁷.

Міжнародне становище Української Держави після завершення Першої світової війни, порівняно з позиціями відновленої Речі Посполитої, з оберненою пропорційністю змінилось на гірше. Варшава претендувала на значну частину території переможеної Німецької імперії й у перспективі могла стати стратегічним союзником Франції — провідної держави антантівської коаліції. Тому МЗС останньої в грудні 1918 р. розробив концепцію створення сильної Польщі, що мала, в разі потреби, замінити Петербург як східна геополітична противага Німеччині й водночас бути санітарним кордоном із більшовицькою Росією.

Меморандум французького МЗС, у якому містилася ця концепція, передбачав, зокрема, включення до складу польської держави Холмщини, Підляшшя й усїєї Галичини, з наданням східній частині останньої автономії та збереженням польсько-української двомовності. **Проте, хоча позиції Варшави в міжнародній політиці щодо визначення державного кордону з Україною наприкінці 1918 р. стали набагато міцнішими, ніж у Києва, вони не були закріплені міжнародними угодами, що залишало певні шанси українській стороні.**

6.2. Українсько-фінляндське зближення

Історія фінського й українського національних державотворчих процесів першої чверті ХХ ст. в основних етапах і віхових подіях, «дійових особах та виконавцях» часом зовні схожа до дрібних деталей, але з прямо протилежними результатами. Передусім, у роки Першої світової війни частина радикально налаштованої української (Союз визволення України) й фінської («активісти») інтелігенції зробила ставку на Центральні держави (зокрема, Німеччину), в справі здобуття національної самостійності. Легіон Українських січових стрільців австрійської армії й фінський «егерський батальйон» — німецької навіть чисельно були майже однакові — близько 2 тис. чол.

Формування новітньої фінської національної державності почалося з руху за скасування загальноросійського законодавства та поновлення автономних прав **Великого князівства Фінляндського**, задекларованих у 1809 р. під час приєднання регіону до Російської імперії. Звертання до історико-правової аргументації в обстоюванні гасел національно-територіальної автономії й незалежності України (наприклад, до умов Переяславсько-Московського договору 1654 р.) було властиве й для вітчизняних ідеологів і провідників національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. (М. Грушевський, В. Липинський, М. Міхновський та ін.).

Абсолютна більшість у фінському Сеймі (принаймні, до парламентських виборів у середині вересня 1917 р.) належала соціал-демократам, в Українській Центральній Раді — ідейно близьким до них УСДРП і УПСР. Сейм ухвалив «Закон про верховну владу»,

тобто суверенні права Фінляндії, за день після того як Центральна Рада оприлюднила свій 2-й Універсал. Центральна Рада задекларувала «організацію найвищої крайової влади на Україні» 1 листопада 1917 р., фінський Сейм проголосив себе носієм верховної влади в Гельсінкі наступного дня. Між прийняттям Декларації незалежності Фінляндії та офіційною датою 4-го Універсалу Центральної Ради пройшло рівно півтора місяці.

Фактичне визнання Францією УНР і Фінляндської Республіки відбулося з огляду на небезпеку їхнього потрапляння «в обійми Німеччини» день у день — відповідно 21 і 22 грудня (ст. ст.) 1917 р. Член української делегації на Брестських переговорах М. Любинський підписав заклик до німецького народу з проханням надати військову допомогу проти більшовиків 30 січня 1918 р. без погодження з керівництвом Центральної Ради, до якого належав. Через два дні в Берліні представники фінського сенату Едвард Ельт і Рафаель Еріх під власну відповідальність, без урядових повноважень, передали німецькому командуванню клопотання про відрядження до Фінляндії військ «для порятунку вітчизни від загрози поразки».

Нарешті, майбутні регент Фінляндії (грудень 1918 — червень 1919 р.) генерал-лейтенант Карл Маннергейм (1867–1951) і гетьман України (також генерал-лейтенант царської армії) Павло Скоропадський у 90-ті рр. XIX ст. навіть були однополчанами, а влітку 1917 р. командували корпусами на сусідніх Румунському й Південно-Західному фронтах. Такий перелік можна й далі продовжувати та конкретизувати, але в тогочасній історії обох народів була одна надзвичайно суттєва відмінність: у громадянській війні на території Фінляндії перемогли «білі» (незважаючи на всі потуги Кремля), а в Україні — «червоні». Тому Фінляндія, попри три війни з більшовицькою Росією (СРСР), зберегла своє незалежне існування й нині є одним із найрозвиненіших членів Європейського Союзу, а Україна на сім десятиліть втратила свою суверенність і сьогодні має не найкращі євроінтеграційні перспективи.

Об'єктивна спільність зовнішньополітичних національно-державних інтересів Фінляндії та України у перші десятиліття XX ст. неминуче зумовлювала їхнє взаємне визнання та зближення на міжнародній арені. Українсько-фінські контакти на

рівні визвольних рухів започаткувалися ще навесні 1916 р. у Стокгольмі під час створення (за сприяння німецького МЗС) «Союзу поневолених Росією народів». Тоді представник Делегації за визволення Фінляндії доктор філософії й «активіст» Герман Гуммерус (1877–1948) познайомився із членами місцевого інформаційно-пропагандистського осередку СВУ.

Через півтора десятиліття Г. Гуммерус згадував: «Лише тоді я усвідомив етнографічні та історичні підстави прагнення українців до незалежності і зрозумів, яке це має значення для Фінляндії. Українські прибічники незалежності були нашими очевидними та природними союзниками. Якби ця велика та багата країна стала незалежною, це б послабило сили Росії і, таким чином, сприяло б звільненню Фінляндії та збереженню її свободи»⁷⁴⁸.

Тому влітку–восени 1917 р. фінські патріоти у Стокгольмі увійшли у тісні стосунки й надавали комунікаційні послуги місцевому Українському інформаційному бюро, очолюваному членами СВУ М. Залізнякам і Бандрівським. Але спроба фінських діячів безпосередньо зв'язатися тоді з Центральною Радою виявилася безуспішною. Зате Г. Гуммерусу вдалося наприкінці листопада 1917 р. таємно привезти до Гельсінкі підготовлений М. Залізнякам меморандум про державний устрій України й переговорити щодо налагодження з нею дипломатичних відносин із щойно обраним головою фінського Сенату (уряду) Пером Евіндом Свінхувудом (1861–1944) та відповідальним за зовнішню політику Карлом Енкелєм (1876–1959)⁷⁴⁹.

На підставі меморандуму М. Залізняка Сенат доручив професорові слов'янської філології Гельсінського університету Йосеппі Юліусу Міккола (1866–1946) виробити проект акта про визнання Фінляндією УНР⁷⁵⁰. А в перший день наступного, 1918 р., Сенат прийняв рішення відрядити до Києва делегацію в складі Й. Міккола та доктора філософії Яло Лах'я Каліма, що мала повідомити український уряд про проголошення Фінляндією незалежності. Але на заваді візиту тоді постали громадянська війна у Фінляндії й більшовицька агресія проти УНР.

З українського боку першим, щоправда, неофіційним представником національних інтересів безпосередньо в Фінляндії став службовець російської інженерно-будівельної установи

Свеаборзької фортеці Петро Сливенко. 8 грудня 1917 р. Виконавчою радою українців-військовиків Північного фронту він був призначений Комісаром з українських справ у Фінляндії. З «червоною» Радою народних уповноважених Фінляндії П. Сливенко у зносини не вступав, але після взяття «білими» й німцями 13 квітня 1918 р. Гельсінкі змушений був звернутися до нової влади у справі захисту українських громадян. У разі визнання їх російськими підданими українцям у 5-денний термін загрожувала депортація до РСФФР. На щастя, П. Сливенкові, користуючись прихильним ставленням МЗС Фінляндії (українському комісарові навіть пропонувалася пільгова позика), вдалося зареєструвати більше 1 тис. українців громадянами УНР і організувати в середині червня їхнє повернення на батьківщину⁷⁵¹.

Зрозуміло, що внутрішньополітична боротьба й певна невідзначеність в Україні в останній період існування Центральної Ради не сприяли налагодженню повноцінних українсько-фінських міждержавних відносин. Зате гетьманський переворот 29 квітня 1918 р. у цілому був прихильно сприйнятий промонархічним «білим» керівництвом Фінляндії, Г. Гуммерус, тоді вже радник дипломатичної місії в Стокгольмі, навіть назвав його «революцією, яка сприяла буржуазним перетворенням в Україні».

Під час відвідин Гельсінкі у травні 1918 р. Г. Гуммерус доклав чимало зусиль, аби переконати щойно призначеного міністра закордонних справ Отто Стенрота (1861–1939) в доцільності офіційного визнання Української Держави. Дипломат доводив своєму начальникові, що фінський уряд «не має ніяких підстав для сумнівів, оскільки Німеччина вже визнала Україну», а дружні відносини з останньою принесли б Гельсінкі «очевидну користь». Більшовицька Росія загрожувала обом країнам, відкриття дипломатичного й консульського представництв інтенсифікувало б розвиток двосторонньої торгівлі, а транспортне сполучення можна було легко налагодити через окуповані Німеччиною території Латвії та Білорусі. О. Стенрот не заперечував Г. Гуммерусу і в принципі погодився з ним.

Водночас 17 травня дипломат звернувся до німецького консула в Гельсінкі з проханням переконати Берлін у потребі відкриття фінського посольства в Києві. МЗС Німеччини схвально поставилося до цієї ідеї, а український посол у Берліні барон Федір

Штейнгель⁷⁵² (1870–1946), з яким Г. Гуммерус бачився 2 липня, пообіцяв поінформувати П. Скоропадського. Щоб виключити будь-яку небажану несподіванку з боку Німеччини, фінський дипломат навіть підключив до справи керівника «Союзу поневолених Росією народів» віленського німця — барона й католицького архієпископа Едварда фон Роппа (1851–1939).

Останньою ж краплею, що переконала Гельсінкі у необхідності встановлення дипломатичних відносин із Києвом, стала позиція бізнесових кіл. Саме з такою пропозицією до О. Стенрота звернулося керівництво «Товариства фінських паперових заводів», що прагнуло поновити експорт паперу в Україну. Дві найвпливовіші особи товариства — генерал-майор Рудольф Вальден і полковник Гост Серлакіус бажали особисто поїхати в Україну і могли виконувати обов'язки консулів (перший згодом дійсно став фінським консулом у Києві, другий — в Одесі), але передусім був потрібен професійний дипломатичний представник.

Тому 26 липня 1918 р. за поданням О. Стенрота Сенат Фінляндії ухвалив рішення про призначення доктора філософії, кавалера ордена Хреста Свободи Г. Гуммеруса повіреним у справах (*chargé d'affaires*) при уряді Української Держави у Києві. 30 липня фінський міністр повідомив про це свого українського колегу Д. Дорошенка⁷⁵³, а 9 серпня в Сенаті відбулися призначення фінських консулів.

Таким чином, фінський Сенат призначенням своїх повіреного у справах і консулів до Києва та Одеси, по-суті, погодився на юридичне визнання Української Держави, попередньо письмово не зазначивши фактичне. На цю обставину П. Скоропадський звернув увагу Г. Гуммеруса під час прийому 26 серпня 1918 р., коли зазначив, що надані йому повноваження «свідчать про визнання незалежності України і що, посилаючи дипломатичного представника і двох консулів для охорони інтересів Фінляндії в Україні, сенатор Стенрот пішов навпростець», не витрачаючи часу на формальності. Гетьман висловив слушний здогад, що «це можна пояснити бажанням... керівництва «Товариства фінських паперових заводів»⁷⁵⁴.

40-річний повірений у справах Фінляндії при уряді Української Держави за фахом був викладачем історії, досліджував давньоримську економіку й соціальну структуру, напередодні

Першої світової війни працював доцентом з римської історії в Гельсінгфорському університеті. Свою політичну кар'єру Г. Гуммерус почав як поміркований соціал-демократ, був членом правління Шведського робітничого союзу Фінляндії, але після революції 1905–1907 рр. перейшов до Партії активного опору («активістів»), що боролася за «політичну незалежність для Фінляндії й створення республіки та досконало демократичного державного ладу». Під час війни у Стокгольмі представляв рух добровольців-сгерів, учасники якого після належної підготовки в Німеччині мали стати інструкторами в антиросійському повстанні. Напередодні призначення до Києва Г. Гуммерус випустив у Гельсінкі брошуру «Росія та Україна» (з передмовою М. Залізняка), що знайомила фінську громадськість із міжнародно-політичним становищем Наддніпрянщини.

Початок функціонування посольства й консульств Фінляндії в Українській Державі пришвидшив відповідні кроки Києва. 10 вересня 1918 р. Рада міністрів ухвалила «Законопроект про заснування дипломатичного представництва в Фінляндії й асигнування 44 833 карбованців 28 копійок на його утримання». За ним у Гельсінкі з 15 вересня створювалося посольство II розряду, а зазначена сума розраховувалася до 31 грудня 1918 р.⁷⁵⁵ У «Поясненні до законопроекту» прямо стверджувалося, що *«інтереси Української Держави вимагають заснування в дружніх нам державах дипломатичних представництв, особливо тоді, коли ці держави висилають своїх представників до України»*⁷⁵⁶.

8 жовтня гетьман П. Скоропадський затвердив згаданий законопроект і призначив тимчасово виконуючим обов'язки повіреного в справах директора загального департаменту МЗС Костянтина Лоського (1874–1933)⁷⁵⁷. Як пояснював децю пізніше новому керівництву МЗС сам посол, окремий гетьманський наказ щодо його призначення був виданий «задля підняття гідності представника в очах тієї держави, до якої його командировано»⁷⁵⁸.

К. Лоський, безперечно, був найкращим кандидатом на роль дипломатичного представника Української Держави в Гельсінкі. Уродженець імперської столиці, він отримав вищу історичну та юридичну освіту у Варшаві та Петербурзі, в квітні 1917 р. був призначений Центральною Радою товаришем тернопільського губернського комісара, потім очолював департамент у справах

біженців Генерального секретарства внутрішніх справ, обирався комісаром Холмщини, представляв український уряд при штабі Київської військової округи. З початку грудня 1917 р. К. Лоський керував канцелярією секретарства міжнародних справ і загальним департаментом МЗС, за політичними поглядами був переконаним прибічником ліберальної демократії й ухвалив до Головного комітету УПСФ.

Секретарем українського посольства у Фінляндії наказом по МЗС від 14 вересня 1918 р. було призначено першого коменданта легіону Українських січових стрільців галичанина Миколу Галущинського (1878–1931). На початку жовтня разом із К. Лоським він вирушив до Гельсінкі, де вже діяв консульський агент 1-го розряду П. Сливенко.

Той прибув до Гельсінкі ще 18 вересня 1918 р. і вже через 5 днів був прийнятий міністром закордонних справ О. Стенротом. Як доповідав П. Сливенко до Києва, фінський міністр висловив радість від зустрічі з офіційним представником Української Держави та з приводу того, «що починаються давно жадані офіційні зносини між нашими державами і тим починаються економічні зв'язки, такі корисні обом державам у цей важкий час»⁷⁵⁹. К. Лоського О. Стенрот прийняв 21 жовтня й «висказав своє глибоке задоволення» щодо зав'язання постійних українсько-фінських зносин, «зважаючи на однаковість інтересів наших держав до самостійності»⁷⁶⁰. Наступного дня К. Лоський вручив свої вірчі грамоти регенту Фінляндії П. Е. Свінхувуду та голові Сенату Юхо Кусті Паасіківі (1870–1956). Фінські лідери висловили велике задоволення, що «Україна так скоро надіслала свого представника», й нагадали К. Лоському, що «фінський народ дуже цікавився українським рухом ще задовго до революції»⁷⁶¹.

Після запевнень у спільності стратегічних інтересів України та Фінляндії П. Свінхувуд і Ю. Паасіківі звернули увагу українського посла на обопільну вигідність налагодження повномасштабної торгівлі між двома країнами, окремо наголосивши на бажанні отримати з України хліб і цукор. К. Лоський дипломатично пояснив, що Київ у першу чергу повинен «задовольнити хлібом Германію згідно заключеній умові», а «питання про товарообмін може бути вирішене лишень в залежності від питання про транспорт, яке в нинішні часи залежить в значній мірі від Німеччини»⁷⁶².

Тому під час обох зустрічей К. Лоський і фінські керівники зішлись на думці в тому, що двосторонній торговельний договір доцільно виробити і укласти в Києві «з огляду на більшу вигідність зносин звідтіля з Берліном щодо транспорту товарів через німецьку окупацію»⁷⁶³. К. Лоський радив МЗС Української Держави виходити на переговорах із того, що Україна в змозі імпортувати запропоновані фінами папір, сірники та сільськогосподарські знаряддя праці й з інших країн, тоді як «Фінляндія що до таких предметів, як хліб і цукор, може звертатися лише до України, як першого джерела». Ця обставина могла б забезпечити Києву позитивне сальдо у торгівлі з Гельсінкі, але для докладнішого ознайомлення з умовами фінського ринку варто було б призначити до Фінляндії торгового аташе. На цю посаду посол пропонував кандидатуру представника південного відділу Союзу міст Якова Стругацького, який уже працював у Фінляндії за Тимчасового уряду⁷⁶⁴.

Але перші ж спроби налагодження товарообміну між Україною й Фінляндією нашттовхнулися на суттєві перешкоди з боку німецької окупаційної влади. Як згадував Ґ. Ґуммерус, фіни «не могли отримати зерно, олію та насіння льону, оскільки українці не могли, а німці не хотіли нам нічого давати. Дістати можна було трохи солоду. Крім того, були великі запаси готового для продажу цукру. Німці дали нам ліцензію на вивіз 250 тисяч пудів (4 тис. т) цього товару... В обмін на цукор ми могли пропонувати папір, якого тоді не вистачало в Україні, а також, можливо, і сільськогосподарські знаряддя»⁷⁶⁵.

Після тривалих, але конструктивних переговорів 30 вересня 1918 р. Ґ. Ґуммерус і товариш міністра торгу і промисловості Сергій Бородаєвський (1870–1942) підписали домовленість щодо продажу до кінця року «Товариством фінських паперових заводів» 1 млн пудів паперу в Україну, в обмін на що представник фінського Міністерства торгівлі міг придбати 250 тисяч пудів цукрового піску за ціною 100 крб. за пуд. Причому перші чотири партії цукру мали бути відправлені до Фінляндії відразу після того, як фінське посольство отримає відомості, що відповідні партії паперу по 62,5 тис. пудів уже навантажені для вивозу в Україну. Загальна сума «паперової угоди» сягнула 30 млн фінських марок, третину суми українська сторона мала сплатити наперед.

Але в Берліні укладення українсько-фінської торговельної угоди, нібито без попередження німецької влади, було зустрінуте як «недружня діяльність» щодо Німеччини. Кайзерівський уряд обумовив дозвіл на перевезення товарів окупованими територіями через Ригу поставками з Фінляндії до Німеччини певної кількості вершкового масла. Сенат тривалий час не погоджувався з такими умовами, «паперова угода» опинилася на грані зриву. Коли ж, нарешті, проблему вдалося уладнати, транспортування товарів виявилось неможливим, оскільки за умовами Комп'єнського перемир'я німецькі війська почали виводитися з окупованих територій. Перша партія фінського паперу для України вартістю близько 4,5 млн марок залишилася у Ризі й у січні 1919 р. була конфіскована більшовиками.

Що ж до українсько-фінських переговорів про укладення торговельного договору (Гельсінкі для участі в них призначив уже згаданого Р. Вальдена і директора Цукроцентраля Карла Гелльстена), то Г. Гуммерус з огляду на поширення антигетьманського повстання 5 грудня 1918 р. запропонував МЗС Української Держави перенести їх до нейтральної держави, зокрема, в Копенгаген. У крайньому випадку він погоджувався «почекати вияснення стану речей»⁷⁶⁶.

Тут варто зазначити, що фінський посол відверто симпатизував легальній національно-демократичній опозиції режиму П. Скоропадського і вітав входження до Ради міністрів у жовтні 1918 р. шести соціалістів-федералістів, членів Українського національного союзу. «Я також все сильніше пересвідчувався, — згадував Г. Гуммерус, — що національний рух не був штучним результатом агітації, але справжнім народним рухом, який глибоко вкоренився насамперед серед найкращої частини селянства»⁷⁶⁷.

Але особиста присутність як спостерігача на українсько-російських мирних переговорах остаточно переконала Г. Гуммеруса в непевності міжнародного становища гетьманату в разі виведення з України німецько-австрійських військ. У численних рапортах до Гельсінкі посол наполегливо наголошував на зовнішній небезпеці з боку Москви, яка неминуче спіткала б Українську Державу після квапливої евакуації корпусів Центральних держав. Г. Гуммерус пояснював, що такий розвиток подій на

Сході завдасть чималої шкоди Фінляндії, оскільки порушаться її торговельні комунікації через Прибалтику і Білорусь.

Під впливом цих повідомлень міністр закордонних справ Фінляндії О. Стенрот наприкінці жовтня 1918 р. телеграмою попросив свого посла в Берліні «впливати на німців, щоб вони не виводили свої війська з окраїнних держав»⁷⁶⁸. Тоді ж з аналогічною пропозицією німецьку столицю відвідав Д. Дорошенко, якому вдалося дістати згоду на залишення окупаційних військ на території України до сформування національної армії. Проте Листопадова революція унеможливила реалізацію цього задуму.

У цілому ж перший, на жаль, надто короткий, досвід українсько-фінського спілкування на міждержавному рівні можна оцінити як досить вдалий. Спільність торговельно-економічних проблем, які постали перед Києвом і Гельсінкі в умовах незалежності від метрополії (налагодження взаємовигідної виробничої кооперації, пошук ринків збуту готової продукції, джерел постачання сировини та ін.), нагальна потреба розширення кола міжнародного визнання щойно посталих держав, наростання протягом літа–осені 1918 р. загрози великодержавного реваншу з боку «червоної» й «білої» Росії об'єктивно зумовлювали зближення України й Фінляндії.

А подібність основних характеристик політичних режимів гетьманату і післяреволюційної «білої» Фінляндії, повна відсутність конфліктних прецедентів у минулому відразу ж виводили міждержавні відносини на рівень, як нині прийнято говорити, «дружніх», «братерських» і навіть «стратегічних».

6.3. Кавказ в орбіті українського інтересу

Навесні 1918 р., як відомо, практично всі «рандштати» були окуповані чи опинилися під прискіпливим зовнішньополітичним контролем Центральних держав. Повною мірою це стосувалося й кавказьких країн, які після стихійного виведення російських військ стали об'єктом збройної агресії з боку Османської імперії. Проголошення незалежності ЗДФР 22 квітня 1918 р. не зупинило наступу турецьких військ на тифліському напрямку, де вони

прорвалися на відстань 20–25 км до грузинської столиці. Лише під тиском Берліна, невдоволеного надмірним посиленням військово-політичних позицій свого союзника на Кавказі, Стамбул погодився на укладення 10 травня секретної угоди щодо поділу Закавказзя на сфери впливу (Грузія залишилася в німецькій сфері), а наступного дня погодився на мирні переговори з урядом ЗДФР.

Однак вони почалися в Батумі лише 24 травня, й Туреччина, заохочена військовими успіхами, зажадала на них, додатково до брест-литовських надбань (Батум, Карс і Ардаган), дві третини Єреванської губернії та Ахалкалакський і Ахалціхський повіти Тифліської, під контроль Стамбула також мала перейти Закавказька залізниця⁷⁶⁹. До того ж батумські мирні переговори оголили всю глибину наявних суперечностей між провідними політичними партіями Закавказького сейму — грузинськими меншовиками, вірменськими дашнаками і азербайджанськими мусаватистами. Виявилось, що останні були не проти встановлення турецького протекторату над Азербайджаном і разом із дашнаками виявляли невдоволення провідною роллю Грузії у Закавказькій Федерації. Звідусіль із регіону на адресу турецької делегації в Батумі надходили інспіровані мусаватистами прохання мусульманських громад про заступництво⁷⁷⁰.

За таких критичних обставин Національна рада Грузії 27 травня 1918 р. звернулася до уряду Німеччини з проханням про допомогу, щоб забезпечити країну від зовнішніх небезпек. А вже наступного дня, порушивши перемир'я, турецькі війська поновили наступ на Єреван і Тифліс. У зв'язку із цими подіями німецький представник на батумських переговорах генерал Отто фон Лоссов порадив Тифлісу негайно проголосити незалежність Грузії й прохати Німеччину про заступництво.

6–7 червня виконком Національної ради Грузії під головуванням Н. Жорданія розглянув повідомлення глави закавказької делегації в Батумі А. Чхенкелі, який водночас очолював Раду міністрів і МЗС ЗДФР, про непоступливість Туреччини й пропозицію німецької сторони. Було ухвалено прийняти останню й після проголошення Закавказьким сеймом рішення про саморозпуск оприлюднити Акт про незалежність Грузії. Не випадково в ноті А. Чхенкелі до посла Української Держави у Німеччині

від 19 червня 1918 р. зазначалося, що рішення про саморозпуск сейму «було прийнято з огляду на події, котрі виникли разом з наступом сил оттоманських за Кавказом і котрі перевернули базу федеративної Закавказької Республіки»⁷⁷¹.

Одночасно із саморозпуском Закавказького сейму, 8 червня (н. ст.) 1918 р., Національна рада Грузії проголосила створення **Грузинської Демократичної Республіки** — голова уряду Ной Рамішвілі (?–1930), міністр закордонних справ А. Чхенкелі, а через два дні, 10 червня, були проголошені **Азербайджанська Демократична Республіка** — прем'єр-міністр Фаталі Хан-Хойський (1875–1920), міністр закордонних справ Мамед Гасан Гаджинський (1875–1931) і **Вірменська Демократична Республіка** — прем'єр-міністр Овсен Каджазуні (1868–1937), міністр закордонних справ Олександр Хатісов. Закавказька Федеративна Демократична Республіка, таким чином, припинила своє існування.

Варто зауважити, що Грузія і Азербайджанська Республіка відзначають нині свої національні свята — День відновлення державної незалежності й День Республіки — відповідно 26 та 28 травня, виводячи їх із подій 1918 р. Ці ж дати фігурують як дні проголошення Грузинської, Азербайджанської й Вірменської Демократичних Республік у тогочасному дипломатичному листуванні, офіційних урядових документах, пресі й подальших наукових дослідженнях. Але наведені вони за так званим старим стилем, який продовжували використовувати протягом 1918 р. на Кавказі, Кубані й Дону, на відміну, приміром, від УНР чи РСФРР, які перейшли у лютому 1918 р. на загальносвітовий «новий стиль».

Військово-політичною слабкістю нових незалежних кавказьких держав негайно скористався Стамбул, нав'язавши в Батумі 17 червня 1918 р. Грузії й Вірменії так звані договори «миру й дружби», що узаконювали турецькі військові загарбання та претензії поза межами, визначеними Брест-Литовським договором. Територія Вірменської Демократичної Республіки скоротилася, наприклад, усього лише до 8 тис. кв. верст⁷⁷². Натомість, азербайджанський уряд використав союзну угоду з Туреччиною для успішної боротьби проти більшовицької Бакинської комуни.

Грузинській Демократичній Республіці дещо вдалося зміцнити свої міжнародні позиції, коли в обмін на передачу Німеччині

монопольного права на експлуатацію своїх природних багатств і розташування німецьких гарнізонів у головних містах республіки Тифлісу вдалося добитися включення до російсько-німецького додаткового договору від 27 серпня 1918 р. статті про згоду Кремля на те, що «Німеччина визнає Грузію самостійним державним організмом». З іншого боку, протегування Німеччиною Грузії й фактичне визнання Берліном уже 10 червня уряду Н. Рамішвілі — А. Чхенкелі певною мірою створювало сприятливі зовнішні умови для налагодження повноцінних відносин на державному рівні між Грузією й Україною.

Незадовго до гетьманського перевороту тимчасово виконуючим обов'язки комісара Грузії в Україні замість Д. Вачейшвілі було призначено Никодима Брегвадзе⁷⁷³, 9 травня 1918 р. він затвердив присяжного повіреного Михайла Джугелі комісаром Грузії по Одеській військовій окрузі з правами «формуванню Грузинські частини й переправляти їх на батьківщину» та «захищати інтереси Грузії й Громадян Грузії у межах Одеської військової округи»⁷⁷⁴.

У свою чергу, 22 травня 1918 р. Закавказький український комісар у Тифлісі Григорій Хименко уповноважив голову ради ереванського товариства «Просвіта» Володимира Гірченка бути його представником у вірменській столиці й «захищати інтереси проживаючих у Вірменії громадян Української Народної Республіки (так у документі. — *Авт.*)»⁷⁷⁵. З початку Першої світової війни В. Гірченко служив прокурором Єреванського окружного суду й тому добре був знайомий з особливостями Кавказького регіону.

Розпад Закавказької Федерації висунув на порядок денний проблему встановлення офіційних дипломатичних відносин між Українською Державою й окремо з кожною з новоутворених закавказьких республік. Зважаючи на міжнародно визнаний незалежний статус України, її провідну роль у спробах створення загальноросійської федерації восени–взимку 1917 р. та відносно стабільне внутрішньополітичне становище гетьманату, ініціативу в цій справі виявили Тифлісі і Єреван. Азербайджанський уряд був тоді надто заклопотаний опануванням національної території (лише 15 вересня 1918 р. було звільнено Баку, але вже через два місяці до столиці увійшли британські війська), щоб упритул зайнятися зовнішньополітичними питаннями.

22 червня 1918 р. українське посольство у Берліні отримало дві ноти за підписом міністра закордонних справ Грузії А. Чхенкелі, які негайно були передані до Києва і з дозволу глави зовнішньополітичного відомства гетьманату оприлюднені у пресі. В одній ноті повідомлялося про саморозпуск Закавказького сейму і припинення існування ЗДФР та причини ухвалення цих рішень. А в іншій ноті йшлося про проголошення незалежності Грузинської Демократичної Республіки та формування її уряду. Усамостійнення Тифліса від Москви пояснювалося тим, що «об'єднана з Росією політичними договорами, заключеними на те, щоби забезпечити Грузії певну внутрішню свободу і незайманість її території, Грузія швидко побачила свої права потоптаними, свою свободу zagrożеною і свої вольності заміненими режимом повної анексії». А після виведення російських військ із Закавказзя «ніякий зв'язок не зв'яже більш Грузії з Росією, вона вільна однині од всіх обов'язків щодо другої держави». (Тут варто відмітити просто вразливу подібність історико-правової аргументації грузинського МЗС до положень відомої «Самостійної України» М. Міхновського. — *Авт.*).

Найголовніше в ноті А. Чхенкелі містилося наприкінці документа: від імені уряду міністр закордонних справ прохав українського посла в Берліні Ф. Штейнгеля представити Раді міністрів Української Держави «факт існування Грузинської Республіки, щоб Україна могла признати якнайскоріше незалежність Грузії»⁷⁷⁶.

Не чекаючи на офіційну відповідь із Києва, 17 липня 1918 р. грузинський прем'єр Н. Жорданія звернувся до Д. Дорошенка з листом, у якому зазначалося, що уряд Грузинської Демократичної Республіки «в цілях зміцнення дружніх відносин» між обома державами «призначив своїм представником при Українському Уряді громадянина Віктора Васильовича Тевзая і заступником його — громадянина Давида Вісаріоновича Вачейшвілі, котрим і надані особливі повноваження»⁷⁷⁷. Юрист за освітою, В. Тевзая був депутатом грузинського парламенту й членом ЦК правлячої меншовицької партії, по прибутті до Києва місія Грузинської Демократичної Республіки розташувалася по вул. Караваєвській, 9 (нині — вул. Льва Толстого).

Через тиждень після листа Н. Жорданія до МЗС Української Держави, 25 липня 1918 р., до Ф. Штейнгеля прибули голова особливої

делегатії Грузії в Німеччині князь Авалов і член делегатії Є. Гегчкорі. Вони підтвердили вищезгадану ноту А. Чхенкелі від 22 червня й знову просили український уряд в особі посла «про визнання Грузії, як самостійної держави». Причому, як телеграфував Ф. Штейнгель Д. Дорошенку 30 липня, грузинські дипломати «від імені свого Правительства заявили., що Грузія не зустрічає ніяких перешкод щодо визнання України». Зі свого боку, український посол прохав Д. Дорошенка «представити Ясновельможному пану Гетьману питання про визнання Грузії»⁷⁷⁸.

Але офіційний Київ так і не пішов на формальне визнання незалежності Грузинської Демократичної Республіки. До 27 серпня 1918 р. це, певною мірою, пояснювалося небажанням П. Скоропадського драгувати Берлін порушенням німецько-російського Брестського мирного договору, де оминалося питання права народів Кавказу на самовизначення. Однак традиційної дипломатичної процедури визнання Грузії Українською Державою не сталося й після підписання вищезгаданого додаткового договору до Брестського миру, за яким РСФРР змушена була погодитися на самостійне державне існування Грузії.

Очевидно, не варто підходити до формування системи міжнародних відносин на постросійському просторі у період революційних 1917–1921 рр. з погляду сучасних ustalених норм і принципів світової дипломатичної практики. Уже сам факт прибуття до Києва дипломатичної місії на чолі з В. Тевзая й надання їй відповідного посольського статусу свідчив про фактичне визнання Українською Державою Грузинської Демократичної Республіки. Не випадково, В. Тевзая 24 жовтня повідомив Д. Дорошенка про призначення Гаврила Хундадзе повноважним представником Грузії при ленінському Раднаркомі й висловив впевненість, що Українська Держава «в особі правомочних органів полегшить роботу громадянина Хундадзе при виконанні ним своїх дипломатичних обов'язків»⁷⁷⁹. А вже через два місяці МЗС УНР, зі свого боку, «мало честь висловити щиру подяку» грузинському дипломатові й прохало його «і далі продовжувати охорону інтересів громадян України» на території РСФРР⁷⁸⁰.

Однак налагодженню взаємовигідного товарообміну між Українською Державою й Грузинською Демократичною Республікою чимало шкодила відсутність українського державного торговельного

представництва у Закавказзі. Між тим, за даними Української крайової ради на Закавказзі, досить місткий регіональний ринок міг щомісячно забезпечити Києву прибутків лише від експорту цукру й хліба на 325,5 млн крб.⁷⁸¹. А браком державного контролю з боку України над торгівлею із Закавказзям спритно користувалися з величезною вигодою для себе місцеві комерсанти, українське ж населення регіону залишалося без продовольчого постачання з історичної Батьківщини. Тому Українська крайова рада у вересні 1918 р. звернулася до Ради міністрів Української Держави з пропозицією «утворити хоч би тимчасово в осередку Закавказзя у Тифлісі Торговельне агентство Українського уряду усього Закавказзя з тим, щоб надалі, коли буде утворено дипломатичне представництво, це агентство підлягало би йому»⁷⁸².

27 листопада 1918 р. з аналогічною пропозицією до міністра закордонних справ Г. Афанасьєва звернувся Комітет з товарообміну Міністерства торгу і промисловості Грузії. Комітет вважав, «що було б доцільно заснувати при Українському Консульстві в Грузії... комісію, котра дозволяла б ввезення в Україну товарів, дозволених до вивозу Комітетом з Товарообміну Грузинської Республіки, і, навпаки, дозволяла б вивезення з України товарів, допущених до ввозу в межі Грузії»⁷⁸³.

Певною мірою зазначені проблеми були урегульовані з укладенням у Києві 5 грудня 1918 р. повномасштабного українсько-грузинського двостороннього договору, який з українського боку підписав товариш міністра торгу і промисловості С. Бородаєвський, а з грузинського — В. Тевзая. Договір складався із 6-ти розділів і 22-х статей, що стосувалися загальних прав громадян обох держав на території іншої, налагодження консульських зносин, організації двосторонньої торгівлі, мореплавства, транзиту та Змішаної комісії. Угодою передбачалося надання громадянам договірних сторін повного обсягу політичних і цивільно-майнових прав на території іншої держави «при захованні ними законів краю». Водночас вони увільнялися «від всякої офіційної служби в суді, адміністрації, або громадської», а також військової⁷⁸⁴.

Сторонам надавалося право «по принципу взаємності» визначати місцевості на території іншої держави для заснування своїх консульських і торговельних представництв. А двосторонній

торгівлі надавався статус найбільшого сприяння, до того ж товари при ввозі з території однієї сторони до іншої не мали обкладатися подвійним митом. Виняток становили товари, «які підлягають, або можуть підлягати державній монополії» (ст. 9)⁷⁸⁵.

Взаємний пільговий режим установлювався також для українських і грузинських суден та їхніх вантажів (ст. 14). Ст. 18-та зазначала, що «всякого роду товари, які перевозяться через територію одної із сторін для другої сторони, мають бути звільнені від всякого транзитного мита». Для розроблення ж «питання про мита, про можливий митний союз» українсько-грузинський договір передбачав створення Змішаної комісії з 4-х членів на паритетних засадах (ст. 20). Угода набувала чинності з моменту її підписання⁷⁸⁶.

Паралельно налагоджувалися двосторонні відносини Української Держави з Вірменською Демократичною Республікою, що опинилася у катастрофічному становищі після турецької агресії взимку–навесні 1918 р. Вже 29 червня 1918 р. Вірменська національна рада повідомила МЗС Української Держави, що вона продовжила «повноваження Вірменського Комісаріату на Україні стосовно представництва вірменського народу». А 1 липня у зв'язку з розширенням функцій представництва (фактично до дипломатичного рівня. — *Авт.*) Вірменський комісаріат був перейменований на Комісаріат Вірменії при Уряді Української Держави⁷⁸⁷.

7 жовтня 1918 р. Комісаріат Вірменії (по суті — посольство) для захисту інтересів громадян країни «визнав необхідним призначити своїх представників: у Херсонщині члена... колегії підполковника Макара Богдановича Попова і на Харківщині доктора Мкртича Соломоновича Мелікянца»⁷⁸⁸. У свою чергу, вірменський уряд визнав повноваження представника Комісаріату Української крайової ради Закавказзя В. Гірченка, й 1 серпня 1918 р. він був запрошений як делегат Української Держави на відкриття вірменського парламенту, зайнявши «місце в дипломатичній ложі нарівні з представниками Німеччини, Австрії, Туреччини й Персії»⁷⁸⁹.

Про місце Української Держави в зовнішньополітичній стратегії Вірменії красномовно свідчить звертання її повноважного представника у Німеччині Аванеса Оганджоняна до українського

посла Ф. Штейнгеля 11 вересня 1918 р. У ньому викладалася історія турецької агресії в Закавказзі, змальовувалося спричинене нею трагічне становище вірменського народу. Вихід із катастрофічної ситуації він бачив лише у «строгому виконанні умов Брест-Литовського договору, особливо в частині, що стосується кордонів турецького володіння в Закавказзі. За цих умов Вірменія могла б сконструюватися у державу в межах 25 000 кв. верст, і тим самим огородити вірменський народ від повної гибелі політичної й фізичної»⁷⁹⁰.

Тому вірменський уряд запрошував Українську Державу до участі в Стамбульській конференції держав-учасниць Брестського договору, яка скликала Німеччиною й Австро-Угорщиною, що не визнавали анексіоністських Батумських угод Туреччини з Вірменією й Грузією від 17 червня. Цим кроком, наголошувалося в меморандумі вірменського посла, «Українська Держава надасть дружню підтримку заново створеній вірменській державності й закладе міцний камінь у фундамент дружби цих двох народів, що так недавно відродилися до нового життя».

А. Оганджонян також прохав в Україні дозволу «закупити хліба і вивезти у Вірменію через Поті — Тифліс для голодуючого населення в кількості 3 мільйонів пудів за твердими цінами і з правом вивозу протягом 5–6 місяців». А. Оганджонян повідомив Ф. Штейнгеля, що «600 000 біженство Вірменії, знаходячись під відкритим небом, у горах і лісах Закавказзя дослівно голодують, харчуючись лише травою. З настанням осені воно втратить і цю «їжу» й зовсім загине від голоду».

Незадовго до цього, 30 серпня 1918 р. у Києві штабс-капітан Павло Цір за дорученням Комісаріату Вірменії звернувся до МЗС Української Держави з клопотанням «дозволити закупити і вивезти з України 2000 пудів борошна на Кавказ для приютів вірменських дітей-сиріт біженців, котрі буквально голодують із-за відсутності продовольства». П. Цір отримав згоду на перевезення борошна від командира німецького транспорту, що мав за тиждень відбути із Севастополя до Поті, тому прохав міністерство якомога швидше вирішити питання, аби встигнути закупити борошно у Мелітополі та Катеринославській і Херсонській губерніях⁷⁹¹. Директор Департаменту чужоземних зносин А. Яковлів розпорядився «негайно написати до Міністерства продовольчих

справ, що з боку МЗС немає перешкод на вивіз 2000 пудів борошна для армянських приютів на Кавказі».

А 25 вересня 1918 р. до Ради міністрів Української Держави з клопотанням звернулися вже міністр закордонних справ Вірменії О. Хатісов і голова вірменської делегації на Стамбульську мирну конференцію А. Агаронян. Вони повідомили, що переговори відносно остаточних умов миру з Туреччиною ще не почалися, й не відомо, чи відбудуться взагалі, до того ж існування незалежних Вірменії й Азербайджану було обійдене при укладенні додаткової німецько-російської угоди від 27 серпня. Зазначивши, що для Вірменії «надзвичайно важливо добитися якнайшвидшого визнання її незалежності й визначення її кордонів», дипломати писали: *«Ми звертаємо наші погляди на молоду державу України в надії, що вона краще інших держав може зрозуміти наше становище та визнати нашу незалежність і одночасно з цим здійснити, по можливості, вплив на уряд Росії в тому смислі, щоб він не перешкоджав визнанню нашої незалежності Німеччиною й іншими державами Почвірного Союзу»*⁷⁹². Вірменські керівники прохали український уряд призначити свого дипломатичного представника до Єревана й висловили готовність у разі визнання Києвом незалежності Вірменії «негайно призначити свого представника при Уряді України».

Але прем'єр-міністр ВДР О. Каджазуні, не чекаючи офіційної відповіді з Києва, тоді ж звернувся до представника закавказького українського комісара у Вірменії В. Гірченка з проханням «з'ясувати шляхом особистих переговорів» із Д. Дорошенком, чи «не зустрінеться перешкод до призначення Вірменським Урядом свого представника при Українському Урядові, заявивши, що у випадку згоди Українського уряду негайно ж буде відряджений представник до Києва»⁷⁹³.

Проте, як і у випадку з Грузією, П. Скоропадський не пішов на офіційне визнання незалежності Вірменської Демократичної Республіки, хоча й дав дозвіл на прибуття до Києва повноважного представника цієї країни, що, фактично, означало визнання її суверенітету і встановлення дипломатичних відносин. 17 жовтня 1918 р. до Києва прибув представник уряду Вірменії при уряді України доктор права Григорій Дзамоев. Збереглося клопотання МЗС до голови Позавідомчої ревізійної комісії забезпечити

для вірменського посла дві кімнати «в одному з кращих готелів в центрі міста, через те, що це є справа політичної ваги»⁷⁹⁴.

Азербайджанська Демократична Республіка з причин нестабільності свого військово-політичного становища не встигла встановити дипломатичні відносини з Українською Державою. Але 10 жовтня 1918 р. на загальному зібранні азербайджанців Києва був обраний комісаріат у складі Джеліла Садикова (голова), Юсіфа Салехова (помічник) та Мір Джалала Мір Талієва (секретар). До «встановлення зв'язку з Азербайджанським Урядом» він мав здійснювати «захист інтересів громадян Азербайджану», знаходився комісаріат по вул. Прозоровській, 15. Невдовзі про створення комісаріату Азербайджану в Україні було повідомлене МЗС Української Держави⁷⁹⁵.

1 листопада 1918 р. комісаріат звернувся до МЗС з проханням пояснити положення закону про реєстрацію та призов до української армії окремих категорій офіцерів запасу з тим, щоб під його чинність не потрапили громадяни Азербайджану як «суверенної держави». 10 грудня аналогічне прохання надійшло до МЗС від комісаріату горців Північного Кавказу за підписом комісара Бориса Примоева і секретаря Григорія Туаєва⁷⁹⁶.

МЗС направило військовому міністерству і МВС роз'яснення, за яким серед інших категорій не підлягали призову по мобілізації колишні піддані Російської імперії, що отримали «національні паспорти від відповідних Урядів чи повноважних представників при Українському Урядові Держав, які заново виникли на території колишньої Російської імперії (Польща, Грузія, Військо Донське, Кубань, Вірменія, Російська Радянська Республіка), чи від визнаних Українським Урядом фактичних представників подібних держав і національних організацій на Україні (Чеський комітет, Латиський Центральний комітет на Україні, Литовська національна Рада на Україні, Комісаріат Азербайджану на Україні, Головний Військовий Комісар Сибіру на Україні і його Представник у Києві, Галицько-Буковинський комітет у Києві, Білоруський комітет і т. д.)»⁷⁹⁷.

З цього документу безперечно видно, що Українська Держава фактично визнавала всі державні утворення, що виникли на той час на постросійському просторі, оскільки їхні уродженці не підлягали мобілізації до українського війська.

Таким чином, період гетьманату П. Скоропадського був часом встановлення безпосередніх дипломатичних контактів Української Держави з новоутвореними Грузинською й Вірменською Демократичними Республіками. **Якщо не рахувати Туреччини (та Німеччини щодо Грузії), які більшою мірою облаштовували свої інтереси в регіоні з позиції сили, Україна виявилася єдиним рівноправним міжнародним партнером для закавказьких республік, який де-факто визнав їхню незалежність і встановив дипломатичні відносини, прийнявши повноважних представників їхніх урядів.** Антигетьманське повстання під проводом Директорії перешкодило налагодженню взаємовигідних торговельно-економічних відносин України з кавказькими країнами та заснуванню там своїх дипломатичних представництв, ці завдання довелося вирішувати в набагато складніших умовах за доби «відновленої» УНР.

Розділ 7

МІЖ РАДЯНСЬКОЮ Й НЕРАДЯНСЬКОЮ РОСІЄЮ

7.1. Українська Держава vs РСФРР

Як відомо, згідно зі ст. 6 Брестського мирного договору Центральних держав із РСФРР від 3 березня 1918 р., остання зобов'язувалася підтвердити право українського народу на самовизначення й законність влади Центральної Ради на території України, визнати мирний договір УНР з державами австро-німецького блоку, укласти з нею мир, негайно вивести з української території формування Червоної гвардії й припинити будь-яку агітацію та пропаганду проти її уряду й громадських установ. Ще в Бресті делегація УНР поставила питання про негайне проведення таких переговорів, але член колегії Наркомату фінансів Григорій Сокольников (1888–1939), який очолював після самоусунення Л. Троцького російську делегацію, відмовився, мотивуючи це відсутністю необхідних повноважень.

Тому підготовка до проведення мирних українсько-російських переговорів стала головним завданням колишнього товариша міністра освіти Тимчасового уряду й члена ЦК кадетської партії, професора-історика Миколи Василенка (1866–1935), який 30 квітня був призначений т. в. о. голови Ради міністрів (до 8 травня), 2 травня — міністром народної освіти (до 18 жовтня) і водночас 3 травня (до 20 травня) — т. в. о. міністра закордонних справ і віровизнань.

Саме Берлін і Відень свого часу наполягали на підписанні Центральною Радою мирного договору з ленінським Раднаркомом, наголошуючи, що лише такий крок засвідчить «повну державну незалежність України». При цьому офіційний Київ застерігався стосовно врахування торговельно-економічних інтересів Німеччини й Австро-Угорщини на території України та висловлювалося побажання залучити до підготовки договору представників

Центральних держав. Ще 30 березня 1918 р. Рада народних міністрів УНР надіслала Раднаркому РСФРР телеграму з пропозицією «негайно приступити до переговорів про умови демократичного миру та вказати місце і час першої зустрічі... делегацій»⁷⁹⁸. 3 квітня, коли спроби більшовиків зберегти контроль хоча б над частиною України зазнали невдачі, й виникла загроза перенесення бойових дій на територію власне РСФРР, ленінський уряд нотою запропонував розпочати мирні переговори в Смоленську, український, зі свого боку, нотою від 17 квітня погодився на прикордонний Курськ.

27 квітня до міста відбула російська делегація у складі завідувача румунським відділом НКЗС РСФРР Х. Раковського (голова), заступника наркома продовольства Дмитра Мануїльського (1883–1959), наркома у справах національностей Йосипа Сталіна (1879–1953) та члена виконкому президії Всеросійської центральної ради профспілок Михайла Томського (1880–1936). Наступного дня з Києва виїхала українська делегація, проте внаслідок гетьманського перевороту 29 квітня 1918 р. зустріч у Курську не відбулася, а В. Ленін і нарком закордонних справ РСФРР Г. Чичерін спершу відмовлялися мати справу з урядом П. Скоропадського, вважаючи його маріонетковим.

Єдиним позитивним зрушенням у двосторонніх українсько-російських відносинах тоді стало підписання 7 травня 1918 р. угоди про перемир'я на Курському напрямку, за якою між українсько-німецькими й більшовицькими військами встановлювалася нейтральна смуга завширшки 10 км. Питання державної належності Криму й Чорноморського флоту залишилися відкритими. Після кількадечних переговорів Х. Раковського з В. Леніним і Г. Чичеріним було вирішено, що до Києва з Курська виїде секретар делегації Петро Зайцев із повноваженнями ведення переговорів з гетьманським урядом для припинення воєнних дій на всьому українсько-російському кордоні та узгодження часу й місця повномасштабних мирних переговорів.

Вже 10 травня 1918 р. під головуванням М. Василенка в Києві відбулася перша нарада щодо вироблення схеми мирних переговорів, які, на пропозицію української сторони, мали відбуватися в столиці в будинку Педагогічного музею (де раніше засідала Центральна Рада). Це виявилось великою політичною помилкою

з боку П. Скоропадського, оскільки попри офіційні декларації щодо налагодження добросусідських відносин з Україною, насправді делегація Х. Раковського, за його ж визнанням, мала з'ясувати «перед робітничими і селянськими масами України... істинну політику радянської влади, протиставляючи її політиці Скоропадського, Центральної Ради та інших агентів німецького імперіалізму і російських поміщиків»⁷⁹⁹.

17 травня 1918 р. В. Ленін підписав розпорядження про призначення Х. Раковського і Д. Мануїльського повноважними представниками РСФРР для ведення переговорів з урядом П. Скоропадського, Й. Сталіна і М. Томського було відкликано до Москви. Того ж дня (за іншими даними — 20 травня) російська делегація виїхала з Курська до Києва, до неї, крім уже згаданих Х. Раковського, Д. Мануїльського і П. Зайцева, входили помічники секретаря Микола Грановський і Борис Черкунов, друкарське бюро (4 стенографи і 4 друкарки), 6 телеграфістів, дипломатичні кур'єри, 18 консультантів і експертів (в т. ч. з міжнародного права — професор А. Немировський, з інших юридичних питань — А. Ждан-Пушкін, з військових справ — колишній глава радянської делегації на мирних переговорах з німцями в Харкові генерал-майор Павло Ситін (1870–1938) і керуючий канцелярією наркомату військових справ генерал-майор Сергій Одинцов (1874–1920), а також представники наркоматів фінансів, шляхів сполучення, торгівлі і промисловості, продовольства (з часом загальна чисельність делегації перевищила за 80 чол.)⁸⁰⁰.

Українську делегацію було призначено Радою міністрів гетьманату в такому складі: голова — колишній генеральний суддя і останній міністр судових справ УНР С. Шелухин, заступник голови — відомий знавець цивільного права, державний секретар Ігор Кістяківський (1876–1940) (10 серпня його змінив секретар адміністративного суду Державного сенату Петро Стебницький (1862–1923)), начальник Генерального штабу української армії полковник Олександр Сливинський (1886–1956), визнаний організатор кооперативного руху й перший генеральний секретар фінансів в уряді Центральної Ради Х. Барановський, член Ради МЗС, професор історії права й довголітній завідувач кафедри міжнародного права та декан юридичного факультету Університету Св. Володимира Отто Ейхельман (1854–1943), колишній член

комісії з товарообігу з Центральними державами при уряді УНР Петро Линниченко і Андрій Свіцин.

Уже в ході переговорів при українській делегації було створено вісім комісій, що готували рекомендації з конкретних питань: політична на чолі з членом Ради МЗС О. Шульгиним (після призначення послом до Болгарії був замінений членом Ради МЗС М. Славинським); військово-морська — голова Наукового комітету Генерального штабу генерал-майор В'ячеслав Бронський (1876–?); фінансова — колишній голова фінансової комісії 3-ї Державної думи, один з лідерів октябристів Георгій Лерхе; економічна — міністр торгу і промисловості С. Гутник; комунікаційна — колишній міністр шляхів УНР Євген Сакович (1864–1946); культурна і від міністерства сповідань — товариш міністра освіти, визначний художник і професор-хімік Петро Холодний (1876–1930); юридично-редакційна — товариш державного секретаря М. Могилянський.

Навіть побіжний порівняльний аналіз персонального складу делегацій наочно демонструє справжнє ставлення РСФРР і Української Держави до мирних переговорів. Якщо український уряд відрядив на переговори висококваліфікованих фахівців, що мали досвід державної служби ще за часів Російської імперії й Центральної Ради, обіймали високі урядові посади в різних міністерствах і відомствах гетьманату, то для більшовицького уряду Росії київські переговори були вимушеним кроком, до якого Кремль зобов'язував Брестський мир. Основним завданням Х. Раковського, як показали подальші події, було не встановлення повноцінних відносин з Україною, а тільки укладення з нею перемир'я для зупинення німецького наступу, формальне підтвердження виконання умов Брестського миру, та, по можливості, проведення підривної роботи щодо прискорення нового більшовицького наступу на Україну. Тому переважна більшість російських експертів на переговорах були не фахівцями з міжнародного права чи економіки, а партійно-радянськими працівниками, вправними агітаторами й пропагандистами більшовицьких ідей.

Показово, що переговори проходилися державними мовами за допомогою перекладачів (тобто, чи не вперше на міжнародному рівні як офіційна лунала сучасна українська мова), але С. Шелухин,

хоча й народився на Полтавщині й брав активну участь в українському громадянському житті з 1905 р., українську мову тільки починав вивчати. Перекладач часто не розумів, що той хотів сказати, і перекладав по-своєму. Тоді голова української делегації, що володів російською мовою краще за перекладача, поправляв його. Шануючи дипломатичний етикет, Х. Раковський залишався незворушним.

Перше ж засідання мирної конференції 23 травня 1918 р. «відзначилось» гострими *суперечками щодо повноважень представників обох делегацій*, коли С. Шелухин визнав незадовільними посвідчення Х. Раковського й Д. Мануїльського (вони уповноважувалися на ведення переговорів і підписання договору, але про їхнє право на укладання перемир'я чи миру в документах нічого не говорилося). А з огляду на непевність політичного становища в окремих областях і регіонах РСФРР за умов ескалації громадянської війни й безперечне існування, приміром, суміжних Держави Всевеликого Війська Донського та Кубанської Народної Республіки чи гіпотетичне — Білоруської Народної Республіки, досвідчений український правник зажадав з'ясування, які саме території входять до складу російської федерації й від імені яких із них саме уповноважена виступати делегація Х. Раковського. Крім того, С. Шелухин поцікавився державно-правовим ладом і юридичною природою РСФРР⁸⁰¹.

Наступного ж дня в заяві-відповіді й декларації за підписами Х. Раковського та Д. Мануїльського російська делегація наголосила, що про характер взаємин і цілей двосторонніх переговорів свідчать відповідні пункти Брестського мирного договору й попереднє дипломатичне листування між сторонами. А оскільки РСФРР — остаточно сформована держава, яка вже має визнання в міжнародних дипломатичних актах, то порушувати це питання на українсько-російських переговорах немає підстав.

Характеризуючи ж державний устрій РСФРР, автори заяви зазначали, що Російська федерація є єдиною державою, яка складається не з окремих держав, а з територій, на яких діє влада робітничо-селянських рад. У межах внутрішнього самоврядування вони самостійні, проте «з точки зору права, від імені різних частин Росії не можуть промовляти особи, які не є правомочними... Правомочними ж вони не можуть бути, тому що окремі

області однієї й тієї ж держави жодним чином не можуть з правової точки зору бути суб'єктами міжнародного права»⁸⁰². Питання складу федерації російська сторона вважала внутрішньою справою радянської влади, яке не мало вирішуватися на київських переговорах.

Більше того, керівники делегації РСФРР не залишилися в боргу й, одночасно з відповіддю на закиди С. Шелухина, вказали на незадовільність повноважень українських делегатів, підписаних прем'єр-міністром і міністром закордонних справ, а не гетьманом, який згідно із законодавством Української Держави мав представляти її на міжнародній арені⁸⁰³. До того ж, хоча в одній із перших публічних заяв напередодні переговорів Х. Раковський стверджував, що радянський уряд рахується з фактом самовизначення українського народу, і тому російська делегація приїхала до Києва з метою встановлення добросусідських відносин між двома країнами⁸⁰⁴, вже 28 травня, під час обговорення тексту протоколу про визнання повноважень сторін, він заявив, що Україна не може вважатися самостійною державою.

«На нашій конференції якраз і піднімається питання про майбутні відносини між Україною й Росією. *Факт відомий*, — безапеляційно наголосив Х. Раковський, — *що Україна для всіх до теперішнього моменту, тобто до того моменту, доки ми в договір не внесли наше визнання того, що відпала частина від Росії — Україна є самостійною державою, ще в міжнародних юридичних відносинах не має вповні визначеної юридичної індивідуальності*»⁸⁰⁵. В численних виступах у перші дні переговорів Х. Раковський стверджував, що оскільки радянська Росія є спадкоємицею колишньої імперії Романових, то відповідно вона має права й на всі території, що входили до складу останньої⁸⁰⁶.

Таким чином добре обізнаний з дипломатичними тонкощами кремлівський дипломат натякав не лише на колишню УНР, а й на проголошену 4-м обласним з'їздом рад 27–30 січня (ст. ст.) 1918 р. **Донецько-Криворізьку радянську республіку** в складі РСФРР і, не виключено, **Одеську радянську республіку** (створена за безпосередньої участі Х. Раковського 17 січня (ст. ст.) 1918 р.) та оформлену за вказівки ленінського Раднаркому в березні 1918 р. **Радянську соціалістичну республіку Тавриди**, що вже були окуповані німецько-австрійськими військами.

З огляду на фактичну залежність режиму П. Скоропадського від німецької окупаційної адміністрації, Кремль рекомендував Х. Раковському налагодити безпосередні контакти з німецьким послом у Києві Муммом фон Шварценштайном. Під час першої зустрічі 29 травня більшовицький емісар, окреслюючи перспективи радянсько-німецьких відносин, попередив про їхнє можливе погіршення внаслідок визначення українською делегацією демаркаційної лінії за межами території, на яку поширювалася тоді реальна влада П. Скоропадського. На переконання Х. Раковського, українські вимоги підтримували німці. Мумм фон Шварценштайн залишив претензії кремлівського посла без коментарів, хоча з часом певне взаєморозуміння між ними відбулося, але на перебіг переговорів воно істотно не вплинуло.

Зрештою, 30 травня 1918 р. Х. Раковський вручив С. Шелухину нові повноваження більшовицької делегації, що передбачали її право на підписання перемир'я, мирного договору та інших, пов'язаних із цим, актів. Після довгої й гострої дискусії російська делегація змушена була зняти свої заперечення щодо незалежного статусу Української Держави, а С. Шелухин погодився з пропозицією змішаної комісії щодо проходження демаркаційної лінії відповідно становищу на ділянках фронту.

Ще протягом травня на Курському, Брянському, Воронежському, Донецькому й Донському напрямках були підписані чи фактично досягнуті угоди про припинення вогню між, з одного боку, українськими й німецькими, а з іншого — російськими військами. Внаслідок цього окреслилася нейтральна смуга (до неї заборонявся вступ і передислокація військових частин, а також реквізиція продовольчих запасів) завширшки 10–40 км, що простягнулася через Сураж — Унечу — Стародуб — Новгород-Сіверський — Глухів — Рильськ — Колонтаївку — Суджу — Беленіхіно — Куп'янськ⁸⁰⁷, але українська сторона не вважала цю лінію своїм кордоном.

І все ж завдяки плідній роботі змішаних комісій і узгодження по пунктах умов перемир'я на закритому пленарному засіданні конференції 12 червня 1918 р. було укладено прелімінарний мирний договір. У його ст. 1 зазначалося, що «по згоді обох сторін бойові операції припиняються на всьому фронті на весь час ведення мирних переговорів між Українською Державою та Російською

Соціалістичною Федеративною Східською республікою»⁸⁰⁸. Договором також регламентувались економічні стосунки й становище громадян кожної сторони на території іншої, визначались умови репатріації, відновлення залізничного сполучення й повернення Україні рухомого залізничного складу, переправленого в РСФРР, налагодження поштово-телеграфного зв'язку.

Оскільки ст. 4 договору передбачала взаємне заведення «в Українській Державі і Російській Республіці своїх представників — консулів та комісарів для оборони інтересів своїх громадян», вже 22 червня Рада міністрів ухвалила постанову (4 липня 1918 р. на її основі був прийнятий закон України «Про заклад генеральних консульств і консульських агентств за кордоном») про заснування генеральних консульств у Петрограді й Москві, причому останнє мало своїх уповноважених також у Калузі, Ржеві, Рязані, Тамбові та Ярославлі. 10 консульських агентств 1-го розряду створювалися в Гельсінгфорсі, Мінську, Новочеркаську, Тифлісі, Батумі, П'ятигорську, Самарі, Омську, Ташкенті й Новомиколаївську, а 20 консульських агентств 2-го розряду дислокувалися в місцях компактного проживання українців у Центрально-Чорноземній області, Поволжі, Сибіру та на Уралі, Далекому Сході й Туркестані.

Як згадував пізніше Д. Дорошенко, набула поширення практика, коли на посади консулів «затверджувались здебільшого голови громад місцевих українських колоній або взагалі особи, рекомендовані цими громадами»⁸⁰⁹. На утримання українських консульств у РСФРР Радою міністрів було асигновано 326,7 млн крб.⁸¹⁰.

А 24 червня з метою допомоги особам, які прибували до України чи від'їздили за її межі, для захисту їхніх інтересів і запобігання проникненню протизаконних та злочинних елементів гетьманським урядом було ухвалено постанову про відкриття на кордонах з Росією митних пунктів у таких населених пунктах: Бугаз, Овідіополь, Брест, Ганцевичі, Жлобин, Гомель, Торчин, Хутір-Михайлівський, Ворожба, Конотоп, Валуйки, Каменська, Ліха, Сатанов, Тарно руда. Крім того, з 30 серпня почали функціонувати українські кордонні (Орша, Клинци, Хутір-Михайлівський, Коренево, Гостинцеві, Валуйки) та дозорчі (Жлобин, Новобілиця, Терещенська, Ворожба, Білгород, Куп'янськ)

пункти. Зрештою, на підставі угоди від 4 липня 1918 р. між Україною й Росією було відновлено пасажирський залізничний рух за маршрутом Москва — Київ, налагоджено поштовий і телеграфний зв'язок, евакуацію українських громадян на батьківщину.

Тим часом, 14 червня 1918 р. сторони перейшли до обговорення ключового в процесі розроблення повномасштабного мирного договору питання про державні кордони, від вирішення якого наперед залежало подальше співіснування і можливість встановлення добросусідських відносин між Україною й Росією. Безпосереднє обговорення територіальних проблем розпочалося з викладу керівниками обох делегацій принципів, які, на їхню думку, повинні бути покладені в основу при визначенні меж.

Спираючись на міжнародно усталені норми, С. Шелухин запропонував як загальний застосовувати **етнографічний принцип** і лише в окремих випадках враховувати **стратегічну та економічну доцільність**. Х. Раковський висунув **принцип самовизначення населення тих чи інших територій**. На підтримку своїх позицій сторони наводили постанови сільських громад прикордонних місцевостей з побажаннями приєднатися чи до Української Держави, чи до РСФРР.

Х. Раковський інформував своє керівництво, що досягнення угоди гальмується «неймовірною жадібністю й упертістю української делегації», що спирається на німецьку військову підтримку. Більшовицький дипломат вважав, що Москва пішла на суттєві поступки Україні, погодившись на передачу їй території площею у 46 тис. кв. км у Мозирському повіті та двохколіній залізниці Пінськ — Речиця з вузлом у Жлобині. *Непоступливість Києва щодо контролю над південною частиною Воронежської губернії та Донецьким басейном свідчила, на думку Х. Раковського, про прагнення України встановити не етнографічний, а геополітичний кордон.*

Українська ж сторона, не відкидаючи цілком принцип вільного опитування населення, вважала недоцільним проведення плебісцитів і наголошувала на неможливості вирішення такого принципового питання, виходячи тільки з кон'юктурних побажань груп населення окремих районів, а не загальнодержавних інтересів. З цього приводу С. Шелухин слушно наголошував, що не про все можна питати думку народу, який перебуває в темряві⁸¹¹.

Обстоюючи принцип визначення державної належності конкретних територій, українська делегація вважала одним із головних чинників також їхню економічну єдність з Україною, зумовлену історичними зв'язками й традиціями. Але з прикордонних повітів, зокрема, Стародубського, Мглинського, Суразького й Глухівського Чернігівської губернії, надходили звістки про ведення там більшовицької агітації голосувати за відрив від України й приєднання до РСФРР. Так, у повідомленні з Чернігова на ім'я С. Шелухина говорилося: «В Мглинському повіті, зайнятому більшовиками, надіслано совітською владою 40 агітаторів з метою розпропагувати населення проти української влади. Над тим, хто висловлює бажання злуки з Україною, чиняться насильства... Населення прагне злуки з Україною. Підписи за злуку з Московщиною вимагаються погрозою розстрілу»⁸¹².

Находило й чимало інших звісток про те, що, наштавхуючись на відмову місцевого населення від озброєння й антидержавних виступів, більшовики силою примушували до цього⁸¹³. Зрозуміло, що за таких умов рішення й постанови громад у прикордонній місцевості щодо приєднання до РСФРР навряд чи могли вважатися правомочними.

Після тривалої дискусії сторони дійшли компромісу й 22 червня погодили текст спільної резолюції, в якій заявили про прихильність до твердих демократичних принципів, на яких має ґрунтуватися мир, і погодилися не вдаватися до будь-яких методів політичного тиску. В резолюції зазначалося, що при вирішенні питання про кордони делегації будуть *«однаково рахуватися з політичними, економічними та іншими інтересами народів взагалі і опиратися на етнографічному принципові, виходячи з нього, згідні встановити державний кордон договором про мир, причому в окремих зазначених в тім договорі спірних місцевостях, і в зазначений в тім же договорі термін обидві сторони згоді розпочати організоване і вільне запитання населення задля остаточного устанавлення державного кордону в тих місцевостях»*⁸¹⁴.

Проте з ухваленням спільної декларації вирішення проблеми державних кордонів не просунулось ані на крок, пленарні засідання мирної конференції були тимчасово припинені й поновлені лише через два місяці — 24 серпня 1918 р. Натомість тривала

робота лише окремих комісій, зокрема, на засіданні політичної комісії 15 червня Х. Раковський не погодився з пропозицією її голови О. Шульгіна конкретно визначити кордони й запропонував українським представникам зробити це першими, наголосивши, що «самовизначається Україна, а не Росія»⁸¹⁵.

Українською стороною, що представила карту діалектів відомого лінгвіста, голови Московської діалектологічної комісії професора Дмитра Ушакова (1873–1942), було запропоновано лінію кордону, що мала проходити від Вигоновського озера прямою лінією через Мінську губернію на Жлобин на Дніпрі, далі через Могильовську губернію до м. Болсуни, потім губерніальною межею Чернігівщини до м. Почеп, звідси по р. Судость знову губерніальною межею до Мосходочної, відтак до м. Трубчевська Орловської губернії, звідси річками Нерусь і Сев попри м. Севськ до Свали напрямком на Пересвітву, далі річками Свапа і Сейм попри Курськ до Орлика, потім повітовою межею попри Репівку до м. Коротояка Воронежської губернії.

З Коротояка лінія кордону, згідно проекту, повертала Доном до м. Можайського, а звідти до гирла р. Іскорця і р. Березівкою до того місця, де її течія близько підходить до р. Битюг. Потім кордон мав іти р. Битюг попри Стару Чиглу і Верхостанку губерніальною межею Вороніжчини до Підгорного (на р. Єлань). З Підгорного лінія розмежування прямувала до Троїцького, а далі ріками Савала, Єлань і Хопер до впадіння останнього в Дон. Доном кордон передбачалося провести на Ново-Кривське, звідти Областю Війська Донського по річках Кріуті і Чир до хутора Артемова, далі на р. Гнилу, нею до хутора Обривського, а звідти Сіверським Дінцем до устя р. Калитви. Потім планована межа повертала р. Білою Мокрою по східній адміністративній межі Таганрозького повіту до Верхнього Кріпінського, звідти р. Кріпкою до Генеральського мосту, а від нього — на м. Нахичевань (передмістя Ростова-на-Дону) й до Азовського моря Доном⁸¹⁶.

Таким чином, за попереднім задумом, до Української Держави мали відійти 10 повітів Воронежської, Курської та Орловської губерній, чотири північні повіти Чернігівської губернії, що знаходилися на той час у складі РСФРР, і третина Області Війська Донського.

Упродовж восьми засідань політичної комісії експертам обох сторін все ж вдалося погодити лінію проходження кордону на окремих ділянках і скласти відповідну карту. Але коли потрібно було підписати загальний протокол, російські представники навідріз відмовилися. Здавалося б уже узгоджений етнографічний принцип раптово, за словами Х. Раковського, став являти собою велику незручність. На перший план знову почало висуватись **право «окремих індивідів на політичне самовизначення»**, в тому розумінні, що «до якої держави бажає належати окрема людина чи населений пункт до тієї він і повинен належати»⁸¹⁷. Як аргумент на користь цього, голова російської делегації цілком серйозно наводив постанову сходу с. Баламутівки Київської губернії про відокремлення від Української Держави й приєднання до Росії⁸¹⁸.

Але для юридичного обґрунтування своєї позиції Х. Раковський послався також на 3-й Універсал, який передбачав, що *«остаточне визначення кордонів Української Народної Республіки щодо прилучення частин Курщини, Холмищини, Вороніжчини і суміжних губерній і областей, де більшість населення українська, має бути встановлене по згоді організованої волі народів»*⁸¹⁹. На підставі цього він знову пропонував провести на спірних територіях плебісцит з питання їхньої державної приналежності, причому кордони цих територій в бік України не обумовлювалися.

Не бажаючи заводити переговори в глухий кут, українська сторона пішла на певні поступки й запропонувала провести *«скромнішу» лінію кордону*, починаючи від Вигоновського озера на схід у такому напрямку: в межах Мінської губернії: по р. Шара — Любашево — Круговичі — Локтиші — Чепель — Погост — Пасика — Слуцьк — Борова — Новий Степ. У межах Могильовської губернії кордон мав починатися на Дніпрі за чотири версти вище Жлобина, далі йти на Рачин і Шпетовичі, потім по р. Сож до р. Бесіди й далі на Святське. Звідси по адміністративній межі Чернігівської губернії до Красного Рога, далі на Семенець-Трубчевський — р. Нерусса — р. Сев — р. Тара — Олешковичі — Орля.

У межах Курської губернії кордон мав повернути на схід лінією Амон — Сафронівка — р. Свапа — Глушково, далі на південь

природною межею на Касторне — Медвенку й на схід Сеймом на Гуцино — Лук'янівку — Старий Оскол — Обухівку. В межах Воронезької губернії проходження кордону планувалося на Шаталівку — Репівку — Колбіно — Дон (поверх Коротояку), далі межа йшла Доном на Лиски — Маслівку, потім на Шестаково — Нижню Кислю — Козловку — Бутурлиновку — Васильєвку (Водяне) і до східного кордону Воронезької губернії в Новохоперську⁸²⁰. Звідти на південь починався кордон України з Державою Всевеликого Війська Донського, встановлення якого гетьманат мав намір обговорювати окремо і вже не з більшовицькою делегацією.

Але та гостро відреагувала й на запропоновану українською стороною лінію кордону, й наміри офіційного Києва вести переговори та укласти міждержавну угоду з донським урядом. Х. Раковський навіть офіційно поставив у пряму залежність продовження російсько-українських переговорів від припинення українсько-донських контактів. **Водночас, відчуваючи рішуче прагнення гетьманату добитися приєднання територій, де переважало українське населення, ленінський уряд сповна використовував знаходження там своїх військ.** У цих районах активно провадилася продрозверстка, інтенсивно вивозилася худоба, сільськогосподарська техніка, обладнання фабрик і заводів, сировина. Крім того, у спірні території посилалися загони червоноармійців, які шляхом терору, нерідко під загрозою зброї домагалися від населення прийняття резолюцій про приєднання до Росії.

Так, у вищезгаданому повітовому центрі Північної Чернігівщини — Мглині місцева радянська влада посадила до в'язниці 150 українців тільки за те, що вони виявили бажання бути в складі України⁸²¹. Від з'їзду волосних делегатів Острозького повіту червоноармійці, підкріплюючи свої докази кулеметами, також вимагали приєднання до Росії. Під тиском кінного загону матросів при двох кулеметах аналогічну постанову змушений був прийняти Россошанський сільський схід. На станції Євстратівка Південно-Західної залізниці група озброєних матросів погрозувала мешканцям «Варфоломієвською ніччю», якщо вони відмовляться приєднатися до Росії⁸²².

Використовуючи такі «аргументи», Х. Раковський довго ще відмовлявся визнати етнографічний принцип як основоположний

при визначенні кордонів. Аналізуючи український проект розмежування, Х. Раковський вбачав у ньому лише ознаки «елементів захвату», «не маючих нічого спільного ні з інтересами українського народу, ні з його етнографічною цілісністю»⁸²³. Крім того, російська делегація висловлювала неприкрите невдоволення прагненням української сторони утримати під своєю юрисдикцією залізниці Мінськ — Гомель, Москва — Курськ — Харків, Мінськ — Катеринослав і Москва — Воронеж — Ростов-на-Дону. Керівники більшовицької делегації цілком слушно стверджували, що зазначені залізниці становлять для Української Держави лише воєнно-стратегічний інтерес і можуть бути використані українською стороною проти Росії. На думку Х. Раковського, перехід цих залізниць, з'єднаних із центральними російськими губерніями, до України ізолював би Москву від Півдня, а головне — від Кавказу.

Спростовуючи заяви російських дипломатів про «українську експансію», О. Шульгин зазначав, що «з чисто економічних, з чисто природних умов Україна не має експансії на північ, тому що інтереси її на північ не тягнуть, інтереси її можуть вести тільки до того, щоб захистити себе», наголошуючи далі, що «почасти в силу економічних причин, почасти в силу історичної звички володарювати над простором від Північного океану до Чорного моря, таке прагнення могло зберегтися з боку російської держави, бо це стара традиція, яка напевно буде знов пробуджуватись, і вона виявляється навіть зараз у більшовицької Росії»⁸²⁴.

Не спромігшись досягти успіхів безпосередньо на переговорах, російська сторона намагалася використати для тиску на український уряд тяжке міжнародне й внутрішнє становище в Німеччині, чії війська на Західному фронті зазнали поразки в битві на Марні й змушені були відмовитися від наступальних операцій, остаточно поховавши надії Берліна на почесний мир. 27 липня 1918 р. член російської фінансово-політичної комісії в Берліні, один із творців планової економіки РСФРР Юрій Ларін (1882–1932) дав інтерв'ю, в якому обумовив виконання Росією економічних зобов'язань за Брестським договором «відмовою з боку Німеччини в підтримці всіляких домагань уряду П. Скоропадського на чотири північних повіти Чернігівської, Курської, Воронежської губерній, Донську область та Крим, на певну частину

Катеринославської та Харківської губерній», а також «неперешкодженням федеративного зближення Росії з Україною»⁸²⁵.

Щоб затягти переговори, російська делегація запропонувала власний проект міждержавного кордону, але завідомо такий, на який не могла згодитись українська сторона. За ним розмежування мало пройти значно західніше українського етнографічного ареалу, в окремих місцях різниця доходила до 125–200 верст. Зокрема, в складі Росії залишалися не лише українські частини Курщини і Воронежчини, а й мали відійти від України значні території на Чернігівщині, Харківщині й Катеринославщині. Наприклад, на Катеринославщині кордон мав проходити по лінії: Вовчанськ – станція Тополя — далі межею Куп'янського повіту до Нижньої Серебрянки, потім по р. Айдар до Старобельська, звідти на Ново-Айдар — Каліновські хутори (біля Бахмута) — Государів Байрак — Ясиновату, потім по р. Кальміус до Маріуполя⁸²⁶.

Причину пристрасних дебатів навколо Донецького басейну досить відверто пояснив Д. Мануїльський в інтерв'ю кореспондентові «Известий ВЦИК», де підкреслив, що *«виключити Донбас з господарського тіла Росії значить викликати її економічну катастрофу»*, оскільки тут була зосереджена практично вся загальноросійська металургійна промисловість⁸²⁷. Ще одним аргументом російської делегації було те, що донецький економічний потенціал, на їхній погляд, нібито був створений винятково працею великоруських робітників центральних губерній.

Затягування переговорів і висунення неприйнятних вимог переконливо свідчило про те, що ленінський уряд вів переговори з Україною не для того аби укласти мир, а лише з метою забезпечити собі певний військово-політичний перепочинок. Про це неодноразово заявляв і Х. Раковський, який в одному з інтерв'ю досить відверто зізнався, ніби радянській владі необхідно будь-що втриматися до повстання пролетаріату на заході, «а до того моменту необхідно вести переговори, укладати мирні угоди як тимчасові етапи в цій необхідності протриматися»⁸²⁸.

С. Шелухин уже на кінець липня переконався в тому, що для ленінського уряду мир з Українською Державою «не потрібен і навіть не бажаний. Чи може совітський уряд забути свої невдачі на Вкраїні й примиритися з тим, що Україна стала початком

і джерелом його дальніших поразок? — ставив питання руба в доповідній урядові емоційний за вдачею керівник української делегації й сам давав відповідь, — розуміється ні. Справа совітського уряду вимагає, щоб Україна була переможена ним і ніяк не була б незалежною од його держави, бо в противному разі більшовицька справа на Україні стала б цілком програною, а в Росії авторитет совітського уряду впав би так, що проти його через нужду в хлібі ще більше повстали б». А затягування переговорів російськими представниками, на думку С. Шелухина, було «очевидним наміром... діждатися часу, коли Україну можна буде погубити і підгорнути під більшовицьку владу»⁸²⁹.

Тому цілком логічним сталося те, що невдовзі після приїзду до Києва Х. Раковський і Д. Мануїльський зав'язали контакти з представниками опозиційного Українського національного союзу. В. Винниченко по гарячих слідах цих подій згадував, що керівники російської делегації «згоджувались піддержувати нас не активно, а усиленням своєї розвідочної діяльності на фронтах, щоб тим притягати увагу німецько-гетьманських військ. Вони зобов'язувались визнати той лад, який буде встановлено новою українською владою й абсолютно не втручатись у справи Української Самостійної Народної Республіки. З свого боку ми обіцяли легалізацію комуністичної партії на Україні».

Більше того, Д. Мануїльський, один із небагатьох українців-більшовиків, що належав до урядової еліти РСФРР (ще під час жовтневого перевороту 1917 р. він входив до складу його керівного органу — Військово-революційного комітету й був комісаром Царського Села), пропонував В. Винниченкові «грошей на піддержку справи, а також поїхати на кордон для підписання цього договору. Не надаючи значіння ніяким підписам, — пояснював майбутній голова Директорії УНР делікатну справу, — гадаючи, що й без цього можна додержати договір, коли є щирість і бажання додержуватись його, й зламати з підписом, коли того бажання немає, — й їхати кудись підписувати відмовився, так само як і від пропонованих грошей»⁸³⁰.

Вже після громадянської війни, будучи головою уряду й народним комісаром закордонних справ УРСР, Х. Раковський пригадав історію із секретними київськими переговорами, оприлюднивши деякі її деталі в статті «Ілліч і Україна» на сторінках

харківських «Вістей ВУЦВК». В. Винниченко нібито погоджувався на впровадження радянської влади в Україні після перемоги антигетьманського повстання за умови, щоб йому дали необмежені повноваження в здійсненні українізації. Х. Раковський поінформував про ці контакти В. Леніна, що відреагував на заманливу пропозицію тверезо й раціонально: «Звичайно, справа не в мові, ми згодні визнати не одну, а навіть дві українські мови, але щодо їхньої радянської платформи, то вони нас одурять»⁸³¹.

Той же Д. Мануїльський, як це не дивно на перший погляд, справив досить приємне особисте враження на свого ровесника й візаві — керівника гетьманського зовнішньополітичного відомства Д. Дорошенка, якого важко запідозрити у симпатіях до більшовиків, та ще й «своїх». «В розмовах Мануїльський дуже часто сходив з офіційного тону на товариський, — згадував український міністр, — якимсь, клопочучись за своїх товаришів, арештованих в Одесі, коли я півжартом зауважив йому, що арештовані напевно зловживали своїм становищем і вели агітацію, Мануїльський заявив мені: «Пане Міністре! Даю Вам слово старого революціонера, що ніхто з арештованих ніякої агітації не вів!». Частенько, клопочучись за арештованих, Мануїльський апелював до мого почуття гуманності... Розуміється, я робив усе, що від мене тільки залежало, щоб визволити арештованих або поліпшити їхнє становище в арешті і не з якоїсь спеціальної гуманності, а просто з обов'язку... Події показали, що діяльність большевицьких місій і консульств далеко не була такого невинного характеру. Але щодо самого Мануїльського, — робить дещо несподіваний висновок Д. Дорошенко, — то мушу зазначити, що в його натурі справді була якась рисочка джентльменства: мені добре звісні деякі факти, котрі свідчать, що йому не чужі були вчинки благородної вдачі й гуманного характеру. Як це погодити з іншою його діяльністю, як большевицького ватажка, діяльністю, що коштувала стільки крові, сліз і всякого горя, — хай розгадують психологи»⁸³².

Зате офіційна Москва не надто крилася зі справжніми планами щодо Української Держави, зокрема, під час страйку залізничників 14 липня — 20 серпня 1918 р., в якому взяло участь близько 200 тис. осіб, звістки про перебіг подій йшли в російських газетах під рубрикою «В окупованих областях». Більшовицький уряд

майже відкрито підтримував страйкарів, практично щоденно всі центральні газети повідомляли про кількість зібраних для них коштів. Так, 14 серпня «Правда» надрукувала замітку, що робітничими колективами Москви було зібрано 314 781 руб. з метою «добитися нової перемоги Радянської влади над монархічними молодчиками, які усілися на український трон». А «Вікжель» (профспілка залізничників РСФРР) асигнував до фонду страйкуючих 15 тис. руб.

Тоді ж — 20 серпня представник уряду Австро-Угорщини в Москві фон Понтере мав зустріч із референтом у справах Центральної Європи в НКЗС РСФРР, одним із лідерів «лівих комуністів» Карлом Радеком (1885–1939). Як доповів віденський дипломат своєму керівництву, в нього склалося враження, що «більшевики чим далі, то все ясніше відчувають, що вони без України не можуть жити й що цим пояснюється їх участь в залізничному страйку на Україні і їх спільна підбурююча робота з тамошніми соціалістами-революціонерами, тоді як у себе в Росії вони ведуть з ними завзяту боротьбу»⁸³³.

Проблема визначення лінії проходження українсько-російського міждержавного кордону та його режиму була головною, але не єдиною проблемою київських переговорів, не менші розбіжності на переговорах виникали й при укладенні торговельного договору, вирішенні фінансово-розрахункових питань та в процесові розподілу майна і зобов'язань колишньої Російської імперії. Щоправда, водночас об'єктивні потреби економічного розвитку, кооперації й спеціалізації частин ще вчора єдиного народногосподарського комплексу, певним чином, стимулювали досягнення конкретних домовленостей. Зокрема, вже 5 липня 1918 р. на засіданні підкомісії з товарообміну було досягнуто угоду, за якою протягом двох місяців Українська держава мала експортувати до РСФРР 2 млн пуд. вугілля, 2 млн пуд. коксу, 750 тис. пуд. чавуну, 100 тис. пуд. залізничних рейок, всього на суму 15–17 млн руб.

У свою чергу, радянська Росія зобов'язувалася надати Україні 100 тис. пуд. бензину, нафти і мастил, таку ж кількість різного паперу, 2 тис. вагонів лісу, на 1 млн руб. цементу, на таку ж суму електротехнічних приладів і обладнання та одягу для гірників⁸³⁴. Для координування ж розрахунків за товари українська сторона

запропонувала одиницю еквіваленту товарів — «*один пуд українського вугілля*»⁸³⁵.

Але розгляд питання передачі Україні частини рухомого складу залізниць, вивезеного на територію РСФРР під час відступу більшовицьких військ навесні 1918 р., затягувалося. На засіданні 24 серпня Д. Мануїльський заявив: «Ми готові надати вам рухомий склад, але якщо цей рухомий склад буде перевозити війська для того, щоб вони боролися проти нашої революційної армії, то само собою розуміється, що ми, не зраджуючи своїй державі, не можемо дати вам цього рухомого складу доти, доки на українській території будуть відкрито формуватися штаби для того, щоб завдавати нам ці зрадницькі удари, доти, поки Україна буде центром, де виникають заколоти і повстання проти нашого уряду»⁸³⁶.

У такому разі, як наголосив Д. Мануїльський в інтерв'ю «Вечерней красной газете», «про будь-яку взаємність не може бути й мови». Відтак більшовицький дипломат взагалі заявив про неможливість виконання зазначеної угоди й, більш того, недоцільність укладення з Українською Державою мирного договору, оскільки з огляду на складне економічне становище вона не зможе задовольнити Росію необхідною кількістю вугілля й хліба⁸³⁷.

Серйозні розбіжності виникли й при виробленні угоди про поділ майна та боргів колишньої Російської імперії: якщо Х. Раковський вважав, що Україна перестала бути відповідальною за російські зобов'язання 15 березня 1918 р. (день ратифікації Брестського мирного договору IV надзвичайним Всеросійським з'їздом рад), то українська сторона називала 7 листопада 1917 р. — день проголошення УНР.

Відкинувши претензії України на майно всієї території колишньої Російської імперії (відповідно частки населення), Х. Раковський наполягав на тому, щоб питання про зобов'язання передати на розгляд Гаазького міжнародного третейського трибуналу, що був започаткований на 1-й Гаазькій конференції миру 18 травня — 29 липня 1899 р. Але українська делегація не погоджувалася з такою пропозицією, оскільки Російської імперії, що виступила ініціатором скликання Гаазьких конференцій і брала участь у роботі трибуналу, вже не існує, а Українська Держава і РСФРР не приєдналися до Гаазьких конвенцій 1899 і 1907 рр. Х. Раковський також наполягав на створенні митного союзу двох держав і лише

за цієї умови погоджувався на відновлення чинності останнього митного тарифу імперії 1914 р. Український уряд виступав проти митного союзу, але був не проти прийняття більш ліберального тарифу 1904 р. з певними змінами.

Врешті-решт, 25 липня 1918 р. було укладено угоду про поділ боргів колишньої Російської імперії, причому в основу домовленості поклали процентне співвідношення населення Української Держави до людності імперії Романових. Київ брав на себе частину боргів, у тому числі й частину безпроцентного паперово-грошового боргу царської Росії, що виникли до 7 листопада 1917 р. Після цього 30 липня на засіданні фінансово-рахункової комісії українські представники зауважили, що *коли вже на Україну покладається частина російських боргів, то за нею треба визнати і право на частину державного майна та золотого фонду Росії*. Крім того, Київ зажадав цілковитого повернення вивезених з України до Росії культурно-історичних цінностей, що становили національну спадщину. Але до практичної реалізації цих угод справа не дійшла.

У зв'язку із замахом на В. Леніна Х. Раковський від'їздив до Москви, тому пленарні засідання на київських переговорах були поновлені вже 10 вересня 1918 р. (11-те засідання). Очевидно, під час зустрічі обидва більшовицькі лідери дійшли висновку про *недоцільність подальшого серйозного продовження дипломатичного діалогу з Українською Державою й переакцентування уваги на Берлін*. Тому Х. Раковський негайно оголосив текст заяви російської делегації, що містила звинувачення України в порушенні Брестського мирного договору в зв'язку з дипломатичним визнанням Києвом Держави Всевеликого Війська Донського та відмовою встановити українські кордони на південному сході й півдні (з Кримом) у погодженні з Кремлем. Українська делегація, зі свого боку, рішуче заперечувала проти того, що Брестський договір покладає на її державу будь-які зобов'язання в цьому відношенні⁸³⁸.

Справа полягала в тому, що двома тижнями раніше — 27 серпня 1918 р. в Берліні було підписано Додатковий німецько-російський договір, що зафіксував юридичне відокремлення від РСФРР (на додаток до територій, які відпали за Брестським миром, в тому числі України й Фінляндії) ще **Естляндії, Ліфляндії** (ст. 7)

й Грузії (ст. 13). Німеччина офіційно зобов'язалася не визнавати й не підтримувати утворення інших самостійних суб'єктів міжнародних відносин з областей російської держави (ст. 4). Тому 26 вересня Х. Раковський заявив, що визначити кордони України з міжнародно-правового погляду можна лише в рамках меж, окреслених 3-м Універсалом. Уся інша територія, за його твердженням, є російською, окупованою Українською Державою, й тому остання повинна її звільнити⁸³⁹.

Намагаючись не допустити припинення мирних переговорів, до чого відверто прагнула російська сторона, українська делегація (наприкінці вересня внаслідок захворювання С. Шелухина її очолив секретар адміністративного суду Державного сенату П. Стебницький, що з 10 серпня заміняв І. Кістяківського як заступник голови української делегації) 3 жовтня вдруге в ході переговорного процесу запропонувала певні територіальні поступки. Україна відмовлялася від західної й південно-західної частини Орловської губернії (в районі Трубчевська і Севська), Курщини на південь від Сейму й широкої смуги Вороніжчини на північ від Коротояка, в районі Боброва та Новохоперська⁸⁴⁰.

Проте це не зарадило становищу: Х. Раковський спершу тимчасово припинив участь російських представників у роботі комісій «до вирішення принципового питання про визнання Донецької республіки», а 7 жовтня 1918 р. на 14-му пленарному засіданні від імені делегації РСФРР оголосив перерву, яка фактично означала кінець переговорам⁸⁴¹. Того ж дня Х. Раковський виїхав до Москви (Д. Мануїльський із основною частиною делегації залишився в Києві до повернення 11 листопада українських працівників консульських установ у РСФРР), де його чекало нове дипломатичне завдання: відрядження до Берліна для проведення конфіденційних переговорів щодо укладення мирного договору з Україною. По-суті, йшлося про забезпечення нейтралітету Німеччини на випадок силового захоплення території Української Держави військами РСФРР. У разі успіху, з Берліна Х. Раковський мав вирушити до Відня як повноважний представник (посол) Кремля.

Таким чином, Кремль остаточно дійшов висновку, що настав час остаточно «вирішувати» українське питання іншими — радикальними засобами. Військові ж поразки на Західному фронті

(саме 26 вересня почався загальний наступ союзних військ на всьому 420-кілометровому його протязі) й особливо на Балканах (вже 29 вересня охоплена солдатським повстанням Болгарія підписала перемир'я з Антантою), втрата надії одержати з України достатню кількість хліба (П. Скоропадський зобов'язався доправити до Центральних держав третину українського врожаю 1918 р. — понад 5 млн т лише хліба, тобто вп'ятеро більше, ніж передбачалося за Брестським миром) обумовили хиткість позиції Німеччини в українському питанні.

Листопадова революція 1918 р. в Німеччині й падіння режиму гетьмана П. Скоропадського поставили крапку на першій міжнародно-правовій спробі встановлення українсько-російських кордонів. Уже 13 листопада Всеросійський центральний виконавчий комітет ухвалив постанову про анулювання Брестського мирного договору, а 24 грудня 1918 р., вже в розпал чергового наступу більшовицьких військ в Україні, «Известия ВЦИК» надрукували відомчий циркуляр НКЗС РСФРР, де зазначалося, що «з анулюванням Брестської мирної угоди Україна більше не визнається радянським урядом Російської республіки незалежною державою».

Подальші події лише підтвердили припущення С. Шелухина про те, що Росія й не збиралась укладати мир та визнавати незалежність України. Адже визначальним чинником формування взаємин РСФРР з Українською Державою була саме присутність німецько-австрійських військ на території останньої. Й хоча умови Брестського мирного договору нерідко ігнорувалися ленінським урядом (усупереч офіційним запевненням його представників), проте все ж змушували Кремль шукати ненасильницьких засобів пристосування до нової ситуації.

Установлений німецькими й австрійськими «союзниками» окупаційний режим, певною мірою, виконував роль стабілізаційного фактора, підтримуючи запроваджений державний лад. На думку Д. Дорошенка, таку ситуацію необхідно було лише вміло використати в інтересах України⁸⁴², що й намагалися небезуспішно зробити вітчизняні дипломати на київських мирних переговорах із делегацією Х. Раковського, відстоюючи широкий комплекс національних інтересів України.

7.2. На шляху великодержавного партнерства з Доном

Серед усіх новопосталих державних утворень на теренах колишньої Російської імперії справді стратегічним партнером (у сучасному розумінні цього терміна) для Києва за доби гетьманату П. Скоропадського міг бути хіба що Дон. Це пояснювалося не лише тим, що з геополітичного погляду Дон зручно становив південно-східний тил Української Держави в разі появи більш ніж імовірної загрози для неї з північного сходу — з боку РСФРР. Аналогічно й у випадку відсічі небезпеки з півночі чи заходу Донський регіон перетворювався на природну опору України, географічно виступав єднальним ланцюгом між Українською Державою й не менш важливою для неї Кубанню. А в разі успішної реалізації ідеї створення Причорноморського союзу Донська держава була б його логічним завершенням у Приазов'ї. Не меншої ваги у справі порозуміння й зближення Української Держави та Дону набував внутрішньополітичний чинник — значна подібність суспільних засад авторитарних режимів «Гетьмана Всієї України» та «Військового Отамана». П. Скоропадському, що планував відродити в Україні козацький стан і зробити його опорою своєї влади, безперечно, імпонував і, до певної міри, слугував за зразок становий устрій Всевеликого Війська Донського. Усунення від влади народницько-соціалістичної Центральної Ради з її претензіями на роль взірцевої моделі представницької демократії на постросійському просторі автоматично розчистило шлях до формування українсько-донського військово-політичного союзу.

Він почав складатися за вкрай драматичних обставин загострення громадянської війни на Дону. Як відомо, більшовикам вдалося досить зручно використати для боротьби проти О. Каледіна демагогічно розпропагованих ними козаків-фронтників. Перед лицем військових поразок і неминучого падіння Ростова-на-Дону та Новочеркаська О. Каледін 29 січня 1918 р. склав із себе отаманські повноваження й застрелився. Через два місяці більшовики стратили колишнього главу донського уряду, переконаного прихильника демократизації донських порядків М. Богаєвського. Лише після цього, за умов розчарування козацьких мас більшовицькою політикою та переходу новоствореної Донської армії

в контрнаступ, «Круг порятунку Дону» 16 травня 1918 р. у звільненому від «червоних» Новочеркаську обрав Військовим отаманом із широкими повноваженнями бойового генерал-лейтенанта Петра Краснова (1869–1947), а головою донського уряду — старшого брата М. Богаєвського — генерал-майора Африкана Богаєвського (1872–1934). Саме відтоді Донське козаچه військо офіційно стало іменуватися «Всевеликим Військом Донським» (ВВД).

Оскільки на більшу частину Області Війська Донського, включено із Новочеркаськом, тимчасово із стратегічних міркувань увійшли німецькі війська, П. Краснов відразу ж по обранні Військовим отаманом звернувся з листом до імператора Вільгельма II. У ньому він прохав Берлін визнати Дон «аж до визволення Росії від більшовиків самостійною республікою», що керується власними законами, і пропонував установити торговельні відносини через Українську Державу⁸⁴³.

Другого листа П. Краснов адресував П. Скоропадському, де, покликаючись на «вічну приязнь донських козаків з українцями», висловлював прикрість щодо безпідставних, на його думку, претензій України на Таганрозький округ. Водночас Військовий отаман, по-солдатськи прямодушно, пропонував гетьманові тісну співпрацю у справі відбудови «єдиної й неділимої Росії». Своім послом у Києві П. Краснов призначив генерал-майора Олександра Черячукіна (1872–1944), що й мав передати П. Скоропадському зазначеного листа.

Колишній командувач Західного фронту Війська Донського за отаманства О. Каледіна — О. Черячукін був ознайомлений зі змістом документа й виявив неабияку дипломатичну обачність та політичне чуття. По прибутті до Києва 24 травня 1918 р. він швидко зорієнтувався в ситуації й повідомив П. Краснова, що пропозицію про спільну боротьбу за відродження «єдиної й неділимої» доведеться з листа вилучити. Військовий отаман погодився й натомість доручив своєму послові домагатися від П. Скоропадського офіційного визнання Дону самостійною державою. Таким чином, у загальноросійських справах П. Краснов продовжував лінію О. Каледіна на категоричне відмежування саме від червоної Москви в розрахунку на те, що в майбутній небільшовицькій Росії Дону пощастить зберегти територіальну автономію з огляду на його безперечні заслуги в боротьбі за відновлення державної єдності.

Але потреба отримання з України для забезпечення Донської армії військового майна вимагала від новочеркаської делегації (її очолював генерал-майор Михайло Свечин (1876–1969), крім О. Черячукіна до складу делегації також входили промисловці й представники залізничного відомства) швидкого просування переговорів. Офіційний Київ не заперечував, і, як зазначав Д. Дорошенко, «ген. Черячукин досяг того, що за обоюсторонньою згодою Гетьмана і німців Дону були відпущені значні запаси зброї, муніції, набоїв, частиною в кредит, частиною за гроші»⁸⁴⁴.

Значно складніше пішли справи, коли сторони дійшли питання про офіційне визнання Українською Державою держави Всевеликого Війська Донського та пов'язаної із цим проблеми визначення кордону. Щоб уникнути гострих зіткнень сторін на переговорах, П. Краснов удався до дипломатичних хитрощів, порекомендувавши О. Черячукіну реанімувати минулорічну федералістську концепцію Центральної Ради. У директивах Військового отамана зазначалося, що *«на місцеву федерацію з Україною можна йти при умові повної автономії, свого отамана, свого війська, своєї мови. Монетна система, шляхи, пошта можуть бути спільні... Донське Військо служить тільки для оборони свого краю і його не можна виводити по-за межі без особливої згоди Великого Круга. Закони свої, але пристосовані до українських, вироблені на Раді спільно»*.

Але в обмін на такі спокусливі пропозиції П. Краснов вимагав від Києва відмовитися від претензій на Таганрог та Ростов і передати Дону Старобільський повіт Харківської губернії й Слово'яносербський Катеринославської з Луганськом, де були зосереджені кінні заводи й вироблялося військово спорядження. Зрозуміло, що за такої постановки питання розмови щодо федеративного об'єднання залишилися у сфері теоретичних міркувань⁸⁴⁵.

До витоків територіальної проблеми в українсько-донських відносинах ми докладніше звернемося нижче, але відразу ж слід визнати безпідставними твердження окремих дослідників, нібито за Брестською мирною угодою «до складу Української Народної Республіки включалися Ростовський, Таганрозький і Шахтинський округи»⁸⁴⁶. Загальновідомо, що ст. II договору визначала лише західні й північно-західні кордони УНР з Австро-Угорщиною та майбутньою польською державою.

Тим часом М. Свечин, не добившись поступок від української сторони в політичних справах, повернувся до Новочеркаська і вже звідти 26 червня звернувся з листом до П. Скоропадського, який свого часу був начальником 3-ї гвардійської кінної дивізії, де М. Свечин командував полком. У листі він докоряв своєму вчорашньому командирові, що попри «приятний прийом», наданий донській делегації у Києві, гетьманський уряд не лише не визнає незалежності Дону, а й ігнорує його владні органи.

М. Свечин звертав увагу гетьмана, що таке становище згубно відбивається на населенні спірних прикордонних районів, оскільки гальмує розвиток торговельних, залізничних, поштово-телеграфних та інших відносин між обома державами. Особливо складне становище було в *Таганрозькому окрузі*, де з дозволу німецького окупаційного командування в окремих населених пунктах дислокувалися козацькі гарнізони. Але, як зазначав М. Свечин, українські урядові структури без погодження з Новочеркаськом надсилають розпорядження в установи на території округу.

«Без Таганрозького округу, — наголошував М. Свечин, — Війську загрожує економічна смерть і тому відторгнення його від Дону завдасть такого удару козакам, який навряд чи сприятиме спокійному життю між двома сусідами»⁸⁴⁷. Тому донський генерал радив гетьману «покласти кордон там, де він пролягає між адміністративним поділом Катеринославської й Харківської губерній з одного боку й Областю Війська Донського — з іншого». А щоб розблокувати ситуацію з дипломатичним визнанням Києвом Всевеликого Війська Донського варто було б піти «на визнання Донського уряду як доконаного факту й вступити з ним в офіційні переговори та переписку». Водночас М. Свечин у довірливій формі поінформував П. Скоропадського про ініціативу П. Краснова щодо поновлення Південно-Східного Союзу «на твердих началах», що «стане добрим східним союзником Української Держави»⁸⁴⁸.

Виходячи з докладності листа й важливості розглянутих у ньому питань українсько-донських відносин, можна зробити припущення, що справжнім автором документа (чи натхненником) був П. Краснов, якому з дипломатичного погляду було незручно звертатися до П. Скоропадського, не отримавши від нього відповіді на попередні листи. Очевидно, що донський отаман ішов на поступки,

відмовляючись від негайного офіційного визнання Всевеликого Війська Донського Києвом та претензій на Луганськ і Старобільськ, але водночас закликаючи до компромісу й український уряд.

Але П. Скоропадський, що особисто був переконаним прихильником якнайтіснішого українсько-донського союзу, мав зважати на критичне, коли не вкрай негативне ставлення до такої перспективи широких кіл української громадськості. Пізніше, вже по зреченні від гетьманства, він згадував: «Моє становище було украй делікатним. У душі я погоджувався з тим, що провести кордон на зразок Брест-Литовського договору було вигідно, можливо, лише німцям, котрі мали б замість сусідки Росії вічно бурхливий потік, де їм можна буде фактично розпоряджатися, як їм заманеться... Для нас же мати на фланзі розлючених козаків прямо-таки було б дико. Але українські кола, з котрими я говорив, і слухати нічого не хотіли. Ростов їм потрібен, це буде зв'язок із Кубанню, котра також населена українцями і тому буде належати Україні, і багато ще інших доказів примушували їх бути в цьому питанні непримиренними»⁸⁴⁹.

Але не тільки радикальна (українські есери й соціал-демократи) та поміркована (Український національно-державний союз) опозиція гетьманському режимові чинила спротив порозумінню із Всевеликим Військом Донським. На нараді «у справі вирішення питання про можливість товарообміну між Українською Державою і Донською областю», яка відбулася під головуванням Д. Дорошенка 9 липня 1918 р., з'ясувалося, що в Раді міністрів також не всі були готові йти на поступки південно-східному сусідові, навіть в ім'я вищих стратегічних інтересів.

Донські представники відразу ж спробували узяти ініціативу до своїх рук, коли О. Черячукін пов'язав можливість налагодження повноцінних торговельних зносин із фактичним визнанням українською стороною як кордону колишньої межі між Катеринославською губернією та Областю Війська Донського. А голова Ростово-Нахічеванського торговельно-промислового комітету Гольдін додав, що Дон украй потребує українського цукру, вивіз якого був заборонений Києвом⁸⁵⁰.

Подібна безцеремонність гостей помітно обурила взагалі-то урівноваженого та спокійного міністра торгу і промисловості,

в минулому голову Одеського біржового комітету, С. Гутника. Він пояснив, що цукор в Україні реалізується за картковою системою з огляду на його нестачу, і вказав, що Новочеркаськ, навпаки, безпідставно заборонив експорт вугілля й металу, які в надлишку на Дону й не знаходять собі споживача. Таку політику український міністр назвав «оголошенням економічної війни».

Що ж до українсько-донського кордону, то, на думку С. Гутника, він має політичний характер і «всякий час може бути пересунутий». Міністр натякав на добре відомий присутнім факт, що саме начальник штабу німецьких військ генерал-лейтенант Вільгельм Гренер (1868–1939) двома місяцями раніше звернувся до П. Скоропадського з проханням «утриматися від зайняття українськими військами Таганрога чи Ростова, щоб уникнути конфліктів з козаками»⁸⁵¹.

«Деякі продукти ми будемо закупати в тих місцевостях, — з іронією зазначав донським представникам С. Гутник, — які ми вважаємо за свої. На вивіз цих продуктів накладена 5% оплата — виходить, що ми будемо платити Вам за вивіз з нашої території». Взагалі ж зазначена надбавка до вартості імпортованих з Дону товарів «порушує принцип рівності на ринку споживачів і незалежність економіки від політики»⁸⁵².

Донські делегати не змогли суттєво заперечити чи спростувати позицію української сторони, тому погодилися з висновком, сформульованим Д. Дорошенком. Він зводився до того, що «торг мусить бути вільний, і заборони вивозу, рівно ж як і оплати вивозу, які існують сей час, повинні бути знесені. Виняток... робиться тільки для тих продуктів, для розподілення яких встановлена карткова система»⁸⁵³.

Як бачимо, навіть ті члени гетьманської Ради міністрів, яких важко запідозрити в належності до «національно свідомих українських діячів» (В. Винниченко у «Відродженні нації» навіть назвав кадета С. Гутника «україножером»), у своїй роботі понад усе ставили державні інтереси України, а не особисті політичні уподобання чи вказівки «згори».

Жорстка позиція українського уряду під час зустрічі з донськими представниками пояснювалася й тим, що Новочеркаськ свідомо порушував нейтральний статус Таганрозького округу, не виключено, що за потурання німецького окупаційного

командування. За три дні до згаданої наради, 6 липня, на ім'я голови Ради міністрів з Харкова надійшла телеграма від «Обласного союзу Горнотруд». У ній зазначалося, що «у Чистяковський гірничий район Таганрозького округу виїхав козацький загін під командою полк. Маньковського, що оголосив себе начальником району. Побитий начальник робітничого відділу союзу. Розшуковуються решта членів правління. Робітниче населення тероризується. Видобуток вугілля, що налагоджувався зусиллями союзу, гине»⁸⁵⁴. Повторювалася історія кінця 1917 р. з тією, правда, різницею, що на цей раз виправдати козацький терор відносно робітництва підривною діяльністю більшовиків було вже неможливо.

Тоді ж МЗС отримало «меморіал» від громадськості Таганрозького округу з обґрунтуванням доцільності його приєднання до Української Держави. Автори документа нагадали урядовцям, що Ростов і Таганрог з повітами були вилучені у 1883 р. зі складу Катеринославської губернії й передані Області Війська Донського з «легкої руки» імператора Олександра III, хоча Державна рада тоді більшістю голосів відхилила відповідний законопроект військового міністра. Невизначеність державної належності регіону після приходу німецьких військ обернулася для населення плачевними наслідками: порушенням фінансово-грошового обігу й руйнацією кредитної системи, припиненням соціальних виплат і загостренням продовольчої ситуації. Громадськість регіону благала «по можливості швидше вирішити притання про приєднання Таганрога і його Округа до того чи іншого державного утворення. Приєднання ж їх до України викличе, безсумнівно, задоволення величезної маси населення»⁸⁵⁵.

Юридично-договірне оформлення українсько-донського союзу, окрім територіальних проблем, торговельних і прикордонних конфліктів, ускладнювалося ще й розпливчастістю державного статусу Всевеликого Війська Донського. Справа в тому, що в оприлюдненій у день обрання П. Краснова отаманом — 16 травня 1918 р. — Декларації зазначалося, що «Військо Донське є самостійною Демократичною Республікою» лише «до утворення єдиної Росії в тій чи іншій формі» (п. 1), тому іншим державам пропонувалося визнати «його права на самостійне існування» також тільки «до часу утворення в тій чи іншій формі єдиної Росії» (п. 6).

Свого часу Центральна Рада відважилася на прийняття 4-го Універсалу про незалежність УНР від Росії значною мірою саме з огляду на потребу дотримання всіх дипломатичних процедур при укладенні Брестського мирного договору. Тепер Київ, наслідуючи приклад Берліна піврічної давнини, збирався вчинити відповідний тиск на Новочеркаськ, щоб примусити його чіткіше визначити власний статус. Як згадував через кілька років Д. Дорошенко, «дуже важно було визнати Дон, щоб установити з ним кордони і розпочати економічні зносини. Маючи визначену вже межу на сході, легше було говорити з большевицькою делегацією, умовляючись з нею за границі лиш від того пункту, де сходились межі України, Дону й Московщини. Але з другого боку треба було, щоб і Дон визнавав себе не якоюсь тимчасовою державною організацією, але державою в звичайнім розумінні цього слова»⁸⁵⁶.

Тому 17 липня 1918 р. на ім'я П. Краснова було адресовано ноту за підписами Ф. Лизогуба і Д. Дорошенка. У ній вказувалося на вищеазначені недоречності у визначенні державної організації Дону й зазначалося, що її «тимчасовий характер... надзвичайно утруднює можливість вирішити поставлене в 3-му пункті Деклярації питання про встановлення докладних границь між Донським Військом і Україною... можливо скоро і остаточно». Гетьманський уряд висловив побажання, «аби всякі перепони до цього були можливо скоро усунені»⁸⁵⁷.

Донський уряд не забарився з відповіддю, й уже 20 липня голова Ради керуючих відділами і керуючий відділом іноземних справ А. Богаєвський надіслав листа П. Скоропадському. Донський генерал добре розумівся на тому, кому в Українській Державі належить останнє слово у вирішенні зовнішньополітичних проблем, і звернувся не до глави уряду, а безпосередньо до гетьмана.

У листі йшлося про історичну правонаступність самостійного існування Війська Донського від 1570–1645 рр. й наголошувалося, що навіть у разі відродження єдиної Росії Дон «не зрадить Україні своєю дружбою». Але найцікавіше і найголовніше положення документа було сформульоване наприкінці, де стверджувалося, що *«утворення єдиної Росії без Дону й України, цих могутніх і самостійних держав з великими територіями і природними багатствами, немислимо»*. Тому тимчасовий статус донської

державності не може бути перепорою до «тісного зближення й нерозривної дружби» з Україною, «незалежно від того, як би не розгорнулись події в майбутньому»⁸⁵⁸.

Звичайно, на перший погляд, це положення можна вважати висловом твердого переконання донського керівництва у про-російській орієнтації П. Скоропадського й тимчасовому характері самостійності самого гетьманату. Але навряд чи є сенс робити з генералів-фронтників А. Богаєвського і П. Краснова провідців, які могли передбачити «федеративну грамоту» й різку зміну політичного курсу П. Скоропадського на користь участі у спільній з Доном боротьбі за небільшовицьку Росію. Швидше за все, глава донського уряду в зручній і доступній йому формі підкреслив провідну роль України серед «рандштатів» і спритно перекинув на Київ відповідальність за подальший перебіг та результати українсько-донського діалогу.

П. Скоропадський у цій ситуації, як і належить главі держави, узяв ініціативу вирішення проблеми на себе й після попередніх консультацій із Ф. Лизогубом передав О. Черячукіну згоду на проведення переговорів щодо укладення двосторонньої угоди. «Для України мати Дон добрим сусідом було завжди надзвичайно бажано не лише в смислі торговельному, де він міг допомогти як жировими речовинами і рідким паливом, оскільки зі взяттям Царицина йому відкривалася можливість їх отримати, — пояснював згодом екс-гетьман свою позицію, — але, що було особливо важливо, це те, що Дон з усіх областей колишньої Російської імперії, звичайно, крім Кубані, котра наполовину заселена українцями, завжди піде назустріч українським національним домаганням»⁸⁵⁹.

Дипломатичний діалог відбувався на високому державному рівні: Українську Державу представляли прем'єр-міністр Ф. Лизогуб, голова української делегації на мирних переговорах із РСФРР сенатор С. Шелухин, міністр закордонних справ Д. Дорошенко і товариш міністра торгу і промисловості Володимир Ауербах; Всевелике Військо Донське — повноважний представник О. Черячукін і керуючий відділом торгівлі й промисловості Володимир Лебедев. Обидві сторони пішли на компроміс, і 7 серпня 1918 р. «Попередня угода» нарешті була підписана, автором її тексту був С. Шелухин.

Вона містила взаємне визнання незалежності й суверенітету сторін (ст. 2), а кордоном між Українською Державою і Доном визначала адміністративну межу між Областю Війська Донського й Катеринославською, Харківською та Воронізькою губерніями, причому «в районі Маріуполя, котрий застається за Україною, сторони визнали необхідним відведення на схід площі землі, необхідної в цілях забезпечення єдності адміністративно-господарського управління міста і порту з їх околицями» (ст. 1). До перемоги над більшовицькою Росією донські війська зі стратегічних міркувань займали залізниці Чертково–Ліски і Ліски–Поваріно (ст. 4).

Принципово важливе значення мала ст. 5, де говорилося, що на території держави Всевеликого Війська Донського *«Українська народність користується всіма правами в області мови, школи і культури нарівні з усіма іншими громадянами, а політичними правами нарівні з усіма громадянами не козацького стану. Такі ж права надаються на Україні Донським урожденцям»*⁸⁶⁰. Як зазначав трохи пізніше у своїх спогадах Д. Дорошенко, «ми вважали, що мати українську іреденту на Дону і тим перш за все розбудити національну українську свідомість серед зовсім несвідомого тоді там українського населення — буде краще, ніж мати в себе донську і тим самим російську іреденту»⁸⁶¹.

Договірні сторони зобов'язалися не укладати з іншими державами і збройними організаціями угод, «спрямованих на шкоду інтересам одна одної», а також у найближчий час розробити окремі домовленості щодо транзиту, товарообміну, митних тарифів, фінансового обігу, залізничних і поштово-телеграфних комунікацій та створити змішану комісію з урегулювання питань, які торкаються Донбасу в цілях збереження його господарської єдності. Всевелике Військо Донське мало надати Донбасу продовольство і мастильні матеріали, а Українська Держава — ліс і продукцію машинобудування й металургії⁸⁶².

Водночас із основним договором була підписана й «Додаткова секретна угода», за якою Київ зобов'язувався в «найкоротший термін забезпечити Всевелике Військо Донське озброєнням і предметами військового й санітарного спорядження за приблизним нормальним розрахунком на три корпуси»⁸⁶³.

Таким чином, Українська Держава отримувала стратегічно-го й потужного військово-політичного союзника на випадок агресії з боку більшовицької Росії, імовірність якої видавалася дедалі реальнішою з наближенням до неминучої поразки Центральних держав. Всевелике Військо Донське здобувало чимало конкретних тактичних вигод, а головне — перше (й останнє) юридичне визнання з боку повноцінного суб'єкта міжнародних відносин, яким уже була Україна, та можливість отримати від неї фінансово-матеріальну допомогу для спорядження армії. Обидві сторони діставали змогу налагодити повноцінні та взаємовигідні торговельно-економічні відносини, що в перспективі мало не менше значення, ніж військово-політичні аспекти договору.

Реакція української громадськості на угоду з Доном була поляризованою з політичного погляду й визначалася ставленням до гетьманату, як форми національної державності, розвівши по різні боки навіть тих, хто перебував в одному таборі за доби Центральної Ради. Соціаліст-федераліст і перший глава зовнішньополітичного відомства УНР, а на той час посол Української Держави у Болгарії, О. Шульгин у листі до Д. Дорошенка вважав, що «комбінація з Доном не погана». «Я з Вами цілком погоджуюся, — наголошував він. — *Краще мати доброго сусіда, ніж лишній шматок землі*»⁸⁶⁴.

З іншого боку, центральний орган опозиційної гетьманату УСДРП — «Робітничка газета» стверджувала: «Невідомо, в яких цілях наш уряд визнав Донську державу і вступив з нею у взаємовідносини. Ще можна було б зрозуміти цей крок, коли б він давав якісь вигоди українській державі в її теперішньому вигляді. Однак і цього немає... Донські реакціонери прагнуть до нової реставрації дореволюційного становища, цеб-то і до поневолення України»⁸⁶⁵. А Український національний союз звинуватив гетьмана в тому, що «безправність українського населення на Донщині являється закріпленою міжнароднім актом»⁸⁶⁶, хоча зміст «Попередньої угоди» від 7 серпня 1918 р. не дає підстав для такого висновку.

Підписання українсько-донського договору негайно ж було закріплене офіційним обміном дипломатичними представництвами між Києвом і Новочеркаськом. Уже 10 серпня 1918 р. П. Краснов підписав вірчу грамоту О. Черячукіну як «*Отаману Зимової*

станції (повноважному посланнику) Всевеликого Війська Донського на Україні». П. Краснов прохав П. Скоропадського «всьому тому, що генерал-майор Черячукін буде говорити... вірити, як, ніби це говорив я сам, і надавати йому всілякі привілеї, котрі держава Україна надає представникам інших країн»⁸⁶⁷. Резиденція О. Черячукіна знаходилася по вулиці Трьохсвятительській, 9.

Донський посол особисто імпонував українському гетьманові, про що П. Скоропадський відверто зізнався у своїх спогадах: «Генерал Черячукін дуже спокійна, розумна і доброзичлива людина... Я постійно з ним зустрічався і досьогодні не змінив враження, котре склалося у мене про нього, що кращого представника від Дону нам не потрібно було»⁸⁶⁸. 28 вересня О. Черячукін у Гетьманському палаці вручив П. Скоропадському свою грамоту й від імені донського уряду та війська висловив українським керівникам вдячність за те, що вони «сміливо, не лякаючись можливих ударів, не боячись політичних ускладнень... першими визнали Дон достойним вийти на арену самостійної державности,.. подали матеріальну поміч,.. сприяли урегулюванню й утворенню тих обіцяючих скоріший мир добросусідських та нормальних відносин з німцями, які встановились тепер»⁸⁶⁹.

Тимчасовим Надзвичайним представником Української Держави на Дону 2 вересня 1918 р. було призначено урядовця вищого рангу і відомого громадсько-політичного діяча, члена Ради МЗС М. Славинського, а консульським агентом I розряду в Новочеркаську з 16 серпня став Володимир Мищенко⁸⁷⁰. Український посол по прибутті до Новочеркаська виступив перед Військовим кругом і наголосив, читаючи гетьманську грамоту, на тому, що коли «проміне тяжке лихоліття і настануть ясні дні», «тихий Дон зіллється з Україною, що навіки зміцнить між ними братерські почуття й єднання в боротьбі з ворогом».

Можливо, таким чином П. Скоропадський натякав на інтегровальну роль України на постросійському просторі, хоча в Новочеркаську ці слова могли витлумачити як згоду Києва на участь у відбудові «єдиної й неділимої». Не виключено й те, що в гетьмана окреслилися далекосяжні плани стосовно проголошеного наприкінці серпня 1918 р. у Новочеркаську **Донско-Кавказького союзу** за участю Всевеликого Війська Донського, Кубанського, Астраханського і Терського козачих військ та «Союзу горців

Північного Кавказу». Це федеративне об'єднання мала очолювати Верховна рада з отаманів військ, а серед призначених нею міністрів передбачався й міністр у справах іноземних зносин. Показово, що А. Денікін украй негативно поставився до створення «Доно-Кавказького союзу», вбачаючи в ньому вияв прагнення до «подальшого розчленування Росії»⁸⁷¹.

Зате один із організаторів СВУ й колишній секретар ЦК УСДРП А. Жук ще в травні 1918 р. опублікував у тижневику «*Deutsche Politik*» статтю з промовистою назвою — «В які державні зв'язки повинна входити Україна», де аргументовано обґрунтував важливість північнокавказького регіону в зовнішньополітичній стратегії держави. Не ставлячи під сумнів здатність України (з огляду на її територію, людські й природні ресурси) до самостійного державного життя, автор публікації наголошував на потребі пошуку зовнішньоекономічних ринків. Але, на його думку, цю проблему вона не могла вирішити ані у зв'язку з Польщею, ані в союзі з Литвою, оскільки ці відроджені держави тяжіють до Північного моря, в чому Україна не має зацікавленості й увійшла б у конфлікт із багатьма країнами регіону.

Тому, оскільки віроломство й тяжкий національний гніт Москви ще надто довго зберігатиметься в пам'яті українського народу, Київ мусить звернути свою увагу на Схід, де саме й формувалася федерація нових державних утворень Дону, Кубані й Тереку. Через тісні політичні контакти з ними Україна мала б вийти до Каспію, Туркестану й Західного Сибіру, де мешкало кілька мільйонів переселенців із Наддніпрянщини. Такий зв'язок відітнув би Москву від Кавказу й забезпечив би сприятливі умови для опанування місцевими чорноморськими портами та встановлення тісних відносин із причорноморськими державами⁸⁷².

Тим часом офіційне визнання Києвом Всевеликого Війська Донського та встановлення з ним дипломатичних відносин відразу ж було зручно використане українською делегацією на мирних переговорах із радянською Росією. Адже делегація Х. Раковського — Д. Мануїльського наполягала на проведенні українсько-російського кордону таким чином, що «одрізувалося б до Росії углю 65 % і весь антрацит». Крім того, частина Вовчанського повіту та Старобільський повіт Харківської губернії,

Слов'яносербський повіт і східні волості Бахмутського повіту Катеринославської — мали відійти до РСФРР, «тільки Донецькі каменугольні басейни, — як доповідав голова української делегації С. Шелухин Раді міністрів 31 липня 1918 р., — звиш 20 000 кв. верст з українською людністю. Сею межею вона (російська делегація. — *Авт.*) одрізала од України каменугольні копії і металургійні заводи, що мають руду з Катеринославщини, і тим розрізала національний і економічний організм України»⁸⁷³.

Тому опозиційний Український національний союз, не володіючи повною інформацією про перебіг українсько-російських переговорів, глибоко помилявся, стверджуючи в резолюції від 30 серпня, ніби «умови про кордон, прийняті цією попередньою згодою (з Доном. — *Авт.*), менш сприятливі, ніж ті умови, які були виставлені російським урядом»⁸⁷⁴. Апетити Кремля помітно перевершували найоптимістичніші сподівання П. Краснова, від яких він, до того ж, швидко відмовився.

15 серпня 1918 р. С. Шелухин виступив на спільному засіданні політичної комісії мирних українсько-російських переговорів із заявою про визнання «Республіки Всевеликого Війська Донського за суверенну державу» та підписання з нею, «як з суб'єктом міжнародного права, договору про обопільні державні межі». Тому українська сторона запропонувала делегації РСФРР вести перемовини про кордони лише від Вигоновського озера до Новохоперська, де починався кордон із Всевеликим Військом Донським⁸⁷⁵. 24 серпня ця декларація була продубльована на пленарному засіданні українсько-російських переговорів.

Як наслідок на зібранні спалахнула гостра дискусія, Х. Раковський наполягав, що влада П. Краснова «виявилася не результатом боротьби, а певних військових обставин, і аж ніяк не результатом виразу організованого свідомого волевиявлення самого Донського населення». При цьому він явно ігнорував загальновідомий факт, що сама РСФРР виникла внаслідок державного перевороту й встановлення диктатури більшовицької партії, а не вільного волевиявлення населення Росії на Установчих зборах.

Більшовицька делегація звинувачувала українську сторону в порушенні норм міжнародного права і міжнародних договорів, оскільки Київ раніше Військового круга Дону, який мав зібратися лише 28 серпня, заздалегідь визнав владу П. Краснова

й відокремлення Новочеркаська від Москви. Х. Раковський і Д. Мануїльський розцінили підготовку й підписання українсько-донського договору як втручання гетьманату у внутрішні справи РСФРР, закидаючи Україні, що вона не мала права визначати міжнародний статус окремих частин Росії⁸⁷⁶.

Зрештою, укладення українсько-донської угоди було зручно використане Х. Раковським для того, щоб завести переговорний процес у глухий кут. 31 серпня С. Шелухин повідомив Раду міністрів, що глава російської делегації «висловив свою згоду на продовження праці лише в комісії по товарообміну, позаяк ця комісія утворена для переведення договору про перемир'я від 12 червня с. р., що ж торкається комісії політичної та фінансово-розрахункової, то праця їх зостається припиненою до вирішення принципового питання про визнання Донської Республіки»⁸⁷⁷.

А 10 вересня 1918 р. Х. Раковський оприлюднив декларацію, в якій наголошувалося, що «визнання Україною так званої Донської Республіки і її відмова встановити у погодженні з російською мирною делегацією свій південно-східний кордон... є прагненням перегляду Брест-Литовського договору, укладеного між Росією й центральними державами». Аргументуючи свою позицію, керівник більшовицької делегації відкинув можливість застосування принципу самовизначення щодо Області Війська Донського, на який часто посилалася українська делегація, оскільки «Донська Республіка дивиться на своє самостійне державне існування не як на самоціль, а як на тимчасовий засіб для створення єдиної неділимної Російської монархії з включенням до неї й України»⁸⁷⁸.

Останнє зауваження було вкрай болючим для української сторони, заперечити чи спростувати його було майже неможливо. Але звинувачення в порушенні Брестського мирного договору делегація С. Шелухина вважала безпідставними, оскільки зазначена угода не містила гарантій непорушності й цілісності тієї території колишньої Російської імперії, що перебувала під більшовицькою владою. Та й сама російська делегація у декларації від 25 травня чітко зазначила, що під юрисдикцією Раднаркому РСФРР перебувають лише ті регіони, на яких діє влада робіничо-селянських рад⁸⁷⁹. Логічно, з відокремленням від більшовицької Росії Області Війська Донського як самостійного державного

утворення радянська влада на її території скасовувалась, і підстав для продовження переговорів України з РСФРР про кордони в Донській області не було.

Гострі дебати на українсько-російських переговорах навколо державно-правового статусу Дону жодним чином не відбилися на розвиткові повномасштабних відносин між Києвом і Новочеркаськом. Вони спиралися на низку докладно розроблених двосторонніх угод: «Тимчасову угоду про експлуатацію частини Запорізької залізниці, яка є в межах бувшої Области Війська Донського» від 31 серпня 1918 р.; «Тимчасову угоду про перевіз у простому сполученні пасажирів, вугілля та грузів між залізницями Всевеликого Війська Донського й Українською Державою» від 2–5 вересня 1918 р.; «Тимчасову угоду про передачу рухомого складу між залізницями Всевеликого Війська Донського й Української Держави» від 7 вересня 1918 р.; «Умову між правительствами Української Держави та Всевеликого Війська Донського відносно поштово-телеграфних зносин» від 18 жовтня 1918 р.

Найважливішою з економічних угод був «Договір про спільне регулювання питань, дотикаючих Донецького басейну», підписаний у Києві 18 вересня 1918 р. директором Департаменту торгівлі й мореплавання Всевеликого Війська Донського Юрієм Зіловим, директором Експлуатаційного департаменту Іваном Вознесенським, товаришем міністра торгу і промисловості Української Держави В. Ауербахом і товаришем міністра шляхів сполучення Андрієм Лукашевичем.

Сторони домовилися створити на паритетних засадах постійну Доно-Українську комісію у справах донецького палива з місцем перебування у Харкові. Вона мала «розглядати у цілях погодження загальні питання, що стосуються видобутку, розподілу, торгівлі, споживання й перевезення донецького мінерального палива» (ст. I). Уряд Всевеликого Війська Донського брав на себе зобов'язання забезпечувати Донбас продовольством і мастильними матеріалами, а Україна — лісовими й вибуховими матеріалами та металічними виробами (ст. IV)⁸⁸⁰.

Наприкінці жовтня 1918 р. донський уряд призначив постійними членами комісії гірських інженерів Павла Нікішина, Володимира Саковича та Павла Шелякіна і надзвичайними — інженерів Венедикта Жолковського й Леоніда Семянікова та директора

Експлуатаційного департаменту І. Вознесенського. З українського боку на засіданні Ради міністрів 5 листопада постійними членами комісії були затверджені член Ради Міністерства торгу і промисловості Віктор Гаєвський, інспектор експлуатації залізниць Микола Дьяков та товариш міністра фінансів Борис Матушевич, а надзвичайними — член Ради Міністерства торгу і промисловості Олексій Мономахов, директор Департаменту палива та металу Ростислав Ранов і товариш міністра шляхів А. Лукашевич⁸⁸¹. Набагато вищий рівень українського представництва у змішаній комісії, безперечно, свідчив про наміри Києва визначальним чином впливати на економічне використання природних багатств Донбасу в інтересах Української Держави.

Зі свого боку, Новочеркаськ у боротьбі з більшовицькою Росією активно використовував економічний потенціал Української Держави для зміцнення боєздатності Всевеликого Війська Донського. Наприклад, 5 жовтня 1918 р. А. Богаєвський звернувся до Д. Дорошенка з проханням посприяти негайній відправці «на допомогу Дону» 150 верст рельсів із відповідною кількістю кріплень, 50 стрілок, 200 вагонів і 15 потягів для колії у 750 мм. Ці засоби мали бути використані для забезпечення транспортування козачих військ у північних округах Дону⁸⁸².

Проте відносини між Українською Державою і Доном аж ніяк не можна назвати безпроблемними, особливо там, де йшлося про становище українського населення на Дону та митну політику. 16 жовтня 1918 р. консульський агент В. Мищенко доповідав Д. Дорошенку, що у Всевеликому Війську Донському «становище українців дуже скрутно». За володіння виданими консулом посвідченнями громадян Української Держави місцевих українців «ледве не порозстрілювали». Справа дійшла до того, що почастишали випадки виселення українців з Донщини «по однім тільки наклепам, що вони большевики», майно виселених конфіскується. У Ростовській поштово-телеграфній конторі зібралось 1,5 млн карб., переведених з України фізичним і юридичним особам, «пошта розсилає повістки, але грошей не віддає». Всі представлення В. Мищенка донському урядові у цих справах зоставалися без відповіді⁸⁸³.

Треба зазначити, що швидке зближення Києва і Новочеркаська не викликало особливого захоплення у середовищі українських

державних службовців середньої й нижчої ланки, які небезпідставно побоювалися, що, зрештою, Дон буде використаний Добровольчою армією А. Денікіна як плацдарм для відбудови «єдиної й неділимої» Росії. Так, 18 жовтня 1918 р. на адресу відразу чотирьох міністерств — шляхів, військового, внутрішніх і закордонних справ — з Луганська надійшла вкрай роздратована телеграма «поза всякою чергою» від кордонного комісара міністерства шляхів М. Свергуна. У ній говорилося, що 6 жовтня керуючий залогою догляду ділянки Луганськ–Вергунки не пропустив на Дон 26 вагонів з майном Катеринославського авіаційного парку. Причому кордонний комісар стверджував, що на вивіз цього майна з України «не було представлення і ніяких прав від українського уряду».

Але за два дні ешелон «був силою вивезений на Дон». Розлючений цим інцидентом М. Свергун запитував у високого київського начальства вказівок і вимагав *«підкреслення авторитета української влади перед представниками Дона, аби останні знали, що вони на Україні, а не на Дону, що я і мої співробітники існують на залогах не для того, щоб нам всякий доброволець Дона наносив образи, а задля того, щоб нам турбуватися за добробут Української Держави»*⁸⁸⁴. Департамент чужоземних зносин МЗС надіслав відповідне представлення О. Черячукіну, але відповіді на нього не отримав. Швидше за все постачання на Дон авіаційного майна відбувалося в рамках реалізації «Додаткової секретної угоди» до українсько-донського договору.

Однак сумлінні й патріотично налаштовані українські митники та прикордонники чинили перепони вивозу на Дон і суто «мирної» продукції. Зокрема, 24 жовтня 1918 р. керуючий відділом торгівлі й промисловості донського уряду В. Строганов звернувся до О. Черячукіна з проханням увійти у зносини з МЗС Української Держави щодо «встановлення вільного пропуску через ст. Штерівка продовольчих вантажів, спрямованих на адресу заводських підприємств і їхніх Продовольчих комітетів». Звертання донського міністра було спричинене телеграмою Ради з'їзду гірсько-промисловців Півдня Росії, у якій повідомлялося, що «чинами Української митниці при станції Штерівка затримуються вагони взуття, хліба, цукру й фуражу, котрі йдуть на адресу Боково-Хрустальського Продовольчого комітету для потреб гірськоробітників цього району»⁸⁸⁵.

О. Черячукін у відповідному поданні на ім'я міністра закордонних справ України додав від себе, що «це вже не поодинокий випадок даремного затримання прикордонною сторожею товарів, які йдуть на територію Всевеликого Війська Донського». Тому повноважний посланник прохав міністра віддати розпорядження «прикордонній сторожі Української Держави не чинити перешкод товарообміну, котрий і так туго налагоджується, не дивлячись на побажання дружніх Урядів України і Дону»⁸⁸⁶.

А 13 листопада 1918 р., тобто ще до початку антигетьманського повстання, О. Черячукін змушений був звернутися до українського МЗС з проханням дозволу особисто увійти у зносини «з Отаманом Вербицьким, комендантом м. Єлизаветграда і головою союзу робітників м. Єлизаветграда і пред'явити їм вимогу, як Отаман Зимової Станиці Всевеликого Війська Донського (повноважний посланник), щоб вантажі, призначені Дону, негайно були відправлені за призначенням». Департамент чужоземних зносин надіслав відповідну телеграму до Єлизаветграда і не заперечував проти безпосередніх контактів донського посла з єлизаветградським комендантом⁸⁸⁷.

Тим часом неминуча військова поразка Німеччини (Болгарія і Туреччина протягом вересня–жовтня 1918 р. уже вийшли з війни, Австро-Угорщина розпадалася прямо на очах), неопступливість Антанти в питанні визнання Української Держави й підготовка політичної опозиції до скликання Національного конгресу, що мав усунути гетьмана від влади, підштовхували П. Скоропадського до тіснішого зближення з Доном і через нього — з білим рухом, навіть ціною проголошення федерації з майбутньою небільшовицькою Росією.

Пояснюючи різку зміну своєї офіційної позиції в українському питанні, П. Скоропадський писав у спогадах: «Я ж усвідомлював, що для того, аби Україна мала право на існування, щоб вона мала дійсно світове значення, недостатньо було старатися захищатися у своїх кордонах, а всяке прагнення ширшої політики вважати ледве не зрадою України. Українці були проти допомоги Дону, проти ідеї витіснення більшовиків із Великої Росії, коли єдине, що могло дійсно зацікавити всі країни Entente-и в ідеї України, саме була б боротьба з Радянською Росією далеко за межами України. Тільки це й могло в очах світу і в очах великоросів

примирити їх із новою народжуючоюся українською державністю»⁸⁸⁸. Можна погоджуватися з таким підходом до проблем державотворення чи засуджувати його, але він мав певні підстави для існування.

З огляду на ускладнення міжнародного становища Української Держави й швидке наближення військових дій 1 листопада 1918 р. Рада міністрів ухвалила постанову про відкриття у Новочеркаську посольства 2-го розряду на чолі з міністром-резидентом генерал-майором Костянтином Середіним, гетьман затвердив її через п'ять днів. До складу посольства було призначено Романа Сурина (секретар), Степана Кузика (перекладач), а також позаштатних урядовців — Миколу Мандрику і сотників Василя Полюшкіна та Володимира Попова⁸⁸⁹. На утримання посольства до кінця 1918 р. уряд асигнував 27 333 карб. 32 коп. Показово, що донський посол в Україні тоді ж був підвищений у військовому званні до генерал-лейтенанта, яке мали сам Військовий отаман П. Краснов і голова донського уряду А. Богаєвський.

А вже 3 листопада 1918 р. на невеличкій залізничній станції Скороходово між Полтавою й Харковом П. Скоропадський таємно зустрівся з П. Красновим. «Ми вирішили, — згадував екс-гетьман, — енергійно один одному допомагати в боротьбі з більшовиками, Україна йшла на широку допомогу і грошима, і військовим спорядженням»⁸⁹⁰. У вітальній промові донський отаман на радіощах необачно обмовився, що «тепер, коли в братній єдності сидимо ми з Вами за одним столом, гадається мені, що це початок того великого, що Ви маєте довершити»⁸⁹¹.

Роздрукована харківськими газетами з подання П. Краснова його промова була сприйнята громадськістю як те, що П. Скоропадський узяв на себе ініціативу у відродженні «єдиної й неділимої» Росії. Оприлюднення ж 14 листопада «Грамоти Гетьмана всієї України до всіх українських громадян і козаків України» із твердженням, що Україні «першій належить виступити в справі утворення Всеросійської федерації, якої кінцевою метою буде відновлення Великої Росії», остаточно позбавило П. Скоропадського решток суспільної довіри й чималою мірою забезпечило успіх антигетьманського повстання під проводом Директорії. Жодне із сподівань гетьмана, пов'язаних із цим горезвісним кроком, не виправдалося. «Через кілька днів після

повяви грамоти, — з гіркою згадував П. Скоропадський, — великоруські кола вже ніякої України зовсім не визнавали»⁸⁹².

Антигетьманське повстання, що почалося в Білій Церкві 16 листопада й миттєво охопило Україну, унеможливило проїзд посла К. Середіна до Новочеркаська. Коли увечері 17 листопада він відбув з Києва через Полтаву на Лозову, остання, як і Харків, уже була в руках повсталих. «Повсюдно на шляху слідування мого поїзда, — доповідав К. Середін міністрові закордонних справ Г. Афанасьєву, — комісаром (головним комісаром Слобідських залізниць. — *Авт.*) було розіслано наказ не пропускати мого поїзда на Дон, улаштувавши із цією метою аварію поїзда шляхом вибуху його чи ж випуску назустріч порожнього потяга». Посол повернувся з Костянтинограда до Полтави, але і звітти змушений був утікати перед наступом повстанців, залишивши посольський вагон з особистими речами і грошима⁸⁹³.

У відчаї від успіхів антигетьманського повстання Рада міністрів за головування Сергія Гербеля 7 грудня 1918 р. зобов'язала МЗС «прохати Отамана Всевеликого Війська Донського ген. Краснова надати допомогу у справі визволення м. Харкова і Харківської губернії від повстанців»⁸⁹⁴. А 11 грудня Дипломатичний відділ сповістив О. Черячукіна, що «з боку МЗС немає перешкод до охорони Русько-Бельгійського заводу (в Єнакієво. — *Авт.*) озброєною силою Війська Донського, на умовах, ... що Русько-Бельгійське Товариство прийме на себе усі видатки по содержанню цієї охорони»⁸⁹⁵. Однак отаман П. Краснов, звичайно, не міг урятувати цілком дискредитований в очах населення України режим П. Скоропадського, та й не збирався цього робити, оскільки Донська армія уже півроку як безуспішно намагалася взяти Царицин.

Після відречення П. Скоропадського від влади й перемоги антигетьманського повстання генерал-лейтенант О. Черячукін ще якийсь час залишався у Києві й навіть увійшов 16 грудня 1918 р. у офіційні зносини з комісаром МЗС УНР щодо спроб реквізиції 600 пудів посольського бензину та обеззброєння 9-ти козаків його охорони⁸⁹⁶. Один із лідерів антигетьманського повстання Микита Шаповал (1882–1932) тоді розпорядився видати «охоронний лист на бензин», а Дипломатичний відділ 21 грудня звернувся до начальника штабу Осадного корпусу отамана Андрія Мельника (1890–1964) з проханням «в цілях уникнути зайвих непорозумінь

дипломатичних» повернути донському посольству відібрану у козаків зброю. Через три дні осавул штабу Осадного корпусу сотник Михайло Матчак (1895–1958) повідомив МЗС, що його клопотання виконано⁸⁹⁷.

Збереглися і звернення О. Черячукіна до МЗС у справі арешту республіканською владою окремих донських офіцерів, які, на переконання посла, не брали участі у бойових діях проти армії УНР на боці гетьмана. Це переконливо спростовує поширену серед істориків думку, ніби Директорія УНР відразу ж опинилася у стані конфронтації із Всевеликим Військом Донським. О. Черячукін залишив Київ на початку 1919 р., отримавши призначення послом Всевеликого Війська Донського у відродженій Другій Речі Посполитій.

П. Краснов, утративши підтримку з боку П. Скоропадського, не зміг довго чинити спротив централізаторській політиці А. Денікіна, відмовився від «Доно-Кавказького союзу» і 8 січня 1919 р. погодився на підпорядкування командувачеві Добровольчою армією. 19 лютого в результаті неподоланих суперечностей із А. Денікіним П. Краснов склав повноваження Військового отамана і виїхав до Німеччини. Уже в еміграції він із гіркотою писав: «До 15 серпня 1918 р. ...більшовиків не було на донській землі, і не втруться у справи Війська генерал Денікін і союзники, може бути, і зараз Військо Донське існувало на тих же засадах, як існує Естонія, Фінляндія, Грузія — існувало окремо від радянської Росії»⁸⁹⁸.

До сьогодні абсолютна більшість вітчизняних дослідників, як свого часу й майже всі науковці з емігрантського середовища (за винятком таких поодиноких прибічників гетьманату П. Скоропадського, як Д. Дорошенко) критично ставиться до співпраці Української Держави і Всевеликого Війська Донського. Особливе неприйняття викликає таємна військова допомога гетьманату Донові, що прямо чи опосередковано сприяла зміцненню потенціалу Добровольчої армії А. Денікіна — запеклого ворога української державності.

Однак у феномена українсько-донського зближення була й своя логіка — обопільне прагнення стратегічного партнерства проти спільної зовнішньої загрози двох близьких за політичним режимом держав, яке до того ж спиралося й на історичну традицію. Київ і Новочеркаськ однаковою мірою йшли до укладення

ефективного військово-політичного союзу, вбачаючи у ньому не лише запоруку реалізації вигод економічної співпраці, а й надійну гарантію збереження державності України та Дону (на тому етапі — на автономістсько-федералістських засадах) у критичних міжнародних обставинах завершення Першої світової війни й загострення громадянської війни в Росії.

Підписання військово-політичного й економічного союзу Української Держави із Всевеликим Військом Донським та активне розроблення подібних проектів з Грузією й Кубанню, поза всіляким сумнівом, підвищували міжнародний статус Києва, а взаємне визнання та плідна співпраця допомагали більш-менш ефективно протидіяти більшовицьким планам встановлення радянської влади на території колишньої Російської імперії. Саме цією обставиною пояснюється взагалі-то невласлива для гетьманату поступливість у територіальних питаннях перед Всевеликим Військом Донським — єдиним на той час вагомим проукраїнським «адвокатом» у ворожому великоросійському таборі. Проте розрахунки й обіцянки надто рішуче розійшлися з подальшою політичною практикою.

НОВІ АСПЕКТИ УКРАЇНСЬКОГО ПИТАННЯ В КОНТЕКСТІ ПІДСУМКІВ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (замість висновків)

На початку ХХ ст. існували об'єктивні обставини, що надзвичайно ускладнювали позитивне розв'язання українського питання. Давалися взнаки незавершеність процесів вітчизняного націотворення, тривалий період недержавного існування українського етносу, домінуючий вплив російської політичної та духовної культури й традиції. Чимало значило і переважання в середовищі вітчизняного визвольного руху прибічників інтернаціоналістських ліворадикальних гасел. **Перебіг Першої світової війни, в мотивації якої «вписували» необхідність розв'язання українських проблем (насправді на цьому ґрунтувалася оманна спекулятивна тактика) і зрештою домоглися того, що українські землі по обидва боки австро-російського кордону стали одним із головних театрів бойових дій, переконливо засвідчили як Центральним державам, так і країнам Антанти, що надалі ігнорувати українське питання неможливо.**

З іншого боку, вирішення українського питання й процеси національного визволення та відродження незалежної державності були тісно інтегровані в загальноєвропейський і загальносвітовий контекст «першої хвилі» глобального поширення демократії, що набув нової якості за умов краху й розпаду знесиленої участю у світовій війні Російської імперії. Доля парламентської УНР доби Центральної Ради вирішувалася державами-переможницями у «Великій війні» й не на її користь.

Незважаючи на певні дипломатичні успіхи й здобутки (наприклад, у цілому прийнятне для Києва міжнародно-правове урегулювання статусу Холмщини й Підляшшя, встановлення довірливих і перспективних відносин із більшістю керівництва Кубанської законодавчої ради, вироблення, без сумніву, вигідного для УНР

проекту попередньої угоди про її державні межі з Білоруською Народною Республікою та ін.), загалом Центральній Раді не вдалося розв'язати принципово важливі для самоствердження України зовнішньополітичні проблеми.

По-перше, лідерам українства так і не вдалося істотно просунути вперед у налагодженні стосунків із Тимчасовим урядом, а потім дійти порозуміння з більшовицькою Росією, на заваді чому стало занадто відверте ігнорування Києвом ленінського Раднаркому як легітимного загальноросійського органу влади. По-друге, з будь-якого погляду, невинуватими були зволікання провідників українського визвольного руху в справі стратегічного вибору зовнішньополітичних орієнтацій Центральної Ради — на Антанту чи Центральні держави.

Відважившись під тиском катастрофічних зовнішніх військово-політичних обставин на підписання Брестського мирного договору, що на певний час давав надії на збереження незалежності Української Народної Республіки, київські лідери доклали енергійних зусиль для її перетворення на важливий суб'єкт регіональної міжнародної політики. Однак, **попри офіційні рівноправні відносини з Центральними державами, Українська Народна Республіка фактично опинилася в потужному силовому полі Німеччини й Австро-Угорщини (фактичної окупації держави), а вирішення українського питання знову потрапило в залежність від позиції зовнішніх «центрів сили».**

Як Берлін, так і, особливо, Відень насправді не були зацікавлені у виході Києва на провідне становище серед «рандштатів», а тим більше, у налагодженні Україною повномасштабних стосунків із нейтральними державами (Румунія, Швеція, Швейцарія та ін.), не говорячи вже про країни Антанти. Проблема ж отримання з України обумовлених договором обсягів продовольства стала визначальною в розвитку відносин УНР із новими «союзниками», тому неспроможність забезпечити реалізацію цього завдання обумовила курс Німеччини на повалення Центральної Ради.

Однак безсумнівним залишається факт, що саме в тих надскладних умовах власне тектонічних соціальних зсувів намітилися й одержали апробацію суспільною практикою принципові пошуки шляхів перетворення колишньої централізованої Російської держави на федеративну демократичну республіку, до

якої Україна входила б на правах широкої територіальної автономії. Після переконання у неможливості реалізації подібних задумів почалося **конструктивне обґрунтування моделі згуртування новопосталих національно-державних утворень, їх політичного і економічного об'єднання у Балто-Чорноморському союзі**. Зазначений теоретичний доробок діячів першої УНР був творчо використаний і розвинутий при розбудові структури міжнародних взаємин Української Держави.

Слід визнати, що гетьман П. Скоропадський і його уряди приділяли велику увагу **міжнародним аспектам вирішення українського питання**, тому врегулювання спірних територіальних питань і налагодження конструктивних та взаємовигідних відносин із «рандштатами» посіли чільне місце (поряд із Центральними державами та РСФРР) у системі зовнішньополітичних пріоритетів київської дипломатії. Керівництво гетьманату, з огляду на значний воєнно-політичний інтерес Берліна до Прибалтики й фактичну окупацію німецько-австрійськими та турецькими військами більшої частини Східної Європи й Закавказзя, зосередилося на приєднанні всіх територій, що були пов'язані з Україною як з етнічного, так і з історичного погляду (Бессарабія, Південна Білорусь, Крим, Кубань, Підляшшя, Холмщина). А відносна фінансово-економічна й, меншою мірою, політична стабільність Української Держави слугували притягальним чинником для «окраїнних держав» у їхніх спробах вирішення власних проблем і утвердження як повноправних суб'єктів міжнародних відносин.

Однак проголошення П. Скоропадським 14 листопада 1918 р. курсу на федерацію з найбільшовицькою Росією, що на ділі означало повернення до дореволюційних (ліберально-реформістських) варіантів розв'язання українського питання (попри суб'єктивні наміри й розрахунки його ініціаторів), з насторогою було зустрінуте керівництвом переважної більшості «рандштатів» (за винятком Дону і, частково, Кубані), а всередині України постфактум стало одним із вагомих аргументів на користь антигетьманського повстання під проводом Директорії.

Руйнація Брестської системи міжнародних відносин (яка значною мірою компенсувала зовнішньополітичні прорахунки українського проводу) внаслідок воєнної поразки Центральних держав у «Великій війні» створила надзвичайно складні й нерідко критичні

зовнішні обставини для керівництва відродженої УНР, подолати які йому так і не вдалося. Правда, слід визнати, що зробити це протягом надто короткого й перенасиченого подіями проміжку часу, коли кардинально змінювалася вся система світових відносин, було вкрай важко. Трагізм і драматизм української історії 1917–1920 рр. і полягав у тому, що, одержавши загалом перспективні шанси, Україна, на відміну від Польщі, Фінляндії чи країн Балтії, історично не скористалася ними для утвердження своєї незалежності та самостійності.

За умов коли міжнародна спільнота в особі Антанти загалом виявилася неготовою піднятися до розуміння сутності українського питання, ролі незалежної України у системі загальноєвропейської та регіональної безпеки, що переконливо продемонструвала Паризька мирна конференція 1919–1920 рр., УНР залишалося це доводити й виборювати власними військово-політичними та дипломатичними зусиллями. Проте саме їх Україні й забракло, її уряди не змогли забезпечити власну життєздатність і стати серйозною потугою, на яку варто було зважати, а українське питання залишилося невирішеним, український етнічний масив був розподілений між УСРР (з 30 грудня 1922 р. — в складі СРСР), Польщею, Румунією й Чехословаччиною.

Результати повоєнного мирного урегулювання, формалізовані у Версальсько-Вашингтонській системі міжнародних відносин, засвідчили, що Антанта погодилася б визнати за Україною приблизно те ж геостратегічне місце, яке посідала в регіоні колишня Російська імперія, тобто пішла б назустріч українським національним інтересам лише в разі створення над Дніпром міцного й життєздатного державного організму, спроможного нейтралізувати поширення більшовизму й стабілізувати військово-політичну ситуацію.

Проте керівникам вітчизняного визвольного руху так і не вдалося переконати Захід у доцільності закріплення за Україною ключової ролі у створенні системи регіональної безпеки на Сході Європи шляхом організації Балто-Чорноморського союзу. На перешкоді цьому стали як тісні політичні зв'язки лідерів Центральної Ради і гетьманату П. Скоропадського з Берліном та Віднем у вирішенні регіональних і прикордонних проблем, так і тривала

невизначеність зовнішньополітичних державних пріоритетів за доби Директорії.

Ані Центральна Рада, ані гетьманат П. Скоропадського, ані Директорія УНР не змогли утриматися при владі перед зовнішніми агресіями та внутрішніми радикальними силами, щоб бодай скільки-небудь тривалий час контролювати національну територію. З огляду на внутрішню слабкість національно-визвольного руху початку ХХ ст. надто багато залежало від зовнішнього чинника у вирішенні українського питання. Але, з іншого боку, міжнародне визнання України значною (якщо не вирішальною) мірою обумовлювалося внутрішнім зміцненням та утвердженням української державності. Розірвати це «замкнене коло» провідникам визвольних процесів 1917–1920 рр. так і не вдалося.

Таким чином, **українське питання виникло і розвивалося в координатах складної системи об'єктивних і суб'єктивних чинників, породжених суперечностями міжнародних відносин початку ХХ ст., і, відповідно, збіглося в часі з оформленням української національної ідеї, що на тому історичному етапі втілювалася в концепції «народоправної» республіки як ідеалу багатовікових прагнень української спільноти до створення незалежної й самостійної держави.**

Міжнародний аспект українського питання визначався реальним співвідношенням сил воюючих держав та устремліннями окраїнних народів суміжних імперій, які теж прагнули до самовизначення у межах своїх етнічних чи географічних кордонів, що змушувало тогочасну українську еліту вдаватися до пошуків найоптимальніших і найвірогідніших політичних орієнтацій задля реалізації державотворчих завдань.

Навіть зі зміною статусу України — переходом з розряду об'єкта міжнародних відносин до їх суб'єкта, **українське питання виявилось розв'язаним лише частково. Стало очевидним, що із завершенням Першої світової війни розпочиналася нова фаза боротьби за досягнення віковичної мрії народу про завоювання позицій, необхідних для повноцінної національної самореалізації.**

ДЖЕРЕЛА

- ¹ Див.: *Солдатенко В. Ф.* Историческое наследие Переяслава и поиск путей разрешения украинско-российских противоречий в XX веке // История русско-украинских отношений в XVII–XVIII веках (К 350-летию Переяславской Рады). Бюллетень. Выпуск 2. — М., 2006. — С. 37.
- ² Цит. за: *Овсій І. О.* Зовнішня політика України. Від давніх часів до 1944 року. — К., 1999. — С. 138.
- ³ Переяславська угода 1654 року: історичні уроки для українського народу. Аналітичні оцінки Національного інституту стратегічних досліджень. — К., 2004. — С. 19.
- ⁴ Див.: Национальная политика. История и современность. — М., 1997. — С. 54–55.
- ⁵ Див.: *Сахаров А. Н.* Россия в начале XX века: народ, власть, общество. Введение // Россия в начале XX века. — М., 2002. — С. 32–33; *Его же.* Россия: Народ. Правители. Цивилизация. — М., 2004. — С. 316–317; *Гатагова Л. С.* Межэтнические отношения // Россия в начале XX века. — С. 146, 163 и др.
- ⁶ Див. напр.: *Михутина И. В.* Украинский вопрос в России (конец XIX — начало XX века). — М., 2003. — С. 21–30; *Ее же.* Переяславская Рада и историческая судьба Галиции // История русско-украинских отношений в XVII–XVIII веках (К 350-летию Переяславской Рады). Бюллетень. Выпуск 2. — М., 2006. — С. 49.
- ⁷ *Булдаков В.* Семнадцатый век и семнадцатый год // Родина. Российский исторический иллюстративный журнал. Россия и Украина: веки истории. — М., 1999. — № 8. — С. 104.
- ⁸ *Скрипник М.* Статті й промови. — Т. II. — Ч. II. — Харків, 1931. — С. 12; *Солдатенко В. Ф.* Незламний. Життя і смерть Миколи Скрипника. — К., 2002. — С. 133–134.
- ⁹ *Сахаров А. Н.* Основные этапы и особенности русского национализма // Россия в XX веке: Проблемы национальных отношений. — М., 1999. — С. 23–24.
- ¹⁰ *Булдаков В. П.* Феномен революционного национализма в России // Там само. — С. 209.
- ¹¹ Див. напр.: Політична історія України XX століття. В 6-ти т. Т. 1. На зламі століть (кінець XIX ст. — 1917 р.). — К., 2002. — С. 341–401; *Реснт О. П.*

- Вплив Великої війни 1914–1918 рр. на цивілізаційні процеси в Україні // *Ресент О. П.* Перечитуючи написане. — К., 2005. — С. 193–200; *Його ж.* Перша світова війна XX століття та українське суспільство // Там само. — С. 240–259; Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3-х т. Т. 1. Українські проекти в Російській імперії. — К., 2004. — 504 с.; Український вибір: політичні системи XX століття і пошук власної моделі суспільного розвитку. — К., 2007. — С. 45–106; *Симоненко Р. Г., Табачник Д. В.* Українсько-польські відносини та боротьба за єдність України. — К., 2007. — С. 331–538; Україна: політична історія. XX — початок XXI ст. — К., 2007. — С. 187–224 та ін.
- ¹² Див. напр.: *Михутина И. В.* Украинский вопрос в России (конец XIX — начало XX века) // *Русская Галиция и мазепинство.* — М., 2005. — С. 17–243; *Дикий А.* Красная свитка: неизвращенная история Украины-Руси от запорожцев до коммунистов. — М., 2007. — С. 40–67; *Широкоград А.* Россия и Украина. Когда заговорят пушки. — М., 2007. — С. 246–256; *Михутина И.* Украинский Брестский мир. Путь выхода России из Первой мировой войны и анатомия конфликта между Совнаркомом РСФСР и правительством Украинской Центральной Рады. — М., 2007. — 288 с.
- ¹³ Шлях боротьби // *Гасло.* — 1902. — Ч. 1. — С. 3.
- ¹⁴ Див.: *Волобуєв М.* До проблеми української економіки // *Більшовик України.* — 1928. — № 2. — С. 46–58; № 3. — С. 61–63.
- ¹⁵ Цит. за: *Сарбей В. Г.* Національне відродження України. — К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. — С. 45.
- ¹⁶ Цит. за: *Зашкільняк Л. О., Крижун М. Г.* Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. — Львів: ЛНУ, 2002. — С. 356.
- ¹⁷ Українські політичні партії кінця XIX — початку XX ст.: програмові і довідкові матеріали / Упоряд. В. Ф. Шевченко та ін. — К.: Консалтинг; Фенікс, 1993. — С. 6.
- ¹⁸ *Biographisches Handbuch des deutschen Auswärtigen Dienstes.* — Band 1: A–F. — Paderborn; München; Wien; Zürich, 2000. — S. 324.
- ¹⁹ Цит. за: *Романчук О. К.* Ультиматум: Хроніка одного конфлікту між Раднаркомом РРФСР і Центральною Радою. — К.: Т-во «Знання» УРСР, 1990. — С. 9.
- ²⁰ Центральний державний історичний архів України в Києві (ЦДІА України), ф. 442, оп. 541, спр. 8, арк. 22.
- ²¹ Цит. за: *Кураєв О. О.* Український чинник у системі політичних інтересів Відня та Берліна (1843–1914) // *Український історичний журнал.* — 2006. — № 1. — С. 46.
- ²² Там само.
- ²³ Див.: *Донцов Д.* Історія розвитку української державної ідеї. — К.: Т-во «Знання» України, 1991. — С. 27.

- ²⁴ Цит. за: *Левандовський В.* Україна та Росія: спроба цивілізаційного аналізу (за матеріалами західноєвропейської соціально-філософської та суспільно-політичної літератури другої половини XIX сторіччя) // Політологічні читання. — 1992. — № 4. — С. 169.
- ²⁵ Політологія. Кінець XIX — перша половина XX ст.: Хрестоматія / За ред. О. І. Семківа. — Львів: Світ, 1996. — С. 112–118.
- ²⁶ Українські політичні партії кінця XIX — початку XX ст.: програмові і довідкові матеріали. — С. 12–13.
- ²⁷ Там само. — С. 23.
- ²⁸ Цит. за: *Животко А.* Історія української преси. — К., 1999. — С. 229.
- ²⁹ *Левицький К.* Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918. На підставі споминів і документів. — Львів, 1929. — Ч. 1. — С. 404.
- ³⁰ *Borowsky Peter.* Deutsche Ukrainepolitik 1918 unter besonderer Berücksichtigung von Wirtschaftsfragen. Historische Studien. — Lubeck und Hamburg: Matthiesen, 1970. — S. 30.
- ³¹ *Remer Claus.* Die Ukraine im Blickfeld deutscher Interessen. Ende des 19 Jahrhunderts bis 1917/18. — Frankfurt-am-Main; Berlin; Bern; New-York; Paris; Wien: Verlag Peter Lang, 1997. — S. 304.
- ³² ЦДІА України, ф. 1235, оп. 1, спр. 413.
- ³³ *Remer Claus.* Opt. cit. — S. 132.
- ³⁴ Див.: *Попик С. Д.* Українці в Австрії 1914–1918. Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни. — Київ; Чернівці: Золоті литаври, 1999. — С. 28.
- ³⁵ *Remer Claus.* Opt. cit. — S. 159.
- ³⁶ *Bachmann K.* «Ein Herd der Feindschaft gegen Rußland», Galizien als Krisenherd in den Beziehungen der Donaumonarchie mit Rußland (1907–1914). — Wien; München, 2001. — S. 214.
- ³⁷ *Bihl W.* Die Beziehungen zwischen Österreich — Ungarn und Russland in bezug auf die galizische Frage 1908–1914 // Galizien um die Jahrhundert-schwende. Hrsg. von Karlheinz Mack. — Wien; München, 1990. — S. 40.
- ³⁸ ЦДІА України, ф. 274, оп. 1, спр. 3320, арк. 230.
- ³⁹ *Bihl W.* Opt. cit. — S. 45.
- ⁴⁰ ЦДІА України, ф. 274, оп. 1, спр. 3320, арк. 83.
- ⁴¹ Там само, ф. 365, оп. 1, спр. 997, арк. 60а–60б.
- ⁴² Див.: *Чикаленко Є.* Уривки з моїх споминів за 1917 р. — Прага, 1932. — С. 24.
- ⁴³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 3807, оп. 1, спр. 10, арк. 188.
- ⁴⁴ Див.: *Жук А.* До історії української політичної думки перед світовою війною. Молодоукраїнство // Визволення. — 1923. — III. — С. 40.
- ⁴⁵ ЦДАВО України, ф. 3807, оп. 1, спр. 10, арк. 197.

- ⁴⁶ ЦДІА України, ф. 705, оп. 2 с, спр. 122, арк. 4–4 зв.
- ⁴⁷ ЦДАВО України, ф. 3807, оп. 1, спр. 10, арк. 196–197.
- ⁴⁸ Там само, арк. 198.
- ⁴⁹ ЦДІА України, ф. 275, оп. 1, спр. 2459, арк. 46.
- ⁵⁰ *Левицький К.* Історія політичної думки галицьких українців. 1848–1914. — Ч. 2. — Львів, 1927. — С. 721.
- ⁵¹ *Донцов Дм.* Модерне москвофільство. — К.: Вид. авт., 1913. — С. 4–5.
- ⁵² *Донцов Д.* Сучасне політичне положення нації і наші завдання (Реферат, виголошений на II всеукраїнським студентським з'їзді в липні 1913 року у Львові). — Львів: Вид. Укр. Студ. Союзу, 1913. — С. 14.
- ⁵³ Там само. — С. 17.
- ⁵⁴ Там само. — С. 24.
- ⁵⁵ *Бензя П. В. І. Ленін і українська справа (Із власних споминів) // Життя й Революція.* — 1926. — № 1. — С. 80.
- ⁵⁶ Український студент. Збірник 2. — Спб., 1913. — С. 67.
- ⁵⁷ *Донцов Дм.* Енгельс, Маркс і Ляссаль про неісторичні нації. — К.: Серп і Молот, 1918. — С. 58–59.
- ⁵⁸ Там само. — С. 56–58.
- ⁵⁹ *Remer Claus.* Opt. cit. — S. 150.
- ⁶⁰ *Bachmann K.* Opt. cit. — S. 178.
- ⁶¹ Ibidem. — S. 260.
- ⁶² *Левицький К.* Назв. праця. — С. 630.
- ⁶³ *Bachmann K.* Opt. cit. — S. 179–180.
- ⁶⁴ *Bihl W.* Opt. cit. — S. 47.
- ⁶⁵ ЦДІА України, ф. 274, оп. 1, спр. 3320, арк. 230.
- ⁶⁶ *Левицький К.* Назв. праця. — С. 633.
- ⁶⁷ Діло. — 1914, 3 серпня.
- ⁶⁸ *Bihl W.* Opt. cit. — S. 49.
- ⁶⁹ Цит. за: *Кураєв О.* Ідея Української держави і нові засади «східної політики» Німеччини (1914–1916) // Розбудова держави. — 2000. — № 7–12. — С. 160.
- ⁷⁰ Цит. за: *Попик С. Д.* Назв. праця. — С. 100.
- ⁷¹ *Левицький К.* Назв. праця. — С. 226.
- ⁷² Велика історія України: У 2-х томах. — Том II / Передм. д-ра І. П. Крип'якевича; Зладив М. Голубець. — К.: Глобус, 1993. — С. 311.
- ⁷³ *Bihl W.* Die Ruthenen // Die Habsburgermonarchie 1848–1918. — Wien, 1980. — Bd. 3. — S. 559.
- ⁷⁴ *Hornykiewicz Theophil.* Ereignisse in der Ukraine 1914–1922. Deren Bedeutung und historische Hintergründe. — Philadelphia; Horn, 1966–1969. — Bd. 1. — S. 4–7.
- ⁷⁵ Ibid. — S. 8.
- ⁷⁶ Ibid. — S. 11–12.

- ⁷⁷ *Hornykiewicz Theophil.* Opt. cit. — S. 14.
- ⁷⁸ *Bihl W.* Die Tätigkeit des ukrainischen Revolutionärs Mykola Zalizniak in Österreich–Ungarn // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Neue Folge.* — 1965. — Bd. 13. — S. 227.
- ⁷⁹ *Bihl W.* Zu den österreich-ungarischen Kriegszielen 1914 // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas.* — 1968. — Jg. 13. — S. 505–530.
- ⁸⁰ Діло. — 1914, 3 серпня.
- ⁸¹ *Левицький К.* Назв. праця. — С. 28.
- ⁸² *Дорошенко В.* Союз визволення України // *Свобода.* — 1954, 6 серпня.
- ⁸³ Вістник Союзу визволення України. — 1914. — № 1. — С. 2.
- ⁸⁴ Там само. — С. 5–7.
- ⁸⁵ Там само. — С. 8–9.
- ⁸⁶ *Роздольський Р.* До історії «Союзу визволення України» // *Український самостійник (Мюнхен).* — 1969. — № 137. — С. 35.
- ⁸⁷ *Grebing Helga.* Österreich–Ungarn und die «Ukrainische Aktion» 1914–1918 // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas.* — München, 1959. — S. 273.
- ⁸⁸ *Роздольський Р.* Назв. праця. — С. 35–36.
- ⁸⁹ *Скоропис-Йолтуховський О.* Мої «злочини» // *Хліборобська Україна.* — Відень, 1920–1921. — Збірники II, III, IV. — С. 205.
- ⁹⁰ *Срібняк І.* Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920 рр.). — К., 1999. — С. 21.
- ⁹¹ *Рудницький С. Л.* Чому ми хочемо самостійної України? / Упор., передмова О. І. Шаблія. — Львів: Світ, 1994. — С. 181.
- ⁹² Цит. за: *История дипломатии: [сб.] / Сост. А. Лактионов.* — М.: АСТ, 2005. — 943 с. — С. 667.
- ⁹³ *Hornykiewicz T.* Opt. cit. — S. 168.
- ⁹⁴ *Leipziger Volkszeitung.* — 1915. — № 20.
- ⁹⁵ Див.: Записка об українском движеннии за 1914–1916 годы с кратким очерком истории этого движенния как сепаратистско-революционного течения среди населения Малороссии // *Український археографічний збірник.* — К., 1926. — Т. I. — С. 301–302.
- ⁹⁶ Див.: *Роздольський Р.* Назв. праця. — С. 38.
- ⁹⁷ Там само. — С. 40.
- ⁹⁸ *Bihl W.* Das im Herbst 1914 geplante Schwarzmeer-Unternehmen der Mittelmaechte // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Neue Folge.* — 1996. — Bd. 14. — S. 363.
- ⁹⁹ ЦДАВО України, ф. 4405, оп. 1, спр. 13, арк. 12–13.
- ¹⁰⁰ *Роздольський Р.* Назв. праця. — № 138. — С. 31.
- ¹⁰¹ Там само.
- ¹⁰² Там само. — № 140. — С. 33–36.
- ¹⁰³ Див.: *Левицький К.* Назв. праця. — С. 11.
- ¹⁰⁴ Вістник Союзу визволення України. — 1914. — № 5–6. — С. 3.

- ¹⁰⁵ Роздольський Р. Назв. праця. — № 139. — С. 39–40.
- ¹⁰⁶ Скоропис-Йолтуховський О. Назв. праця. — С. 206.
- ¹⁰⁷ ЦДІА України, ф. 385, оп. 7, спр. 86, арк. 155.
- ¹⁰⁸ Скоропис-Йолтуховський О. Назв. праця. — С. 212–213.
- ¹⁰⁹ Там само. — С. 214.
- ¹¹⁰ Там само. — С. 233.
- ¹¹¹ Скоропис-Йолтуховський О. Назв. праця. — С. 215.
- ¹¹² Бензя П. Назв. праця. — С. 81.
- ¹¹³ Див.: Роздольський Р. Назв. праця. — № 140. — С. 34.
- ¹¹⁴ Ленін В. І. Баскові // Повне зібрання творів. — Т. 49. — К., 1975. — С. 47.
- ¹¹⁵ Шуб Д. Ленин и Вильгельм II. Новое о германо-большевистском заговоре // Новый журнал. — Кн. 57. — Нью-Йорк, 1959. — С. 237.
- ¹¹⁶ Там само. — С. 238.
- ¹¹⁷ Катков Г. М. Февральская революция / Пер. с англ. Н. Артамоновой, Н. Яценко. М.: Русский путь, 1997. — С. 95.
- ¹¹⁸ Hartmeyer H. Die Ukraine und die Lösung der ukrainische Frage // Das neue Deutschland. — 1915. — № 14/17 (Februar 27). — S. 141–145.
- ¹¹⁹ Bruckner A. Der ukrainische Staat // Das neue Deutschland. — 1915. — № 18/19 (Marz 13). — S. 157–160.
- ¹²⁰ A. G. Weiteres zum ukrainischen Problem// Das neue Deutschland. — 1915. — № 20 (Mai 29).
- ¹²¹ Кураєв О. Ідея української держави і нові засади «східної політики» Німеччини (1914–1916) // Розбудова держави. — 2000. — № 7–12. — С. 164.
- ¹²² Кураєв О. Назв. праця. — С. 165.
- ¹²³ Цит. за: Кураєв О. Назв. праця. — С. 167.
- ¹²⁴ Remer Claus. Op. cit. — S. 296.
- ¹²⁵ Цит. за: Кураєв О. Формування ідеології «української політики Німеччини» (1904–1916 рр.) // Пам'ять століть. — 2000. — № 4. — С. 92.
- ¹²⁶ Naumann F. Werke. — 4 Bd. — Köln, 1966. — S. 464.
- ¹²⁷ Naumann F. Mitteleuropa. — 1915. — S. 600.
- ¹²⁸ Ibid. — S. 627.
- ¹²⁹ Ibid. — S. 735.
- ¹³⁰ Цит. за: Українська державність у XX столітті: Історико-політологічний аналіз / О. Дергачов (кер. авт. кол.). — К.: Політична думка, 1996. — С. 134.
- ¹³¹ Weber M. Deutschland unter den europäischen Weltmächten. Gesammelte politische Schriften. — München. — 1921. — S. 85.
- ¹³² Цит. за: Українська державність у XX столітті... — С. 138.
- ¹³³ Weber M. Op. cit. — S. 90.
- ¹³⁴ Див.: Нелипович С. Г. «...Фронт сплошних митингов». Обобщённые архивные данные об июньском наступлении 1917 года войск Юго-Западного фронта // Военно-исторический журнал. — 1999. — № 2. — С. 34.

- ¹³⁵ Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті. Документи і матеріали. Упорядкували Тарас Гунчак і Роман Сольчаник. — Мюнхен: Су-часність, 1983. — Т. 1. — С. 224–226.
- ¹³⁶ Діло. — 1916, 3 травня.
- ¹³⁷ Цит. за: Попик С. Д. Назв. праця. — С. 125–126.
- ¹³⁸ Українська державність у ХХ столітті... — С. 125.
- ¹³⁹ *Toynbee A. J. The Slav peoples // The Political Quarterly.* — 1914. — № 4. — Р. 36.
- ¹⁴⁰ Ibid. — Р. 38.
- ¹⁴¹ *Toynbee A. J. The new Europe. Some essays in reconstruction.* — London and Toronto: J. M. Dent and sons ltd, 1916. — Р. 77.
- ¹⁴² *Seton-Watson H., Seton-Watson Ch. The Making of a New Europe. R. W. Seton-Watson and the Last Years of Austria-Hungary.* — Seattle. — 1981. — Р. 99.
- ¹⁴³ Цит. за: Українська державність у ХХ столітті... — С. 141.
- ¹⁴⁴ Там само. — С. 142.
- ¹⁴⁵ Цит. за: Попик С. Д. Назв. праця. — С. 112.
- ¹⁴⁶ Див.: Камінський Є., Дашкевич А. Політика США щодо України: Витокки. Концептуальні основи. Практична еволюція. — К.: Політична думка, 1998. — С. 9–10.
- ¹⁴⁷ Наше минуле. — 1918. — Ч. 3. — С. 132.
- ¹⁴⁸ Див.: Дорошенко Д. І. Історія України, 1917–1923. В 2-х т.: Документально-наукове видання / Упоряд.: К. Ю. Галушко. Т. І. Доба Центральної Ради. — К.: Темпора, 2002. — С. 37.
- ¹⁴⁹ Цит. за: Косик В. Франція та Україна. Становлення української дипломатії (березень 1917 — лютий 1918). — Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2004. — 264 с. — С. 17.
- ¹⁵⁰ *L'Est Européen (Paris).* — Mai-Juin 1975. — № 141. — С. 14.
- ¹⁵¹ Цит. за: Косик В. Назв. праця. — С. 18.
- ¹⁵² Цит. за: Косик В. Назв. праця. — С. 19.
- ¹⁵³ Шульгин О. Без території. Ідеологія та чин уряду УНР на чужині. — К.: Юрінком, 1997. — С. 22–23.
- ¹⁵⁴ Цит. за: Дорошенко Д. І. Назв. праця. — С. 30.
- ¹⁵⁵ *Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч. 3 / Ред. Р. Смаль-Стоцький.* — Варшава: Друк. Наук. т-ва ім. Шевченка, 1934. — С. 302.
- ¹⁵⁶ Українські політичні партії кінця ХІХ — початку ХХ ст. — С. 119.
- ¹⁵⁷ Там само. — С. 147.
- ¹⁵⁸ Степанюк В., Довбищенко Я. З історії українського соціально-демократичного руху (1900–1918 рр.). — Харків: Вид-во Харк. ком-ту УСДРП, 1918. — С. 29.
- ¹⁵⁹ Вісти з Української Центральної ради. — 1917. — № 3.
- ¹⁶⁰ Там само. — № 4.

- ¹⁶¹ *Грушевський М.* Вільна Україна // Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упоряд. і підготов. текстів та фотоматеріалів, комент. та прим. А. П. Демиденка; Редкол.: О. Т. Гончар та ін. — К.: Веселка, 1992. — С. 99.
- ¹⁶² *Винниченко В.* Відродження нації (Історія Української революції [марець 1917 — грудень 1919 р.]. — Ч. 1. — К., Відень, 1920. — С. 175–179.
- ¹⁶³ Там само. — С. 178, 179.
- ¹⁶⁴ *Грушевський М.* Звідки пішло українство і до чого воно йде // Великий Українець. — С. 88–89.
- ¹⁶⁵ Там само. — С. 91.
- ¹⁶⁶ *Винниченко В.* Назв. праця. — С. 43.
- ¹⁶⁷ Там само. — С. 45–46.
- ¹⁶⁸ Там само. — С. 44–45.
- ¹⁶⁹ *Грушевський М.* Звідки пішло українство і до чого воно йде // Великий Українець. — С. 92.
- ¹⁷⁰ Вісти з Української Центральної ради. — 1917. — № 8.
- ¹⁷¹ Там само.
- ¹⁷² *Винниченко В.* Назв. праця. — С. 165.
- ¹⁷³ *Зашикільняк Л. О., Крикун М. Г.* Назв. праця. — С. 437.
- ¹⁷⁴ Вісти з Української Центральної ради. — 1917. — № 8.
- ¹⁷⁵ *Винниченко В.* Назв. праця. — С. 157.
- ¹⁷⁶ *Ленін В. І.* Україна // Повне зібр. тв. — Т. 32. — С. 333–334.
- ¹⁷⁷ Там само. — С. 334.
- ¹⁷⁸ Там само. — С. 344.
- ¹⁷⁹ *Винниченко В.* Назв. праця. — С. 259.
- ¹⁸⁰ *Церетели І.* Воспоминания о Февральской революции. — Париж, 1963. — Кн. 2. — С. 127.
- ¹⁸¹ Вісти з Української Центральної ради. — 1917. — № 10.
- ¹⁸² *Винниченко В.* Назв. праця. — С. 294.
- ¹⁸³ Цит. за: *Дорошенко Д. І.* Назв. праця. — С. 100.
- ¹⁸⁴ Там само. — С. 101.
- ¹⁸⁵ Вісти з Української Центральної ради. — 1917. — № 19.
- ¹⁸⁶ Літературна газета. — 1989, 30 листопада.
- ¹⁸⁷ *Винниченко В.* Назв. праця. — С. 313.
- ¹⁸⁸ Вісти з Української Центральної ради. — 1917. — № 20–21.
- ¹⁸⁹ Вісти з Української Центральної ради. — 1917. — № 14.
- ¹⁹⁰ Там само. — № 10.
- ¹⁹¹ ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 20, арк. 6.
- ¹⁹² Вісти з Української Центральної ради. — 1917. — № 25.
- ¹⁹³ Нова Рада. — 1917, 16 вересня.
- ¹⁹⁴ *Милюков П. Н.* История второй русской революции. Т. 1. Вып. 3. — София, 1922. — С. 100.

- 195 Нова Рада. — 1917, 10 вересня.
- 196 Там само, 17 вересня.
- 197 Нова Рада. — 1917, 19 жовтня.
- 198 Вістник Генерального Секретаріату Української Народньої Республіки. — 1917, 23 листопада.
- 199 Там само.
- 200 Нова Рада. — 1917, 8 листопада.
- 201 ЦДАВО України, ф. 1063, оп. 3, спр. 1, арк. 68.
- 202 Робітничка газета. — 1917, 12 листопада.
- 203 Там само.
- 204 Нова Рада. — 1917, 23 листопада.
- 205 ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 23, арк. 15.
- 206 Там само, арк. 3–3 зв.
- 207 *Христюк П.* Замітки і матеріяли до історії української революції. 1917–1920 рр.: У 4 т. / Укр. соціол. ін-т. — Відень, 1921. — Т. 2. — 204 с. — С. 55.
- 208 *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. — К.; Відень: Дніпросоюз, 1921. — С. 555.
- 209 *Дорошенко Д. І.* Назв. праця. — С. 143.
- 210 Нова Рада. — 1917, 26 листопада.
- 211 Центральний державний архів громадських об'єднань України, м. Київ (далі — ЦДАГО України), ф. 5, оп. 1, спр. 17, арк. 93 зв.
- 212 Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2 т. / НАН України. Ін-т історії України, Центр. держ. арх. вищ. органів влади і упр. України; Упоряд. В. Ф. Верстюк та ін. — К.: Наук. думка, 1996. — Т. 1: 4 березня — 9 грудня 1917 р. — С. 489.
- 213 ЦДАГО України, ф. 5, оп. 1, спр. 17, арк. 101-а зв.
- 214 Нова Рада. — 1917, 12 вересня.
- 215 *Иоффе Г. З.* Белое дело. Генерал Корнилов. — М.: Наука, 1989. — 380 с. — С. 232.
- 216 ЦДАВО України, ф. 1063, оп. 1, спр. 1, арк. 21.
- 217 Там само, арк. 21 зв.
- 218 Там само.
- 219 Там само, арк. 22.
- 220 Там само, ф. 2592, оп. 1, спр. 24, арк. 13.
- 221 ЦДАГО України, ф. 5, оп. 1, спр. 17, арк. 107 зв.
- 222 Там само, арк. 108.
- 223 Там само, арк. 109.
- 224 *Ґалаган М.* З моїх споминів (1880-ті — 1920 р.): Документально-художнє видання / Передмова: Т. Осташко, В. Соловйова. — К.: Темпора, 2005. — С. 324–325.
- 225 Там само. — С. 323.

- 226 ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 23, арк. 35 зв.
- 227 Там само, арк. 36.
- 228 Там само, спр. 29, арк. 5–8.
- 229 *Галаган М.* З моїх споминів (1880–ті — 1920 р.). — С. 299–301.
- 230 Там само. — С. 316.
- 231 Там само. — С. 320.
- 232 ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 23, арк. 32 зв.
- 233 *Новый Кубанский Курьер* (Екатеринодар). — 1917, 15 декабря.
- 234 *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. — К. — Відень, 1919. — С. 553.
- 235 *Ленін В. І.* Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради // Повне зібрання творів. Т. 35. — С. 137.
- 236 Там само. — С. 138.
- 237 Там само. — С. 139.
- 238 Українська Центральна Рада. Документи й матеріали. — Т. 2.: 10 грудня 1917 р. — 29 квітня 1918 р. — К., 1997. — С. 12 та ін.
- 239 Робітнича газета. — 1917, 6 грудня.
- 240 Українська Центральна Рада. Т. 1. — С. 513.
- 241 Російський центр зберігання і використання документів новітньої історії (колишній ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС), ф. 19, оп.1, спр.19, арк. 1 зв., 3 зв.
- 242 *Винниченко В.* Назв. праця. — Ч. II. — С. 216–217, 254–255, 260.
- 243 *Кордуба М.* Хто ми? // Веселка. Календар української соціал-демократичної партії на 1907 р. — Чернівці, 1907. — С. 86.
- 244 Цит. за: *Попик С. Д.* Назв. праця. — С. 123.
- 245 *May A.* The passing of the Habsburg Monarchy 1914–1918: 2 Bd. — Philadelphia, 1966. — Bd. — P. 680.
- 246 Цит. за: *Попик С. Д.* Назв. праця. — С. 127–128.
- 247 Там само. — С. 129.
- 248 Діло. — 1917, 29 вересня.
- 249 Цит. за: *Попик С. Д.* Назв. праця. — С. 129–130.
- 250 Діло. — 1917, 30 грудня.
- 251 Центральний державний архів України у Львові, ф. 146, оп. 6, спр. 1395, арк. 12–17.
- 252 Діло. — 1917, 29 вересня.
- 253 *Hornykiewicz T.* Ereignisse in der Ukraine 1914–1922: deren Bedeutung und historische Hintergründe: In 4 Bd. — Philadelphia, 1966–1969. — Bd. 1. — S. 283–284.
- 254 Цит. за: *Косик В.* Назв. праця. — С. 38.
- 255 Там само. — С. 37.
- 256 Там само. — С. 62.
- 257 Там само. — С. 63.
- 258 Там само. — С. 64.

- 259 Нова рада. — 1917, 8 листопада.
- 260 Христюк П. Замітки і матеріяли до історії української революції. 1917–1920 рр.: У 4 т. / Укр. соціол. ін-т. — Відень, 1921. — Т. 1. — С. 92.
- 261 ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 7, арк. 4.
- 262 Див.: Солдатенко В. Ф. Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби. — К.: Світогляд, 2007. — 621 с. — С. 166.
- 263 Ленін В. І. Повне зібрання творів. — Т. 35. — С. 82.
- 264 ЦДАВО України, ф. 1063, оп. 3, спр. 1, арк. 68–68 зв.
- 265 Hornykiewicz T. Op. cit. — Vd. 2. — S. 1–3.
- 266 Див.: История дипломатии. Т. 2. Дипломатия в новое время (1872–1919 гг.) / Под ред. академика В. П. Потёмкина. — М.; Л.: ОГИЗ, 1945. — С. 311.
- 267 Воспоминания Гинденбурга. — М.: Мысль, 1922. — С. 51.
- 268 Эрцбергер. Германия и Антанта / Перев. с нем. — М.; П.: Госиздат, 1923. — С. 237.
- 269 Там само. — С. 62.
- 270 Воспоминания Гинденбурга. — С. 57.
- 271 Див.: Держалюк М. Берестейський мир і Україна // Пам'ять століть. — 1998. — № 1. — С. 42.
- 272 ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 113, арк. 7.
- 273 Там само, арк. 8.
- 274 Нова Рада. — 1917, 23 листопада.
- 275 ЦДАВО України, ф. 1063, оп. 1, спр. 5, арк. 9.
- 276 Там само, ф. 1115, оп. 1, спр. 26, арк. 12.
- 277 Нова Рада. — 1917, 5 грудня.
- 278 ЦДАВО України, ф. 3690, оп. 1, спр. 5, арк. 13.
- 279 Нова Рада. — 1917, 10 грудня.
- 280 Народна воля. — 1917, 10 грудня.
- 281 ЦДАВО України, ф. 1063, оп. 3, спр. 1, арк. 103.
- 282 Народна воля. — 1917, 12 грудня.
- 283 ЦДАВО України, ф. 1063, оп. 3, спр. 1, арк. 103 зв.
- 284 Винниченко В. Відродження нації. Ч. II. — К.; Відень, 1920. — С. 203.
- 285 Грушевський М. На порозі нової України // Великий українець. — С. 153.
- 286 Винниченко В. Назв. праця. — С. 198.
- 287 Берестейський мир: Спомини та матеріали. З нагоди 10-х роковин. 9.II.1918. — 9.II.1928. Злагодив і попередив вступом І. Кедрин. — Львів; Київ, 1928. — С. 19.
- 288 Винниченко В. Назв. праця. — С. 203.
- 289 Там само. — С. 204, 206–207.
- 290 ЦДАВО України, ф. 1036, оп. 3, спр. 8, арк. 3.
- 291 Цит. за: Голубець М. Бересте Литовське // Берестейський мир. — С. 46.
- 292 ЦДАВО України, ф. 1063, оп. 3, спр. 1, арк. 129–130.

- ²⁹³ Див.: Несук М. День української дипломатії: історичні підстави визначення // Україна дипломатична. Науковий щорічник. Випуск третій / Упорядники: Л. Губерський, Б. Гуменюк, П. Кривонос, А. Денисенко. — К., 2003. — С. 508–518.
- ²⁹⁴ Дорошенко Д. І. Назв. праця. — С. 175–176.
- ²⁹⁵ Цит. за: Косик В. Назв. праця. — С. 149.
- ²⁹⁶ Там само. — С. 149–150.
- ²⁹⁷ Там само. — С. 153.
- ²⁹⁸ Там само. — С. 154.
- ²⁹⁹ *Milow Caroline*. Die ukrainische Frage 1917–1923 im Spannungsfeld der europäischen Diplomatie. — Wiesbaden: Harrasowitz Verlag, 2002. — S. 86.
- ³⁰⁰ *Horak Stefan*. The First Treaty of World War I. Ukraine's Treaty with Central Powers of February 9, 1918. — New-York: Columbia University Press, 1988. — P. 21–22.
- ³⁰¹ Косик В. Назв. праця. — С. 164.
- ³⁰² Нова Рада. — 1917, 23 грудня.
- ³⁰³ Косик В. Назв. праця. — С. 170–171.
- ³⁰⁴ Там само. — С. 172.
- ³⁰⁵ Там само. — С. 187.
- ³⁰⁶ *Генерал Табуї*. Як я став комісаром Французької Республіки в Україні. Нотатки і спогади. Вступне слово і коментар В. Головченка // Пам'ять століть. — 2007. — № 2. — С. 44.
- ³⁰⁷ Там само. — С. 44–45.
- ³⁰⁸ Косик В. Назв. праця. — С. 192.
- ³⁰⁹ Там само. — С. 194.
- ³¹⁰ Там само. — С. 216.
- ³¹¹ ЦДАВО України, ф. 1063, оп. 3, спр. 1, арк. 131–133.
- ³¹² Там само, арк. 8 зв. — 9 зв.
- ³¹³ Там само, спр. 10, арк. 6.
- ³¹⁴ *Gratz G., Shüller R*. Die äußere Wirtschaftspolitik Österreichs-Ungarns. Mitteleuropäische Pläne. — Wien, 1925. — S. 121.
- ³¹⁵ *Meckling I*. Die Aussenpolitik des Grafen Czernin. — Wien, 1969. — S. 256.
- ³¹⁶ *Hornykiewicz T*. Op. cit. — Bd. 2. — S. 92.
- ³¹⁷ *Gratz G., Shüller R*. Op. cit. — S. 121.
- ³¹⁸ Ibid. — S. 90–92.
- ³¹⁹ *Hornykiewicz T*. Op. cit. — Bd. 2. — S. 117–118.
- ³²⁰ Ibid. — S. 118–119.
- ³²¹ Ibid. — S. 135.
- ³²² Ibid. — S. 136.
- ³²³ *Czernin O*. Im Weltkriege. — Berlin, 1919. — S. 325–326.
- ³²⁴ Ibid. — S. 326.

- ³²⁵ Цит. за: *Попик С. Д.* Назв. праця. — С. 138.
- ³²⁶ *Czernin O.* Op. cit. — S. 327.
- ³²⁷ Ibid. — S. 328–329.
- ³²⁸ Ibid. — S. 330–331.
- ³²⁹ Робітничка газета. — 1918, 11 січня.
- ³³⁰ Вісник Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки. — 1918, 13 січня.
- ³³¹ Народна воля. — 1918, 22 січня.
- ³³² *Дорошенко Д. І.* Назв. праця. — С. 224–226.
- ³³³ *Залізняк М.* Моя участь у мирових переговорах в Берестю Литовському // Берестейський мир. — С. 119.
- ³³⁴ Берестейський мир. — С. 319–320.
- ³³⁵ *Садуль Ж.* Записки о большевистской революции. 1917–1919. — М.: Книга, 1990. — С. 195.
- ³³⁶ *Дорошенко Д. І.* Назв. праця. — С. 233.
- ³³⁷ Цит. за: *Косик В.* Назв. праця. — С. 220–221.
- ³³⁸ Там само. — С. 231.
- ³³⁹ Там само. — С. 207.
- ³⁴⁰ Там само. — С. 216.
- ³⁴¹ Цит. за: *Притуляк П.* Україна і Брестський мир: від підписання до виконання (1917–1918 рр.). — К., 2004. — С. 77.
- ³⁴² *Гофман М.* Записки и дневники. 1914–1918. — Л., 1930. — С. 137.
- ³⁴³ ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 10, арк. 1.
- ³⁴⁴ Там само, ф. 1063, оп. 1, спр. 7, арк. 7.
- ³⁴⁵ Робітничка газета. — 1918, 2 березня.
- ³⁴⁶ Цит. за: *Несук М.* Драма вибору. Відносини України з Центральними державами у 1917–1918 рр. — К.: ЗАТ Вид-во «Політична думка», 1999. — С. 134–135.
- ³⁴⁷ Робітничка газета. — 1918, 27 лютого.
- ³⁴⁸ Народна воля. — 1918, 1 березня.
- ³⁴⁹ Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов. Документы и материалы. — К., 1938. — С. 18.
- ³⁵⁰ Цит. за: *Мицук І.* Год 1918-й. — М., 1982. — С. 433.
- ³⁵¹ Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов. Документы и материалы. — С. 17.
- ³⁵² ЦДАВО України, ф. 1063, оп. 1, спр. 7, арк. 9–10.
- ³⁵³ Нова Рада. — 1918, 10 березня.
- ³⁵⁴ Робітничка газета. — 1918, 13 березня.
- ³⁵⁵ ЦДАВО України, ф. 3690, оп. 1, спр. 17, арк. 36–36 зв.
- ³⁵⁶ *Грушевський М.* На порозі нової України. Статті і джерельні матеріали. — Нью-Йорк; Львів; Київ; Торонто; Мюнхен. — 1992. — С. 73.
- ³⁵⁷ *Чикаленко Є.* Щоденник. — Т. 2. — К., 2004. — С. 154.

- 358 Робітнича газета. — 1918, 19 березня.
- 359 Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов. Документы и материалы. — С. 21–22.
- 360 ЦДАВО України, ф. 3690, оп. 1, спр. 17, арк. 25.
- 361 Там само, арк. 8 зв.
- 362 *Masaryk T.* The Making of a State. Memoirs and Observations, 1914–1918. — London, 1927. — P. 216.
- 363 ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 53, арк. 12.
- 364 Документы о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году. — М., 1942. — С. 16.
- 365 Робітнича газета. — 1918, 23 березня.
- 366 Там само, 26 березня.
- 367 Там само.
- 368 ЦДАВО України, ф. 3690, оп. 1, спр. 17, арк. 43.
- 369 Народна воля. — 1918, 24 квітня.
- 370 *Грушевський М.* На порозі нової України. Статті і джерельні матеріали. — С. 185.
- 371 *Галаган М.* З моїх споминів. — С. 346.
- 372 Робітнича газета. — 1918, 16 квітня.
- 373 Там само, 17 квітня.
- 374 Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 2. — С. 347.
- 375 ЦДАВО України, ф. 1118, оп. 2, спр. 23, арк. 24.
- 376 Вісник Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки. — 1918, 11 квітня.
- 377 ЦДАВО України, ф. 1118, оп. 1, спр. 51, арк. 16.
- 378 Там само, спр. 4, арк. 147.
- 379 Див.: *Дмитришин В.* Повалення німцями Центральної Ради у квітні 1918 року: нові дані з німецьких архівів // Політологічні читання. — 1994. — № 1. — С. 108.
- 380 Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов) / Под ред. М. Горького, И. Минца. — М., 1936. — С. 30–31.
- 381 Там само. — С. 52.
- 382 Робітнича газета. — 1918, 30 квітня.
- 383 Народна воля. — 1918, 30 квітня.
- 384 ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 20, арк. 5.
- 385 Там само, арк. 5 зв.
- 386 Одесский листок. — 1917, 24 ноября.
- 387 ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 123, арк. 1.
- 388 Одесский листок. — 1917, 4 декабря.
- 389 ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 123, арк. 2.
- 390 Там само, арк. 13.
- 391 Там само, арк. 53 зв.

- 392 Там само, арк. 6.
- 393 Там само, арк. 7.
- 394 Там само, арк. 3.
- 395 Там само, арк. 8.
- 396 Там само, арк. 3.
- 397 Там само, арк. 202.
- 398 Там само, арк. 9.
- 399 Там само, арк. 202–203.
- 400 Там само, спр. 59, арк. 12.
- 401 Там само, спр. 123, арк. 10.
- 402 Робітничка газета. — 1918, 10 березня.
- 403 Див.: Документи внешней политики СССР. Т. 1. — М., 1957. — С. 111–112, 209–211.
- 404 Робітничка газета. — 1918, 13 березня.
- 405 Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. Т. 2. — С. 206–207.
- 406 ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 2, спр. 18, арк. 14.
- 407 Одесский листок. — 1918, 11 апреля.
- 408 ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 123, арк. 11.
- 409 Там само, ф. 1063, оп. 1, спр. 4, арк. 8.
- 410 Там само, ф. 2592, оп. 1, спр. 123, арк. 4.
- 411 Там само, арк. 206.
- 412 Там само, спр. 59, арк. 8–9.
- 413 Там само, арк. 6.
- 414 Там само, спр. 123, арк. 207–208.
- 415 Народна воля. — 1918, 24 квітня.
- 416 Там само, 14 квітня.
- 417 ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 123, арк. 24.
- 418 *Дорошенко Д. І.* Історія України, 1917–1923. Т. II. Українська Гетьманська Держава 1918 року. — К.: Темпора, 2002. — С. 140.
- 419 Робітничка газета. — 1918, 21 квітня.
- 420 ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 278, арк. 43.
- 421 Нова Рада. — 1917, 16 вересня.
- 422 Там само, 12 вересня.
- 423 Там само, 17 вересня.
- 424 ЦДАВО України, ф. 1063, оп. 1, спр. 4, арк. 1 зв.
- 425 Там само, ф. 2592, оп. 1, спр. 62, арк. 17.
- 426 Там само, арк. 18.
- 427 Там само, арк. 19.
- 428 Там само, арк. 23.
- 429 Там само, ф. 3696, оп. 3, спр. 48, арк. 2.
- 430 Там само, ф. 2592, оп. 1, спр. 62, арк. 16.
- 431 Там само, арк. 11.

- 432 Там само, арк. 1–1 зв.
- 433 Там само, ф. 1064, оп. 1, спр. 2, арк. 68.
- 434 Там само, ф. 2592, оп. 1, спр. 62, арк. 7–9.
- 435 Там само, арк. 25–25 зв.
- 436 Там само, арк. 26.
- 437 Там само, ф. 1115, оп. 1, спр. 9, арк. 2–3.
- 438 Там само, ф. 2592, оп. 1, спр. 62, арк. 26 зв.
- 439 Там само, арк. 27–28.
- 440 Там само, арк. 28.
- 441 Там само, арк. 29.
- 442 Там само, арк. 32.
- 443 Там само, арк. 33.
- 444 Там само, арк. 34.
- 445 Там само, ф. 3766, оп. 1, спр. 145, арк. 1.
- 446 Там само, ф. 2592, оп. 1, спр. 62, арк. 36–36 зв.
- 447 Архівы Беларускай народнай рэспублікі. Т. 1, кн. 1. — Вільня; Нью-Ёрк; Менск; Прага, 1998. — С. 111.
- 448 Там само. — С. 122.
- 449 Там само. — С. 121.
- 450 Пратаколы беларуска-ўкраінскіх перамоваў аб мяжы // Архівы і справаводства (Мінськ). — 2000. — № 5. — С. 101–102.
- 451 ЦДАВО Украіны, ф. 3766, оп. 1, спр. 145, арк. 74.
- 452 Голос татар (Симферополь). — 1917, 22 июля.
- 453 Цит. за: *Зарубин В. Г., Зарубина А. А. Джафар Сейдамет: штрихи к портрету // Историческое наследие Крыма. — 2006. — № 12–13 // <http://www.commonuments.crimea-portal.gov.ua/rus/index.php?v=1&tek=92&par=74&l=&art=406>.*
- 454 Народна воля. — 1917, 12 вересня.
- 455 Голос татар. — 1917, 22 липня.
- 456 *Бочаров А. К.* Милли Фирка. — Симферополь, 1930. — С. 38.
- 457 ЦДАВО Украіны, ф. 3766, оп. 1, спр. 132, арк. 3 зв.
- 458 Там само, ф. 2592, оп. 1, спр. 37, арк. 23.
- 459 *Дорошенко Д. І.* Історія Украіны, 1917–1923. Т. І. Доба Центральної Ради. — С. 266.
- 460 ЦДАВО Украіны, ф. 3766, оп. 1, спр. 132, арк. 16.
- 461 Там само, ф. 2592, оп. 1, спр. 37, арк. 24.
- 462 Там само, ф. 3766, оп. 1, спр. 132, арк. 3.
- 463 Там само, арк. 4 зв. — 5.
- 464 *Bihl W.* Österreich–Ungarn und die Krim 1918 // Archiv für österreichische Geschichte. — № 125 (1966). — S. 291–303.
- 465 ЦДАВО Украіны, ф. 3766, оп. 1, спр. 132, арк. 16 зв.
- 466 Там само, арк. 21–21 зв.

- ⁴⁶⁷ Там само, арк. 22.
- ⁴⁶⁸ Там само, арк. 22 зв.
- ⁴⁶⁹ Непролетарские партии России: Урок истории / Редкол.: К. В. Гусев и др.; Под общ. ред. И. И. Минца. — М.: Мысль, 1984. — С. 321.
- ⁴⁷⁰ Каспий (Баку). — 1917, 21 апреля.
- ⁴⁷¹ Вісти з Української Центральної Ради. — 1917. — № 4. — Квітень.
- ⁴⁷² Народна воля. — 1917, 12 вересня.
- ⁴⁷³ Нова рада. — 1917, 10 вересня.
- ⁴⁷⁴ Народна воля. — 1917, 12 вересня.
- ⁴⁷⁵ Нова рада. — 1917, 9 листопада.
- ⁴⁷⁶ Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии. — Тифлис, 1919. — С. 8–10.
- ⁴⁷⁷ Россия в XX веке: Проблемы национальных отношений. — С. 234.
- ⁴⁷⁸ Там же. — С. 236.
- ⁴⁷⁹ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 28, арк. 12–13.
- ⁴⁸⁰ Там само, арк. 1–1 зв.
- ⁴⁸¹ *Жордания Н.* Моя жизнь. — Стэнфорд, 1968. — С. 83.
- ⁴⁸² ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 28, арк. 6.
- ⁴⁸³ Там само, арк. 6 зв.
- ⁴⁸⁴ Там само, арк. 7.
- ⁴⁸⁵ Там само, спр. 27, арк. 1, 6.
- ⁴⁸⁶ Там само, арк. 2.
- ⁴⁸⁷ Боротьба (Київ). — 1918, 3 березня.
- ⁴⁸⁸ Там само.
- ⁴⁸⁹ Закавказский сейм: Стенограф. отчет. Сес. первая. — Тифлис, 1918. — С. 49.
- ⁴⁹⁰ ЦДАВО України, ф. 3690, оп. 1, спр. 17, арк. 15 зв.
- ⁴⁹¹ Там само, ф. 2592, оп. 1, спр. 37, арк. 7.
- ⁴⁹² Там само, арк. 12.
- ⁴⁹³ Там само, спр. 99, арк. 23–23 зв.
- ⁴⁹⁴ *Дмитришин В.* Назв. праця. — С. 107.
- ⁴⁹⁵ Там само. — С. 108.
- ⁴⁹⁶ Крах германской оккупации на Украине. — С. 35.
- ⁴⁹⁷ Там само. — С. 38.
- ⁴⁹⁸ *Ковалевський М.* При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії. — Інсбрук: Накладом М. Ковалевської, 1960. — С. 46.
- ⁴⁹⁹ Крах германской оккупации на Украине. — С. 43.
- ⁵⁰⁰ *Скоропадський П.* Спогади: кінець 1917 — грудень 1918 / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства та ін.; Голов. ред. Я. Пеленський. — К.; Філадельфія, 1995. — С. 240–241.
- ⁵⁰¹ Крах германской оккупации на Украине. — С. 44.
- ⁵⁰² Там само. — С. 45.

- 503 Там само. — С. 47.
- 504 ЦДАГО України, ф. 17, оп. 1, спр. 1, арк. 57.
- 505 *Дмитришин В.* Назв. праця. — С. 112.
- 506 *Скоропадський П.* Спогади. — С. 148.
- 507 Киевская мысль. — 1918, 30 апреля.
- 508 Там само, 1 мая.
- 509 *Пеленський Я.* Передмова. Спогади гетьмана Павла Скоропадського (кінець 1917 — грудень 1918) // *Скоропадський П.* Спогади. — С. 23.
- 510 *Пиріг Р. Я., Проданюк Ф. М.* Павло Скоропадський: штрихи до політичного портрета // *Український історичний журнал.* — 1992. — № 9. — С. 91–105.
- 511 *Мироненко О.* Крах маріократії П. Скоропадського // *Історико-політичні уроки української державності.* — К., Донецьк, 1998. — С. 173.
- 512 *Крах германской оккупации на Украине.* — С. 60.
- 513 Там само. — С. 61.
- 514 Там само. — С. 62.
- 515 Там само. — С. 64.
- 516 Там само. — С. 65.
- 517 *Гражданская война на Украине 1918–1920: Сб. документов и материалов в 3-х т., 4-х кн.* — Т. 1. — Кн. 1: Освободительная война украинского народа против немецко-австрийских оккупантов. Разгром буржуазно-националистической Директории. — К., 1967. — С. 145.
- 518 Див.: *Попик С. Д.* Назв. праця. — С. 141–142.
- 519 *Majchrowski J. M.* Ugrupowania monarchistyczne w latach Drugiej Rzeczypospolitej. — Wrocław, 1988. — S. 9–10.
- 520 *Hornykiewicz T.* Op. cit. — Bd. 3. — S. 335–336.
- 521 *Крах германской оккупации на Украине.* — С. 61.
- 522 *Tägliche Rundschau.* — 1918, 25. Mai.
- 523 *Berliner Tageblatt.* — 1918, 16. Juni.
- 524 *Der Tag.* — 1918, 22. Mai.
- 525 *Vöfische Zeitung.* — 1918, 13. Mai.
- 526 *Vöfische Zeitung.* — 1918, 31. Mai.
- 527 *Frankfurter Zeitung.* — 1918, 20. Mai.
- 528 *Федюшин О.* Указ. соч. — С. 177.
- 529 *Neue Freie Presse.* — 1918, 14. August.
- 530 *Миллер С., Поттхофф Х.* Краткая история СДПГ. 1848–1990. — К.: Основні цінності. — 2000. — С. 362.
- 531 *Федюшин О.* Украинская революция. 1917–1918. — М., 2007. — С. 167.
- 532 *Berliner Lokal Anzeiger.* — 1918, 5. Mai.
- 533 Ibid.
- 534 Ibid, 8. Mai.
- 535 *Крах германской оккупации на Украине.* — С. 64.

- ⁵³⁶ Федюшин О. Указ. соч. — С. 185.
- ⁵³⁷ Там само. — С. 186.
- ⁵³⁸ Там само. — С. 183.
- ⁵³⁹ Крах германской оккупации на Украине. — С. 122.
- ⁵⁴⁰ Там само. — С. 75.
- ⁵⁴¹ Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов. Документы и материалы. — С. 195–202.
- ⁵⁴² Крах германской оккупации на Украине. — С. 141–142.
- ⁵⁴³ *Groener W.* Lebenserinnerungen. Jugend. Generalstab. Weltkrieg. — Göttingen, 1957. — S. 400.
- ⁵⁴⁴ Крах германской оккупации на Украине. — С. 133.
- ⁵⁴⁵ Крах германской оккупации на Украине. — С. 153.
- ⁵⁴⁶ Там же. — С. 154.
- ⁵⁴⁷ Там же. — С. 73.
- ⁵⁴⁸ Чикаленко Є. Щоденник. — С. 42.
- ⁵⁴⁹ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 208.
- ⁵⁵⁰ *Дорошенко Д. І.* Історія України, 1917–1923. Т. II. Українська Гетьманська Держава 1918 року. — С. 263.
- ⁵⁵¹ *Попик С.* Назв. праця. — С. 146.
- ⁵⁵² *Hornykiewicz T.* Op. cit. — Bd. 3. — S.298.
- ⁵⁵³ Ibid. — S. 299–300.
- ⁵⁵⁴ Ibid. — S. 302.
- ⁵⁵⁵ *Burian S.* Drei Jahre aus der Zeit meiner Amtsführung im Kriege. — Berlin, 1923. — S. 127.
- ⁵⁵⁶ *Попик С. Д.* Назв. праця. — С. 148.
- ⁵⁵⁷ Мир з Україною перед парламентами Центральних держав // Вістник політики, літератури й життя. — 1918. — № 8. — С. 115–116.
- ⁵⁵⁸ Там само. — С. 116.
- ⁵⁵⁹ Там само. — № 10. — С. 141.
- ⁵⁶⁰ *Несук М.* Договір, спалений у присутності посла: Таємна угода між УНР і Австро-Угорщиною від 8 лютого 1918 р. та її доля // Політика і час. — 1993. — № 7. — С. 53.
- ⁵⁶¹ *Rumpler H.* Max Hussarek: Nationalitäten und Nationalitätenpolitik in Österreich im Sommer des Jahres 1918. — Graz — Köln, 1965. — S.49.
- ⁵⁶² *Czernin O.* Op. cit. — S. 345; *Podleski F.* Ukiady pokojowe w Brześciu Litewskim 1918. — Żelibory, 1933. — S. 106.
- ⁵⁶³ *Попик С. Д.* Назв. праця. — С. 150.
- ⁵⁶⁴ *Hornykiewicz T.* Op. cit. — Bd. 3. — S. 308–309.
- ⁵⁶⁵ Ibid. — S. 309–311.
- ⁵⁶⁶ Ibid. — S. 311.
- ⁵⁶⁷ Ibid. — S. 313–314.
- ⁵⁶⁸ Ibid. — S. 316.

- ⁵⁶⁹ Ibid. — S. 316–318.
- ⁵⁷⁰ Ibid. — S. 319–320.
- ⁵⁷¹ Czernowitzer Allgemeine Zeitung. — 1918, 10. September.
- ⁵⁷² *Левицький К.* Великий зрив: До історії української державності від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів. — Львів, 1931. — С. 82.
- ⁵⁷³ Там само. — С. 83.
- ⁵⁷⁴ Там само. — С. 98.
- ⁵⁷⁵ *Zellmayr E.* Das österreichische Parlament im Jahre 1918. Phil. Diss. — Wien, 1951. — S. 141.
- ⁵⁷⁶ *Horak S.* Ukraine in der internationalen Politik 1917–1953. Verträge, Abkommen, Deklarationen, Noten und Interventionen. — München, 1957. — S. 14.
- ⁵⁷⁷ *Rumpel H.* Das Völkermanifest Kaiser Karls vom 16. Oktober 1918. Letzter Versuch zur Rettung des Habsburgerreiches. — Wien, 1966. — S. 88–91.
- ⁵⁷⁸ Schicksaljahre Österreichs 1908–1919. Das politische Tagebuch Josef Redlichs, II Bd. 1915–1919. — Graz–Köln, 1954. — 3.11.1918.
- ⁵⁷⁹ *Hornykiewicz T.* Op. cit. — Bd. 4. — S. 43.
- ⁵⁸⁰ Буковина. — 1918, 25 жовтня.
- ⁵⁸¹ *Левицький К.* Назв. праця. — С. 121–122.
- ⁵⁸² Там само. — С. 132–136.
- ⁵⁸³ *Могиланський Н.* Трагедия Украины (Из пережитого в Киеве в 1918 г.) // Революция на Украине по мемуарам белых. — М.; Л.: Госиздат, 1930. — С. 133.
- ⁵⁸⁴ ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 15, арк. 44 зв.
- ⁵⁸⁵ *Гай-Нижник П.* Фінансові взаємини Української Народної Республіки і Української Держави з Німеччиною та Австро-Угорщиною (1918 р.) // Україна дипломатична — 2002: Науковий щорічник. Вип. 3. — К.: Плетета, 2003. — С. 403–404.
- ⁵⁸⁶ ЦДАВО України, ф. 2199, оп. 1, спр. 27, арк. 5–10.
- ⁵⁸⁷ Там само, спр. 25, арк. 10–25.
- ⁵⁸⁸ Там само, арк. 61.
- ⁵⁸⁹ *Дорошенко Д. І.* Назв. праця. — С. 315.
- ⁵⁹⁰ ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 32, арк. 264 зв.
- ⁵⁹¹ *Дорошенко Д. І.* Назв. праця. — С. 306.
- ⁵⁹² *Гай-Нижник П.* Назв. праця. — С. 407.
- ⁵⁹³ *Конт Ф.* Революция и дипломатия. Х. Раковский: Пер. с фр. — М.: Международные отношения, 1991. — С. 72–73.
- ⁵⁹⁴ Local Anzeiger. — 1922, 1. Juni.
- ⁵⁹⁵ *Неманов Л. М.* Финансовая политика Украины (7 ноября 1917 — 4 февраля 1919 г.). — К.: Типография Культура и знание, 1919. — С. 98–99.
- ⁵⁹⁶ Там само. — С. 100.

- ⁵⁹⁷ *Тарле Е. В.* Политика: История территориальных захватов. XV–XX века: Сочинения. — М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. — С. 634.
- ⁵⁹⁸ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 3, спр. 8, арк. 9 зв.
- ⁵⁹⁹ *Дорошенко Д. І.* Назв. праця. — С. 146.
- ⁶⁰⁰ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 132, арк. 6–6зв.
- ⁶⁰¹ Там само, арк. 7.
- ⁶⁰² Там само, спр. 186, арк. 30 зв.
- ⁶⁰³ Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені В. Вернадського, ф. XI, спр. 3318, арк. 1–2.
- ⁶⁰⁴ Крымское краевое правительство в 1918/19 г. // Красный архив. — 1927. — Т. 3 (22). — С. 99.
- ⁶⁰⁵ Крым (Симферополь). — 1918, 21 мая.
- ⁶⁰⁶ *Дорошенко Д. І.* Назв. праця. — С. 147.
- ⁶⁰⁷ Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені В. Вернадського, ф. XI, спр. 3318, арк. 1.
- ⁶⁰⁸ ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 14, арк. 1–1 зв.
- ⁶⁰⁹ Крымское краевое правительство в 1918/19 г. — С. 101.
- ⁶¹⁰ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 132, арк. 33.
- ⁶¹¹ Крымское краевое правительство в 1918/19 г. — С. 117.
- ⁶¹² ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 14, арк. 2.
- ⁶¹³ Крымское краевое правительство в 1918/19 г. — С. 150.
- ⁶¹⁴ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки): Науково-популярне видання. — К.: Темпора, 2007. — С. 299–300.
- ⁶¹⁵ ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 14, арк. 1 зв.
- ⁶¹⁶ *Дорошенко Д. І.* Історія України, 1917–1923. Т. II. Українська Гетьманська Держава 1918 року. — С. 148.
- ⁶¹⁷ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 78, арк. 60.
- ⁶¹⁸ Там само, ф. 1064, оп. 3, спр. 1, арк. 36.
- ⁶¹⁹ *Скоропадський П.* Спогади: кінець 1917 — грудень 1918. — С. 280.
- ⁶²⁰ ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 11, арк. 62.
- ⁶²¹ Там само, арк. 59 зв.
- ⁶²² Там само, спр. 7, арк. 10.
- ⁶²³ *Дорошенко Д. І.* Назв. праця. — С. 148.
- ⁶²⁴ ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 3, спр. 1, арк. 9.
- ⁶²⁵ Там само, ф. 3766, оп. 1, спр. 132, арк. 50 зв. — 51.
- ²⁶ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки). — С. 301.
- ⁶²⁷ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 132, арк. 52.
- ⁶²⁸ *Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б.* Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. — К.: Основи, 1994. — С. 34.
- ⁶²⁹ *Скоропадський П.* Спогади: кінець 1917 — грудень 1918. — С. 234–235.
- ⁶³⁰ *Дорошенко Д.* Назв. праця. — С. 292.
- ⁶³¹ *Скоропадський П.* Спогади: кінець 1917 — грудень 1918. — С. 238.

- ⁶³² *Дорошенко Д. І.* Історія України, 1917–1923. Т. II. Українська Гетьманська Держава 1918 року. — С. 136–137.
- ⁶³³ Там само. — С. 137.
- ⁶³⁴ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 126, арк. 22.
- ⁶³⁵ *Черячукин А. В.* Донские делегации на Украину и в Берлин в 1918–1919 гг. — С. 184–185.
- ⁶³⁶ *Дорошенко Д. І.* Назв. праця. — С. 137.
- ⁶³⁷ ЦДАВО України, ф. 1077, оп. 1, спр. 46, арк. 31.
- ⁶³⁸ *Скоропадський П.* Спогади: кінець 1917 — грудень 1918. — С. 237–238.
- ⁶³⁹ ЦДАВО України, ф. 1077, оп. 1, спр. 46, арк. 3.
- ⁶⁴⁰ *Скоропадський П.* Спогади: кінець 1917 — грудень 1918. — С. 238.
- ⁶⁴¹ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки). — С. 293–294.
- ⁶⁴² ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 2, арк. 79.
- ⁶⁴³ Там само, ф. 3696, оп. 1, спр. 37, арк. 6.
- ⁶⁴⁴ Там само, арк. 5 зв.
- ⁶⁴⁵ Там само, арк. 6 зв.
- ⁶⁴⁶ Там само, арк. 7.
- ⁶⁴⁷ Там само, арк. 5.
- ⁶⁴⁸ Там само, ф. 3766, оп. 3, спр. 8, арк. 71.
- ⁶⁴⁹ Там само, оп. 1, спр. 141, арк. 12.
- ⁶⁵⁰ *Дорошенко Д. І.* Історія України, 1917–1923. Т. II. Українська Гетьманська Держава 1918 року. — С. 138.
- ⁶⁵¹ Киевская Мысль. — 1918, 22 октября.
- ⁶⁵² ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 141, арк. 19.
- ⁶⁵³ Українське слово (Львів). — 1918, 18 жовтня.
- ⁶⁵⁴ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 141, арк. 23.
- ⁶⁵⁵ *Дорошенко Д. І.* Назв. праця. — С. 334–335.
- ⁶⁵⁶ Там само. — С. 330–334.
- ⁶⁵⁷ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 141, арк. 36 а.
- ⁶⁵⁸ *Дорошенко Д. І.* Назв. праця. — С. 329–330.
- ⁶⁵⁹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 141, арк. 66–67.
- ⁶⁶⁰ Там само, арк. 50–50 зв.
- ⁶⁶¹ Там само, арк. 53.
- ⁶⁶² Там само, арк. 53 зв.
- ⁶⁶³ Там само, арк. 54–54 зв.
- ⁶⁶⁴ Там само, ф. 3696, оп. 1, спр. 37, арк. 12.
- ⁶⁶⁵ Там само, арк. 12 зв.
- ⁶⁶⁶ Там само, арк. 13 зв. — 14.
- ⁶⁶⁷ Там само, арк. 13.
- ⁶⁶⁸ Там само, арк. 16.
- ⁶⁶⁹ Там само, арк. 15 зв.

- ⁶⁷⁰ Архівы Беларускай народнай рэспублікі. — С. 133–134.
- ⁶⁷¹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 68, арк. 4 зв.
- ⁶⁷² Там само, арк. 1.
- ⁶⁷³ Там само, арк. 2 зв.
- ⁶⁷⁴ Там само, спр. 139, арк. 1 зв.
- ⁶⁷⁵ Там само, ф. 2607, оп. 1, спр. 43, арк. 3–3 зв.
- ⁶⁷⁶ Там само, ф. 3766, оп. 1, спр. 188, арк. 10 зв.
- ⁶⁷⁷ Там само, спр. 139, арк. 4–4 зв.
- ⁶⁷⁸ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки). — С. 308.
- ⁶⁷⁹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 186, арк. 15–17.
- ⁶⁸⁰ Там само, спр. 188, арк. 2, 6, 19.
- ⁶⁸¹ Там само, оп. 3, спр. 8, арк. 21.
- ⁶⁸² *Панько О.* Питання державного кордону в білорусько-українських переговорах 1918 р. // Проблеми слов'язознавства. — Львів, 2002. — Вип. 52. — С. 71.
- ⁶⁸³ Вістник політики, літератури і життя. — 1918. — № 22. — С. 343.
- ⁶⁸⁴ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 68, арк. 1.
- ⁶⁸⁵ Там само, ф. 2607, оп. 3, спр. 2, арк. 7.
- ⁶⁸⁶ Там само, спр. 4, арк. 32.
- ⁶⁸⁷ *Дорошенко Д. І.* Історія України, 1917–1923. Т. II. Українська Гетьманська Держава 1918 року. — С. 119.
- ⁶⁸⁸ Там само. — С. 144.
- ⁶⁸⁹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 68, арк. 14 зв.
- ⁶⁹⁰ Там само, арк. 14.
- ⁶⁹¹ Там само, ф. 2607, оп. 1, спр. 43, арк. 15 зв.
- ⁶⁹² Там само, ф. 3766, оп. 1, спр. 139, арк. 9.
- ⁶⁹³ Там само, арк. 7–8.
- ⁶⁹⁴ Там само, арк. 18.
- ⁶⁹⁵ Там само, спр. 2, арк. 22–23.
- ⁶⁹⁶ Там само, спр. 139, арк. 9.
- ⁶⁹⁷ Там само, арк. 17.
- ⁶⁹⁸ Там само, арк. 39.
- ⁶⁹⁹ Там само, арк. 26.
- ⁷⁰⁰ Там само, арк. 39 зв.
- ⁷⁰¹ Там само, ф. 3696, оп. 1, спр. 32, арк. 14.
- ⁷⁰² Там само, арк. 14 зв.
- ⁷⁰³ Там само, арк. 15.
- ⁷⁰⁴ Там само, арк. 15 зв.
- ⁷⁰⁵ Там само, ф. 3766, оп. 1, спр. 139, арк. 27 зв.
- ⁷⁰⁶ Там само, спр. 33, арк. 1.
- ⁷⁰⁷ Там само, спр. 139, арк. 3.
- ⁷⁰⁸ Там само, спр. 68, арк. 6.

- 709 Там само, спр. 139, арк. 3 зв.
- 710 Там само, арк. 28.
- 711 Там само, арк. 19.
- 712 Там само, арк. 20–21.
- 713 Там само, ф. 3696, оп. 3, спр. 48, арк. 4–4 зв.
- 714 Там само, ф. 3766, оп. 1, спр. 139, арк. 41 зв. — 42.
- 715 Там само, арк. 41.
- 716 Там само, арк. 42 зв. — 43.
- 717 Там само, ф. 3696, оп. 1, спр. 32, арк. 12.
- 718 Там само, арк. 12 зв.
- 719 Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. — Т. 1. — С. 61.
- 720 *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки). — С. 303.
- 721 *Склярів С. А.* Польско-український територіальний спор и великие державы в 1918-1919 гг. // Исследования по истории Украины и Белоруссии. — М.: Центр украинистики и белорусистики МГУ им. М. В. Ломоносова, 1995. — Вып 1. — С. 136–137.
- 722 Нова Рада. — 1917, 10 вересня.
- 723 Там само, 17 вересня.
- 724 Там само, 16 листопада.
- 725 ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 4, арк. 85.
- 726 *Ів. За-вич.* Чужоземні військові формування в українській державі // Історичний календар-альманах «Червоної калини» на 1939 р. — Львів: «Червона калина», 1938. — С. 94.
- 727 ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 9, арк. 59.
- 728 Вістник політики, літератури і життя. — 1918. — № 8. — С. 11.
- 729 *Дорошенко Д. І.* Історія України, 1917–1923. Т. I. Доба Центральної Ради. — С. 231.
- 730 *Його ж.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки). — С. 301–302.
- 731 ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 186, арк. 47.
- 732 *Дорошенко Д. І.* Історія України, 1917–1923. Т. II. Українська Гетьманська Держава 1918 року. — С. 156.
- 733 Там само. — С. 157.
- 734 ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 138, арк. 10–13.
- 735 Там само, спр. 137, арк. 1, 10, 15.
- 736 Там само, ф. 1064, оп. 1, спр. 47, арк. 1.
- 737 Там само, ф. 3766, оп. 1, спр. 137, арк. 7, 16.
- 738 Там само, арк. 18.
- 739 Там само, арк. 16.
- 740 Там само, оп. 3, спр. 8, арк. 60 зв., 68.
- 741 Там само, оп. 1, спр. 138, арк. 30.
- 742 Там само, оп. 3, спр. 8, арк. 82.
- 743 Там само, оп. 1, спр. 137, арк. 11–12.

- 744 Там само, спр. 4, арк. 13.
- 745 Там само, ф. 1064, оп. 1, спр. 164, арк. 1.
- 746 *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки). — С. 307–308.
- 747 *Мельник М.* Українська держава 1917–1920 років у світлі міжнародного права // *Визвольний шлях*. — Лондон, 1971. — № 6. — С. 640.
- 748 *Гуммерус Г.* Україна в переломні часи: Шість місяців на чолі посольства у Києві. — К.: Таксон, 1997. — С. 39.
- 749 Там само. — С. 45.
- 750 ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 35, арк. 59.
- 751 Там само, ф. 3512, оп. 2, спр. 9, арк. 41–48.
- 752 Там само, ф. 3766, оп. 1, спр. 140, арк. 1.
- 753 Там само, арк. 2.
- 754 *Гуммерус Г.* Назв. праця. — С. 72.
- 755 ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 140, арк. 6.
- 756 Там само, арк. 7.
- 757 *Державний Вістник*. — 1918, 24 жовтня.
- 758 ЦДАВО України, ф. 3512, оп. 1, спр. 6, арк. 17.
- 759 Там само, ф. 3766, оп. 1, спр. 140, арк. 20.
- 760 Там само, арк. 26.
- 761 Там само, ф. 3696, оп. 1, спр. 35, арк. 41.
- 762 Там само, арк. 41 зв.
- 763 Там само, ф. 3766, оп. 1, спр. 140, арк. 26 зв.
- 764 Там само, ф. 3696, оп. 1, спр. 35, арк. 42–42 зв.
- 765 *Гуммерус Г.* Назв. праця. — С. 82–83.
- 766 ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 140, арк. 27–29.
- 767 *Гуммерус Г.* Назв. праця. — С. 74.
- 768 Там само. — С. 111.
- 769 ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 125, арк. 18.
- 770 *Россия в XX веке: Проблемы национальных отношений*. — С. 248–249.
- 771 ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 134, арк. 13.
- 772 Там само, спр. 125, арк. 18.
- 773 Там само, спр. 134, арк. 1.
- 774 Там само, ф. 2592, оп. 1, спр. 28, арк. 28.
- 775 Там само, ф. 3766, оп. 1, спр. 125, арк. 29.
- 776 Там само, спр. 134, арк. 11.
- 777 Там само, арк. 18.
- 778 Там само, арк. 17.
- 779 Там само, арк. 35.
- 780 Там само, ф. 3696, оп. 1, спр. 29, арк. 14.
- 781 Там само, ф. 3766, оп. 1, спр. 135, арк. 39.
- 782 Там само, арк. 39 зв.

- ⁷⁸³ Там само, арк. 53 зв.
- ⁷⁸⁴ *Дорошенко Д. І.* Історія України, 1917–1923. Т. II. Українська Гетьманська Держава 1918 року. — С. 318.
- ⁷⁸⁵ Там само. — С. 319.
- ⁷⁸⁶ Там само. — С. 320.
- ⁷⁸⁷ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 125, арк. 6.
- ⁷⁸⁸ Там само, арк. 13.
- ⁷⁸⁹ Там само, арк. 29.
- ⁷⁹⁰ Там само, арк. 19.
- ⁷⁹¹ Там само, арк. 10.
- ⁷⁹² Там само, арк. 26–26 зв.
- ⁷⁹³ Там само, арк. 29–29 зв.
- ⁷⁹⁴ Там само, арк. 17.
- ⁷⁹⁵ Там само, спр. 145, арк. 1–2.
- ⁷⁹⁶ Там само, арк. 10, 14.
- ⁷⁹⁷ Там само, арк. 9 зв.
- ⁷⁹⁸ Там само, ф. 2607, оп. 2, спр. 1, арк. 16–17.
- ⁷⁹⁹ Цит. за: Деятели Союза Советских Социалистических Республик и Октябрьской революции. Репринтное воспроизведение Приложения к циклу статей «Союз Советских Социалистических Республик», помещенных в 41-м томе Энциклопедического словаря Русского Библиографического Института Гранат. — М., 1989. — Ч. II. — С. 186.
- ⁸⁰⁰ Див.: ЦДАВО України, ф. 2607, оп. 1, спр. 11, арк. 12, 30, 49; Известия (Москва). — 1918, 5 июня.
- ⁸⁰¹ ЦДАВО України, ф. 2607, оп. 3, спр. 2, арк. 6–7.
- ⁸⁰² Там само, спр. 1, арк. 18–19 зв.
- ⁸⁰³ Там само, арк. 17.
- ⁸⁰⁴ Киевская мысль. — 1918, 23 мая.
- ⁸⁰⁵ ЦДАВО України, ф. 2607, оп. 3, спр. 2, арк. 15.
- ⁸⁰⁶ Там само, оп. 1, спр. 2, арк. 10.
- ⁸⁰⁷ Гражданская война на Украине. Сб. документов. — К., 1967. — Т. 1. — Кн. 1. — С. 344.
- ⁸⁰⁸ ЦДАВО України, ф. 2607, оп. 1, спр. 1, арк. 160.
- ⁸⁰⁹ *Дорошенко Д. І.* Назв. праця. — С. 107.
- ⁸¹⁰ Див.: ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 3, арк. 45 зв. — 46; спр. 6, арк. 200.
- ⁸¹¹ *Христюк П.* Замітки і матеріяли до історії української революції. 1917–1920 рр. — Т. 3. — С. 151.
- ⁸¹² ЦДАВО України, ф. 2607, оп. 1, спр. 18, арк. 6.
- ⁸¹³ Там само, ф. 1216, оп. 1, спр. 79, арк. 12.
- ⁸¹⁴ Там само, ф. 2607, оп. 1, спр. 1, арк. 209.
- ⁸¹⁵ Там само, спр. 37, арк. 1.
- ⁸¹⁶ Там само, спр. 190, арк. 29–30.

- ⁸¹⁷ Там само, оп. 2, спр. 1, арк. 182 зв.
- ⁸¹⁸ Там само, спр. 2, арк. 20.
- ⁸¹⁹ Нова Рада. — 1917, 8 листопада.
- ⁸²⁰ ЦДАВО України, ф. 2607, оп. 1, спр. 2, арк. 91.
- ⁸²¹ Там же, спр. 14, арк. 8.
- ⁸²² Там же, ф. 3766, оп. 1, спр. 186, арк. 71.
- ⁸²³ Там само, ф. 2607, оп. 1, спр. 38, арк. 35–36.
- ⁸²⁴ Там само, спр. 37, арк. 89.
- ⁸²⁵ Там само, ф. 3766, оп. 1, спр. 315, арк. 11.
- ⁸²⁶ Там само, ф. 2607, спр. 2, арк. 24 зв.
- ⁸²⁷ Известия ЦИК (Москва). — 1918, 18 июля.
- ⁸²⁸ Робітничка газета. — 1918, 18 серпня.
- ⁸²⁹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 3, спр. 7, арк. 2.
- ⁸³⁰ Винниченко В. Відродження нації. — Ч. III. — Київ-Відень, 1920. — С. 158–159.
- ⁸³¹ Як добиралися до України Ленін і Раковський // Діло (Львів). — 1925, 6 лютого.
- ⁸³² Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки). — С. 284–285.
- ⁸³³ Дорошенко Д. І. Історія України, 1917–1923. Т. II. Українська Гетьманська Держава 1918 року. — С. 127.
- ⁸³⁴ ЦДАВО України, ф. 2607, оп. 1, спр. 9, арк. 41.
- ⁸³⁵ Там само, арк. 28.
- ⁸³⁶ Там само, оп. 3, спр. 4, арк. 32.
- ⁸³⁷ Там само, оп. 1, спр. 20, арк. 163–166.
- ⁸³⁸ Див.: Нова рада. — 1918, 11 вересня.
- ⁸³⁹ ЦДАВО України, ф. 2607, оп. 1, спр. 20, арк. 16–18.
- ⁸⁴⁰ Там само, арк. 91.
- ⁸⁴¹ Там само, оп. 3, спр. 6, арк. 62 зв.
- ⁸⁴² Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки). — С. 254.
- ⁸⁴³ Белое дело. Избр. произведения: В 16 кн. Дон и Добровольческая армия. — М., 1992. — С. 19.
- ⁸⁴⁴ Дорошенко Д. І. Історія України, 1917–1923. Т. II. Українська Гетьманська Держава 1918 року. — С. 132.
- ⁸⁴⁵ Черячукин А. В. Донские делегации на Украину и в Берлин в 1918–1919 гг. // Донская Летопись. — Париж, 1924. — № 3. — С. 186.
- ⁸⁴⁶ Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. — К.: Українська видавнича спілка, 2000. — С. 37.
- ⁸⁴⁷ ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 2, спр. 21, арк. 15–16 зв.
- ⁸⁴⁸ Там само, арк. 17–17зв.
- ⁸⁴⁹ Скоропадський П. Спогади: кінець 1917 — грудень 1918. — С. 235–236.

- 850 ЦДАВО України, ф. т3766, оп. 1, спр. 127, арк. 2зв.
- 851 Там само, спр. 186, арк. 54.
- 852 Там само, спр. 127, арк. 3зв.
- 853 Там само, арк. 4.
- 854 Там само, оп. 1, спр. 131, арк. 1.
- 855 Там само, спр. 186, арк. 106.
- 856 *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки). — С. 291.
- 857 ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 126, арк. 1.
- 858 *Дорошенко Д. І.* Історія України, 1917–1923. Т. II. Українська Гетьманська Держава 1918 року. — С. 133.
- 859 *Скоропадський П.* Спогади: кінець 1917 — грудень 1918. — С. 237.
- 860 ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 126, арк. 3.
- 861 *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки). — С. 292.
- 862 ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 126, арк. 3 зв.
- 863 Там само, арк. 4.
- 864 Там само, оп. 3, спр. 2, арк. 11 зв.
- 865 Донська справа // Робітнича газета. — 1918, 31 серпня.
- 866 *Христюк П.* Замітки і матеріяли до історії української революції. 1917–1920 рр.: У 4 т. / Укр. соціол. ін-т. — Відень, 1921. — Т. 3. — С. 109.
- 867 ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 2, спр. 21, арк. 14.
- 868 *Скоропадський П.* Спогади: кінець 1917 — грудень 1918. — С. 236.
- 869 *Дорошенко Д. І.* Історія України, 1917–1923. Т. II. Українська Гетьманська Держава 1918 року. — С. 135.
- 870 ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 2, арк. 25.
- 871 Белое дело. — С. 317.
- 872 Вісти закордонної преси. — 1918, 24 травня.
- 873 ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 3, спр. 7, арк. 3 зв. — 4.
- 874 *Христюк П.* Замітки і матеріяли до історії української революції. 1917–1920 рр. — Т. 3. — С. 109.
- 875 ЦДАВО України, ф. 2607, оп. 3, спр. 5, арк. 35.
- 876 Там само, спр. 4, арк. 26, 30–31.
- 877 Там само, ф. 1064, оп. 3, спр. 1, арк. 35–35 зв.
- 878 Там само, ф. 2607, оп. 3, спр. 4, арк. 66–66 зв.
- 879 Там само, спр. 1, арк. 43.
- 880 Там само, ф. 3766, оп. 1, спр. 128, арк. 2–2зв.
- 881 Там само, арк. 8, 16.
- 882 Там само, спр. 130, арк. 32–32 зв.
- 883 Там само, спр. 33, арк. 11–11 зв.
- 884 Там само, спр. 127, арк. 70.
- 885 Там само, спр. 130, арк. 42–42зв.

-
- ⁸⁸⁶ Там само, арк. 40.
- ⁸⁸⁷ Там само, арк. 50.
- ⁸⁸⁸ *Скоропадський П.* Спогади: кінець 1917 — грудень 1918. — С. 306.
- ⁸⁸⁹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 22, арк. 8–8 зв.
- ⁸⁹⁰ *Скоропадський П.* Спогади: кінець 1917 — грудень 1918. — С. 306.
- ⁸⁹¹ *Христюк П.* Записки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр. — Т. 3. — С. 157.
- ⁸⁹² *Скоропадський П.* Спогади: кінець 1917 — грудень 1918. — С. 308.
- ⁸⁹³ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 126, арк. 23.
- ⁸⁹⁴ Там само, ф. 3766, оп. 3, спр. 8, арк. 93.
- ⁸⁹⁵ Там само, оп. 1, спр. 127, арк. 108.
- ⁸⁹⁶ Там само, ф. 3696, оп. 1, спр. 27, арк. 4.
- ⁸⁹⁷ Там само, арк. 2, 8.
- ⁸⁹⁸ Белое дело. — С. 6.

Наукове видання

ГОЛОВЧЕНКО Володимир Іванович
СОЛДАТЕНКО Валерій Федорович

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ
В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Редактор *Ю. П. Дяченко*

Комп'ютерна верстка *О. П. Хлопової*

Обкладинка

І. В. Женченка, О. П. Хлопової

Підписано до друку 01.06.2009.
Формат 60×90/16. Папір офсетний.
Гарнітура JournalC.
Ум. друк. арк. 28,0. Обл.-вид. арк. 26,79.
Тираж 300 пр. Вид. № 838.

Парламентське видавництво
04053, м. Київ, пров. Несторівський, 4.
Тел.: 272-12-61, факс: 272-10-18
E-mail: editorial@parliamentpublish.kiev.ua

Свідоцтво Держкомінформу України № 69
від 29.05.2000 р.

Віддруковано в Парламентському видавництві